

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 77

— *Частина 2* —

Ужгород, 2023

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 6 від 22.05.2023 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Пахолок Ю.П. ЕКОЛОГІЧНЕ ОЗДОРОВЛЕННЯ РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	11

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Асірян С.Р. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ВИБОРІВ, ПРАКТИКА, ЗАГРОЗИ ВИБОРЧОМУ ПРАВУ ГРОМАДЯН ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ.....	17
Батюк С.Ю. АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА. ЇЇ ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ.....	23
Бліхар М.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	31
Дедушев І.В. БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА: ПОНЯТТЯ ТА ЗАВДАННЯ.....	37
Дрок І.С. ВРАХУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ В РОБОТІ КЕРІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ-ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ.....	42
Желізняк С.М. СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ АДМІНІСТРАТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	47
Зеленський Є.С. НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ (В АСПЕКТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ).....	51
Іванова Р. СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ У СФЕРІ БЮДЖЕТНИХ ВІДНОСИН.....	56
Каліман М.Р. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....	61
Користін О.Є., Свирідюк Н.П. ОЦІНЮВАННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ ТА СПРОМОЖНОСТЕЙ ПРОТИДІЇ ЇМ ПРИ ФОРМУВАННІ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ.....	66
Ладіна Л.С. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРИВАТНОГО НОТАРІУСА ЗА КОРУПЦІЙНІ АБО ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	75
Лісойван Я.М. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ УКРАЇНИ.....	80
Машіка П.Ю. ПРАВО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	86
Мельник-Лимонченко О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ВИМОГ ОХОРОНИ ПРАЦІ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	92
Нестеренко К.О., Булгакова О.В. АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ.....	98
Пашенко Є.М., Іващенко С.М. ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ В МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ.....	102
Сахно А.П., Коваленко Я.А. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ НА ВОДІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖРИБАГЕНТСТВА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ РИБООХОРОННИХ РЕЙДІВ.....	108
Сиротко М.В. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ.....	114

Смотрич Д.В., Браїлко Л. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	121
Стебєлєв А.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОТВОРЧОЇ ПРАКТИКИ У СФЕРІ ПОДАЛЬШОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНИХ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ.....	128
Янєв М.О. СУДОВИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДИСКРЕЦІЙНИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ.....	133
РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
Анішук В.В. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ’ЄКТ ПОСЯГАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	139
Волобуєва О.О. ЗІВАЛТУВАННЯ: КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ПРИВАТНОГО ЧИ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ?.....	144
Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. НЕВИКОНАННЯ БАТЬКАМИ ОBOB’ЯЗКУ УТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ.....	149
Каменський Д.В. КОНТРАБАНДА ЯК ПРОТИПРАВНЕ ПОСЯГАННЯ НА ЗАСАДИ РИНКОВОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ.....	155
Клапоушак Д.С. ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ.4351 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ «ОБРАЗА ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ПОГРОЗА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЮ».....	161
Коваленко І.А. ФОРМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА, МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЙОГО ПРОЯВІВ.....	166
Муляр Г.В., Бабич В.А. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗКРАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	171
Олєйніков Д.О. КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЕКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ № 9223 ВІД 19.04.2023 В ЧАСТИНІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДІЇ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. 114-3 КК УКРАЇНИ.....	175
Руфанова В.М. ДЕТЕРМІНАЦІЙНА АРХІТЕКТУРА ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА, ЗУМОВЛЕНА ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ.....	181
Тінін Д.Г., Мислива О.О. ХОЛОСТИЙ ПОСТРІЛ АБО ПОСТРІЛ ВГОРУ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ МОЖЛИВІСТЬ У СЛУЖБОВО-БОЙОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ).....	185
Турлова Ю.А. ПРАВАЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА ЩОДО ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИМ ФОРМАМ СПІВУЧАСТІ У ВЧИНЕНІ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ.....	191
РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Антонюк П.Є., Волошин О.Г., Сорока І.В. ВИДИ ФІКСАЦІЇ ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	199
Антошук А.О., Басюк Л.О. ПОРЯДОК ВІДБРАННЯ ЗРАЗКІВ З РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	205

Антошук А.О., Русанівська Д.Д. ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАХИСНИКА ЧИ ПРЕДСТАВНИКА ОСОБИ.....	211
Беспалько І.Л. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ У ПРОЦЕСІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ.....	217
Костюченко О.Ю. РОЗДУМИ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ СТАТТІ 459 КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	223
Кравчук С.Й. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ДЛЯ РОСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ.....	229
Кривопускова К.Л. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ САНКЦІЇ У СТАТТЯХ ПРО ПУБЛІЧНІ ЗАКЛИКИ ДО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	234
Кучинська О.П. ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	240
Кузьмінський О.О. ПОРУШЕННЯ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО) У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ (АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ).....	245
Сидій Я.В. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКЛАДЕННЯ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ.....	251
Федик Ю.Я., Бесага І.В. ДОКАЗОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВИСНОВКУ ФАХІВЦЯ У ГАЛУЗІ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ.....	258
РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Білокурська О.В., Федорчук М.Д. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НОТАРІУСА ЗА ПОРУШЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ.....	264
Заборовський В.В., Манзюк В.В., Копча І.І. СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ПРАВО» І «МОРАЛЬ» В КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	270
Стефанчук М.М. СУДОВА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ВИЗНАЧЕНІСТЬ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ.....	276
РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Аношина В.М., Усманов Ю.І. УПРАВЛІННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ СУБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....	283
Белов Д.М., Фекийшгазі К.С. ІСЛАМСЬКЕ ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ.....	289
Клапоушак Д.С. ЩОДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	294
Ліховицький Я.О., Спірідонова А.Ю. ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ЗМІНИ В УМОВАХ НЕОБХІДНОГО ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	299
Сироїд Т.Л. МІЖНАРОДНА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМ ЗЛОЧИНАМ.....	304
РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
Бисага Ю.М., Нечипорук К.О. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ ТА БІЖЕНЦІВ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	310
Попович Т.П. РОЗУМІННЯ ОBOB'ЯЗКУ У ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ ДЖ. ЛОККА ТА Ж.-Ж. РУССО.....	315

РОЗДІЛ 13. РЕЦЕНЗІЇ

Бєлов Д.М. РЕЦЕНЗІЯ НА РУКОПИС КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ «ПРАВОТВОРЕННЯ І ПРАВОТВОРЧІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МИРОБУДІВНИЦТВА» ЗА ЗАГ. РЕД. Н.М. ПАРХОМЕНКО (КИЇВ, 2023).....	320

CONTENTS

SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Pakholok Y.P. ENVIRONMENTAL REHABILITATION OF RADIOACTIVELY CONTAMINATED TERRITORIES AS A COMPONENT OF ENVIRONMENTAL SAFETY.....	11

SECTION 7. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Asiryan S. USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE DURING ELECTIONS, PRACTICE, THREATS TO THE RIGHT TO VOTE AND WAYS TO OVERCOME THEM.....	17
Batiuk S.Yu. ADMINISTRATIVE REFORM OF NAPOLEON BONAPARTE. ITS CONTENT AND MEANING.....	23
Blikhar M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM OF PROTECTION OF PERSONAL DATA.....	31
Diedushev I. BUDGET POLICY: CONCEPT AND TASKS.....	37
Drok I.S. TAKING INTO ACCOUNT THE GENDER ASPECT IN THE WORK OF HEADS OF POLICE UNITS WITH INTERNALLY DISPLACED POLICE OFFICERS.....	42
Zhelizniak S. THE ESSENCE AND PARTICULARS OF THE CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE ADMINISTRATIVE LIABILITY.....	47
Zelenskyi E.S. DIRECTIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF CERTAIN PROVISIONS OF THE ISTANBUL CONVENTION (IN THE ASPECT OF ENSURING CHILDREN'S RIGHTS).....	51
Ivanova R. STRUCTURE AND FUNCTIONS OF THE UNITED NATIONS IN THE FIELD OF BUDGETARY RELATIONS.....	56
Kaliman M.R. THE MECHANISM FOR ENSURING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS DURING POLICE CUSTODY.....	61
Korystin O.E., Svyrydiuk N.P. ASSESSMENT OF HYBRID THREATS AND CAPABILITIES TO COUNTER THEM IN THE FORMATION OF STRATEGIC COMMUNICATIONS.....	66
Ladina L. S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESPONSIBILITY OF A PRIVATE NOTARY FOR CORRUPTION OR CORRUPTION-RELATED OFFENSES.....	75
Lisoivan Y.M. CONCEPTS AND TYPES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL FORMS OF ACTIVITY OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATIONS OF UKRAINE.....	80
Mashika P.Yu. THE RIGHT OF HEALTH PROTECTION AND MEDICAL ASSISTANCE FOR SERVICEMEN AND WAR VETERANS UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL.....	86
Melnyk-Lymonchenko O. ADMINISTRATIVE AND LEGAL CONTROL OVER COMPLIANCE WITH LABOR LEGISLATION AND LABOR PROTECTION REQUIREMENTS IN STATES OF THE EUROPEAN UNION.....	92
Nesterenko K.O., Bulgakova O.V. ANTI-CORRUPTION POLICY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF WAR.....	98
Pashchenko E.M., Ivashchenko S.M. CONCEPTS AND PRINCIPLES OF RISK MANAGEMENT IN THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE AND THE ARMED FORCES OF UKRAINE.....	102
Sakhno A.P., Kovalenko Ya.A. ACTUAL ISSUES OF INTERACTION BETWEEN WATER POLICE UNITS AND TERRITORIAL BODIES OF THE STATE FISHERIES AGENCY DURING FISH PROTECTION RAIDS.....	108

Syrotko M. STATE REGULATION OF TRADE ACTIVITY IN UKRAINE IN THE CONTEX OF MODERN GLOBAL CHALLENGES.....	114
Smotrych D.V., Brailko L. INFORMATION SECURITY UNDER MARTIAL LAW.....	121
Stebelev A.M. PECULIARITIES OF LAW-MAKING PRACTICE IN THE FIELD OF FURTHER SETTLEMENT OF ALTERNATIVE METHODS OF RESOLVING PUBLIC DISPUTES AND CONFLICTS.....	128
Yanev M.O. JUDICIAL AND PUBLIC CONTROL OVER THE DISCRETIONARY POWERS OF THE NATIONAL REGULATORY COMMISSION IN THE FIELDS OF ENERGY AND PUBLIC UTILITIES.....	133
SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW	
Anishchuk V. INFORMATION SECURITY AS AN OBJECT OF CRIMES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	139
Volobuyeva O.O. RAPE: CRIMINAL PROCEEDINGS OF PRIVATE OR PUBLIC PROSECUTION?.....	144
Zaytsev O., Philipenko V. PARENTS' FAILURE TO FULFILL THEIR OBLIGATION TO SUPPORT MINOR CHILDREN: CONTROVERSIAL ASPECTS OF CRIMINAL LAW QUALIFICATION.....	149
Kamensky D.V. SMUGGLING AS AN ILLEGAL ENCROACHMENT ON THE FOUNDATIONS OF THE MARKET MODEL OF THE ECONOMY IN UKRAINE: SOME TOPICAL ISSUES.....	155
Klapouschak D.S. THE PROBLEM OF DETERMINING THE ANALYZED COMPOSITION OF ARTICLE 4351 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE «INSULT OF HONOR AND DIGNITY OF A SERVICEMAN, THREAT TO A SERVICEMAN».....	161
Kovalenko I.A. FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE, MECHANISMS OF PROTECTION AND LEGAL REGULATION OF ITS MANIFESTATIONS.....	166
Mulyar G.V., Babych V.A. PECULIARITIES OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR EMBEZZLEMENT OF HUMANITARIAN AID DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	171
Oleynikov D.O. CRITICAL ANALYSIS OF THE DRAFT LAW OF UKRAINE NO. 9223 DATED 04/19/2023 REGARDING CRIMINAL LIABILITY FOR ACTIONS, PROVIDED FOR BY ART. 114-3 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	175
Rufanova V.M. DETERMINISTIC ARCHITECTURE OF DOMESTIC VIOLENCE CAUSED BY ARMED CONFLICT.....	181
Tinin D.G., Myslyva O.O. IDLE SHOT OR UPWARD SHOT: NECESSITY OR POSSIBILITY IN OFFICIAL AND COMBAT ACTIVITIES OF POLICE OFFICERS (THEORETICAL ASPECT).....	185
Turlova Yu.A. LAW ENFORCEMENT PRACTICE IN COUNTERING ORGANIZED FORMS OF COMPLICITY IN COMMITTING ENVIRONMENTAL CRIMES.....	191
SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY	
Antonyuk P.E., Voloshyn O.G., Soroka I.V. TYPES OF FIXING THE INVOLVEMENT OF A SPECIALIST IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	199
Antoshchuk A.O., Basyuk L.O. THE PROCEDURE FOR TAKING SAMPLES FROM THINGS AND DOCUMENTS FOR EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: A CRITICAL ANALYSIS.....	205
Antoshchuk A.O., Rusanivska D.D. INITIATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING INTERFERENCE IN THE ACTIVITIES OF A DEFENSE ATTORNEY OR A PERSON'S REPRESENTATIVE.....	211

Bespalko I. L. FEATURES OF THE APPLICATION OF TEMPORARY ACCESS TO THINGS AND DOCUMENTS IN THE PROCESS OF CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE.....	217
Kostiuchenko O. REFLECTIONS ON THE CONSTITUTION OF PART ONE OF ARTICLE 459 OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE.....	223
Kravchuk S.Y. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE APPLICATION OF THE RESULTS OF THE INVESTIGATIVE EXPERIMENT FOR THE INVESTIGATION OF A CRIMINAL CASE.....	229
Kryvopuskova K.L. CRIMINAL SANCTIONS IN ARTICLES ON PUBLIC APPEALS TO COMMIT CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	234
Kuchynska O.P. THE PERSON OF THE VICTIM AS AN ELEMENT OF THE CRIMINAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED WITH THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES.....	240
Kuzminsky O.O. VIOLATION OF THE RIGHTS OF THE SUSPECT (ACCUSED) IN CRIMINAL PROCEEDINGS (ANALYSIS OF ECTHR PRACTICE).....	245
Sydiy Y.V. SOME PROBLEMATIC ISSUES OF ENSURING THE CONCLUSION OF A PLEA AGREEMENT.....	251
Fedyk Y., Besaha I. EVIDENTIARY VALUE OF THE CONCLUSION OF A VETERINARY EXPERT IN A JUDICIAL PROCEEDING.....	258
SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER	
Bilokurska O., Fedorchuk M. LEGAL LIABILITY OF THE NOTARY FOR VIOLATION OF NOTARIAL SECRECY IN UKRAINE.....	264
Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Kopcha I.I. CORRELATION BETWEEN THE CATEGORIES «LAW» AND «MORALITY» IN THE CONTEXT OF THE PRACTICE OF ADVOCACY.....	270
Stefanchuk M. JUDICIAL REFORM IN UKRAINE: THE CERTAINTY OF A CATEGORICAL APPARATUS.....	276
SECTION 11. INTERNATIONAL LAW	
Anoshina V.M., Usmanov Yu.I. MANAGEMENT OF PROPERTY RIGHTS OF COPYRIGHT SUBJECTS.....	283
Byelov D.M., Fekiyshegazi K. ISLAMIC LAW IN THE TERRITORY OF MODERN EUROPE.....	289
Klapouschak D.S. REGARDING THE INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF THE CIVILIAN POPULATION DURING AN ARMED CONFLICT.....	294
Likhovitskyy Y.O., Spiridonova A.Yu. THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE: CHANGES IN THE CONDITIONS OF NECESSARY ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION.....	299
Syroid T.L. INTERNATIONAL CRIMINAL LEGAL COUNTERACTION TO TRANSNATIONAL CRIMES.....	304
SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW	
Bysaga Y.M., Nechiporuk K.O. THE EVOLUTION OF POLITICAL AND LEGAL OPINION REGARDING THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF UKRAINIANS AND REFUGEES ABROAD: SEPARATE ASPECTS.....	310
Popovych T.P. UNDERSTANDING OF THE OBLIGATION IN NATURAL LAW CONCEPTS OF JOHN LOCKE AND JAN-JAK RUSSO.....	315

SECTION 13. REVIEWS

Belov D.M. REVIEW OF THE MANUSCRIPT OF THE COLLECTIVE MONOGRAPH
«LAW-MAKING AND LAW-MAKING UNDER THE CONDITIONS
OF MARTIAL STATE AND PEACE-BUILDING»

BY GENERAL EDIT. N. M. PARKHOMENKO (KYIV, 2023)..... 320

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.1>

ЕКОЛОГІЧНЕ ОЗДОРОВЛЕННЯ РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Пахолук Ю.П.,

аспірантка

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

<https://orcid.org/0000-0002-3642-1478>

pakholok_juliya@ukr.net

Пахолук Ю.П. Екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій як складова екологічної безпеки.

Стаття присвячена визначенню змісту екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій як складової екологічної безпеки. У статті здійснено теоретико-правовий аналіз поняття екологічної безпеки, досліджено основні доктринальні підходи до визначення його змісту та основних складових. Також у статті надано авторське визначення екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій як складової екологічної безпеки, окреслено мету та завдання вказаного процесу.

Авторкою було визначено, що ключовим фактором здійснення ефективного екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій є забезпечення належного обсягу фінансування. У свою чергу обсяг фінансування заходів щодо екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій залежить від пріоритетів уряду кожної держави. У разі обмеженого фінансування заходів щодо екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій урядом держави повинна бути розроблена комплексна стратегія екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій та об'єктів. Забезпечення фінансування на реалізацію заходів в сфері екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій повинно відбуватись таким чином, щоб не перекладати тягар на наступні покоління.

На основі проведеного аналізу було зроблено висновок про необхідність вдосконалення чинного законодавства України в частині правового регулювання екологічного оздоровлення радіоактивних забруднених територій, а саме закріпленню на законодавчому рівні порядку формування та використання коштів, призначених для припинення діяльності радіоактивно забруднених об'єктів, порядку залучення громадськості до заходів у сфері оздоровлення радіоактивно забруднених територій, ефективних механізмів управління та оцінки розроблених проєктів, оскільки чинна законодавча база України, що регулює питання екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій в цілому, відсутня. Норми, які містяться в законах, носять локальний характер: вони стосуються лише територій, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції.

Ключові слова: охорона навколишнього природного середовища, екологічне законодавство, екологічна безпека, право екологічної безпеки, екологічна політика, радіоактивно забруднені території.

Pakholok Y.P. Environmental rehabilitation of radioactively contaminated territories as a component of environmental safety.

The article is devoted to determining the content of environmental rehabilitation of radioactively contaminated territories as a component of environmental safety. The article carries out a theoretical and legal analysis of environmental security, examines the main doctrinal approaches to determining its content

and main components. The article also provides the author's definition of ecological rehabilitation of radioactively contaminated territories as a component of environmental safety, outlines the purpose and tasks of the specified process.

The author determined that the key factor in the implementation of effective ecological rehabilitation of radioactively contaminated territories is the provision of the appropriate amount of funding. In turn, the amount of financing measures for the ecological improvement of radioactively contaminated territories depends on the priorities of the government of each state. In the case of limited financing of measures for the ecological rehabilitation of radioactively contaminated territories, the state government should develop a comprehensive strategy for the ecological rehabilitation of radioactively contaminated territories and objects. Provision of financing for the implementation of measures in the field of ecological rehabilitation of radioactively contaminated territories should be done in such a way as not to transfer the burden to future generations.

Based on the analysis, it was concluded that there is a need to improve the current legislation of Ukraine in terms of the legal regulation of environmental rehabilitation of radioactively contaminated territories, namely, to enshrine at the legislative level the procedure for the formation and use of funds intended for the termination of activities of radioactively contaminated objects, the procedure for involving the public in activities in the field of remediation of radioactively contaminated territories, effective mechanisms of management and assessment of developed projects, since the current legislative framework of Ukraine, which regulates the issue of ecological remediation of radioactively contaminated territories in general, is absent. The norms contained in the laws are of a local nature: they apply only to the territories affected by the disaster at the Chernobyl nuclear power plant.

Key words: protection of the natural environment, environmental legislation, safety, the law of environmental safety, environmental policy.

Постановка проблеми. Забезпечення екологічної безпеки, а саме охорона та відновлення навколишнього природного середовища, є першочерговим завданням держави та суспільства. В умовах сьогодення, здобутки ядерної науки застосовуються у різноманітних сферах суспільного життя, зокрема й у сфері вироблення електричної енергії. Враховуючи зазначене, держави, перш ніж розпочати будівництво нових ядерно-енергетичних об'єктів, попередньо складають план та програми безпечної утилізації матеріалів та виведення з експлуатації відповідного об'єкту, з метою запобігти завданню шкоди навколишньому природному середовищу та здоров'ю населення. Однак, такі плани розроблялися не завжди. Зокрема, вказаної вимоги не існувало, коли відбувався процес будівництва більш ніж 400 ядерних реакторів, що діють сьогодні у світі [1]. Наразі у державах створюються і реалізуються програми щодо виведення таких ядерних об'єктів з експлуатації та приведення у безпечний стан і відновлення (оздоровлення) постраждалих територій з можливістю їх повторного використання.

Стан опрацювання. Питання приведення у безпечний стан та правового регулювання екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій становили предмет досліджень таких науковців як Г. Балюк, О. Гелевери, В. Сіряк, О. Сушик, Ю. Ткаченко та інших.

Метою статті є з'ясування змісту екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій як складової екологічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Процес глобалізації зумовлює як позитивні зрушення, так і негативні зміни, особливо в довкіллі. Саме тому одним із пріоритетних напрямів державної екологічної політики та стратегічним напрямом механізму правового регулювання якості навколишнього природного середовища є гарантування правового забезпечення екологічної безпеки.

Статтею 16 Конституції України передбачено, що забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [2].

Легальне визначення поняття «екологічна безпека» закріплене у статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», відповідно до якої екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [3].

У науці екологічну безпеку розглядають з позиції соціального, економічного, технологічного, фізико-біологічного та державно-правового підходів. Відповідно до державно-правового підходу В.І. Ан-

дрейцевим було запропоновано розуміти екологічну безпеку, з однієї сторони, як систему спеціальних юридичних заходів, що мають на меті захист життєво важливих інтересів людини від небезпечного впливу навколишнього природного середовища, а з другої – як систему правового забезпечення регулювання режиму використання природних ресурсів, екологічно небезпечної діяльності, охорони навколишнього природного середовища, безпечного для здоров'я та життя людей, в основу якого покладений екологічний ризик [4, с. 10].

Дещо інша дефініція поняття «екологічної безпеки» надана В.С. Дудюком, а саме він пропонує визначати екологічну безпеку як стан, що гарантує безпечні умови для здоров'я та життєдіяльності людей, створює систему заходів для запобігання та усунення наслідків стихійних лих та природних явищ, не передбачає умов життя в майбутньому, а також характеризується забезпеченням усіх життєво необхідних потреб людини [5, с. 132].

В.І. Кушерець і М.І. Хилько визначають категорію «екологічна безпека» як стан, коли діяльність людини здійснюється в режимі мінімізації шкідливих впливів на довкілля, або за якого всі складові природного оточення є оптимальними для нормального функціонування та розвитку людської цивілізації [6, с. 28].

Заслуговує також уваги визначення «екологічної безпеки», надане Т.П. Панталієнком, відповідно до якого «екологічна безпека – це сукупність опосередкованих джерелами підвищеної екологічної небезпеки (а також зміненим та несприятливим навколишнім середовищем) відносин, що врегульовані юридичними, технічними та організаційними нормами права екологічної безпеки з метою попередження та усунення загрози життю та здоров'ю людини, матеріальним цінностям та навколишньому середовищу. Зазначене визначення може бути сприйняте, однак за умови, що відповідне правове, технічне та організаційне регулювання буде абсолютно ефективним, тобто має йти мова не лише про наявність відповідних норм, але й про їх реалізацію, тобто урегульованість» [7, с. 180].

Враховуючи зміст поняття «екологічна безпека», вважаємо, що її можна охарактеризувати як: забезпечення захисту життєво необхідних інтересів особи, суспільства, держави та природи від потенційних і реальних загроз, що можуть бути спричинені природним та техногенним впливом на довкілля; оптимальний стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується сприятливі умови для життєдіяльності та розвитку людини; стан захищеності населення, навколишнього природного середовища, господарських та інших об'єктів від різних загроз, що виникають в результаті негативних змін навколишнього середовища, природних явищ та антропогенної діяльності; сукупність заходів, що передбачають запобігання погіршенню екологічної обстановки небезпечної для навколишнього природного середовища, режиму використання природних ресурсів та здоров'я і життя людини [7, с. 181].

На нашу думку, однією із складових забезпечення екологічної безпеки є екологічне оздоровлення, в тому числі правове регулювання екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій.

У чинних законодавчих актах України на даний час відсутня дефініція категорії «екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій». Однак, вказаний термін вживається у деяких законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах. Зокрема, поняття «екологічне оздоровлення» вживався у Загальнодержавній програмі подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки, затвердженою Законом України № 3522-IV від 14.03.2006 р. [8]. Проте з 2011 року в нашій державі не затверджується загальнодержавна програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. На сьогодні, поняття «екологічне оздоровлення» вживається у Законі України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» від 03.11.2022 р. № 2710-IX за бюджетною програмою КПКВК 2708070 «Радіологічний захист населення та екологічне оздоровлення території, що зазнала радіоактивного забруднення», бюджетні програми з аналогічної назвою були передбачені у законах про Державний бюджет України за 2021 та 2022 роки [10]. У той же час мусимо констатувати, що за вказаною бюджетною програмою передбачені видатки на екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи, залишаючи поза увагою інші радіоактивно забруднені території в Україні (території колишніх уранодобувних та уранопереробних виробництв).

Щодо підзаконних нормативних актів, можемо навести як приклад, постанову Верховної Ради України від 07.03.2002 р. № 3117-III «Про інформацію Кабінету Міністрів України про виконання Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [11], якою передбачені положення про певні недоліки фінансування екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій.

Також, на виконання Закону України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» на місцевому рівні приймаються програми екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій. Наприклад, Програма «Радіаційний захист населення та екологічне оздоровлення територій, що зазнали радіоактивного забруднення», затверджена Волинською обласною державною адміністрацією від 26.12.2019 р. передбачає впровадження заходів, що мають на меті оздоровлення радіоактивно забруднених територій у різних сферах діяльності (зокрема, лісовому та сільському господарствах) [12]. Аналогічні програми затверджені й деякими іншими місцевими державними адміністраціями. Такі програми приймаються та реалізуються у Волинській, Київській, Житомирській, Рівненській, Черкаській та Чернігівській областях.

Можна зазначити, що термін вживається лише щодо екологічного оздоровлення територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Втім, на нашу думку, термін «екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій» доцільно вживати і відносно таких територій, що є радіоактивно забрудненими в результаті інших чинників, зокрема, господарської діяльності.

Поняття «оздоровлювати» відповідно до Великого тлумачного словника українському мови означає «поліпшення стану чого-небудь, усуваючи недоліки; робити що-небудь більш нормальним» [13, с. 834].

Метою екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій є зменшення радіаційного опромінення населення та навколишнього природного середовища на територіях, використання яких обмежене внаслідок високого рівня радіоактивності. Іншими словами, основною метою екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій є зменшення рівня радіоактивності до такого, щоб відповідні території могли бути повторно використані. Зокрема, деякі території можуть бути використані для неядерної промисловості. А в таких країнах, як Іспанія Франція, Німеччина, Чехія та Сполучені Штати Америки, колишні уранодобувні шахти та уранопереробні виробництва передаються у використання як ландшафтні парки, природні заповідники, рекреаційні зони тощо [14, с. 77].

Завданням екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій є зменшення радіаційного опромінення від забруднених поверхневих та підземних вод, ґрунтів, об'єктів для зберігання відходів та іншої забрудненої інфраструктури.

Екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій є великим промисловим проектом, для виконання якого необхідно виключати як екологічні (радіоекологічні) ризики, так й інші ризики пов'язані із безпекою персоналу, місцевого населення тощо. Крім того, ключовим фактором здійснення ефективного екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій є забезпечення належного обсягу фінансування. Більшість територій та промислових майданчиків, які необхідно виводити з експлуатації, а відповідні території приводити в екологічно безпечний стан, перебувають у власності держави. Із зазначеного випливає, що обсяг фінансування заходів щодо екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій залежить від пріоритетів уряду кожної держави. Обсяг коштів безпосередньо залежить від нормативної бази та діючих правил у цій сфері, виду установки, близькості та наявності інфраструктури для поводження з радіоактивними матеріалами тощо [1].

Обмежені економічні можливості держави здійснюють безпосередній вплив на вибір заходів екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій. У більшості випадків, критерії кінцевого стану радіоактивно забруднених територій та об'єктів встановлюються на мінімальному рівні забезпечення екологічної безпеки на певний період. Разом із цим, додаткові заходи пов'язані із забезпеченням довгострокових гарантій стійкості захисних споруд, відновлення природних ландшафтів до соціально прийнятних естетичних стандартів відкладаються на невизначений термін.

В Україні під час планування державних екологічних програм щодо приведення у безпечний стан колишніх уранодобувних та уранопереробних виробництв не були визначальними принципи забезпечення довготривалих гарантій безпеки та відновлення навколишнього природного середовища. Як наслідок, результатами відповідних програм було виконання тільки першочергових заходів [15, с. 49].

Вважаємо, що у випадку обмеженого фінансування заходів щодо екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій урядом держави повинна бути розроблена комплексна стратегія екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій та об'єктів як складової екологічної безпеки. Забезпечення фінансування на реалізацію заходів у сфері екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій повинно відбуватись таким чином, щоб не перекладати тягар на наступні покоління.

Отже, процес екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій складається із трьох елементів: наявність правової бази; наявність доступу до технологій, ресурсів та досвіду у відповідній сфері, включаючи наявність управлінських та логістичних рішень щодо поводження із радіоактивними відходами; визначення порядку та обсягу фінансування робіт, пов'язаних із процесом екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій.

Висновки. Однієї із складових екологічної безпеки є охорона та відновлення навколишнього природного середовища, а саме еколого-правове оздоровлення радіоактивно забруднених територій. Враховуючи вищезазначене, можемо визначити екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій як процес соціально виправданого повернення радіоактивно забруднених територій у подальше корисне використання та у суспільно прийнятний естетичний стан. Чинним законодавством України не врегульований в достатній мірі порядок екологічного оздоровлення радіоактивних забруднених територій. Положення, що закріплені законодавством носять локальний характер (стосуються, в основному, лише територій, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції).

Крім того, на сьогоднішній день в Україні на законодавчому рівні відсутній порядок формування та використання коштів, призначених для припинення діяльності радіоактивно забруднених об'єктів, що не дозволяє вирішити дану проблему засобами галузевого або територіального управління, також не визначено досягнення кінцевої мети екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій. Необхідність розробки та прийняття відповідних змін до нормативно-правових актів є очевидною.

Список використаних джерел:

1. Decommissioning and Environmental Remediation. *IAEA Bulletin*. April 2016. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/bull571april20161.pdf> (дата звернення: 09.05.2023).
2. Конституція України від 28.06.1996 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 09.05.2023).
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 09.05.2023).
4. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: проблеми формування об'єктного складу. *Право України*. 2001. № 10. С. 9–12.
5. Дудюк В.С., Гобела В.В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічна безпека. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*: зб. наук.-техн. пр. Вип. 25.5. Львів: РВВ НЛТУ України. 2015. С. 130–135.
6. Хилько М.І., Кушерець В.І. Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях. К.: Знання України, 2006. 144 с.
7. Панталієнко Т.П. екологічна безпека як об'єкт права екологічної безпеки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 175–181.
8. Загальнодержавна програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки: Закон України від 14.03.2006 р. № 3522-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3522-15> (дата звернення: 09.05.2023).
9. Про Державний бюджет України на 2023 рік: Закон України від 03.11.2022 р. № 2710-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 09.05.2023).
10. Радіологічний захист населення та екологічне оздоровлення території, що зазнала радіоактивного забруднення. *Офіційний сайт Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 2022. URL: <https://mepr.gov.ua/radiologichnyj-zahyst-naselennya-ta-ekologichne-ozdorovlennya-terytoriyi-shho-zaznala-radioaktyvnogo-zabrudnennya-2/> (дата звернення: 09.05.2023).
11. Про інформацію Кабінету Міністрів України про виконання Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»: Постанова Верховної Ради України від 07.03.2002 р. № 3117-III. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3117-14> (дата звернення: 09.05.2023).

12. Програма «Радіаційний захист населення та екологічне оздоровлення територій, що зазнали радіоактивного забруднення»: рішення Волинської обласної державної адміністрації від 26.12.2019 р. *Офіційний сайт Волинської обласної державної адміністрації*. URL: <https://www.voladm.gov.ua/article/proekt-programi-radiaciyniy-zahist-naselennya-ta-ekologichne-ozdorovlennya-teritoriy-scho-zaznali-radioaktivnogo-zabrudnennya-za-rozdilom-reabilitaciya-radioaktivno-zabrudnenih-teritoriy-u-volinskiy/> (дата звернення: 09.05.2023).
13. Великого тлумачного словника Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. **VIII. 17** 28 с.
14. Пахолок Ю.П. Зарубіжний досвід правового регулювання зниження рівня радіоактивного забруднення територій до прийнятного рівня для здоров'я людини та довкілля. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 5 (124)/2022. С. 72–77.
15. Ткаченко Ю. Придніпровський хімічний завод – уранова спадщина України: оглядова доповідь про історію діяльності та сучасний стан колишнього виробничого об'єднання «Придніпроавський хімічний завод». *Bellona Foundation*. 2020. 132 с.

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК: 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.2>

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ВИБОРІВ, ПРАКТИКА, ЗАГРОЗИ ВИБОРЧОМУ ПРАВУ ГРОМАДЯН ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Асірян С.Р.,

*кандидатка юридичних наук, асистентка,
кафедра права Європейського союзу*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

<https://orcid.org/0000-0002-9503-6203>

s.r.asiryan@nlu.edu.ua

Асірян С.Р. Використання штучного інтелекту під час виборів, практика, загрози виборчому праву громадян та шляхи подолання.

Ця стаття досліджує використання штучного інтелекту (ШІ) під час виборів та його вплив на виборче право громадян. Вона розглядає практичні аспекти застосування ШІ в процесі виборів, а також потенційні загрози, які це може створити для демократичних принципів та прав громадян.

Стаття аналізує різні аспекти використання ШІ під час виборів, включаючи автоматизацію підрахунку голосів, виборчі прогнозування, вплив соціальних медіа та масового збору даних на політичну рекламу. Вона також досліджує можливості використання ШІ для виявлення виборчих шахрайств та маніпуляцій, таких як дезінформація та фальсифікація результатів.

Однак, стаття також звертає увагу на загрози, які виникають у зв'язку з використанням ШІ під час виборів. Ці загрози включають можливість маніпуляції результатами виборів, порушення конфіденційності даних виборців та можливість створення штучних акаунтів або ботів для масового впливу на громадську думку.

Нарешті, стаття розглядає шляхи подолання цих загроз та захисту виборчих прав громадян. Вона обговорює необхідність розвитку ефективних законів та регуляцій, щоб забезпечити прозорість, перевірку та безпеку виборчих процесів, які використовують ШІ. Також зазначається важливість навчання виборців та політичних діячів щодо цих технологій та свідомого використання ШІ в політичних процесах. Крім того, стаття розглядає значення міжнародного співробітництва та створення стандартів для етичного використання ШІ виборчими органами та політичними акторами. Однак, використання штучного інтелекту під час виборів також може створювати загрози для виборчого права громадян. Наприклад, можлива недостатня прозорість та відповідальність алгоритмів, що використовуються для аналізу виборчих даних та прийняття рішень. Це може призвести до несправедливого або прихованого впливу на виборчий процес та результати голосування.

Крім того, існує ризик зловживання штучним інтелектом для маніпуляції виборцями шляхом розповсюдження фальшивої інформації або маніпуляції політичними настроями. Алгоритми можуть бути налаштовані таким чином, щоб підсилити певні погляди або приховати інші, що може викривати виборчий процес та порушувати принципи демократичних виборів.

Для подолання загроз, пов'язаних з використанням штучного інтелекту під час виборів, необхідне ефективне правове регулювання.

Важливо встановити обов'язкові норми щодо прозорості та відповідальності алгоритмів, що використовуються під час виборчих процесів. Це може включати вимогу до розкриття основних принципів та логіки, на яких базуються алгоритми, а також обов'язкове тестування та незалежну перевірку їх ефективності та відсутності упередження.

Необхідно розглянути введення обмежень щодо використання штучного інтелекту у сфері політичної реклами та інформаційної кампанії. Це може включати обмеження на використання персона-

лізованої реклами, обов'язкову ідентифікацію та розкриття джерел фінансування політичних рекламних кампаній, а також регулювання використання соціальних мереж.

Ключові слова: штучний інтелект, виборче право, права людини, гласність, приватність, конфіденційність

Asiryan S. Use of artificial intelligence during elections, practice, threats to the right to vote and ways to overcome them.

This article explores the use of artificial intelligence (AI) in elections and its impact on the right to vote. It examines the practical aspects of the application of AI in the electoral process, as well as the potential threats it may pose to democratic principles and human rights.

The paper analyzes various aspects of the use of AI during elections, including the automation of vote counting, election forecasting, and the impact of social media and crowdsourcing on political advertising. It also explores the potential of using AI to detect electoral fraud and manipulation, such as disinformation and falsification of results.

However, the article also draws attention to the threats that arise in connection with the use of AI during elections. These threats include the possibility of manipulation of election results, violations of the privacy, and the possibility of creating artificial accounts or bots to mass influence public opinion.

Finally, the article examines ways to overcome these threats and protect human electoral rights. It discusses the need to develop effective laws and regulations to ensure the transparency, auditability and security of electoral processes that use AI. It also considers the importance of educating voters and politicians about these technologies and the conscious use of AI in political processes. In addition, the article considers the importance of international cooperation and the creation of standards for the ethical use of AI by electoral bodies and political actors. However, the use of artificial intelligence during elections can also pose threats to citizens' right to vote. For example, there may be a lack of transparency and accountability of the algorithms used to analyze election data and make decisions. This can lead to unfair or hidden influence on the election process and voting results.

In addition, there is a risk of artificial intelligence being misused to manipulate voters by spreading false information or manipulating political sentiment. Algorithms can be configured to enhance certain views or suppress others, which can expose the electoral process and violate the principles of democratic elections.

Effective legal regulation is necessary to overcome the threats associated with the use of artificial intelligence during elections.

It is important to establish mandatory norms regarding the transparency and accountability of algorithms used during election processes. This may include requiring disclosure of the underlying principles and logic underlying algorithms, as well as mandatory testing and independent verification of their effectiveness and lack of bias.

It is necessary to consider the introduction of restrictions on the use of artificial intelligence in the field of political advertising and information campaign. This may include restrictions on the use of personalized advertising, mandatory identification and disclosure of sources of funding for political advertising campaigns, as well as regulation of the use of social networks.

Key words: artificial intelligence, right to vote, human rights, publicity, privacy, confidentiality.

Постановка проблеми. З одного боку, використання штучного інтелекту може покращити процеси голосування та забезпечити більш точний розподіл мандатів. З іншого боку, недостатньо розроблені системи штучного інтелекту можуть призвести до порушення принципів відкритості та прозорості виборів, а також до зловживання результатами голосування.

Проблема також полягає у тому, що використання штучного інтелекту ще не має чітких нормативних рамок та стандартів, які б забезпечували його етичне використання під час виборчих процесів. Це може призвести до непередбачуваних наслідків та порушень виборчого права громадян.

Отже, дослідження проблематики використання штучного інтелекту під час виборів необхідне для забезпечення ефективного та етичного застосування нових технологій у виборчих процесах, яке б забезпечило захист демократичних принципів та виборчого права громадян.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження питання використання штучного інтелекту під час виборів залучає вчених з різних галузей, таких як політична наука, інформаційні технології, комп'ютерна наука та соціальні науки. Ось кілька прикладів вчених, які активно досліджують цю тему:

1. Професор Рафаель Коста з Колумбійського університету в США зосереджений на вивченні впливу штучного інтелекту на демократичні процеси та виборчу систему.
2. Доктор Марек Домінік Мацук з Університету Варшави в Польщі вивчає застосування штучного інтелекту для політичного аналізу та виборчих систем.
3. Професор Марія Сноу з Массачусетського технологічного інституту займається дослідженням етичних аспектів використання штучного інтелекту в політичних процесах, включаючи вибори.
4. Доктор Маркус Метзлер з Мюнхенського університету в Німеччині спеціалізується на вивченні впливу штучного інтелекту та автоматизованих систем на виборчу кампанію та маніпуляції виборців.

Метою статті є аналіз використання штучного інтелекту під час виборів і дослідження його практичних аспектів, загроз для виборчого права громадян і шляхи подолання цих проблем. Стаття прагне розкрити різні аспекти використання штучного інтелекту, такі як автоматизація підрахунку голосів, виборчі прогнози, вплив соціальних медіа та масового збору даних на політичну рекламу.

Головною метою статті є виявлення потенційних загроз, які виникають з використанням штучного інтелекту під час виборів, включаючи можливість маніпуляції результатами голосування, порушення конфіденційності даних виборців та створення штучних акаунтів або ботів для масового впливу на громадську думку.

Додатковою метою є розгляд шляхів подолання цих загроз та захисту виборчих прав громадян. Стаття зосереджується на необхідності розвитку ефективних законів та регуляцій для забезпечення прозорості, перевірки та безпеки виборчих процесів, що використовують штучний інтелект. Крім того, стаття підкреслює значення освіти виборців та політичних діячів щодо штучного інтелекту, щоб забезпечити свідоме та етичне використання цієї технології в політичних процесах.

Виклад основного матеріалу. Ця стаття досліджує практику використання штучного інтелекту під час виборів, аналізує загрози, які це може становити для виборчого права громадян, і розглядає шляхи подолання цих загроз. Стаття висвітлює юридичні аспекти цього питання і надає рекомендації щодо розроблення ефективного правового регулювання використання штучного інтелекту під час виборчих процесів [1].

В останні роки штучний інтелект став все більш поширеним і впливовим в різних сферах людського життя, включаючи політичні процеси та виборчі кампанії. Використання штучного інтелекту під час виборів може мати як позитивні, так і негативні наслідки для виборчого права громадян.

Застосування штучного інтелекту під час виборів може включати такі аспекти, як автоматизований аналіз виборчих даних, прогнозування політичних настроїв, мікротаргетинг виборців, автоматизовану генерацію виборчої реклами та розповсюдження політичних повідомлень через соціальні мережі [2].

Автоматизований аналіз виборчих даних та прогнозування політичних настроїв є одним з аспектів використання штучного інтелекту під час виборів. Ці технології дозволяють збирати та обробляти великі обсяги даних, що стосуються виборчих процесів, політичних думок та настроїв громадян.

Автоматизований аналіз виборчих даних полягає у використанні алгоритмів машинного навчання та статистичних методів для обробки та аналізу великого обсягу виборчих даних. Це дозволяє отримати цінну інформацію щодо виборчих тенденцій, участі виборців, географічного розподілу голосів та інших параметрів, які можуть бути важливими для розуміння політичного ландшафту [3].

Прогнозування політичних настроїв засноване на аналізі даних про поведінку та думки громадян. Застосування штучного інтелекту дозволяє виявляти зв'язки та залежності між різними факторами, такими як соціальні медіа, новини, публічні заяви політиків тощо, та передбачати можливі політичні настрої громадян.

Прогнозування політичних настроїв може бути корисним інструментом для політичних кампаній та виборчих органів. Це дозволяє лідерам політичних партій та кандидатам отримувати інформацію про головні питання, що цікавлять виборців, прогнозувати реакцію на політичні події та адаптувати свої стратегії відповідно до поточних настроїв громадян [4].

Автоматизована генерація виборчої реклами та розповсюдження політичних повідомлень через соціальні медіа є одним зі способів використання штучного інтелекту під час виборчих кампаній. Ці технології дозволяють політичним партіям та кандидатам ефективно досягати своєї аудиторії, налаштовуючи та персоналізуючи повідомлення на основі зібраних даних.

Автоматизована генерація виборчої реклами базується на використанні алгоритмів та машинного навчання для створення рекламних матеріалів. Штучний інтелект аналізує дані про цільову аудито-

рію, її інтереси, демографічні дані, поведінку в соціальних мережах та інші параметри, і на основі цього генерує рекламні матеріали, які найкраще відповідають потребам та очікуванням аудиторії [5].

Розповсюдження політичних повідомлень через соціальні мережі також залежить від штучного інтелекту. Алгоритми соціальних мереж аналізують поведінку користувачів, їхні перегляди, вподобання, коментарі та реакції на публікації. На основі цих даних алгоритми визначають, які повідомлення є найбільш цікавими для конкретного користувача, і відображають їх в його стрічці новин [6].

Отже, ці технології можуть значно полегшити проведення виборчих кампаній, забезпечити більш точне аналізування виборчих даних та покращити ефективність політичної комунікації. Наприклад, застосування алгоритмів машинного навчання може допомогти ідентифікувати ключові питання та проблеми, що цікавлять виборців, і налагодити зв'язок з ними через персоналізовану виборчу рекламу. Це може сприяти залученню більшої кількості виборців до політичного процесу та сприяти їх активній участі.

Однак, використання штучного інтелекту під час виборів також може створювати загрози для виборчого права громадян. Наприклад, можлива недостатня прозорість та відповідальність алгоритмів, що використовуються для аналізу виборчих даних та прийняття рішень. Це може призвести до несправедливого або прихованого впливу на виборчий процес та результати голосування [7].

Крім того, існує ризик зловживання штучним інтелектом для маніпуляції виборцями шляхом розповсюдження фальшивої інформації або маніпуляції політичними настроями. Алгоритми можуть бути налаштовані таким чином, щоб підсилити певні погляди або приховати інші, що може викривати виборчий процес та порушувати принципи демократичних виборів.

Для подолання загроз, пов'язаних з використанням штучного інтелекту під час виборів, необхідне ефективне правове регулювання.

Важливо встановити обов'язкові норми щодо прозорості та відповідальності алгоритмів, що використовуються під час виборчих процесів. Це може включати вимогу до розкриття основних принципів та логіки, на яких базуються алгоритми, а також обов'язкове тестування та незалежну перевірку їх ефективності та відсутності упередження.

Необхідно розглянути введення обмежень щодо використання штучного інтелекту у сфері політичної реклами та інформаційної кампанії. Це може включати обмеження на використання персоналізованої реклами, обов'язкову ідентифікацію та розкриття джерел фінансування політичних рекламних кампаній, а також регулювання використання соціальних мереж [8].

Так, законодавча практика країн щодо обмеження використання персоналізованої реклами в політичних кампаніях варіюється в залежності від юрисдикції та рівня регулювання. Деякі країни вже прийняли спеціальні закони та правила, спрямовані на забезпечення прозорості, захисту приватності та обмеження використання персоналізованої реклами в політичних кампаніях [9].

У 2018 році вступив в силу Загальний регламент про захист персональних даних (GDPR), який має вплив на використання персональних даних у політичних кампаніях. GDPR встановлює обов'язки щодо збору, обробки та зберігання персональних даних, включаючи дані, які використовуються для персоналізованої реклами. Цей регламент накладає вимоги стосовно згоди користувачів на обробку їхніх персональних даних та права на видалення та доступ до цих даних [10].

В Сполучених Штатах на федеральному рівні немає загального законодавства, що регулює використання персоналізованої реклами у політичних кампаніях. Однак, окремі штати, такі як Каліфорнія та Вашингтон, прийняли власні закони про захист приватності даних, які впливають на збір та використання персональних даних у політичних контекстах [11].

Варто зазначити, що деякі країни також приймають додаткові правила та рекомендації спеціально для політичних кампаній. Наприклад, вони можуть вимагати позначення реклами як політичної, вказувати джерело фінансування рекламного матеріалу або встановлювати обмеження на використання певних типів даних для персоналізації реклами.

Прозорість є ключовим аспектом багатьох законодавчих ініціатив у цій сфері. Деякі країни вимагають, щоб рекламні платформи надавали доступ до даних про те, які рекламні матеріали були показані виборцям, а також процесу вибору цих матеріалів. Це сприяє забезпеченню прозорості та підвищенню довіри до політичних кампаній.

Крім того, деякі країни розглядають можливість обмеження використання деяких технологій для персоналізованої реклами, таких як мікротаргетинг або психологічні профілі. Ці заходи призначені для забезпечення рівного доступу до інформації та запобігання маніпуляціям або неправдивому представленню інформації у політичних кампаніях [12].

Варто відзначити, що законодавча практика постійно розвивається, оскільки нові технології та виклики з'являються в сфері політичної реклами. Деякі країни можуть розглядати введення додаткових обмежень або розширення існуючих норм.

Для забезпечення безпеки та надійності виборчих систем необхідно встановити високі стандарти щодо захисту від хакерських атак та зловживань. Це може включати застосування сучасних методів шифрування, двофакторної аутентифікації, регулярне оновлення програмного забезпечення та незалежну перевірку систем на вразливості [13].

Важливо проводити інформаційні кампанії та освітні програми, спрямовані на підвищення свідомості громадян щодо використання штучного інтелекту під час виборів. Громадяни повинні розуміти потенційні загрози, пов'язані з маніпуляцією та фальсифікацією інформації, а також мати навички критичного мислення та оцінки джерел інформації [14].

Проблеми, пов'язані з використанням штучного інтелекту під час виборів, мають глобальний характер. Тому необхідно сприяти міжнародному співробітництву та обміну найкращими практиками між країнами. Це може включати обговорення та розробку міжнародних стандартів, засобів взаємного контролю та спільного реагування на загрози [15].

Висновки. Отже, використання штучного інтелекту під час виборів відкриває широкі можливості для покращення політичних процесів, але при цьому створює певні загрози для виборчого права громадян. Шляхи подолання цих загроз включають прозорість алгоритмів, регулювання політичної реклами, захист виборчих систем, освіту громадян та міжнародне співробітництво. Ефективне правове регулювання використання штучного інтелекту під час виборів є важливим кроком у забезпеченні справедливих, прозорих та демократичних виборів.

Список використаних джерел:

1. "Artificial Intelligence and Elections: Ensuring the Integrity of the Democratic Process" (2020) by the International Foundation for Electoral Systems (IFES). URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/ai_elections_report_2020.pdf.
2. "Election Security in the Age of AI" (2020) by the Center for Security and Emerging Technology (CSET). URL: <https://cset.georgetown.edu/wp-content/uploads/CSET-Election-Security-in-the-Age-of-AI-1.pdf>.
3. "Using Artificial Intelligence in Elections: Benefits and Challenges" (2020) by the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/1/462515.pdf>.
4. "AI and Elections: The Challenges and Opportunities of Artificial Intelligence in Electoral Processes" (2020) by the International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA). URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/ai-and-elections-challenges-and-opportunities-artificial-intelligence-electoral-processes.pdf>.
5. "Artificial Intelligence and Elections: Promises and Perils" (2019) by the Brennan Center for Justice. URL: <https://www.brennancenter.org/our-work/research-reports/artificial-intelligence-and-elections-promises-and-perils>.
6. "Artificial Intelligence and Elections: Assessing the Impact" (2020) by the Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2020/02/19/artificial-intelligence-and-elections-assessing-impact-pub-81182>.
7. "Artificial Intelligence and the Future of Voting" (2021) by the Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu/research/artificial-intelligence-and-the-future-of-voting/>.
8. "Election Integrity in the Age of Social Media and Artificial Intelligence" (2020) by the Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/election-integrity-in-the-age-of-social-media-and-artificial-intelligence/>.
9. "Artificial Intelligence and Elections: What Do Stakeholders Think?" (2020) by the National Democratic Institute (NDI). URL : <https://www.ndi.org/publications/artificial-intelligence-and-elections-what-do-stakeholders-think>.
10. "Artificial Intelligence, Democracy, and the Future of Voting" (2019) by the Future of Humanity Institute, University of Oxford. URL: <https://www.fhi.ox.ac.uk/wp-content/uploads/FHI-RG-AI-Democracy-Voting.pdf>.
11. "Artificial Intelligence in the Electoral Process: Challenges and Opportunities" (2020) by the Inter-Parliamentary Union (IPU). URL: <https://www.ipu.org/resources/publications/briefs/2020-12/artificial-intelligence-electoral-process-challenges-and>.

12. “Artificial Intelligence in Electoral Processes: Benefits and Risks” (2019) by the International Foundation for Electoral Systems (IFES). URL: <https://www.ifes.org/publications/artificial-intelligence-electoral-processes-benefits-and-risks>.
13. “The Impact of Artificial Intelligence on Democracy, Political Rights and Electoral Processes” (2020) by the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). URL: <https://www.osce.org/odihr/460232>.
14. “Artificial Intelligence and Elections: Ensuring Transparency, Integrity, and Trust” (2020) by the Center for International Private Enterprise (CIPE). URL: <https://www.cipe.org/publications/artificial-intelligence-and-elections-ensuring-transparency-integrity-and-trust/>.
15. “Artificial Intelligence, Political Manipulation, and Democracy” (2020) by the Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2020/10/20/artificial-intelligence-political-manipulation-and-democracy-pub-82965>.
16. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.
17. Белова М.В., Белов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.
18. Бисага Ю.М., Белова М.В., Белов Д.М. Виклики для прав дитини у зв’язку з розвитком штучного інтелекту. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 77(3). Ч. 1. 2023. С. 88–91.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.3>

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА. ЇЇ ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ

Батюк С.Ю.,

*аспірант кафедри адміністративного та фінансового права
ЛНУ ім. Івана Франка
stepan123@ukr.net*

Батюк С.Ю. Адміністративна реформа Наполеона Бонапарта. Її зміст та значення.

Стаття присвячена аналізу історичних аспектів, причин проведення реформи та її наслідків. Був проведений аналіз факторів, які вплинули на розвиток подій, а саме: не здатність тодішніх органів державної та місцевої влади створити та втілити у життя ефективну систему державного управління на всіх рівнях; політичну кризу, яка була спричинена боротьбою різних політичних партій та груп, що в подальшому привело до хаосу у вищих ешелонах влади та характеризувалося постійними змінами серед політичних сил, що в кінцевому результаті паралізувало роботу всього державно-управлінського апарату, і очікувано охопило органи місцевої влади. Розглядається особливості персони Наполеона Бонапарта як ідеолога та реалізатора даної адміністративної реформи, яка базувалася на принципах централізації влади та ефективно працювала на протязі двох століть, практично без суттєвих трансформацій, та продовжу залишатися основою для сьогоденної адміністративної системи Французької республіки. Було з'ясовано особливості становлення та функціонування органів державної влади в період консулату (1799-1804 роки), а також розглянуто питання можливості співіснування та взаємодії централізації та децентралізації. Наукову увагу зосереджено на конституційних повноваженнях установ законодавчої та виконавчої влади, їх взаємодії та ефективності роботи. Були визначені основні риси політичного режиму у Франції в період 1799-1815 рр., а саме: домінування виконавчої влади над законодавчою; опора на повноваження керівника виконавчої влади; контроль центральною виконавчою владою системи місцевого самоврядування; придушення опозиції. З'ясувалося, що внаслідок вище згаданого, бонапартистський режим забезпечив політичну стабільність, централізував всю державну систему влади та створив праобраз історичний авторитарного режиму. Було проаналізовано можливість використання певних елементів та ідей, а також врахування недоліків даної реформи, при проведенні адміністративної реформи в Україні.

Ключові слова: централізація, децентралізація, адміністративна-територіальний устрій, місцеве самоврядування, Велика Французька Революція, Конституція, департамент.

Batiuk S.Yu. Administrative reform of Napoleon Bonaparte. Its content and meaning.

The article is devoted to the analysis of historical aspects, the reasons for the reform and its consequences. An analysis of the factors that influenced the development of events was carried out, namely: not the ability of the then state and local authorities to create and implement an effective system of public administration at all levels; a political crisis, which was caused by the struggle of various political parties and groups, which subsequently led to chaos in the highest echelons of power and was characterized by constant changes among political forces, which ultimately paralyzed the work of the entire state-management apparatus, and expectedly covered local authorities. The features of the person of Napoleon Bonaparte as the ideologist and implementer of this administrative reform are considered, which was based on the principles of centralization of power and worked effectively for two centuries, practically without significant transformations, and will continue to be the basis for today's administrative system of the French Republic. The specifics of the formation and functioning of state authorities during the consulate period (1799-1804) were clarified, and the issue of the possibility of coexistence and interaction of centralization and decentralization was also considered. Scientific attention is focused on the constitutional powers of legislative and executive institutions, their interaction and work efficiency. The main features of the political regime in France in the period 1799-1815 were determined, namely: the dominance of the executive over the legislative; reliance on the authority of the head of the executive power; control by the central executive power of the local self-

government system; suppression of the opposition. It turned out that as a result of the above, the Bonapartist regime ensured political stability, centralized the entire state system of power, and created the archetype of the historical authoritarian regime. It was analyzed the possibility of using certain elements and ideas, as well as taking into account the shortcomings of this reform, when carrying out administrative reform in Ukraine.

Key words: centralization, decentralization, administrative-territorial system, local self-government, Great French Revolution, Constitution, department.

Постановка проблеми. Сучасні умови, в яких здійснюється адміністративна реформа України, вимагають формування ефективного адміністративно-територіального устрою, який спрямований на забезпечення державних інтересів, реалізації питань безпеки держави та її територіальної цілісності. Одним із факторів успішного розвитку України, в якості демократичної держави, являється удосконалення адміністративно-територіального устрою, основи внутрішньої територіальної організації держави, що являється важливою складовою для побудови і ефективного функціонування системи органів державної влади та місцевого самоврядування.

Стан опрацювання цієї проблематики. Пошук оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою неможливий без вивчення та узагальнення історичного досвіду, як України, так і міжнародного. В даному випадку особливий інтерес історико-правових проблем викликає аналіз правового регулювання формування та функціонування адміністративно-територіального устрою Франції. Даний аналіз має значне пізнавальне, історико-теоретичне та практичне значення. Україна вже на даний момент перейняла багато ідей у Франції, та продовжує вивчати питання впровадження системи префектур та префектів, використовуючи за основу саме французьку модель.

Метою статті є аналіз, визначення переваг та недоліків проведеної Наполеоном Бонапартом Адміністративної реформи 1800 року, з можливістю подальшого використання певних елементів при реалізації адміністративної реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб повністю та глибинно дослідити питання ефективності проведеною Наполеоном Бонапартом реформи, необхідно розпочати з дослідження підґрунтя та фундамент, на якому була створена та постійно удосконалюється французька модель адміністративно-територіального устрою, вже понад 200 років. Цим фундаментом є Адміністративна Реформа Наполеона Бонапарта 1800 року.

Спочатку проаналізуємо основні підходи до формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування – централізація та децентралізація. Централізація і децентралізація цілком можуть співіснувати і давно використовуються в багатьох різноманітних випадках: у державній сфері, в політичній сфері, у виробничій та економічній сферах, в діяльності численних професійних союзів та громадських організацій, в науковій та освітній сферах, і так далі. І питання, що є краще, в одному чи іншому випадках, стоїть на протязі великого періоду часу. Ю. Мохова зазначає, що в основу структурування та функціонування апарату державної влади покладено єдність принципів централізації та децентралізації, який передбачає, що апарат державного управління повинен бути побудованим на засадах розумного співвідношення концентрації влади і її децентралізації, оскільки порушення такого балансу в будь-який бік призводить до негативних наслідків.

Якщо б питання, який з принципів ефективніший при формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, централізація чи децентралізація, всюди вирішувалось з точки зору доцільності (тобто відповідали заданим завданням управління, як таким), тоді прийшлося б мати справу, з свого роду мистецтвом створення різних конструкцій, на науковому підґрунті: поєднанні практичного досвіду та теоретичних знань.

Але в першу чергу, головним завданням державно-владного механізму являється реалізація принципів безпеки держави та її територіальної цілісності, а реалізація соціально-економічні, етноконфесійних, культурних благ переходить на другий план. В даній ситуації, яка завжди існує при реалізації державою своїх прав та обов'язків, розпочинається певна полеміка, щодо даного державного завдання. Вона полягає в тому що, на підґрунті будь-якої державності з'являється певна привілейованість та першочерговість певних державних інтересів, і дані державні інтереси можна інтерпретувати і видати під виглядом загальносуспільного блага.

При такому підході до даного питання, в державно-владного апарату з'являється бажання та можливість централізації та зосередження всіх напрямків державного будівництва та управління, владних повноважень та впливів, засобів та інструментів для реалізації владних повноважень, і подати це як спроба захисту державних та суспільних інтересів та виконання головних функцій та завдань, які

покладені на державу. Наслідком такого правового підходу до централізації, сфери управління та адміністрування, трансформуються та перетворюються в політичну програму, де політичні та державні інтереси об'єднуються, а для їх реалізації застосовують всі можливі владні повноваження та управлінські інструменти.

Ідеї, погляди, бажання та інтереси, які відрізняються від чітко визначених державно-владним апаратом, викликають дію відцентрових сил – в результаті цього, досягається рівновага, з більшим або меншим рівнем концентрації владних повноважень в одних руках. Таким чином, співвідношення централізації і децентралізації в сфері державного управління має бути оптимальним, яке б забезпечувало ефективне державне управління і покращувало б добробут суспільства.

Вже на протязі тривалого періоду часу Франція удосконалює свою систему державну управління та розвиває громадянське суспільство, і ніколи ще в жодній країні не виявилось такого плідного підґрунтя та простору для централізації владних повноважень, як там. Це стало можливо завдяки національній та етнічній однорідності і взаємозв'язку населення, а в подальшому через ліквідацію застарілої та неефективної системи державного управління, адміністративно-територіального устрою та станово-представницької системи влади.

У 19-му столітті з питанням централізації управління пов'язували також, інші суміжні питання, наприклад: щодо питання права на особисті свободи та свободу союзів, від надмірного контролю та втручання з боку держави, щодо питання в надмірному тиску на провінції з боку центральних органів влади, питання щодо необхідності відродження та розвитку сільської місцевості, та багато інших. Але поряд з тим, досить рано намітилися контури проблеми в її досить специфічній формі.

Саме централізація державно-владного механізму стала означати, в саму першу чергу, створення ефективної системи контролю та координації діяльності, та концентрація зусиль на ключових напрямках діяльності (зокрема в середині департаментів) безпосередньо центральними органами державної влади, здебільшого через місцеві органи державної влади. Під терміном децентралізація стали розуміти, здебільшого передачу або всіх, або певних повноважень та функцій органам місцевого самоврядування, в даному випадку – департаментам.

Децентралізація в системі державного управління, в даному розумінні та вигляді реалізовувалась з великими труднощами, конфліктами та суперечками, оскільки разом з децентралізацією, з'явилися і негативні фактори: наявність ризику втрати керованості над процесами, створення загрози порушення принципу системного підходу до розробки рішень, зокрема, через відсутність належного обліку зовнішніх впливів, послаблення зв'язку між органами державної влади, необхідні для забезпечення єдності дій. Це не влаштовувало представників різних соціальних груп та політичних переконань. Тим не менше, зберегти жорстко централізовану систему державного управління, було неможливо, оскільки важливі рішення приймалися вищими керівниками, які погано представляли собі конкретну ситуацію і місцеву специфіку.

Як виник сучасний варіант адміністративної централізованої системи Франції, під яким ідейним змістом і при яких умовах вона формувалася та змінювалася, які питання ставляться в даному контексті в наш час – такі завдання ставляться в даному дослідженні.

Вивчаючи форму, в яку трансформувалася система місцевого самоврядування у Франції, невідомо постає враження, що коли розпочалося руйнування старої системи місцевого управління та коли вона не була замінена новою, коли держава централізовано взяла на себе обов'язок забезпечити всі необхідні умови для спільного проживання і гарантує як набуті громадянські права, так і проведення важливих та невідкладних соціально-економічних та політичних реформ, коли завдяки національній та громадянській єдності, національній однорідності, громадяни почали розглядати в державі головну рушійну силу і важливого гаранта свого благополуччя, що призвело до ослаблення відцентрових сил та місцевих еліт (прихильників децентралізації), оскільки вони не здатні забезпечити всі життєво необхідні умови для своїх громадян. Це дозволило прихильникам централізації, залучити на свою сторону широкі верстви населення, запропонувавши їм таку концепцію держави, яка використовує всі державні засоби та ресурси, забезпечили громадян порядок та процвітання.

Можна сказати так, що в рамки держави як єдиного цілого можна вмістити набагато більше ідеалістичних цінностей, ніж в рамки місцевих свобод та самоуправління.

Велика Французька Революція повністю зруйнувала давно встановлену ієрархічну систему державної влади. Постійна політична та соціально-економічна криза, війни та повна анархія в системі державного управління, привела країну до катастрофи. В даній ситуації, країну з катастрофи могла вивести лише дуже неординарна персона.

Серед численних проблем та негараздів, які випали на долю громадян Франції в епоху терору (1793-1794), який проводився революційною владою Франції, політичне завдання так і залишалося невирішеним. Необхідно було перейти від надзвичайних форм управління, використання яких може бути оправданим збігом певних факторів та обставин до нормальних та регульованих форм управління державою. Але під час пошуків цих нових форм, змінився як сам характер поставленого завдання так і його вихідні данні. Поступово руйнувалася основна передумова, яка викликала Велику Французьку Революцію, цілий ряд функцій не виконувалися, і було виявлено велику руйнацію та розпад системи управління державної влади. Розвалена адміністративна система, хаотична законодавча система, фінансова безпомічність, відсутність твердої, надійної та перспективної політичної програми, як зовнішньої так і внутрішньої – це була звичайна характеристика всієї діяльності Директорії. А між тим, після 9-го термідора, французький народ шукав саме такий уряд, який зумів би підвести всі результати та здобутки Революції, забезпечити порядок, стабільність та благополуччя всередині країни, та мирне співіснування з сусідами, не поступаючись громадянськими свободами, як однією з основ, на яких базувалися принципи Революції [5, с. 1].

Населення Франції хотіло вийти з політичного хаосу викликаним постійними політичними конфліктами між різними політичними групами, які не тільки не принесли омріяну стабільність і свободу, але й погіршили становище суспільства. Через це люди захотіли вернутися до стабільності минулого, хоча й з певними змінами, та відновлення позицій Франції на світовій арені.

Питання відновлення могутності Французької держави не було результатом якось суспільного консенсусу між соціальними групами, яка б виражалася у вигляді конституційної конвенції, як свого роду суспільного договору, у якому було виражено всі бажання та здобутки різних верств населення, а швидше результатом таланту і енергії однієї персони з надзвичайним організаційним потенціалом – Наполеона Бонапарта [1, с. 450]. Це вилилося в те що, 9 листопада 1799 року або 18-го брюмера VIII року за французьким революційним календарем, Наполеон Бонапарт здійснив державний переворот. Французький народ прагнув формування сильного і централізованого уряду, який би завершив період політичних інтриг, переворотів та анархії, і який б зміг стабілізувати ситуацію в країні. Тому населення підтримало даний переворот, оскільки до влади прийшов молодий, сильний та амбітний лідер, який володів високим рівнем популярності, не був замішаний в політичних скандалах та терорі, які відбувалися за часів Директорії, і не уособлював у собі старий королівський режим.

Після приходу до влади Наполеон Бонапарт розпочав низку реформ, серед яких була і адміністративна реформа. В першу чергу були проведені зміни в Конституції, це було зроблено для консолідації та централізації влади в руках новосформованого Консулату.

Формально в основу нової Конституції від 13 грудня 1799 року (або Конституції VIII року згідно з французьким революційним календарем) був покладений принцип розподілу влади. Це фактично підпорядковувало законодавчу владу, владі виконавчій. Уряд тепер складався з трьох консулів, двоє з яких призначались на десятирічний термін виконання обов'язків, а третій консул призначався тільки на п'ять років. Перший консул, яким Наполеон призначив себе, був наділений широкими владними повноваженнями, другий і третій консули виконували тільки дорадчу функцію [2, с. 14].

Законодавча влада була ослабленою та спеціально обмеженою. Це був наслідок, досвіду проблем роботи законодавчої влади в період Директорії, коли боротьба політичних груп, практично паралізувало роботи державного апарату. У системі законодавчої влади функціонувало три палати: Трибунат, Законодавчий корпус і Сенат. Сенат призначав трьох консулів, членів законодавчих асамблей, Трибунату та Законодавчого корпусу.

Сенат володів повноваженням видавати спеціальні декрети - сенатус-консульти. Це були акти, якими можна було змінювати або доповнювати Конституцію волею консула, імператора та публікувався від імені сенату. Наполеон будучи першим консулом часто використовував цей законодавчий механізм, щоб протистояти будь-якій опозиції в Сенаті [3, с. 13-14]. Найвідомішими з сенатус-консультів виданих Наполеоном були: сенатус-консульт від 4 серпня 1802 року (16 термідора 10 року), який змінював Конституцію від 13 грудня 1799 року і встановив довічне представництво Наполеона на посаді Першого Консула та від 18 травня 1804 року (28 флореаля 12 року), яким було встановлено спадкову імперію у Франції з Наполеоном в якості імператора.

Державна Рада займала особливе місце в політичній системі Революційної Франції, тому що її наділили законодавчими функціями. Вона була аналогом старої королівської ради, і володіла вищою юрисдикцією в адміністративних справах. Створення Державної ради являється прямим доказом того, що Наполеон з самого початку мав намір централізувати державу під своїм контролем та відновити

монархію. Державна рада виконувала наступні функції: представляла урядові законопроекти, видавала розпорядження щодо діяльності публічної адміністрації, вирішувала труднощі, що виникали в адміністративній діяльності [1, с. 454].

Таким чином в законодавчому процесі участь приймали наступні політичні інститути: Державна Рада – розроблення законопроектів; написання і редагування законопроектів; Трибунат – обговорення законопроектів; Законодавчий корпус – схвалення/відхилення законопроектів; Сенат – схвалення/скасування закону з погляду його конституційності чи неконституційності.

Всі елементи державного управління були під контролем виконавчої влади і саме головне, в руках першого консула. Формально загальне виборче право було відновлено, але фактично вибори були ліквідовані, громадяни не голосували, а подавали списки кандидатів, які могли б стати частиною різних державних органів [4, с. 216].

Після укріплення центральної влади, Наполеон розпочав укріплювати та централізувати адміністрацію на місцях. У лютому 1800 р. він здійснив адміністративну реформу, оскільки ситуація в регіонах була не краща, за ситуацію в столиці. На даному питанні ми і зупинемо свою увагу.

Науковці, які займаються даним питанням, сходяться в думці що адміністративна система Франції, напередодні 18-го брюмера, знаходилась в дуже плачевному стані. Саме існування республіки було поставлено на карту – а між цим, армія страждала від поганого забезпечення, вчасно не здійснювались виплати зарплат військовослужбовцям, через що падав моральний дух та дисципліна у військах.

В тривожні часи, коли питання подальшого існування держави постало як ніколи гостро, коли укази центральних органів державної влади повинні виконуватися особливо швидко, потреба в представниках центральної влади на місцях, становиться особливою, можна сказати надзвичайною потребою.

Нездатність органів місцевого самоврядування до ефективного управління, часто пов'язували з іменами призначених з центру намісників. Даний стан речей направило думку громадськості та законотворців в протилежну сторону від централізації – в сторону самостійності та виборності місцевих органів влади. Організація місцевого самоврядування в революційний період, постійно змінювалась, але в загальному від основи керування департаментами та общинами народними обранцями, ніхто не відмовився. Результатом даного підходу стало повне руйнування всієї адміністративної системи управління країною, оскільки ні органи центральної влади, через обмеження у можливостях взаємодії з органами місцевого самоврядування, так і органи місцевого самоврядування не могли ефективно і повній мірі виконати всі функції та завдання, які були їм делеговані виборцями [5, с. 12].

Зрозуміло, що держава не має на місцях органів, які б чітко втілювали в реальність закони і розпорядження центральних органів влади; а так як місцеві общини – селища, міста, департаменти не були готовими до самоуправління, але й надіятися що така готовність в найближчий час з'явиться, було марною справою. Склалася ситуація, що Франція одночасно втратила як переваг ієрархічно організованої виконавчої влади, яка централізовано керувалася, так як і переваг самоуправління, які створюють на місцях міцну єдність інтересів і місцеві центри громадського порядку та життєдіяльності. З іншого боку були і мінуси: в централізації це – консолідація всіх сфер державного управління в одних руках, узурпація влади, яка давала можливість проводити політичні переслідування, будь-кого хто несе небезпеку режиму; в самоуправлінні – це місцевий деспотизм обранців більшістю і політичні інтриги.

Вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем прийшло від центральних органів державної влади та було справою нового уряду, яке вирішило відкинути стару систему державного управління, яка виявилася нежиттєздатною. Новий уряд почав діяти рішуче, з єдиною ціллю, методично, по чітко прийнятому плану. Завдання було цілком практичне – досягнути громадянського миру та порядку, зробити все щоб армія, зв'язок та фінанси могли без проблемно працювати, і не залежати від 'доброї волі' органів місцевого самоврядування, які були в значній мірі незалежні від центральних органів державної влади, і для того щоб мати вплив на місцях, уряд прийняв рішення всюди поставити своїх представників, які будуть чітко доносити та контролювати виконання указів, які були видані центральними органами влади.

З вище наведеного можна зробити наступний висновок про стан місцевого самоврядування, напередодні 18-го брюмера: з одного боку не хватало централізованого підходу для вирішення питань, з іншого для повноцінного самоуправління не хватало або належних кадрів, або заважали постійні конфлікти між представниками місцевої політичної еліти [5, с. 14].

Негативне становище Франції компроментувало Директорію та загрожувало падінням політичних діячів. Директорія не мала жодних аргументів в свою користь: ні династичного престижу, ні престижу від успіху, ні простої ділової компетентності.

Проблемне становище місцевого управління підривало довіру до основ, на яких базувалася Революція – до основ місцевого самоуправління, децентралізація, управління через народних обранців. На протязі десяти років департаменти та нижні одиниці вибирали своїх керівників. В теорії ідеї були красивими, в реальності – породили численні безпорядки та проблеми.

Для вирішення даного питання було прийнято Закон 28-го пювіюза VIII року. Автором даного закону був П'єр-Луї Редере, один з найбільш освічених, прагматичних та врівноважених державних діячів періоду Великої Французької Революції та Першої Французької Імперії, та міністром внутрішніх справ Жаном-Антуаном Шапталем.

П'єр-Луї Редере (1754-1835) насправді був одним з найбільш освічених, прагматичних та врівноважених державних діячів періоду Великої Французької Революції та Першої Французької Імперії, хоча віднести його до першої когорти державників даної епохи. Але це не означає, що якщо він не був настільки відомим як наприклад Шарль Моріс де Талейран-Перігор або Жозеф Фуше, значимість його як державного діяча або значимість його досягнень можна принизити. Якщо він не був серед перших, це лише тому що перші ролі зайняли занадто великі постаті того періоду. Навпаки про Редере можна сказати, як невтомного та енергійного чоловіка, завжди високопродуктивного, блискучого оратора, журналіста, памфлетиста, дипломата, адміністратора, фінансиста, історика – приклад Редере, показує наскільки дійсно була багата революційна Франція на талановитих людей, правда, якщо ці люди були на других ролях [5, с. 22].

Повністю розуміючи необхідність призначення місцевих адміністраторів, самими центральними органами державної влади, Редере не міг закрити очі на можливі наслідки такого порядку, а саме в плані того що уряд зможе наповнити департаменти своїми креатурами, і тим самим одержить таким шляхом досить небезпечну силу і передасть адміністрацію в руки людей, які абсолютно не знайомі з територіями, які будуть їм підпорядковуватися, їхніми особливостями, проблемами та звичаями. Але він знайшов можливість вийти з даної небезпечної ситуації, та одночасно з тим не впадати в іншу, яка була не менш небезпечна – це відсутність субординації, яка була викликана, як було вказано вище, певною “норовливістю” виборних представників органів місцевого самоврядування. Було вирішено зробити так, щоб уряд, призначаючи на посади місцевих представників державної влади (наприклад префекта), вибирало їх з списку кандидатів, які будуть складатися місцевими зборами громадян. Дана система знаменитих «списків довіри», які на думку Редере і згідно теорії Закону 28 пювіюза, повинна була служити свого роду корективом надзвичайно прямолінійної системи призначення центральними органами державної влади, посадових осіб на місцях. Хоча як в подальшому показала історія, дана система все ж таки не відповідала реаліям часів, і вирішити проблему поєднання централізації та децентралізації в плані призначення посадових осіб не зуміла [5, с. 25].

З іншого боку, на даний момент це був один із перших основних законів першого консула Наполеона, який хотів реформувати та зробити революційну адміністрацію більш професійною. Його офіційна назва – «Закон про розподіл території республіки та адміністрації». Закон складається з I та II розділів, 24 елементів та додатка.

Згідно цього закону було скасовано виборність глав місцевої адміністрації і вони були повністю підпорядковані першому консулу. Він особисто призначав префектів департаментів і мерів міст з населенням понад 5 тис. осіб. На цих посадових осіб було повністю покладено місцеве управління. Представницькі інститути (департаментські, окружні, муніципальні ради) отримали лише дорадчі функції. Їхні члени також призначалися першим консулом або префектами [5, с. 64]. Адміністративний поділ, згідно нового закону передбачав чотири рівні територіального поділу: Департамент, Округ, Кантон в окрузі, Муніципалітет. Кількість округів зменшилась, але вони були збільшені в розмірі. Додаток до закону встановив перелік департаментів та округів. Цей список мало чим змінювався аж до 1926 року. Кожен департамент керувався трьома органами: Префектом, Генеральною радою департаменту, Радою префектури. Префект відіграв важливу роль, оскільки стаття 3 передбачає, що “префект несе відповідальність лише за управління”. Генеральна рада, що складалася з шістнадцяти - двадцяти чотирьох членів залежно від департаменту, призначає президента та секретаря. Генеральна рада мала насамперед бюджетні та фінансові повноваження: вона розподіляла прямі податки та приймала рішення на прохання про зменшення цих податків; Рада готувала бюджет та затверджувала списки асигнувань та всіх бюджетних витрат. Вона також може висловити свою думку про потреби департаменту та повідомити його до Міністерства внутрішніх справ. Рада префектури – це державний орган, який відповідав за розгляд адміністративних спорів департаментів щодо громадських робіт, прямих податків та національних доменів. Кожен округ був представлений: Субпрефектом, за винятком ад-

міністрації столиці, де ці повноваження виконує Генеральний секретар, Міською радою з одинадцяти членів. Роль окружної ради більш менш така ж в межах округу, що і роль генеральної ради всередині департаменту. У кожному муніципалітеті був мер та заступник. З 5000 мешканців у муніципалітеті також був комісар поліції. За межами 10 000 мешканців кількість заступників та комісарів поступово збільшувалась, і був генеральний комісар, який безпосередньо підпорядковується префекту. Закон також передбачав наявність муніципальної ради від десяти до тридцяти членів залежно від населення муніципалітету. Рада регулювала бюджет, правила щодо пасовищ та врожаю, розподіл робіт з утримання муніципалітету, пропозиції щодо позик та судових позовів. Законом було встановлено особливий режим для Парижа, його права були суттєво обмежені. Посада мера французької столиці і міський муніципалітет були ліквідовані. Париж в адміністративному відношенні підпорядковувався префекту столичного департаменту Сена, причому охорону громадського порядку здійснював префект поліції [4, с. 218]. Закон також сприяв встановленню реальної адміністративної юстиції після створення Державної ради відповідно до Конституції VIII року. Це правосуддя формувалося радами префектур, які очолювали префект і в яких перебували від трьох до п'яти членів. У їхню компетенції входило: Судові позови про прямі внески, Спори за державними контрактами, Позови фізичних осіб до підрядників громадських робіт згідно з останніми, Дозвіл на звернення з боку муніципалітетів, Судовий процес з національної власності. Ці різноманітні об'єкти становили значну частину традиційних справ адміністративної юстиції. Рада префектури приймає рішення більшістю голосів, але у разі рівності голосів префект зберігає вирішальний голос.

Хотілося також наголосити на деякі особливості і причини проведення реформи, які були вище описані. Якщо придивитися на дореволюційний територіальний поділ країни, найбільшої критики була піддана система кантонів. Її значенню було придано особливу увагу, як первинної територіальної одиниці. Кантони були незручні з обох сторін: з одного боку вони були занадто малі, для того щоб можна було серед їх населення відібрати достатню кількість освічених адміністраторів, з іншої сторони, вони були занадто великі, щоб органи місцевого самоврядування могли повністю досягнути всі проблеми населення кантону, та мати змогу їх ефективно вирішити. На підставі цього можна виділити три головних недоліки: занадто велика кількість посадових осіб, які в свою чергу були нездатні виконати покладені на них функції; віддаленість місцевих органів влади від населення; і на кінець, надмірні витрати на обслуговування апарату, при низькій ефективності управління.

Тому дане питання також було підняте в новій конституції 13 грудня 1799 року (22-го фрімера 8-го року). Там було запропоновано створення округів, які були б достатньо великих, щоб серед представників населення були в достатній кількості освічених людей які були придатні до обіймання суддівських посад, та представників громадськості які були б заінтересовані в порядку та правосудді.

Також було вказано на зв'язок даного поділу на округа з поділом не тільки судовим, але й фінансовим. Саме вищеназвані округи були створені з міркувань створення нижніх фінансових органів та нижніх органів юстиції.

Хоча нова система відповідала основам та ідеям, якими керувався Національні установчі збори, коли вони ділили департаменти на дистрикти.

Стаття Конституції починається з вказанням на те що запропонована система являється простою, побудована на основах, які давно відомі мислячим людям.

В місцевому самоуправлінні, яке необхідно відрізнити від загальнодержавного, як розрізняють адміністраторів та міністрів, необхідно виділити три окремих функції (services). Це в першу чергу, державне управління в загальному сенсі; по-друге це судочинство з податкових питань; по-третьє це адміністративна юстиція у всіх сферах місцевого управління [5, с. 43].

Початки були сформульовані ясно та просто: настільки просто, що в них не знайшлося місця, для того щоб загадати про потреби та інтереси, які місцева громада зможе вирішити так, як їй самій заманеться. У викладі основ місцевого управління нічого не йдеться про самоврядування.

Висновки. На основі проведеного дослідження було визначено історичні передумови проведення Адміністративної Реформи Наполеона Бонапарта 1800 року, досліджено систему державного управління, яка існувала до реформи, та система, яка замінила застарілу, розглянуто варіанти та можливості ефективного взаємозв'язку між принципами централізації та децентралізації, переваги та недоліку кожного з принципів. Було проаналізовано можливість використання, класичної французької моделі державного управління. Аналіз привів показав, що французька модель може бути використана, як основа для сучасної адміністративної реформи, але вимагає удосконалення та з врахуванням політичних, економічних, історичних, соціальних аспектів, які існують на даний час в Україні і які можуть

виникнути в майбутньому. Можна вказати що будь-які дії та закони, які були впроваджені Наполеоном Бонапартом були направлені на консолідація та централізацію влади у своїх руках, що в подальшому допомогло йому відновити монархію на новому підґрунті, початках та ідеях. Будь-які натяки на децентралізацію, якщо й були десь зроблені, вони не мали ніякої реальної можливості на реалізацію. Тому для реалізації ефективної адміністративної реформи, необхідно не тільки застосовувати та імплементувати успішні рішення наших закордонних партнерів, але й детально вивчити можливість їх використати саме в Україні, і старатися винайти свої власні ефективні рішення, які б в повній мірі враховували всі особливості та специфіки нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Aguilera-Barchet, B. A History of Western Public Law: Between Nation and State. *Springer*, Cham, 2015. 775 p.
2. Осадчук І. Бонапартизм як тип політичного режиму у Франції (1799–1814/1815). *Humanitarian Vision*. Lviv: Lviv Politechnic Publishing House. 2017. Vol 3. No 2. P. 13–18.
3. Emsley. Napoleon: Conquest, Reform and Reorganisation. *Routledge*. New York. 2003.
4. Арзаканян, М.Ц. История Франции : учебник для вузов / М.Ц. Арзаканян, А.В. Ревякин, П.Ю. Уваров. 2-е изд., испр. М.: Дрофа, 2007. 474 с.
5. Децентрализация и самоуправление во Франции : департаментские собрания от реформы Бонапарта до наших дней: политическое исследование З. Авалова. С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1905. VIII, 347 с.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.4>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

Бліхар М.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-2974-0419>
blikharm@ukr.net*

Бліхар М.М. Організаційно-правовий механізм захисту персональних даних.

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правового механізму захисту персональних даних. Поняття «захист персональних даних» досить детально розроблено у вітчизняній юриспруденції. Законом урегульовано правові відносини, які пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, з метою захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина, а, найперше, права на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних. Однак стрімкий розвиток інформаційних технологій, діджиталізація суспільства змушує щоразу вдосконалювати організаційно-правовий механізм захисту персональних даних, до пошуку більш ефективних і надійних способів та засобів їх захисту. Власне правові основи захисту персональних даних можемо знайти у Конституції України, Кримінальному кодексі України, Цивільному кодексі України, Законі України «Про захист персональних даних», рішеннях Конституційного Суду України, міжнародних нормативно-правових актах, згода на обов'язковість використання яких надана Верховною Радою України. Обґрунтовано, що саме держава виступає гарантом захисту персональних даних людини – її завдання полягає у створенні організаційно-правового механізму, який би ефективно захищав права людини, що стосуються персональних даних тощо. Організаційна складова механізму захисту персональних даних охоплює вертикаль державних органів та служб, які, відповідно до покладених на них повноважень, проводять діяльність із захисту персональних даних. На основі проведеного дослідження ми дійшли висновку, що організаційно-правовий механізм захисту персональних даних – це сукупність правових норм та комплекс превентивних заходів, здійснюваних відповідними державними органами та службами, що спрямовані за захист персональних даних, припинення правопорушень, застосування примусу до правопорушників та відновлення порушених прав людини, що пов'язані з персональними даними.

Ключові слова: закон, захист персональних даних, організаційно-правовий механізм, персональні дані.

Blikhar M. Organizational and legal mechanism of protection of personal data.

The article is devoted to the study of the organizational and legal mechanism of personal data protection. The concept of “personal data protection” is developed in detail in domestic jurisprudence. The law regulates legal relations related to the protection and processing of personal data, with the aim of protecting the fundamental rights and freedoms of a person and a citizen, and, first of all, the right to non-interference in personal life, in connection with the processing of personal data. However, the rapid development of information technologies, the digitization of society forces us to improve the organizational and legal mechanism of personal data protection every time, to search for more effective and reliable methods and means of their protection. The actual legal basis for the protection of personal data can be found in the Constitution of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Protection of Personal Data”, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, international legal acts, consent to the mandatory use of which was given by the Verkhovna Rada of Ukraine. It is substantiated that it is the state that acts as the guarantor of the protection of a person's personal data - its task is to create an organizational and legal mechanism that would effectively protect human rights related to personal data, etc.

The organizational component of the personal data protection mechanism covers the vertical of state bodies and services, which, in accordance with the powers assigned to them, carry out personal data protection activities. On the basis of the conducted research, we came to the conclusion that the organizational and legal mechanism for the protection of personal data is a set of legal norms and a complex of preventive measures carried out by relevant state bodies and services aimed at protecting personal data, stopping offenses, applying coercion to offenders and restoring violated human rights related to personal data.

Key words: law, protection of personal data, organizational and legal mechanism, personal data.

Постановка проблеми. Сьогодні у розвинених країнах стандарти захисту персональних даних є дуже високими. Вони стрімко розвиваються відповідно до темпів розвитку держави і суспільства як санкціонована державою реакція на необхідність регулювання правовідносин, що виникають. Вітчизняне законодавство попри наявність певних нормативних актів у сфері захисту персональних даних досі законодавчо не закріпило створення органу із захисту персональних даних, який би ефективно, на високому рівні забезпечував роботу організаційно-правового механізму захисту персональних даних відповідно до міжнародних стандартів був би наділений функціями контролю у даній сфері. Попри певні законодавчі напрацювання, соціологічні дослідження та звіти уповноважених органів і служб свідчать про недостатній рівень захисту персональних даних в Україні. Так, відповідно до звіту Міністерства цифрової трансформації України «Аналіз законодавства про захист персональних даних в Україні» (2020 р.) у сфері захисту персональних даних рекомендовано: «1) враховувати поточні регуляторні вимоги, необхідні для задоволення належного рівня масової обробки персональних даних (особливо у сфері соціальних медіа); 2) середовище обробки даних, що швидко змінюється, на міжнародному рівні; 3) необхідний більш високий рівень захисту дітей та неповнолітніх щодо їх персональних даних; 4) оновлення галузевих стандартів захисту даних як вирашаний момент для українського бізнесу (як для бізнесу, який прагне працювати за кордоном, так і для цілей залучення інвестицій ззовні) з точки зору конкурентоспроможної позиції на світовому ринку; 5) зобов'язання України перед іншими країнами та міжнародними організаціями, що базуються на міжнародному праві (наприклад, Угоді про Асоціацію між Україною та ЄС) [1, с. 47–48]. Впровадження цих рекомендацій сприятиме перш за все актуалізації механізму захисту персональних даних відповідно до потреб суспільства, а також наближенню вітчизняного законодавства до європейського.

Стан опрацювання цієї проблематики. Досягнення обраної мети передбачає аналіз праць дослідників, тих хто тією чи іншою мірою вивчав проблематику правового механізму захисту персональних даних. Посилання на їхні праці та розробки будуть подані у тексті наукової розвідки з обґрунтуванням основ, що стали теоретико-методологічним підґрунтям цієї статті. З огляду на це, **мета статті** полягає у дослідженні організаційно-правового механізму захисту персональних даних.

Виклад основного матеріалу. Попри необхідність певного вдосконалення сфери захисту персональних даних вітчизняне законодавство має діючий організаційно-правовий механізм захисту персональних даних. Даний механізм поєднує безпосередньо законодавчі норми у сфері захисту персональних даних, які регулюють правовідносини у цій галузі, та способи забезпечення ефективного функціонування цих норм і контроль за їх дотриманням. Для прикладу, в Конституції України (21, 31, 32) зазначено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. ... Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [2]. Кожному гарантується право на захист від втручання в особисте життя, таємницю листування, телефонних розмов, кореспонденції (також і електронних листів) та іншої інформації, що відноситься до персональних даних. Саме ці конституційні норми є основою для подальшої розробки та вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері захисту персональних даних.

Нормативно-правовим актом, який найбільш повно регулює правовідносини у сфері захисту персональних даних є Закон України «Про захист персональних даних» [3]. Сферою дії цього акта є регулювання правових відносин, пов'язаних із захистом і обробкою персональних даних, і спрямований він на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права

на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних. Знову ж таки даний нормативно-правовий акт спрямований на захист основоположних прав людини, закріплених у Конституції України. В Законі зазначено: особисті немайнові права на персональні дані, які має кожна фізична особа, є невід'ємними і непорушними. Кожному гарантується право на захист своїх персональних даних від незаконної обробки та випадкової втрати, знищення, пошкодження у зв'язку з умисним приховуванням, ненаданням чи несвоєчасним їх наданням, а також на захист від надання відомостей, що є недостовірними чи ганьблять честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи. Особа має право звертатися з питань захисту своїх прав щодо персональних даних до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до повноважень яких належить здійснення захисту персональних даних, а також застосовувати засоби правового захисту в разі порушення законодавства про захист персональних даних.

Кодифікованими нормативно-правовими актами, у яких можемо знайти норми щодо захисту персональних даних є Кримінальний кодекс України та Цивільний кодекс України. Кримінальний кодекс України [4] містить декілька норм закону щодо захисту персональних даних. Так, статтею 163 передбачено кримінальну відповідальність за порушення таємниці кореспонденції, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер. Саме цими шляхами люди можуть передавати свої персональні дані конкретній фізичній чи юридичній особі, однак не бажаючи, щоб вони повторно були передані третім особам. Стаття 182 Кодексу визнає злочином незаконне збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації у публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації. Особі, щодо якої було вчинено дії, визначені у цих статтях, гарантовано право на судовий захист. Володільці баз персональних даних повинні використовувати їх виключно в межах закону.

У Цивільному кодексі України [5] законодавець відніс персональні дані до особистих немайнових прав та визначив спосіб їх захисту від протиправних посягань у судовому порядку. Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Звичайно, така поведінка не повинна нести шкоду іншим членам суспільства, порушувати їх права чи свободи.

В Україні застосовують Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 216/679 від 27.04.2016 р. про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) [6]. Це міжнародний нормативно-правовий акт у сфері захисту персональних даних у мережі інтернет згода на обов'язковість застосування якого надана Верховною Радою України. Цей документ є актуальним сьогодні, оскільки користувачі мережі інтернет часто заповнюють різноманітні аплікаційні форми для реєстрації на сайтах, залишаючи свої персональні дані. Тому питання захисту персональних даних від несанкціонованого використання з подальшим настанням негативних наслідків (у деяких випадках і юридичних) для суб'єкта персональних даних є одним з пріоритетних завдань держави у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина. Розробники зазначають: «Стрімкий технологічний розвиток і глобалізація призводять до виникнення нових труднощів для захисту персональних даних. Масштаби збирання та спільного використання персональних даних суттєво зросли. Технології дозволяють як приватним компаніям, так і публічним органам користуватися персональними даними в безпрецедентних масштабах з метою реалізації своєї діяльності. Фізичні особи дедалі частіше надають доступ до персональної інформації для громадськості та в глобальному масштабі. Технології змінили як економіку, так і суспільне життя і повинні надалі стимулювати вільний рух персональних даних у межах ЄС та передавання їх до третіх країн і міжнародних організацій, забезпечуючи при цьому високий рівень захисту персональних даних.

Такі зміни вимагають наявності міцних та більш узгоджених засад щодо захисту даних у ЄС, із запровадженням належного механізму виконання, беручи до уваги важливість формування довіри, що дозволить розвиток цифрової економіки на рівні внутрішнього ринку. Фізичні особи повинні мати контроль щодо власних персональних даних. Необхідно зміцнити правову та практичну визначеність для фізичних осіб, суб'єктів господарювання і органів публічної влади» [6]. Поява цього документа у європейському правовому просторі свідчить про пріоритетність прав людини для міжнародної спільноти та визначає спрямованість її діяльності. Сьогодні його можна оцінити як своєчасну реакцію на запити суспільства: стрімкий розвиток інформаційних

технологій та зростання їх ролі в житті людини змушують державу розробити «правила», які регулюватимуть відносини у цій сфері життєдіяльності суспільства і держави. Відтак, саме держава виступає гарантом захисту персональних даних людини; її завдання полягає у створенні організаційно-правового механізму, який би ефективно захищав права людини, що стосуються персональних даних; формував комплекс превентивних засобів і заходів для мінімізації вчинення правопорушень у сфері захисту персональних даних; якнайшвидшого відновлення порушених прав, пов'язаних із захистом персональних даних. Попри це, суб'єкти персональних даних також повинні сприяти їх збереженню шляхом виконання сукупності правозначущих та технічних дій, щоб мінімізувати можливі негативні наслідки для себе.

Організаційну складову механізму захисту персональних даних формують органи та посадові особи, уповноважені на виконання функцій держави у даній сфері. Законом вони наділені повноваженнями, спрямованими на захист персональних даних, контроль за додержанням законодавства у сфері персональних даних. У ст. 22 Закону України «Про захист персональних даних» визначено вичерпний перелік органів, які здійснюють контроль за додержанням законодавства про захист персональних даних у межах повноважень, передбачених законом. Сюди належать: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та суди.

До повноважень Уповноваженого ВРУ з прав людини належить: «1) отримувати пропозиції, скарги та інші звернення фізичних і юридичних осіб з питань захисту персональних даних та приймати рішення за результатами їх розгляду; 2) проводити на підставі звернень або за власною ініціативою виїзні та безвиїзні, планові, позапланові перевірки володільців або розпорядників персональних даних в порядку, визначеному Уповноваженим, із забезпеченням відповідно до закону доступу до приміщень, де здійснюється обробка персональних даних; 3) отримувати на свою вимогу та мати доступ до будь-якої інформації (документів) володільців або розпорядників персональних даних, які необхідні для здійснення контролю за забезпеченням захисту персональних даних, у тому числі доступ до персональних даних, відповідних баз даних чи картотек, інформації з обмеженим доступом; 4) затверджувати нормативно-правові акти у сфері захисту персональних даних у випадках, передбачених цим Законом; 5) за підсумками перевірки, розгляду звернення видавати обов'язкові для виконання вимоги (приписи) про запобігання або усунення порушень законодавства про захист персональних даних, у тому числі щодо зміни, видалення або знищення персональних даних, забезпечення доступу до них, надання чи заборони їх надання третій особі, зупинення або припинення обробки персональних даних; 6) надавати рекомендації щодо практичного застосування законодавства про захист персональних даних, роз'яснювати права і обов'язки відповідних осіб за зверненням суб'єктів персональних даних, володільців або розпорядників персональних даних, структурних підрозділів або відповідальних осіб з організації роботи із захисту персональних даних, інших осіб; 7) взаємодіяти із структурними підрозділами або відповідальними особами, які відповідно до цього Закону організовують роботу, пов'язану із захистом персональних даних при їх обробці; оприлюднювати інформацію про такі структурні підрозділи та відповідальних осіб; 8) звертатися з пропозиціями до Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо прийняття або внесення змін до нормативно-правових актів з питань захисту персональних даних; 9) надавати за зверненням професійних, самоврядних та інших громадських об'єднань чи юридичних осіб висновки щодо проєктів кодексів поведінки у сфері захисту персональних даних та змін до них; 10) складати протоколи про притягнення до адміністративної відповідальності та направляти їх до суду у випадках, передбачених законом; 11) інформувати про законодавство з питань захисту персональних даних, проблеми його практичного застосування, права і обов'язки суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними; 12) здійснювати моніторинг нових практик, тенденцій та технологій захисту персональних даних; 13) організовувати та забезпечувати взаємодію з іноземними суб'єктами відносин, пов'язаних із персональними даними, у тому числі у зв'язку з виконанням Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Додаткового протоколу до неї, інших міжнародних договорів України у сфері захисту персональних даних; 14) брати участь у роботі міжнародних організацій з питань захисту персональних даних» [3].

Про важливість та актуальність цієї ділянки роботи Уповноваженого ВРУ з прав людини свідчить необхідність включення звіту про стан додержання законодавства у сфері захисту персональних даних до щорічної доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Суб'єкт персональних даних має право звернутися до суду за відновленням свого порушеного права. Відповідно до листа Уповноваженого ВРУ з прав людини, суд володіє механізмами контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних у межах повноважень, передбачених законом. Там зазначено: «Статтею 22 Закону України «Про захист персональних даних», передбачено покладення контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних у межах повноважень, передбачених законом, на Уповноваженого та суди. Таким чином, механізм здійснення судами зазначеного контролю має відбуватись на підставі законодавства про судоустрій, тобто в процесі здійснення судами судочинства (цивільного, адміністративного, кримінального та під час розгляду справ про адміністративні правопорушення), а також шляхом надання Пленумом вищого спеціалізованого суду, за результатами узагальнення судової практики, роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції (пункти 2 і 6 частини другої статті 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»)» [7]. Зрештою, організаційно-правовий механізм захисту персональних даних об'єднує органи державної влади, органи місцевого самоврядування, володільців, розпорядників персональних даних через надання їм певних прав та покладання на них певних обов'язків у сфері захисту персональних даних. Згідно із Законом України «Про захист персональних даних», в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, а також у володільцях чи розпорядниках персональних даних, що здійснюють обробку персональних даних, яка підлягає повідомленню відповідно до цього Закону, створюється (визначається) структурний підрозділ або відповідальна особа, що організовує роботу, пов'язану із захистом персональних даних при їх обробці.

Інформація про зазначений структурний підрозділ або відповідальну особу повідомляється Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, який забезпечує її оприлюднення. До повноважень структурного підрозділу чи особи, відповідальної за захист персональних даних, належать: 1) інформування та консультування володільця або розпорядника персональних даних з питань додержання законодавства про захист персональних даних; 2) взаємодія з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та визначеними ним посадовими особами його секретаріату з питань запобігання та усунення порушень законодавства про захист персональних даних. Відповідно до вимог Закону України «Про захист персональних даних» особисто забезпечують захист персональних даних, якими вони володіють, фізичні особи-підприємці, у тому числі лікарі, які мають відповідну ліцензію, адвокати, нотаріуси.

Висновки. Організаційно-правовий механізм структурно складається з двох елементів – організаційного і правового. Організаційний елемент являє собою форму здійснення певних дій. У більш широкому значенні – це сукупність організаційних та розпорядчих дій, яка забезпечує ефективне виконання поставлених цілей та завдань. З огляду на предмет нашого дослідження, організаційним елементом механізму захисту персональних даних є діяльність органів, служб, посадових осіб, які наділені законом правом вчиняти певні дії для обробки, зберігання та забезпечення захисту персональних даних.

Правовий елемент є структурним компонентом організаційно-правового механізму, який за допомогою наявних у певній національній правовій системі засобів та способів регулює суспільні відносини у певній сфері з метою забезпечення правопорядку. Правовим елементом механізму захисту персональних даних є наявність ефективної нормативно-правової основи (законодавчої бази). Відтак, організаційно-правовий механізм захисту персональних даних – це сукупність правових норм та комплекс превентивних заходів, здійснюваних відповідними державними органами, службами та посадовими особами, що спрямовані за захист персональних даних, припинення правопорушень, застосування примусу до правопорушників та відновлення порушених прав людини, що пов'язані з персональними даними.

Список використаних джерел:

1. Аналіз законодавства про захист персональних даних України: звіт. 14 вересня 2020 р. URL: https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2020/09/UKR_09142020_CEP_Finalnyy-zvit.pdf.
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

4. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
6. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 216/679 від 27.04.2016 р. про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU16144>.
7. Лист Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 03.03.2014 № 2/9-227067.14-1/НД-129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7067715-14#Text>.

УДК 336.143.02

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.5>

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА: ПОНЯТТЯ ТА ЗАВДАННЯ

Дедушев І.В.,

*аспірант кафедри економічної безпеки та
фінансових розслідувань*

Національної академії внутрішніх справ

<https://orcid.org/0009-0005-6836-397X>

Дедушев І.В. Бюджетна політика: поняття та завдання.

Наукова стаття на підставі вивчення і аналізу позицій науковців, положень нормативно-правових актів висвітлює поняття та суттєві ознаки бюджетної політики. Актуальність обраної теми полягає у тому, що бюджетна політика тісно пов'язана з функціонуванням та розвитком держави. З одного боку, держава є організатором і координатором бюджетних відносин, а з іншого – активним їх учасником. Зважаючи на це, суттєвою передумовою оптимізації моделі бюджетної політики є всебічне врахування чинників, які впливають на зміст такої політики. Сучасні реалії свідчать про те, що деякі чинники державою враховуються не у повному обсязі, внаслідок чого бюджетна політика піддається гострій критиці. Звичайно, при формуванні та реалізації бюджетної політики дуже важко врахувати всі її можливі негативні фактори, оскільки саме у цій політиці переплітаються інтереси різних соціальних груп населення, які дуже часто бувають суперечливими або антагоністичними. А сучасні реалії обтяжуються війною та, у подальшому, складними часами післявоєнного відновлення країни.

Автором статті поставлено за мету визначення дефініції бюджетної політики та її найважливіших завдань.

У роботі наголошено на тому, що у бюджетній політиці поєднані об'єктивні та суб'єктивні аспекти. Об'єктивний аспект бюджетної політики полягає у тому, що вона існує та впливає на національну економіку у реальних економічних процесах, обумовлених об'єктивними економічними відносинами; суб'єктивний аспект – у практичній розробці та впровадженні заходів бюджетної політики, результативність чого безпосередньо залежить від суб'єктів, які їх розробляють та реалізують.

Висвітлено основні умови, яких держава зобов'язана додержуватись під час формування бюджетної політики. Проаналізовано найважливіші завдання бюджетної політики.

Загалом автор дійшов висновку, що бюджетною політикою є спрямована діяльність уповноважених осіб щодо формування або регулювання суспільних відносин у сфері формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Ключові слова: державний бюджет, видатки, оподаткування, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

Diedushev I. Budget policy: concept and tasks.

This scientific article, based on the study and analysis of positions of scholars and normative legal acts, highlights the concept and essential characteristics of budget policy. The relevance of the chosen topic lies in the fact that budget policy is closely related to the functioning and development of the state. On the one hand, the state is the organizer and coordinator of budgetary relations, and on the other hand, it is an active participant. Given this, a significant precondition for optimizing the model of budget policy is the comprehensive consideration of factors that influence the content of such a policy. Current realities indicate that some factors are not fully taken into account by the state, as a result of which budget policy is subject to sharp criticism. Of course, it is very difficult to take into account all possible negative factors when forming and implementing budget policy, as this policy intertwines the interests of different social groups of the population, which are often contradictory or antagonistic. Modern realities are burdened by war and, in the future, difficult times of post-war reconstruction of the country.

The author of the article sets the goal to define the concept of budget policy and its most important tasks.

The work emphasizes that budget policy combines objective and subjective aspects. The objective aspect of budget policy lies in its existence and influence on the national economy in real economic processes, conditioned by objective economic relations. The subjective aspect lies in the practical development and implementation of measures of budget policy, the effectiveness of which directly depends on the subjects who develop and implement them.

The main conditions that the state must comply with in shaping budget policy are highlighted. The most important tasks of budget policy are analyzed.

In general, the author concludes that budget policy is a directed activity of authorized persons in shaping or regulating social relations in the field of formation and use of financial resources necessary to ensure the tasks and functions performed by the bodies of state power, the bodies of power of the Autonomous Republic of Crimea, and local self-government bodies during the budget period.

Key words: state budget, expenditures, taxation, bodies of state power, local self-government bodies.

Постановка проблеми. Сьогодні бюджетна політика відіграє надзвичайну роль у забезпеченні національної безпеки під час воєнного стану. Не зменшиться ця роль і в ході післявоєнного відновлення України. Тому формування та реалізація бюджетної політики, адекватної сучасним умовам, є надважливим завданням відповідних органів державної влади.

У науці відсутній єдиний погляд на зміст поняття «бюджетна політика». Різноманіття доктринальних тлумачень дефініції «бюджетна політика» вражає, у кожному з них визначаються окремі її особливості. У багатьох випадках зустрічається її ототожнення з бюджетно-податковою, фіскальною, фінансово-бюджетною, монетарною тощо. Зважаючи на це, дослідження поняття бюджетної політики та його ознак буде спрямоване на вирішення дискусійних питань у науці.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремі аспекти питань бюджетної політики висвітлили у роботах такі науковці: З. Бойко, О. Василик, О. Гетманець, В. Кравченко, С. Львовичкін, І. Луніна, І. Лютий, Є. Макаренко, В. Опарін, Ц. Огонь, М. Петричко, В. Федосов та інші.

Але кожен дослідник пропонує свій підхід, заснований на результатах проведених досліджень. Також, у нормативно-правових актах не розкрито змістовне навантаження поняття бюджетної політики, що дає нам підстави подальшого дослідження цієї тематики та представлення авторського змісту цієї дефініції.

Метою статті є визначення поняття бюджетної політики та її найважливіших завдань.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в науці відсутній єдиний погляд на зміст поняття «бюджетна політика». У багатьох випадках зустрічається її ототожнення з бюджетно-податковою, фіскальною, фінансово-бюджетною, монетарною тощо. Наприклад, в одному зі словників з економічної теорії зазначено, що «Бюджетна політика (або фіскальна політика) ... означає використання оподаткування і державних видатків для регулювання сукупного рівня економічної діяльності» [1, с. 41]. Фактично відбувається ототожнення бюджетної політики із використанням податків і державних витрат з метою регулювання економічної діяльності. Це певним чином звужує сутнісний зміст дефініції та не розкриває особливості бюджетної політики як специфічного явища. Інші розглядають бюджетно-податкову політику у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні досліджувана категорія означає політику формування та регулювання державного бюджету країни. А у широкому розглядається як заходи уряду, спрямовані на забезпечення повної зайнятості та виробництво не інфляційного валового внутрішнього продукту (ВВП) шляхом зміни державних видатків, системи оподаткування та підходів до формування державного бюджету в цілому, а також – маніпулювання державними видатками та доходами з метою впливу на економічний розвиток суспільства [2, с. 8]. Поряд із суттєвою заплутаністю наведені визначення характеризуються певними недоліками, зокрема, державні доходи та державні видатки, що покладені в основну тлумачення, значно ширші категорії, порівняно з доходами та видатками бюджету.

Окрема група вчених доводить, що бюджетна політика – це сукупність рішень, які приймаються органами законодавчої (представницької) та виконавчої влади на виконання заходів, пов'язаних з визначенням основних напрямів розвитку бюджетних відносин і формуванням конкретних шляхів їх використання в інтересах громадян, суспільства і держави. У даному трактуванні бюджетна політика пов'язана з бюджетними відносинами, визначенням основних напрямів їхнього розвитку та використання, що значно розширює сферу її застосування [3, с. 20].

Легкою та зрозумілою для сприйняття є позиція авторів, які визначають бюджетну політику як діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо формування відповідного бю-

джету держави, збалансування, розподілу і перерозподілу бюджетних ресурсів та забезпечення всебічного контролю за їх використанням [4, с. 26]. У схожому контексті розмірковує С. Булгакова, яка запропонувала під бюджетною політикою розуміти діяльність держави (в особі органів державної влади і місцевого самоврядування) щодо регулювання бюджетного процесу, управління бюджетним дефіцитом, а також використання бюджетної системи для реалізації завдань економічної політики в країні [5, с. 93].

Одним з найбільш розповсюджених є розуміння бюджетної політики, запропоноване О. Василюком та К. Павлюком, як сукупності заходів держави щодо організації та використання фінансів для забезпечення економічного і соціального розвитку [6, с. 53]. Але в даному випадку йдеться лише про заходи, які запроваджує держава, хоча в бюджетній політиці бере участь не лише вона. Тому наведене визначення дещо обмежує розуміння всієї складності та різноманітності бюджетної політики. У цьому ж напрямку тлумачить зазначену дефініцію В. Дем'янишин, який констатує, що бюджетна політика «...полягає у розробці основних напрямів використання бюджету відповідно до засад соціально-економічного розвитку суспільства; у процесі такої розробки держава визначає конкретні форми, методи і види організації бюджетних відносин» [7, с. 9]. Такий саме підхід обрали й автори одного зі словників, які визначають бюджетну політику як цілеспрямовану і плановану діяльність держави щодо раціонального використання важелів бюджетного регулювання темпів частки одержавлення національного доходу, джерел його формування та вибору оптимальної структури витрат з метою підтримання стабільного економічного зростання в країні і досягнення стратегічних цілей суспільства [8, с. 67-68].

Відповідно до іншого підходу, бюджетна політика є суспільно-економічними відносинами між людьми у процесі розподілу та перерозподілу ВВП, вироблення, розподілу та споживання суспільних благ і послуг та регулювання соціальних і економічних процесів з метою задоволення потреб та розв'язання різноманітних проблем суспільства на основі сталого розвитку [9, с. 34]. Дещо схожою є позиція І. Плужнікова, який доводить, що бюджетна політика являє собою системну сукупність пріоритетів (національних інтересів), наукових підходів і конкретних заходів щодо цілеспрямованої діяльності держави з регулювання бюджетного процесу і використання бюджетної системи для рішення економічних та соціальних завдань країни [10, с. 177].

Отже, різноманіття доктринальних тлумачень дефініції «бюджетна політика» вражає. Наведені вище визначення всі заслуговують на увагу, оскільки забезпечують різні підходи до розуміння цього складного явища. Але, під час формулювання авторського визначення бюджетної політики варто звернутись також до його законодавчого тлумачення.

Поняття «бюджетна політика» використовується в галузевому законодавстві, зокрема, в Бюджетному кодексі України, в якому, на жаль, власне тлумачення зазначеної дефініції не наведене. Також у підзаконних нормативно-правових актах використовується зазначене словосполучення, зокрема, розпорядженнях Кабінету Міністрів України, наказах відповідних відомств, наприклад, «Про бюджетну політику Міністерства оборони України на 2022 рік» [11], «Про основні напрями бюджетної політики Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України на 2017 рік» [12], «Про схвалення проекту Основних напрямів бюджетної політики на 2018-2020 роки» [13] тощо.

Привертає увагу, що в ст. 10 Господарського кодексу України бюджетна політика визначена як один із основних напрямів економічної політики держави, та спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у економіку, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу [14]. І хоча це визначення досить об'ємне, натомість воно не розкриває його змістовне навантаження. Тому, враховуючи результати аналізу доктринальних положень, термінологічного аналізу словосполучення «бюджетна політика» та його нормативно-правового визначення, **пропонуємо авторське розуміння** досліджуваної дефініції. Отже, **бюджетна політика** – це спрямована діяльність уповноважених осіб щодо формування або регулювання суспільних відносин у сфері формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджетній політиці притаманна, так би мовити, певна дуальність – в ній поєднані об'єктивні та суб'єктивні аспекти. З одного боку, вона існує та впливає на національну економіку у реальних економічних процесах, обумовлених об'єктивними економічними відносинами. Саме цей аспект сьогодні виходить на перший план, враховуючи опір збройній агресії проти України та ті негативні процеси,

що відбуваються внаслідок цього в національній економіці. Об'єктивний аспект неможливо ані обійти, ані залишити поза увагою, адже в такому випадку усі розрахунки та прогнози щодо доцільності запроваджуваних заходів спрацюють у занадто спотвореному варіанті. Тому, при формуванні бюджетної політики суб'єкту належить детально ознайомитися з характером розподільчих процесів, освоїти їхні особливості, розробити віртуальну модель такої політики, яка б базувалася на об'єктивних процесах. Без такої роботи практичні заходи бюджетної політики будуть неефективними та навіть шкідливими [15, с. 250].

Суб'єктивний аспект бюджетної політики полягає у практичній розробці та впровадженні заходів бюджетної політики, результативність чого безпосередньо залежить від суб'єктів, які їх розробляють та реалізують. Ми підтримуємо точку зору, що об'єктивний та суб'єктивний аспекти є, з одного боку, важливими взаємозв'язаними складовими єдиної бюджетної політики, а з іншого – самостійними елементами, перший з яких функціонує у базисі, а інший – у надбудові. Ігнорування цими складовими може мати негативні наслідки як для суб'єкта, так і для суспільства в цілому [15, с. 250].

Бюджетна політика є найважливішим середовищем реалізації бюджетної доктрини України. У процесі розроблення бюджетної політики на базі бюджетної доктрини можна було б передбачити цілісну систему дій держави, які спрямовували б на реалізацію мети, завдань, пріоритетів довготривалого курсу бюджетної політики. Проте, до сьогодні цілісна бюджетна доктрина в Україні нажалі не розроблена та потребує особливої уваги до цього з боку уповноважених осіб. Водночас, незважаючи на зазначене, формуючи бюджетну політику, держава зобов'язана додержуватись таких основних умов:

- врахування особливостей тих процесів, що відбуваються у суспільстві у певний період часу, зокрема, перебування України під збройною агресією з боку РФ;
- врахування вимог всіх об'єктивних економічних законів і закономірностей розвитку суспільства з врахуванням впливу деструктивних проявів війни;
- вивчення і врахування попереднього досвіду господарського, фінансового і бюджетного розвитку;
- вивчення і врахування досвіду інших країн, зокрема тих, що пройшли шлях війни та мали успішний досвід післявоєнного відновлення національної економіки;
- врахування конкретного етапу розвитку суспільства, особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки;
- дотримання комплексного підходу до розробки і реалізації змісту бюджетної політики, політики у галузі фінансів, ціноутворення, кредиту, заробітної плати тощо.

Зміст бюджетної політики полягає у визначенні курсу, завдань і напрямів діяльності держави у сфері формування і використання коштів бюджетного фонду. Він полягає у використанні державою бюджетних відносин для досягнення певних політичних цілей [16, с. 9]. Перш за все, ці відносини стосуються формування і використання державою свого основного централізованого фонду грошових коштів та знаходять своє відображення у доходах бюджету, методах їхньої мобілізації, видатках бюджету і методах та напрямках їхнього використання на суспільні потреби. Саме за допомогою бюджетної політики держава здійснює відповідний комплекс заходів, спрямованих на реалізацію своїх функцій через бюджет. Для цього вона використовує свої повноваження та конкретні інституції, які дають змогу управляти відносинами з громадянами, суб'єктами господарювання, субнаціональними державними й муніципальними утвореннями, а також з іноземними державами та міждержавними інституціями.

Відповідно до змісту бюджетної політики, вітчизняною наукою сформульовані найважливіші її завдання:

- розробка науково-обґрунтованої концепції розвитку бюджету як важливого інструменту регулювання соціально-економічних процесів. Вона формується на основі вивчення потреб сучасного стану суспільного розвитку, всебічного аналізу стану розвитку економіки і соціальної сфери глобальних тенденцій соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави;
- визначення основних напрямів мобілізації та використання бюджетних ресурсів на перспективу і поточний період; при цьому виходять із шляхів досягнення поставлених цілей, передбачених економічною політикою, враховуючи зовнішні і внутрішні чинники, можливості зростання бюджетних ресурсів;
- здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей [6, с. 53].

У науковій літературі ці завдання деталізуються, модифікуються, однак, абсолютна більшість науковців і практиків стверджують, що завдання бюджетної політики як сукупності заходів держави щодо організації та використання бюджетних відносин для гармонізації соціально-економічного розвитку полягають у реалізації основної мети – забезпечення належного життєвого рівня населення відповідно до соціальних стандартів. Ця мета досягається шляхом оптимізації розподілу валового внутрішнього продукту між галузями економіки, територіями, соціальними групами.

Висновки. Підсумовуючи, можна дійти висновку, що бюджетна політика – це спрямована діяльність уповноважених осіб щодо формування або регулювання суспільних відносин у сфері формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Найважливішими завданнями бюджетної політики є: 1) розробка науково-обґрунтованої концепції розвитку бюджету; 2) визначення основних напрямів мобілізації й використання бюджетних ресурсів на перспективу і поточний період; 3) здійснення практичних дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей.

Список використаних джерел:

1. Словник сучасної економічної теорії Макмілана. / За ред. Девіда І. Пирса; пер. англ. Київ: Арт Ек. 2000. 640 с.
2. Куценко Т.Ф. Бюджетно-податкова політика: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ. 2002. 256 с.
3. Дем'янишин В. Теоретичні засади бюджетної політики. *Світ фінансів*. 2007. Вип. 1 (10). С. 19–34.
4. Фінансово-економічний словник / кол. авт.: О.С. Юнін, О.О. Круглова, М.О. Савельєва та ін. Дніпро: Біла К.О. 2018. 164 с.
5. Булгакова С.О., Колодій О.Т., Єрмошенко Л.В. та ін. Формування і функціонування бюджетної системи України: монографія / за заг. ред. А.А. Мазаракі. Київ: Книга. 2003. 344 с.
6. Василик О. Д. Бюджетна система України: *підручник*. Київ: Центр навчальної літератури. 2004. 544 с.
7. Дем'янишин В. Бюджетна політика держави: концептуальні засади, ефективність, розвиток стратегії і тактики. *Вісник THEU*. 2011. Вип. 2. С. 7–20.
8. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. / [Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І.]; за заг. ред. С.В. Мочерного. Львів: Світ. Т. 1. 2005. 616 с.
9. Лисяк Л.В. Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України: *монографія*. Київ: ДННУ АФУ. 2009. 600 с.
10. Засади формування бюджетної політики держави: наук. монографія / [М.М. Єрмошенко, С.А. Єрохін, І.О. Плужніков та ін.]; за наук. редакцією д. е. н., проф. М.М. Єрмошенка. Київ: НАУ. 2003. 284 с.
11. Про бюджетну політику Міністерства оборони України на 2022 рік: Наказ Міністерства оборони України від 31 січ. 2022 р. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0030322-22#Text>.
12. Про основні напрями бюджетної політики Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України на 2017 рік: Наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 03 січ. 2017 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0001519-17#Text>.
13. Про схвалення проекту Основних напрямів бюджетної політики на 2018-2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 чер. 2017 р. № 411- р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/411-2017-%D1%80#Text>.
14. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 436- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
15. Пасічник Ю.В. Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні: *монографія*. Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”. 2005. 642 с.
16. Дем'янишин В. Теоретичні та практичні аспекти вдосконалення фінансово-кредитного механізму. *Вісник THEU*. 2011. № 2. С. 7–20.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.6>

ВРАХУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ В РОБОТІ КЕРІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ-ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ

Дрок І.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
навчально-наукової лабораторії
з дослідження проблем превентивної діяльності
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-9722-2376>*

Дрок І.С. Врахування гендерного аспекту в роботі керівників підрозділів поліції з внутрішньо переміщеними особами-поліцейськими.

Мета написання наукової статті – це дослідження стану врахування гендерного аспекту в роботі керівників підрозділів поліції з внутрішньо переміщеними особами-поліцейськими та вироблення пропозицій для його удосконалення.

В роботі проаналізовані статистичні дані кількості внутрішньо переміщених осіб – поліцейських за статтю за даними ГУНП в Дніпропетровській області. Доведено, що частка внутрішньо переміщених осіб складає приблизно 3% від загальної кількості штатних посад, а співвідношення чоловіків та жінок у складі ГУНП в Дніпропетровській області серед внутрішньо переміщених осіб зберігається у приблизній пропорції 1:2. Зроблено висновок про збереження гендерного паритету у вказаній сфері.

З'ясовано, що підрозділи кадрового забезпечення Національної поліції здійснюють лише облік внутрішньо переміщених осіб – поліцейських. Визначено, що допомога, яку отримують внутрішньо переміщені поліцейські, відбувається на загальних засадах, тобто через уповноважені державні служби.

Зроблено висновок, що відсутність соціальних гарантій для внутрішньо переміщених осіб – поліцейських – це один із факторів, які сприятимуть звільненню таких осіб з лав Національної поліції, зниженню рівня самовідданості при виконанні службових обов'язків, створенню перепон для виконання поставлених службових завдань тощо.

Запропоновано розробити та прийняти єдиний наказ МВС України «Про затвердження Інструкції про умови та порядок надання соціальної допомоги внутрішньо переміщеним особам, які проходять службу у складі МВС України, та членам їх сімей».

Роль керівника в Національній поліції під час роботи з внутрішньо переміщеними особами визначає ключовою. Визначені конкретні засоби управління для керівників в Національній поліції у роботі з внутрішньо-переміщеними особами. Акцентована увага на рівному ставленні до всіх підлеглих незалежно від їх статі, юридичного статусу, пов'язаного із введенням воєнного стану. Наголошено на невизначеності питання управління в Національній поліції в гендерному аспекті, зокрема у напрямку дотримання прав і свобод осіб з іншою гендерною ідентичністю та сексуальною орієнтацією.

Визначений напрямок подальшого розвитку гендерного аспекту в роботі керівників підрозділів поліції з внутрішньо переміщеними особами-поліцейськими.

Ключові слова: Національна поліція, гендер, внутрішньо переміщена особа, керівник, управління, адміністрування, соціальне забезпечення.

Drok I.S. Taking into account the gender aspect in the work of heads of police units with internally displaced police officers.

The purpose of writing a scientific article is to study the state of consideration of the gender aspect in the work of heads of police units with internally displaced police officers and to develop proposals for its improvement.

The paper analyzes the statistical data of the number of internally displaced persons - policemen by sex, according to the data of the GUNP in the Dnipropetrovsk region. It has been proven that the share of internally displaced persons is approximately 3% of the total number of full-time positions, and the ratio of men and women in the composition of GUNP in the Dnipropetrovsk region among internally displaced persons remains at an approximate ratio of 1:2. A conclusion was made about maintaining gender parity in the specified area.

It was found that the personnel support units of the National Police only keep records of internally displaced persons - police officers. It was determined that the assistance received by internally displaced police officers is provided on a general basis, that is, through authorized state services.

It was concluded that the lack of social guarantees for internally displaced persons - police officers - is one of the factors that will contribute to the dismissal of such persons from the ranks of the National Police, a decrease in the level of dedication in the performance of official duties, the creation of obstacles to the performance of assigned official tasks, etc.

It is proposed to develop and adopt a single order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine «About the approval of the Instruction on the conditions and procedure for providing social assistance to internally displaced persons serving as part of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and their family members».

The role of the leader in the National Police when working with internally displaced persons is recognized as key. Specific means of management for managers in the National Police in working with internally displaced persons are defined. Attention is focused on the equal treatment of all subordinates, regardless of their gender, legal status associated with the introduction of martial law. The uncertainty of the issue of management in the National Police in the gender aspect is emphasized, in particular in the direction of observing the rights and freedoms of persons with a different gender identity and sexual orientation.

The direction of further development of the gender aspect in the work of the heads of police units with internally displaced police officers has been determined.

Key words: National police, gender, internally displaced person, leader, management, administration, social security.

Актуальність дослідження. Станом на 10 січня 2023 року в Україні офіційно зареєстровано 4867106 внутрішньо переміщених осіб, але міжнародні соціологічні дослідження наголошують, що кількість таких осіб фактично становить більше 7 мільйонів [1]. Також більше 4 мільйонів осіб офіційно отримали статус біженців у країнах Європи [1]. Статистичні дані свідчать про те, що дослідження правових проблем, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи, стосуються широкого кола осіб, а тому є актуальними для вітчизняної науки, зокрема науки адміністративного права.

Постановка проблеми. Якісний склад внутрішньо переміщених осіб різноманітний: жінки, чоловіки, діти, пенсіонери, особи з інвалідністю, тощо. Серед внутрішньо переміщених осіб є і поліцейські, про проблеми яких не прийнято говорити в суспільстві. А це особи, які офіційно зареєстровані, які внутрішньо переміщені, продовжують виконувати покладені на них державою службові обов'язки та одночасно потребують соціальних гарантій від держави.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти правового статусу внутрішньо переміщених осіб досліджували такі вчені України, як Н.В. Блюк, О.В. Бочковий, Ю.О. Легеза, Л.Р. Наливайко, М.В. Сокол, Е.Р. Степанова та багато інших.

На монографічному рівні національний та міжнародний аспекти механізму забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб досліджували С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур, О.Я. Рогач, М.В. Савчина, М.В. Менджул та інші.

Заслужують на увагу дисертаційні дослідження І.С. Басової «Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт соціального забезпечення», С.М.Бубняк «Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб у сучасному українському суспільстві», К.О. Крахмальової «Адміністративно-правове забезпечення внутрішньо переміщених осіб в Україні» та інших.

Проте питання адміністративно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб – поліцейських, особливостей управлінської, внутрішньо-організаційної діяльності керівників Національної поліції з такими особами, врахування під час такої діяльності гендерних особливостей зазначеної категорії поліцейських та інші подібні питання на монографічному рівні досліджені не були, що дозволяє розширити коло наукових розробок у даному напрямку.

Мета написання даної наукової роботи – дослідження стану врахування гендерного аспекту в роботі керівників підрозділів поліції з внутрішньо переміщеними особами-поліцейськими та вироблення пропозицій для його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Збройний конфлікт на території України спровокував створення такого статусу для громадян, як внутрішньо переміщена особа. Згідно чинного законодавства внутрішньо переміщена особа – це «громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [2].

Серед поліцейських також існують особи, які мають такий статус, а відповідна внутрішньо-організаційна робота з ними проводиться в основному підрозділами кадрового забезпечення Національної поліції України.

Звернімося за статистичними даними щодо кількості внутрішньо переміщених осіб – поліцейських до даних ГУНП в Дніпропетровській області, адже така інформація не знаходиться в публічному доступі, а доступна лише за направленим офіційним запитом. Так, станом на 28 грудня 2022 року серед поліцейських, державних службовців та інших працівників підрозділів ГУНП в Дніпропетровській області на обліку, як внутрішньо переміщені, перебувають 289 осіб, з яких 104 жінки та 185 чоловіків. Якісний аналіз особового складу ГУНП в Дніпропетровській області доводить, що частка внутрішньо переміщених осіб складає приблизно 3% від загальної кількості штатних посад. У 2021 році на обліку, як внутрішньо переміщені особи, перебували 41 співробітник ГУНП в Дніпропетровській області, з яких 13 жінок та 28 чоловіків [3]. Тобто спостерігаємо тенденцію до збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб у складі ГУНП через початок повномасштабного збройного конфлікту у 2022 році. Значне збільшення кількості поліцейських, які мають статус внутрішньо переміщених осіб у 2022 році у порівнянні з 2021 (на 86%), що обумовлено повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України.

Аналіз наведених даних свідчить, що співвідношення чоловіків та жінок у складі ГУНП в Дніпропетровській області серед внутрішньо переміщених осіб зберігається у приблизній пропорції 1:2. Зважаючи на переважно чоловічий склад поліцейських підрозділів, можемо говорити про збереження гендерного паритету у вказаній сфері.

Зважаючи на наявність статусу внутрішньо переміщеної особи у поліцейських, можемо говорити про необхідність реалізації методів та заходів управлінської та кадрової роботи з ними з метою сприяння у адаптації таких осіб до нових умов життя, надання допомоги у вирішенні проблем різного спрямування, тощо. Однак, на жаль, маємо констатувати, що відомчі нормативно-правові акти не регламентують механізми надання допомоги поліцейським, які мають статус внутрішньо переміщених осіб.

На сьогодні практичні підрозділи кадрового забезпечення Національної поліції здійснюють лише облік внутрішньо переміщених осіб – поліцейських, враховуючи гендерний аспект, ускладнені життєві обставини (багатодітна родина, наявність під опікою непрацездатних осіб, тощо), а також моніторинг їх побутових проблем. Офіційно надання допомоги у вирішенні таких проблем не відбувається і це є однією з прогалин вітчизняного законодавства і діяльності органів та підрозділів Національної поліції. Вся допомога, яку отримують внутрішньо переміщені поліцейські, відбувається на загальних засадах, тобто через уповноважені державні служби.

Роль керівника в органах та підрозділах Національної поліції у роботі з підлеглими, які мають статус внутрішньо переміщених осіб, має полягати у наданні можливості (хоча б визначення терміну) для влаштування на новому місці, вирішенню сімейно-побутових питань. Найкращим варіантом для таких осіб було б, якби керівники територіальних підрозділів Національної поліції могли запропонувати варіанти вирішення побутових проблем: надання гуртожитку, допомога у влаштуванні в освітні заклади дітей, тощо.

Як позитивний приклад, хотілося б відзначити позицію МВС України відносно військовослужбовців Державної прикордонної служби України, висловлену ще у 2018 році. Акцент у Наказі МВС України від 26.04.2018 № 346 [4] робиться на необхідності надання підйомної допомоги для таких військовослужбовців та членів їх сімей, які офіційно мають статус внутрішньо переміщених осіб, тобто взяті на облік як внутрішньо переміщені особи структурним підрозділом з питань соціального захисту населення районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад за новим місцем служби військовослужбовця.

Маємо констатувати необхідність уніфікації позиції керівництва МВС України щодо надання соціальної допомоги внутрішньо переміщеним особам – співробітникам різних структурних підрозділів МВС України шляхом вироблення єдиної стратегії надання такої допомоги за різними напрямками (наприклад, виплата підйомної допомоги, надання безкоштовного житла або компенсація витрат за винаймання житла, надання гуманітарної допомоги, запровадження соціальних програм місцевого рівня за різними напрямками: надання кредитів за нижчими ставками, тощо).

Відсутність соціальних гарантій для внутрішньо переміщених осіб – поліцейських – це один із факторів, які сприятимуть звільненню таких осіб з лав Національної поліції, зниженню рівня самовідданості при виконанні службових обов'язків, створенню перепон для виконання поставлених службових завдань тощо.

Сприяння вирішенню соціальних проблем внутрішньо переміщених осіб, які проходять службу в Національній поліції та інших структурах МВС України, може єдиний соціальний пакет, що надається безпосередньо за кошти МВС України. З цією метою пропонуємо розробити та прийняти відповідний наказ МВС України «Про затвердження Інструкції про умови та порядок надання соціальної допомоги внутрішньо переміщеним особам, які проходять службу у складі МВС України, та членам їх сімей».

Необхідно наголосити на психологічному впливі факту евакуації та пов'язаними з цим другорядними явищами, ситуаціями, проблемами на особистість внутрішньо переміщених осіб, що проходять службу в Національній поліції. З огляду на сказане, пропонуємо запровадити в обов'язковому порядку програми реабілітації, психологічні сесії для таких осіб, забезпечити їм кваліфіковану психологічну допомогу, супроводження для нормалізації психологічного стану.

Крім того, серед внутрішньо переміщених осіб – поліцейських можуть бути особи, які по різному налаштовані до чинної влади в Україні. Саме тому проходження службових перевірок особовим складом Національної поліції, які прибули з окупованих територій, вважаємо необхідним етапом проходження подальшої служби.

Акцентуємо також на безпосередньому виконанні службових завдань поліцейськими, які є внутрішньо-переміщеними особами. Враховуючи те, що дана категорія осіб змінила не тільки місце проживання, а й територію обслуговування, доречним, на наш погляд, видається застосування керівниками таких засобів управління:

- надання терміну для ознайомлення з територією обслуговування, колективом органу та підрозділу Національної поліції, особливостями роботи в підрозділі, наприклад, три місяці;
- під час адаптаційного періоду надати поліцейському-внутрішньо переміщеній особі у напарники поліцейського з числа місцевих жителів, бажано з досвідом роботи не менше одного року;
- серед напрямів роботи обирати ті, які поліцейській - внутрішньо переміщена особа буде виконувати з більшою віддачею, бажанням, отриманням відчуття задоволення, відчуття, що робить корисну справу. У багатьох внутрішньо переміщених осіб виникає внутрішнє відчуття безсилля, непотрібності, бездіяльності, знецінення своєї роботи тощо. Пропонуємо долучати таку категорію поліцейських до виконання соціальної, гуманітарної, евакуаційної роботи в поліції; роботи з дітьми, сім'ями, пенсіонерами, інвалідами, які є внутрішньо переміщеними особами; роботи з евакуйованими тваринами; відновлювальних робіт на деокупованих територіях, та інших подібних заходах. Окремо варто наголосити на можливостях реалізувати отриманий досвід у науковій діяльності (участь у круглих столах, форумах, семінарах, конференціях, тощо); нормотворчій роботі (надання пропозицій до законодавчих та відомчих нормативно-правових актів щодо удосконалення діяльності Національної поліції в умовах воєнного стану, тощо).

Водночас керівникам структурних підрозділів Національної поліції не слід забувати про рівне ставлення до всіх співробітників незалежно від їх статі, юридичного статусу, пов'язаного із введенням воєнного стану, у напрямку дотримання службової дисципліни, розпорядку дня, оцінювання якості виконаної роботи, тощо. Тобто особисте ставлення керівника до підлеглих, їх сімейно-побутові проблеми не повинні впливати на стан виконання роботи в підрозділі.

Ми не поділяємо думку деяких вітчизняних науковців про те, що у практичних підрозділах воєнізованих структур домінують архаїчні погляди на статус жінок [5]. Аналіз діяльності підрозділів Національної поліції, зокрема у період воєнного стану, свідчить про рівнозначність незалежно від статі поліцейських під час виконання посадових обов'язків. Однак, врахування гендерних особливостей під час розподілу завдань може відбуватися із розрахунку на особисті якості співробітника, які дозволять виконати поставлені завдання на найвищому рівні.

Про невизначеність питання управління в Національній поліції в гендерному аспекті можемо сказати з огляду на нівелювання інтересів інших гендерів, крім жінки та чоловіка, а саме осіб з іншою гендерною ідентичністю та сексуальною орієнтацією. Врахування керівником соціального конструкту підлеглого, який визначає роль особи в суспільстві, її погляди, цінності, ставлення тощо, може сприяти налагодженню плідної співпраці «керівник-підлеглий», розуміння сильних професійних, ділових та особистих якостей поліцейського з метою виконання службових завдань на найвищому рівні. Уникнення в професійній спільноті поліцейських питань щодо визначеності гендеру не може свідчити про дотримання прав та свобод таких осіб, а скоріше горить про неготовність українського суспільства в особі її державного органу до сприйняття інакшості індивідів громадськості. Саме цей напрямок удосконалення кадрової роботи в Національній поліції вважаємо одним із пріоритетних на шляху до запровадження світових стандартів.

Усі визначені нами засади управління структурним підрозділом Національної поліції, в якому перебувають внутрішньо переміщені особи, можуть бути реалізовані лише за рахунок особистих, ділових та професійних якостей керівника. Виконуючи усі види повноважень (організаційні, кадрові, виконавчі [6]), керівник має тримати баланс між рівним ставленням до підлеглих, врахуванням індивідуальних особливостей та спроможностей кожного та інтересами служби.

Висновки. Невеликий відсоток внутрішньо переміщених осіб серед особового складу територіальних органів Національної поліції вимагає від керівника індивідуального підходу до кожного такого поліцейського під час формування колективу, організації внутрішньої та зовнішньої службової діяльності підрозділу. Подальший розвиток гендерного аспекту в роботі керівників підрозділів поліції з внутрішньо переміщеними особами-поліцейськими сприятиме дотриманню прав і свобод людини у внутрішньому середовищі колективу Національної поліції.

Список використаних джерел:

1. В Україні офіційно зареєстрували 4867106 переселенців. *Укрінформ*: веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua> (дата звернення: 12.05.2023).
2. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
3. Лист ГУНП в Дніпропетровській області від 04.01.2023 № 24/103/05.2023.
4. Про внесення зміни до Інструкції про умови та порядок виплати підйомної допомоги військовослужбовцям Державної прикордонної служби України: Наказ МВС України від 26.04.2018 № 346 / Міністерство внутрішніх справ України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0594-18#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
5. Наливайко Л.Р., Нестерова К.Ю. Проблема правового статусу жінок, що несуть військову службу в Україні, в аспекті гендеризації. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 123–127.
6. Кравченко І.С. Основи управління в Національній поліції : навчальний посібник. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2020. 212 с.

УДК: 342.92

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.7>

СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ АДМІНІСТРАТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Желізняк С.М.,

*ад'юнкт кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності*

*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-5264-572X>*

Желізняк С.М. Сутність і особливості обставин, що виключають адміністративну відповідальність.

У статті досліджено сутність і особливості обставин, що виключають адміністративну відповідальність за національним законодавством. Наголошено, що визнання обставин, які виключають адміністративну відповідальність, є важливим елементом захисту прав людини, що дозволяє уникнути несправедливого і надмірного накладення адміністративного стягнення на особу, яка вчинила правопорушення, та забезпечити справедливе застосування закону. Згідно з положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення до обставин, що виключають адміністративну відповідальність віднесено наступні: крайню необхідність, необхідну оборону та стан неосудності. Наголошено, що застосування крайньої необхідності як обставини не означає, що особа не буде нести адміністративну відповідальність за інші дії, які були вчинені без наявності цієї обставини. У свою чергу, звільнення від адміністративної відповідальності в разі крайньої необхідності не означає автоматичного звільнення особи від цивільної чи кримінальної відповідальності, якщо така відповідальність напустила. Зроблено висновок про те, що необхідна оборона може бути застосована тільки як реакція на незаконне діяння. Якщо ж діяння було законним, необхідна оборона як обставина, що звільняє від адміністративної відповідальності не підлягає застосуванню. Підтримано позицію про медичний та юридичний критерії неосудності, а також особливості змісту цієї обставини, що виключає адміністративну відповідальність. Наголошено на необхідності деталізації й нормативного закріплення порядку і умов застосування обставин, що виключають адміністративну відповідальність. Причому це стосується як матеріальної, так і процесуальної складових застосування таких обставин. У перспективі це має спричинити позитивний вплив на ефективність правозастосування, забезпечити дотримання принципу людиноцентризму, а також поліпшити діяльність суб'єктів владних повноважень щодо застосування заходів адміністративної юрисдикції.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, обставини, крайня необхідність, необхідна оборона, неосудність, хвороба, психічний розлад, права людини.

Zhelizniak S. The essence and particulars of the circumstances that exclude administrative liability.

The article examines the essence and peculiarities of the circumstances that exclude administrative responsibility under national legislation. It is emphasized that the recognition of circumstances that exclude administrative responsibility is an important element of human rights protection, which allows to avoid unfair and excessive imposition of an administrative penalty on a person who has committed an offense and to ensure the fair application of the law. According to the provisions of the Code of Ukraine on administrative offenses, the following are the circumstances that exclude administrative responsibility: extreme necessity, necessary defense and state of insanity. It is emphasized that the application of extreme necessity as a circumstance does not mean that a person will not bear administrative responsibility for other actions that were committed without this circumstance. In turn, exemption from administrative liability in case of extreme necessity does not mean automatic release of a person from civil or criminal liability, if such liability has occurred. It was concluded that the necessary defense can be applied only as a reaction to an illegal act. If the act was legal, the necessary defense as a circumstance exempting from administrative responsibility is not applicable. The position on the medical and legal criteria of insanity, as well as the peculiarities of

the content of this circumstance, which excludes administrative responsibility, is supported. The need for detailing and normative consolidation of the procedure and conditions of application of circumstances that exclude administrative responsibility is emphasized. Moreover, this applies to both material and procedural components of the application of such circumstances. In the long term, this should have a positive impact on the effectiveness of law enforcement, ensure compliance with the principle of people-centeredness, and also improve the activity of subjects of authority in applying measures of administrative jurisdiction.

Key words: administrative responsibility, circumstances, extreme necessity, necessary defense, lack of judgment, illness, mental disorder, human rights.

Постановка проблеми. Інститут адміністративної відповідальності в Україні сьогодні потребує санації й комплексного оновлення. Не буде перебільшенням твердження про те, що перегляду потребують: критерії розрахунку штрафу, вік настання адміністративної відповідальності, ефективність і швидкість провадження у справах про адміністративні правопорушення та багато інших аспектів.

В цьому аспекті актуальним питанням залишається перегляд на предмет актуальності обставин, що виключають адміністративну відповідальність. Сутність і значення таких обставин полягає у тому, що вони дозволяють уникнути накладення адміністративного стягнення на особу, яка вчинила правопорушення. Зазначений момент є надзвичайно важливим з точки зору забезпечення справедливості та захисту прав людини. Наприклад, якщо особа вчинила правопорушення, передбачене Законом, або була змушена вчинити таке правопорушення внаслідок непереборних обставин, то накладення на неї стягнення може бути несправедливим. Тому, визнання вищевказаних обставин, є важливим елементом національної правової системи. З іншого боку, важливість обставин, що виключають адміністративну відповідальність полягає в тому, що вони є складовою превентивного механізму.

Таким чином, визнання обставин, що виключають адміністративну відповідальність, є важливим елементом захисту прав людини, що дозволяє уникнути несправедливого і надмірного накладення адміністративного стягнення на особу, яка вчинила правопорушення, та забезпечити справедливе застосування закону.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різноманітні питання адміністративної відповідальності широко представлені у працях фахівців у царині адміністративного права. Можна зупинитися на роботах: О.І. Безпалової, Г.О. Блінової, І.П. Голосніченка, Е.Ф. Демського, Т.О. Коломoeць, В.К. Колпакова, Б.О. Логвиненка, М.М. Тищенко, А.С. Собакаря, Р.М. Опацького та багатьох інших науковців. Водночас, необхідність приведення національного законодавства у відповідність до стандартів Європейського Союзу, обумовлюють важливість перегляду засад адміністративної відповідальності в Україні.

Мета статті полягає у висвітленні сутності і особливості обставин, що виключають адміністративну відповідальність, а також визначенні перспектив їх удосконалення й перегляду.

Виклад основного матеріалу. Слід погодитись із авторами навчального посібника з адміністративного права у тому, що обставини, що звільняють від відповідальності в системі адміністративних проступків застосовуються не часто. Сутність звільнення від адміністративної відповідальності полягає в тому, що винна у скоєнні адміністративного правопорушення особа, у встановленому законом порядку звільняється не тільки від самої міри покарання, а й від інших наслідків можливого покарання [1, с. 99].

Відповідно до статті 17 «Обставини, що виключають адміністративну відповідальність» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності [2].

З цього приводу О. Поштаренко відмічає, що встановлення у діянні особи наявності обставини, що виключає адміністративну відповідальність гарантує забезпечення принципу законності і захисту прав людини в адміністративному судочинстві. Серед трьох вищеназваних обставин, що виключають адміністративну відповідальність, потрібно розрізняти дії, які хоч і передбачені КУпАП або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинені у стані крайньої необхідності (стаття 18 КУпАП), або вчинені у стані необхідної оборони (стаття 19 КУпАП). Такі дії, відповідно до КУпАП не є адміністративними правопорушеннями [3, с. 178].

Розглянемо зазначені обставини більш детально.

Крайня необхідність. Крайня необхідність є обставиною, що може звільнити особу від адміністративної відповідальності за порушення адміністративного закону. Згідно зі статтею 18 КУпАП, не є

адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода [2].

Крайня необхідність є такою обставиною, коли особа вчиняє дію в обставинах, які за умов нормального життя не могли бути передбачені та уникнуті, з метою захисту свого життя, здоров'я, майна, або прав і свобод інших осіб. При цьому, дії повинні бути обґрунтованими та відповідати вимогам принципу допустимої шкоди. Так, у випадку вчинення особою діяння, яке може бути розцінене як порушення адміністративного законодавства, для захисту власного життя або здоров'я, така особа може бути звільнена від адміністративної відповідальності за відповідне діяння.

Важливо відмітити, що застосування крайньої необхідності як обставини, що звільняє від адміністративної відповідальності, повинно відповідати двом умовним критеріям: по-перше – бути обґрунтованим, а по-друге – відповідати всім вимогам законодавства. Таким чином, застосування крайньої необхідності як обставини у справі може бути прийняте лише після ретельного дослідження обставин вчинення діяння та наявності всіх необхідних доказів. У разі коли особа вчинила дію в крайній необхідності, вона повинна негайно повідомити про це компетентні органи, наприклад, поліцію, для того, щоб поліцейські могли встановити всі обставини за фактом вчиненого діяння. Якщо особа не повідомила про наявність крайньої необхідності, це може мати наслідком оцінку вчиненого діяння як ординарного правопорушення та призвести до настання адміністративної відповідальності.

Також потрібно зважати на те, що застосування крайньої необхідності як обставини не означає, що особа не буде нести адміністративну відповідальність за інші дії, які були вчинені без наявності цієї обставини. У свою чергу, звільнення від адміністративної відповідальності в разі крайньої необхідності не означає автоматичного звільнення особи від цивільної чи кримінальної відповідальності, якщо така відповідальність настигла.

Наступною обставиною є необхідна оборона. Необхідна оборона – це ще одна обставина, яка може звільняти особу від адміністративної відповідальності. Ця обставина передбачає, що особа вчинила дію, яка є порушенням адміністративного закону, але це було зроблено з метою захисту себе, іншої особи, майна або інтересів держави від насильства чи іншої незаконної дії. Як закріплено у статті 19 КУпАП, не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані необхідної оборони, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Перевищенням меж необхідної оборони визнається явна невідповідність захисту характерові і суспільній шкідливості посягання [2].

Отже, для визнання необхідної оборони обставиною, що звільняє від адміністративної відповідальності, необхідно врахувати наступні умови: а) насильство або інша протиправна дія були невідворотними; б) дія була спрямована на захист себе, іншої особи, майна або інтересів держави; в) дія була адекватною та не перевищувала меж необхідності. Таким чином, особа вдається до необхідної оборони в разі відсутності іншого вибору та якщо завдане насильство є адекватною відповіддю на конкретну загрозу.

Водночас, якщо дія була надмірною та перевищила межі необхідності, то вона не може бути визнана як необхідна оборона. Наприклад, якщо особа застосовує вогнепальну зброю для захисту себе від нападу, але при цьому вбиває нападника, то відповідна дія може бути визнана необхідною обороною лише в тому випадку, якщо вона була адекватною та не перевищувала межі необхідності. Якщо ж вбивство було здійснено після нейтралізації нападника (відбиття нападу), то така дія не може бути визнана як необхідна оборона.

Важливо також зазначити, що необхідна оборона може бути застосована тільки як реакція на незаконне діяння. Якщо ж діяння було законним, необхідна оборона як обставина, що звільняє від адміністративної відповідальності не може бути застосована.

Третьою обставиною є неосудність. За статтею 20 КУпАП, неосудність полягає тому, що не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хроніч-

ної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану [2].

Р.Я. Заяць слушно відмічає, що для визначення неосудності використовують поєднані між собою два критерії: медичний та юридичний. Застосування одного з цих критеріїв без зв'язку з іншим при кваліфікації проступків та проведенні медичного обстеження недопустима. Юридичний (психологічний) критерій неосудності свідчить про глибину ураження психіки, яка визначає здатність особи усвідомлювати характер дій, які нею вчиняються та керувати ними. Тобто за юридичним критерієм, це свідчить про нездатність особи усвідомлювати фактичний характер власної поведінки, її суспільну небезпечність (інтелектуальний момент) та керувати нею (вольовий момент). Отже, юридичний критерій також складається з двох ознак: інтелектуального та вольового моментів. Для наявності цього критерію неосудності достатньо визначити одну з двох його ознак [4, с. 208].

У свою чергу, медичний критерій визначає коло психічних захворювань, з якими пов'язані протиправні дії особи. Для визначення особи неосудною достатньо встановлення однієї ознаки юридичного критерію і одне психічне захворювання з перерахованих у статті 20 КУпАП (хронічних душевних захворювань – шизофренії, епілепсії, прогресивного паралічу тощо; тимчасового розладу душевної діяльності – алкогольні психози, біла гарячка, патологічне сп'яніння тощо; слабоумство – нерозвинутість інтелекту із зниженням розумових здібностей (дебільність, імбецильність, ідіотія) [5, с. 153]; інший хворобливий стан – це стан, пов'язаний з розладом психічної діяльності. Він не є одним з вищевказаних, але за своїм психопатологічним порушенням може бути прирівняний до них. Сюди належать деякі види психопатій та психастеній: вища марення та галюцинації на ґрунті важкого інфекційного захворювання; стан абстиненції, тимчасові (короткочасні або більш тривалі), викликані окремими інфекційними захворюваннями (черевний або висипний тиф), пухлинами мозку, глухонімотою, що за несприятливих умов (відсутність належного виховання, навчання) може призвести до різкого обмеження розумових здібностей людини, а також затримки психофізичного розвитку в формі інфантилізму, тобто психічної незрілості [6, с. 103-104]. Р.Я. Заяць зазначає, що в Україні діє презумпція психічного здоров'я, відповідно до якої кожна особа вважається такою, яка немає психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених законодавством [4, с. 208].

Висновок. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність виступають надзвичайно важливим інструментом для забезпечення справедливості та захисту прав людини під час реалізації інституту адміністративної відповідальності. Водночас, перераховані у дослідженні обставини вимагають деталізації й нормативного закріплення порядку і умов застосування. Причому це стосується як матеріальної, так і процесуальної складових застосування таких обставин. У перспективі це має спричинити позитивний вплив на ефективність правозастосування, забезпечити дотримання принципу людиноцентризму, а також поліпшити діяльність суб'єктів владних повноважень щодо застосування заходів адміністративної юрисдикції.

Список використаних джерел:

1. Алфьоров С.М., Ващенко С.В., Долгополова М.М., Купін А.П. Адміністративне право. Загальна частина. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 216 с.
2. Кодекс про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24): Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення 14.05.2023).
3. Поштаренко О. Підстави настання адміністративної відповідальності осіб, що вчинили насильство щодо фізичної особи. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 7. С. 175–181.
4. Заяць Р.Я. Неосудність як обставина, що виключає адміністративну відповідальність. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2011. Вип.6. С. 206–208.
5. Адміністративне право України: Підручник: За заг. ред. д.ю.н., проф. Коломоєць Т.О. Київ: Істина, 2008. 457 с.
6. Лень В.В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві: Монографія / Передм. д.ю.н., проф. Ю.М. Антоняна. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2008. 180 с.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.8>

НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ (В АСПЕКТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ)

Зеленський Є.С.,

*старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-5345-1513>*

Зеленський Є.С. Напрямки реалізації окремих положень Стамбульської Конвенції (в аспекті забезпечення прав дітей).

Мета написання наукової статті – на підставі аналізу норм Стамбульської конвенції та вітчизняного законодавства у сфері протидії домашньому насильству, а також результатів діяльності підрозділів Національної поліції запропонувати напрямки реалізації окремих положень Стамбульської конвенції щодо забезпечення прав дитини в Україні.

У роботі представлений аналіз статистичної інформації діяльності мобільних груп Національної поліції Дніпропетровської області на повідомлення про факти домашнього насильства. Зроблено висновки про латентність домашнього насильства відносно дітей. Акцентовано увагу на необхідності врахування в діяльності органів та підрозділів Національної поліції принципу Стамбульської Конвенції, за якого дитина-свідок домашнього насильства офіційно має визнаватися потерпілим від таких протиправних дій.

Запропоновані напрямки удосконалення забезпечення прав дитини під час протидії домашньому насильству з урахуванням вимог Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами.

Висунута пропозиція розробити та прийняти накази Міністерства соціальної політики «Про затвердження Положення про створення та функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, здійснення повноважень держателя цього реєстру» та «Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр кривдників».

Наголошено на потребі законодавчого впровадження у діяльність практичних органів Національної поліції принципу «дитина-свідок=дитина-потерпілий» шляхом запровадження конкретних змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Підтримана позиція щодо необхідності вирішення питання обов'язкового призначення психологічної експертизи у справах про домашнє насильство за участю дитини та врахування її результатів під час вирішення справи по суті.

Запропоновано доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею 279⁹ «Особливості розгляду справи про адміністративне правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством».

Ключові слова: дитина, Стамбульська конвенція, домашнє насильство, насильство стосовно жінок, реєстр кривдників, свідок, потерпілий.

Zelenskyi E.S. Directions for the implementation of certain provisions of the Istanbul Convention (in the aspect of ensuring children's rights).

The purpose of writing a scientific article is to propose directions for the implementation of certain provisions of the Istanbul Convention on the protection of children's rights in Ukraine based on the analysis of the norms of the Istanbul Convention and domestic legislation in the field of combating domestic violence, as well as the results of the activities of the National Police units.

The work presents an analysis of statistical information on the activity of mobile groups of the National Police of the Dnipropetrovsk region on reports of domestic violence. A conclusion was made about the latency of domestic violence in relation to children. Attention was focused on the need to take into account

in the activities of the National Police bodies and units the principle of the Istanbul Convention, according to which a child-witness of domestic violence must be officially recognized as a victim of such illegal actions.

Proposed directions for improving the protection of children's rights when combating domestic violence, taking into account the requirements of the Council of Europe Convention on the prevention of violence against women and domestic violence and the fight against these phenomena.

A proposal was put forward to develop and adopt the orders of the Ministry of Social Policy «About the approval of the Regulation on the creation and operation of the Unified State Register of Domestic Violence and Gender-Based Violence, the exercise of the powers of the holder of this register» and «About the approval of the Regulation on the Unified State Register of Offenders».

The need for legislative implementation of the “child-witness = child-victim” principle into the activities of practical bodies of the National Police by introducing specific changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses is emphasized. The position regarding the need to resolve the issue of the mandatory appointment of a psychological examination in cases of domestic violence involving a child and the consideration of its results during the decision on the merits of the case is supported.

It is proposed to supplement the Code of Ukraine on Administrative Offenses with Article 279-9 “Peculiarities of consideration of a case on an administrative offense related to domestic violence.”

Key words: child, Istanbul Convention, domestic violence, violence against women, register of offenders, witness, victim.

Актуальність теми. В умовах сьогодення з введенням режиму воєнного стану перед органами Національної поліції, органами державної влади постало чимало викликів, які потребують нагального вирішення та координації зусиль. Домашнє насильство – це одне з тих явищ, які у період війни можуть лише загострюватися і при цьому залишатися невидимим.

Постановка проблеми. 20 червня 2022 року Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [1]. 11 листопада 2022 року Конвенція набула чинності на території України [1], що має спонукати законодавчі органи до внесення змін в норми вітчизняного права проте станом на травень 2023 року зміни, які б адаптували законодавство України до положень Стамбульської Конвенції, прийняті не були, що говорить про невиконання взятих на себе державою зобов'язань.

Стан дослідження проблеми. Вирішенню проблем подолання домашнього насильства присвячені роботи вчених різних галузей права. В галузі кримінального права питання протидії домашньому насильству в сучасний період вивчали А.А. Вознюк, С.В. Мирославський, В.М. Панькевич, Т.І. Сухоребра, С.В. Щербак та інші. Адміністративно-правова галузь представлена такими сучасними науковцями – дослідниками практики протидії домашньому насильству: О.В. Ковальова, Т.О. Мацелик, Т.П. Мінка, В. А. Миколаєць, Н.В. Новицька, М.І. Репан та багато інших.

Мета написання даної наукової статті – на підставі аналізу норм Стамбульської конвенції та вітчизняного законодавства у сфері протидії домашньому насильству, а також результатів діяльності підрозділів Національної поліції запропонувати напрямки реалізації окремих положень Стамбульської конвенції щодо забезпечення прав дитини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблема протидії домашньому насильству не зникла від початку збройного конфлікту в Україні. І хоча у першій половині 2022 року явище домашнього насильства стало латентним через ряд причин: відсутність статистики з тимчасово окупованих та прифронтових територій, виїзд за кордон значної кількості населення, переважання побутових проблем в українських сім'ях, а також нівелювання проблеми домашнього насильства через зовнішні обставини у державі, друга половина 2022 року та початок 2023 року відзначилися зростанням кількості задокументованих фактів домашнього насильства.

Звернімося до офіційних статистичних даних Дніпропетровщини. Впродовж 2021 року у місті Дніпро здійснено 3522 виїзди мобільних груп на повідомлення про факти домашнього насильства, 2026 з яких підтвердилися, у 2022 році – 3577 таких виїздів, 1760 з яких підтвердилися, а станом на 20 березня 2023 року 1001 виклик про такі факти, 768 з яких підтвердилися, як домашнє насильство.

Однією із форм реагування на факти домашнього насильства поліцейськими є винесення термінового заборонного припису. У 2021 році мобільними групами з реагування на факти вчинення домашнього насильства у місті Дніпро винесено 1353 термінових заборонних приписи. У 2022 році їх кіль-

кість становила 986 приписів. У 2023 році станом на 20 березня поліцейськими м. Дніпро винесено 352 таких приписи.

Також поліцейські уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення за ст. 173-2 КУпАП, як засіб реагування на домашнє насильство. У 2021 році мобільними групами з реагування на факти вчинення домашнього насильства у місті Дніпро складено 1098 протоколи про такі адміністративні правопорушення, у 2022 році – 903 протоколи, а за 2023 рік станом на 20 березня поліцейськими м. Дніпро вже складено 332 таких протоколи. Статистика підтверджує вище нами сказане про зміну вектору пріоритетів громадян України з сімейних проблем на державні та пов'язані зі збройним конфліктом проблеми. Однак початок 2023 року відзначається стабілізацією ситуації для громадян України та звернення їх до внутрішньо-сімейних проблем у тому числі, пов'язаних з домашнім насильством.

Розглядаючи потерпілих від домашнього насильства за статтю, маємо відзначити, що потерпілими від домашнього насильства у м. Дніпро за 2021 році стали 1092 жінки (80,7%), 172 чоловіки (12,7%), а також 89 дітей (6,6%). Зауважимо, що у м. Дніпро у 2022 році потерпілими від домашнього насильства стали 1528 жінки (86,8%), 121 чоловіки (6,9%), а також 111 дітей (6,3%).

Аналізуючи статистичну інформацію, бачимо, що у переважній більшості від домашнього насильства потерпають жінки, що відповідає загальній тенденції та висновкам наукових досліджень. Зменшення кількості чоловіків – потерпілих від домашнього насильства з 12,7% до 6,9 вбачаємо у державних подіях, пов'язаних із збройним конфліктом, адже велика кількість чоловіків мобілізовані та несуть службу в лавах збройних сил України, територіальній обороні та інших силових структурах. Сталою є статистика потерпілих – дітей, проте вважаємо її неточною, з огляду на латентність домашнього насильства відносно дітей, а також не врахування у статистиці принципу Стамбульської Конвенції, за якого дитина-свідок домашнього насильства офіційно має визнаватися потерпілим від таких протиправних дій [1].

Усвідомлюючи важливість сучасних і актуальних проблем діяльності Національної поліції, органів державної влади щодо захисту прав людини в Україні в умовах воєнного стану, ми пропонуємо наступні напрямки удосконалення забезпечення прав дитини під час протидії домашньому насильству з урахуванням вимог Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами.

По-перше, на виконання вимог Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [2] вважаємо за потрібне розробити та прийняти накази Міністерства соціальної політики «Про затвердження Положення про створення та функціонування Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, здійснення повноважень держателя цього реєстру» та «Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр кривдників». Така позиція не вперше висловлюється вітчизняними правниками, проте дотепер не реалізована на практиці. В умовах воєнного та післявоєнного станів такі реєстри можуть значно спростити роботу поліцейських та інших представників державних органів. Порядок формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі [5], прийнятий у 2019 році не діє у повному обсязі, щоб забезпечити не тільки ведення реєстру кривдників, а й настання негативних наслідків для них, застосовуваних з метою їх виховання та забезпечення прав і свобод потерпілих осіб від домашнього насильства. Вважаємо також доречним підняття питання про відкритість для громадськості такого реєстру.

Другим напрямком удосконалення діяльності державних органів щодо захисту прав людини під час протидії домашньому насильству вважаємо запровадження у діяльність практичних органів Національної поліції принципу «дитина-свідок=дитина-потерпілий». Наведені вище статистичні дані свідчать про те, що лише приблизно 6 % від загальної кількості постраждалих від домашнього насильства є діти. Однак опитування поліцейських дозволяє зробити висновок, що більшість сімей, в яких відбувається домашнє насильство і потерпілим визнаний один з подружжя, мають неповнолітніх дітей. Діти у таких випадках не завжди визнаються навіть свідками домашнього насильства. Якщо безпосередньо дитині не завдана фізична шкода, то її автоматично не визнають потерпілою.

Фактично існують судові прецеденти у справах про домашнє насильство та вироблена судова практика щодо визнання дитини, яка стала свідком (очевидцем) домашнього насильства, потерпілою у справі [6; 7], однак законодавчо закріпленого положення не існує. Так, постанова Верховного Суду від 17 лютого 2021 року у справі № 753/19409/19 (провадження № 61-6763св20) [7] чітко роз'яснює:

навіть якщо поліцейські не визнали дитину, яка є свідком (очевидцем) домашнього насильства, потерпілою у справі, суд визнає такий статус за дитиною [6; 7].

На виконання вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [1] пропонуємо запровадити наступні зміни до Кримінального процесуального кодексу України [3] та Кодексу України про адміністративні правопорушення [4]:

- вважаємо за потрібне доповнити статтю 55 Кримінального процесуального кодексу України частиною 1¹ такого змісту:

«Потерпілим у кримінальному провадженні у справах про домашнє насильство обов'язково визнається дитина, яка стала свідком (очевидцем) такого насильства»;

- вважаємо за потрібне доповнити статтю 269 Кодексу України про адміністративні правопорушення частиною 4 такого змісту:

«Потерпілим у провадженні у справах про адміністративні правопорушення про домашнє насильство обов'язково визнається дитина, яка стала свідком (очевидцем) такого насильства».

Таким чином, шляхом автоматичного визнання дитини, яка стала свідком (очевидцем) домашнього насильства, потерпілою у справі, що є цілком доречним, зважаючи на отриману емоційну та моральну шкоду, права самої дитини перебуватимуть під захистом держави на офіційному рівні.

У контексті сказаного науковці також наголошують на вирішенні питання обов'язкового призначення психологічної експертизи у справах про домашнє насильство за участю дитини та врахування її результатів під час вирішення справи по суті [8].

Крім того, на виконання вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами та, враховуючи норму пункту 7 частини 1 статті 284 Кримінального процесуального кодексу України [3] (кримінальне провадження закривається у разі, якщо потерпілий, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представник відмовився від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, крім кримінального провадження щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством), пропонуємо виключити справи за статтею 126¹ (домашнє насильство) з переліку кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення. Зокрема, пропонуємо внести зміни до статті 477 Кримінального процесуального кодексу України [3] такого змісту:

виключити в пункті 1 частини 1 статті 477 Кримінального процесуального кодексу України слова: *«статтею 126¹ (домашнє насильство)».*

Запропоновані зміни до законодавства нівелюють практику маніпуляції потерпілою особою з метою припинення провадження шляхом відмови від висунутих в заяві вимог. Сам факт вчинення домашнього насильства стає підставою для відкриття провадження, заява потерпілої особи не є обов'язковою підставою для цього. Таким чином держава зможе захистити права потерпілих осіб навіть тоді, коли самі такі особи цього не розуміють та не бажають.

На останок пропонуємо на виконання вимог Стамбульської Конвенції доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею [4] 279⁹ *«Особливості розгляду справи про адміністративне правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством»*, в якій зокрема передбачити виключення обов'язкової наявності заяви потерпілої особи для порушення справи. Надати можливість третім особам подавати заяви про факти вчинення домашнього насильства та визнання таких заяв підставами для порушення справи про адміністративне правопорушення. Зобов'язати органи Національної поліції та органи соціального захисту реагувати на факти домашнього насильства, особливо якщо в такій сім'ї проживають діти.

Висновки. Висловлені у роботі пропозиції є актуальними, проте їх реалізація потребує додаткового вивчення та обговорення, а також детального визначення під час законодавчої ініціативи. Цілеспрямована, поетапна та комплексна робота поліцейських із залученням інших державних органів, підприємств, установ, організацій, а також громадських організацій, відповідність такої діяльності міжнародним стандартам може сприяти зменшенню кількості фактів домашнього насильства в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 12.05.2023).

2. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
5. Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2019 № 234 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
6. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо видачі обмежувального припису / Упоряд: правове управління (IV) департаменту аналітичної та правової роботи апарату Верховного Суду, суддя КЦС ВС Д.Д. Луспенник. Київ, 2021. 35 с.
7. Постанова Верховного Суду від 17.02.2021 у справі № 753/19409/19 (провадження № 61-6763св20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95066934> (дата звернення: 12.05.2023).
8. Миколасць В., Мацелик Т., Новицька Н. Адміністративна відповідальність за вчинення домашнього насильства щодо дитини. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 60–67 URL: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2322> (дата звернення: 12.05.2023).

UDK : 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.9>

STRUCTURE AND FUNCTIONS OF THE UNITED NATIONS IN THE FIELD OF BUDGETARY RELATIONS

Ivanova R.,
*Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor of International
and European Law
in Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University
of Management and Law
<https://orcid.org/0000-0001-8257-4486>.
kemenyash.roksolana@gmail.com*

Іванова Р. Структура та функції Організації Об'єднаних Націй у сфері бюджетних відносин.

Розглядаючи ООН з точки зору її віднесення до основних міжнародних організацій у системі суб'єктів бюджетних відносин, необхідно досліджувати основні напрями діяльності, але не міжнародної організації в цілому, а шляхом вивчення повноважень і діяльності кожного з них. Його структурні установи.

Як уже зазначалося, вищою інституцією ООН, що має широкий спектр повноважень, є Генеральна Асамблея. Слід зазначити, що Генеральна Асамблея має повноваження розглядати загальні принципи співпраці на підтримку міжнародного миру і безпеки, включаючи регулювання роззброєння та озброєнь. Крім того, до його компетенції можуть входити будь-які проблемні питання, які виникають на шляху досягнення міжнародного миру і безпеки, дослідження та розробка рекомендацій у сфері освіти, охорони здоров'я, заохочення прав людини та основних свобод без дискримінації за ознаками расової, статевої приналежності, мовна, релігійна чи інша приналежність.

Ключову роль у системі ООН відіграє Рада Безпеки, яка здійснює свої повноваження на постійній основі та зосереджує свою діяльність на регулюванні міжнародної політики миру та безпеки. Слід зазначити, що Рада Безпеки ООН відповідає за мирне врегулювання міжнародних конфліктів, запобігання військовим зіткненням між державами, припинення актів агресії та інших порушень мирних відносин між державами.

Економічне відновлення та розвиток інфраструктури передбачає реконструкцію зруйнованих об'єктів інфраструктури з метою забезпечення отримання щоденних послуг, а також підтримку малого та середнього бізнесу у сфері підприємництва.

ООН має фінансові положення та правила, які регулюють використання її коштів, включаючи процедури закупівель та бухгалтерського обліку. ООН також має функцію внутрішнього аудиту для забезпечення прозорості та підзвітності управління фінансами.

Крім свого регулярного бюджету, ООН також має програмні бюджети для різних видів діяльності, таких як миротворчі місії, гуманітарна допомога та програми розвитку. Ці програмні бюджети фінансуються за допомогою окремих механізмів і підпадають під особливі вимоги щодо звітності та підзвітності.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, бюджетні відносини, Рада Безпеки ООН, Генеральна Асамблея.

Ivanova R. Structure and functions of the United Nations in the field of budgetary relations.

Considering the UN in terms of its attribution to the main international organizations in the system of subjects of budgetary relations, it is necessary to explore the main activities, but not the international organization as a whole, but by studying the powers and activities of each of its structural institutions.

As already mentioned, the highest UN institution, which has a wide range of powers, is the General Assembly. It should be noted that the General Assembly has the power to consider the general principles of cooperation in support of international peace and security, including disarmament and arms regulation. In addition, its competence may include any problematic issues that arise in the way of achieving international

peace and security, research and development of recommendations in the field of education, health, promotion of human rights and fundamental freedoms without discrimination against signs of racial, sexual, linguistic, religious or other affiliation.

A key role in the UN system is played by the Security Council, which exercises its powers on a permanent basis and focuses its activities on regulating international peace and security policy. It should be noted that the UN Security Council is responsible for the peaceful settlement of international conflicts, the prevention of military clashes between states, the cessation of acts of aggression and other violations of peaceful relations between states.

The economic recovery and development of infrastructure involves the reconstruction of destroyed infrastructure facilities, in order to ensure the receipt of daily services, as well as support for small and medium-sized businesses in the field of entrepreneurship.

The UN has financial regulations and rules that govern the use of its funds, including procurement and accounting procedures. The UN also has an internal audit function to ensure that its financial management is transparent and accountable.

In addition to its regular budget, the UN also has programmatic budgets for its various activities, such as peacekeeping missions, humanitarian assistance, and development programs. These programmatic budgets are funded through separate mechanisms and are subject to specific reporting and accountability requirements.

Key words: United Nations, Budgetary Relations, United Nations Security Council, General Assembly.

Problem setting. Nowadays we have a scientifically sound concept of budget development United Nations as an important tool for regulating socio-economic processes. This concept is formed on the basis of studying the needs of the current state of social development, a comprehensive analysis of the state of economic development and the social sphere of global trends in socio-economic development and strategic priorities of the country.

Analysis of recent researches and publications. It's quite new and very important theme to realize war reality. But we have authors who makes conclusions Tsybulya S.O., Safonova L. D., Pasichnyk Y. V. and others.

The **aim of the article** to determinate of the main directions of mobilization and use of budgetary resources for the future and the current period of United Nations; at the same time proceed from the ways to achieve the goals set by economic policy, taking into account external and internal factors, the possibility of increasing budget.

Article's main part. The next UN institution is the Trusteeship Council, which is responsible for reviewing and analyzing reports submitted by the authorities of certain member states, accepting and considering petitions. In addition, the Trusteeship Council is responsible for developing special questionnaires on political, economic and social issues, etc.

As mentioned in the previous section, the UN has a main judicial body called the International Court of Justice. In accordance with Art. 38 of the UN Charter, the International Court of Justice, in the course of its activities, is guided by:

- provisions of international conventions and treaties;
- rules of international order;
- common law principles;
- decisions of judicial institutions and doctrinal studies of the most qualified specialists in order to determine the essence of the law.

Another institution in the UN system is the Secretariat, which is responsible for servicing the work of other structural units. That is, the UN Secretariat provides only administrative and technical support.

Attention should be paid to such a UN body as the Economic and Social Council, whose activities are directly related to the field of budgetary relations. Its impact on the budget sphere is due to the fact that it is aimed at coordinating and developing international cooperation in such economic and social spheres as economic development, world trade and industrialization. It is the Economic and Social Council that is empowered to discuss and study the existing international economic and social problems of a global and intersectoral nature, as well as to develop recommendations on the tasks set.

The UN Economic and Social Council consists of 54 member states elected by the UN General Assembly for a term of 3 years. At the same time, one third of its members are re-elected annually.

The main powers of the UN Economic and Social Council on issues that are quite closely related to the field of budgetary relations include the following:

- formation of conditions for economic and social development of the state;
- increasing the level of purchasing power and employment;
- development of a general strategy in the economic field, as well as monitoring the implementation of the provisions and recommendations set out in such strategies;
- conducting comprehensive research of domestic political directions of states in the field of economic development;
- coordination of the work of specialized economic bodies and institutions.

Despite the fact that the UN is an international organization of general competence, its structure includes a number of different specialized institutions. Among those directly related to the economic and budgetary spheres include: the International Monetary Fund, the International Bank for Reconstruction and Development, the Food and Agriculture Organization of the United Nations, the International Trade Organization and others.

Examining the impact of UN activities on the sphere of budgetary legal relations, it is necessary to pay attention to the special program for the restoration and peacebuilding, which consists of three main component:

- 1) economic recovery and infrastructure development;
- 2) local self-government and decentralization reform;
- 3) public safety and social cohesion [1].

In the context of this study, it is advisable to pay special attention to the first two components, which include components of reforming the budget system and increasing revenues.

Thus, the economic recovery and development of infrastructure involves the reconstruction of destroyed infrastructure facilities, in order to ensure the receipt of daily services, as well as support for small and medium-sized businesses in the field of entrepreneurship. In the process of implementing this program, 650 business ideas were supported in Ukraine alone, as a result of which 3,360 jobs were created. The implementation of these measures has a positive impact on the budget sphere of Ukraine, due to increased revenues to local and state budgets.

In addition, it should be noted that as a result of cooperation with the UN and the European Investment Bank, corruption risks related to unauthorized budget expenditures amounting to almost 200 million euros by local authorities and self-government in 9 Ukrainian countries have been significantly reduced. areas. Thus, it is possible to note that as a result of the implementation of the Program in this direction, budget funds will be directed to the purpose, in particular, to meet the needs of the poor and the reconstruction of social infrastructure and more.

Attention should be paid to the second component of the UN Peacebuilding and Reconstruction Program, entitled “Local Self-Government and Decentralization Reform”. In preparation for the implementation of this Program, all stages of the budget process were explored, including in the direction of budgeting, which is characterized by a high level of bureaucracy and a variety of organizational procedures and activities aimed at preparing a separate legal document. throughout the calendar year, funding will be provided for educational, social institutions, health care facilities and other infrastructure facilities. In this case, the level of security and development of the territorial community directly depends on the content of such a legal document and the quality of budgeting.

Based on the provisions of the UN Peacebuilding and Reconstruction Program, attention was focused on the problematic issues of the process of formation and approval of local budgets, as well as possible ways to address them. In order to achieve such goals, priority tasks have been formed, the solution of which will increase the level of efficiency of the budget process and predictability of budget indicators.

As already mentioned, the UN system includes the Council for Economic and Social Development, one of the areas of which is the budget sphere and economic development of the state. In view of this, the lack of a strategy for the development of the financial and budgetary system in Ukraine is an obstacle to the efficient use of budgetary resources, as well as planning procedures.

In connection with the above, emphasis was placed on the need to develop strategic programs that would solve problems in such areas as:

- ensuring the stability of budget and tax legislation;
- consolidation of the exclusive list of powers that the state delegates to local governments and administration, in particular on budgetary issues;
- comprehensive analysis of procedures used in the budget process and optimization of the functionality of participants in such a process, in order to improve its quality and efficiency;

- increase of the level of control in the sphere of use of budgetary funds, as well as in relation to strict observance of legislative norms in the sphere of budgetary relations, etc.

Thus, it is possible to note that the UN plays a very important role in the international arena, in particular, due to its universality and implementation of activities in many areas. Despite the fact that the main purpose of its activities is to ensure peace and security in the world, such concepts include the development of the economic sphere, which is one of the key in the activities of any state.

An international institution of such a scale as the United Nations cannot but face various problematic issues in the course of its activities. In particular, budget issues are part of the problem area, as the effectiveness of the UN in fulfilling its responsibilities is directly related to the availability of funds. That is, the more funds will be paid into UN accounts, the wider the range of its capabilities in the process of achieving the goals set out in its Charter.

According to various projects and programs, the UN budget is more than 2.5 billion US dollars. The budget is subject to approval every two years. In addition, an additional budget is formed, which is separate from the main one and the purpose of which is to conduct peacekeeping operations under the auspices of this international organization [3]. It should be noted that the largest amount of the budget for UN peacekeeping operations was recorded in 1995, when the size of the latter was 2.8 billion US dollars.

The UN is funded by contributions from member states, which depends on the level of economic development of such a country, which is commonly referred to as the "solvency principle". It is worth noting that almost a quarter of the total UN budget is made up of US membership fees, despite the fact that they are one of the largest debtors of the international organization. Also, it should be noted that about 10% of the total budget are membership fees of Germany, more than 11% is provided by the United Kingdom and France.

The UN budget is approved by the General Assembly, which also determines the amount of mandatory contributions for each member state. The amount of such deductions directly depends on the economic potential of the state, as well as taking into account the amount of gross national income, the amount of external debt and per capita income.

Particular attention should be paid to the fact that the formation of the UN budget is a rather extensive process in which all member states are involved. After approving the draft budget and taking into account any proposals or amendments, conducting analytical work by the Advisory Committee on Administrative and Budgetary Questions and the Program and Coordination Committee, the draft UN budget for the next two years is submitted to the UN General Assembly Administrative and Budget Committee. examines all items provided by the budget. It is after compliance with all procedural issues that the draft budget is submitted for final consideration and approval by the UN General Assembly.

According to the scientific literature, almost 30% of the total UN expenditures on peacekeeping operations conducted under the auspices of the UN is financed by the United States. Thus, it is possible to conclude that the concept of UN independence is controversial, as its activities directly depend on the solvency of several world powers [2]. In the context of this statement, it is possible to express doubts about the objectivity of the UN in the process of resolving issues related to the main contributors to the budget of this international organization.

Instead, the UN proclaims the principle of independence of the said international organization from each member, through which certain activities are financed. Thus, it was decided to approve the maximum rate of financial contribution for member states of the international organization, which is calculated depending on the percentage of the approved UN budget. In addition, the minimum amount to be paid by each UN member state, which is 0.001%, was approved. The minimum rate applies to countries with very low levels of economic and social development. However, several countries have been known to fail to pay membership fees for more than a decade.

However, it should be noted that about 40 member states act as debtors to the UN, as they do not properly fulfill their statutory financial obligations to the international organization. Instead, it is possible to cite the example of the Republic of Kazakhstan, which pays membership fees on a regular basis and has never been deprived of the right to vote. In addition, the Republic of Kazakhstan initially paid 0.35% of the total UN budget, as the successor to the USSR, but later, this figure was reduced to 0.19% [3, p. 127-128].

Most UN-sponsored programs, such as UNICEF, WFP, UNDP, are not budgeted at all, and are funded solely by voluntary contributions from member countries. As a rule, most of the costs of these programs are financial contributions from the state, as well as sponsorship from individual businesses. However, sometimes the organization may accept assistance in the form of goods or other items that are necessary for the affected population.

Due to the fact that the financing of this category of activities is voluntary, these institutions are particularly “short of funds” during the global crisis. For example, a similar statement was made in July 2009 by representatives of the World Food Program, which significantly reduced the scope of activities due to lack of financial resources. This was due to the fact that they received only a quarter of the total amount of funding they expected.

At the end of 2019, the UN Secretary-General issued a formal statement on the budget crisis, which is the largest in decades. According to the results of work in October 2019 alone, the budget deficit of the international organization amounted to almost \$ 600 million. Revealing this information, Secretary General Antonio Guterres noted that the budget does not have any funds for peacekeeping missions, and in the event of a negative scenario, there is a possibility that there will be no funds even to pay salaries to staff [4].

Explaining the reasons for this budget crisis, the Secretary General noted that despite the development and implementation of new programs and initiatives, the size of the international organization’s budget has not increased compared to last year.

In addition, it is worth noting that not all countries paid their membership fees on time. As of the end of 2019, only 146 countries out of 193 paid membership fees. In this regard, as well as in order to “close financial holes” in the budget, the international organization spends funds that are available in, as already mentioned, a separate special budget and are intended for peacekeeping operations [5].

The UN budget in 2019 was \$ 3 billion, while less than \$ 2 billion was paid at the end of the calendar year. It was reported that the largest non-payer of membership fees is the United States, which owed almost \$ 380 million in previous years, but in 2019 did not pay 670 million dollars. The President of the United States should note that such membership fees are quite high. In addition, the latter expressed a position on the need to review the amount of mandatory payments [6].

The total budget for peacekeeping missions, which is formed separately, in 2019 amounted to 6.7 billion dollars, and in 2020 - should amount to 6.5 billion dollars. At the same time, the United States is obliged to pay 28% of the total planned budget, but the US government has stated its readiness to pay only 25%. At the same time, the US government has not yet paid \$ 2.4 billion in debt to the UN budget. External ways dependence of the state on economic relations with other states and UN, expert capabilities of the states themselves, its integration with world economic systems. United Nations budget tactics is a form of implementation of the budget strategy, a set of adaptive measures of state influence on the state of functioning of specific budget relations in order to provide them with the parameters defined by the objectives of the budget strategy.

References:

1. Програма ООН із відновлення та розбудови миру. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/recovery-and-peacebuilding.html>.
2. Миротворчі місії ООН: фінансування, склад, повноваження. URL: <https://tyzhden.ua/News/130247>.
3. Цибуля С.О. Проблеми ООН на сучасному етапі. НУБіП України. 2018. С. 125–128.
4. Генсек ООН заявив о риске невыплат зарплат сотрудникам организации в ноябре из-за нехватки наличных средств. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/617756.html>.
5. Через несплату внесків до бюджету ООН позбавили права голосу 7 держав. URL: https://zaxid.net/cherez_nesplatu_vneskiv_do_byudzhetu_oon_pozbavili_prava_golosu_7_derzhav_n1495866.
6. Країни-члени ООН не платять членські внески – Трамп запропонував вихід. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/oon-tramp-finansuvannia/5117283.html>.

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.10>

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Каліман М.Р.,

*викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-1228-5539>*

Каліман М.Р. Механізм забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування.

Наукова стаття написана з метою визначення механізму забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування та проблеми його реалізації на практиці.

Під механізмом забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування запропоновано розуміти систему гарантій забезпечення прав і свобод людини, визначених міжнародними та вітчизняними нормативно-правовими актами. Акцентовано увагу на складових елементах механізму забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування.

У роботі визначені шляхи забезпечення поліцейськими прав людини під час поліцейського піклування. Автор виділяє окремі проблеми реалізації поліцейського піклування на практиці та пропонує шляхи їх вирішення.

Дискусійним визначено питання застосування сили та спеціальних засобів поліцейськими під час поліцейського піклування. Поліцейське піклування запропоновано розуміти, як захід, що має перехідний характер від превентивного до примусового. Питання приналежності поліцейського піклування до видів поліцейських заходів вважається відкритим.

Як проблемний, виділений момент відсутності нумерації протоколів поліцейського піклування. Запропоновано розділ II Інструкції з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування доповнити пунктом 1-1, який би передбачав наявність серії та номеру протоколу.

Акцентована увага на відсутності чіткої визначеності стадії оскарження під час здійснення поліцейського піклування. Запропоновано доповнити Інструкцію з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування розділом IV «Оскарження протоколів».

Автор наголошує на тому, що технічна фіксація дій поліцейського має стати обов'язковим елементом його діяльності. Запропоновано у пункті 6 розділу II Інструкції з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування слова «за наявності технічної можливості» викреслити.

Окреслені в науковій статті проблеми оформлення поліцейського піклування є лише засадами для подальшого наукового дослідження, яке має чітко визначити вид поліцейського заходу поліцейського піклування, проблеми його реалізації з урахуванням людиноцентристського підходу в діяльності органів Національної поліції, а також шляхи вирішення виділених проблем за рахунок внесення змін до нормативно-правових актів.

Ключові слова: механізм забезпечення, поліцейське піклування, права, свободи, людина, обмеження, наслідки, гарантії.

Kaliman M.R. The mechanism for ensuring human rights and freedoms during police custody.

The scientific article was written with the aim of determining the mechanism of ensuring human rights and freedoms during police custody and the problem of its implementation in practice.

Under the mechanism of ensuring human rights and freedoms during police custody, it is proposed to understand the system of guarantees for ensuring human rights and freedoms, defined by international and domestic normative legal acts. Attention is focused on the constituent elements of the mechanism for ensuring human rights and freedoms during police custody.

The work defines ways of ensuring human rights by the police during police custody. The author singles out some problems of the implementation of police care in practice and offers ways to solve them.

The question of the use of force and special means by policemen during police custody is defined as debatable. Police custody is proposed to be understood as a measure that has a transitional nature from preventive to coercive. The question of whether police custody belongs to the types of police measures is considered open.

As a problematic point, the lack of numbering of police custody protocols is highlighted. It is proposed to supplement section II of the Instructions for the preparation of materials on the application of police custody with paragraph 1-1, which would provide for the presence of a protocol series and number.

Emphasis is placed on the lack of a clear definition of the appeal stage during the implementation of police custody. It is proposed to supplement the Instructions for the preparation of materials on the use of police custody with section IV "Appeals of Protocols".

The author emphasizes that the technical recording of a policeman's actions should become a mandatory element of his activity. It is proposed to delete the words "if technically possible" in Clause 6 of Chapter II of the Instructions for the preparation of materials on the use of police custody.

Outlined in the scientific article, the problems of the registration of police care are only the basis for further scientific research, which should clearly define the type of police measure of police care, the problems of its implementation taking into account the people-centered approach in the activities of the National Police, as well as ways to solve the identified problems by making changes to normative legal acts.

Key words: mechanism for ensuring, police custody, rights, freedoms, person, restrictions, consequences, guarantees.

Актуальність теми. Права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю для держави, а тому і для органів, які уособлюють її волю, зокрема, органів та підрозділів Національної поліції. Саме тому чітке визначення механізму забезпечення прав і свобод людини особливо під час застосування поліцейських заходів, яким є поліцейське піклування, визначається нами важливим напрямком наукового інтересу. Результатами проведення низки подібних досліджень мають стати вироблення пропозицій та зауважень до чинних нормативно-правових актів, а також розробка методичних рекомендацій для регламентації дій поліцейських щодо забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування.

Постановка проблеми. Поліцейське піклування є одним із недостатньо досліджених напрямків наукової діяльності, зважаючи на недостатню практику його застосування через ряд причин: захід є порівняно новим для законодавства та практики його застосування [1] (до 2015 року в діяльності поліції подібних заходів не передбачалося); документування даного превентивного заходу ускладнено через відсутність номерних протоколів (форма протоколу запроваджена на нормативному рівні лише у 2020 році [2]); облік поліцейського піклування теж запроваджено лише у 2020 році [2]; неоднозначність поліцейського піклування в частині віднесення його до превентивних поліцейських заходів, хоча фактично може бути застосований примус. Ці та інші підстави дають нам широкий спектр напрямків для проведення дослідження.

Стан дослідження проблеми. Цілком ґрунтовно зміст та особливості превентивних заходів визначаються у наукових працях О.М. Бандурки, О.І. Безпалової, І.В. Бердніка, О.В. Джафарової, В.О. Іванцова, С.М. Князева, К.О. Чижика та багатьох інших. Особливості поліцейського піклування щодо дітей вивчав Є.С. Зеленський [3]. Спробою комплексного вивчення правового явища поліцейського піклування є дисертаційне дослідження Шубіної Н.М. на тему «Адміністративно-правове регулювання здійснення поліцейського піклування» [4]. Відзначаючи значущість даної роботи в науковому полі адміністративної науки, необхідно вказати на те, що автор розглядає поліцейське піклування як вид превентивного поліцейського заходу. Крім того, у роботі не враховані положення Наказу МВС України від 12.10.2020 № 724 «Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування» [2], який на нормативному рівні встановлює особливості процесуального документування превентивного поліцейського заходу.

З огляду на сказане, **мета написання даної наукової статті** – визначити механізм забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування та проблеми його реалізації на практиці.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні питання механізму забезпечення прав людини неодноразово були предметом дослідження вітчизняних вчених [5], однак уніфікованого підходу до розуміння поняття та складових дефініції немає дотепер. Аналіз досліджень щодо юридичного механізму забезпечення прав людини з урахуванням аспекту застосування поліцейського піклування дозволяє розуміти під механізмом забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування систе-

му гарантій забезпечення прав і свобод людини, визначених міжнародними та вітчизняними нормативно-правовими актами.

До складових елементів механізму забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування, враховуючи традиційні підходи до наповнення поняття[5], можемо віднести:

- норми права, які регулюють питання забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування. До них відносимо міжнародно-правові документи, положення Конституції України, закони України та підзаконні нормативно-правові акти, які визначають права та свободи людини, а також компетенцію поліцейських щодо обмеження таких прав під час застосування поліцейських заходів, у тому числі поліцейського піклування.

До правових основ поліцейського піклування відносимо міжнародні акти, що гарантують забезпечення прав людини у світі; положення Конституції України [6], які гарантують дотримання основоположних прав людини в Україні, а також наділяють поліцейських правом обмежувати окремі права людини на законних підставах; Закон України «Про Національну поліцію» [1], який встановлює правові засади поліцейського піклування; Інструкція з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування, затверджена Наказом МВС України від 12.10.2020 № 724 [2], яка безпосередньо визначає порядок оформлення поліцейського піклування з урахуванням дотримання принципів забезпечення прав людини. Додатково можуть бути залучені й інші норми, що регламентують дотримання окремих прав людини, наприклад, Закон України «Про звернення громадян» [7] дає право на оскарження дій поліцейських до вище стоячої інстанції або до суду, та інші норми;

- механізм формування правосвідомості людини. Такий механізм включає сукупність засобів, застосовуваних поліцейськими і не тільки (державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації всіх форм власності, громадськість, засоби масової інформації, тощо), спрямованих на формування у осіб, які відповідають за неповнолітніх осіб віком до шістнадцяти років, осіб, які мають психічні захворювання, та інших громадян системи поглядів щодо відповідального ставлення до поведінки підопічних та власної поведінки; розуміння громадянами України наслідків перебування у громадському місці у стані сп'яніння, наслідків перебування у громадських місцях неповнолітніх осіб без нагляду до 16 років, а також наслідків перебування у таких місцях осіб, які мають психічні захворювання;

- механізм реалізації прав людини включає систему засобів, які дозволяють людині скористатися своїми правами. Так, поліцейський зобов'язаний чітко повідомити особі, щодо якої здійснює поліцейське піклування, її права; такій особі надається право подавати скарги, заяви, клопотання, які вносяться до протоколу про поліцейське піклування, тощо;

- механізм охорони прав людини становить собою сукупність засобів по недопущенню порушення прав людини під час поліцейського піклування. Сама діяльність поліцейських ґрунтується на дотриманні прав людини, а у разі порушення таких прав, поліцейський несе дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність залежно від тяжкості вчиненого діяння. Крім того, про кожен факт поліцейського піклування поліцейський повідомляє чергову службу відділення поліції, що також обмежує його у зловживанні владою. Існують і інші механізми охорони прав людини, визначені у нормах права, а також ті, що пов'язані з залученням засобів масової інформації, правозахисників, тощо для охорони прав людини під час поліцейського піклування;

- механізм захисту прав людини включає такі заходи, які можуть бути застосовані з метою припинення порушення прав людини під час поліцейського піклування, усунення перешкод під час реалізації прав людини під час поліцейського піклування, відновлення порушених поліцейськими прав людини.

Реалізація механізму забезпечення прав і свобод людини під час поліцейського піклування у повній мірі залежить від сумлінного виконання покладених законом посадових обов'язків поліцейським. Зокрема, права людини під час поліцейського піклування поліцейський забезпечує шляхом:

- негайного повідомлення особі зрозумілою для неї мовою підстави застосування поліцейського піклування, а також роз'яснює право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місце перебування. Поліцейський може не повідомляти про права і не роз'яснювати їх у випадку, коли є достатні підстави вважати, що особа не може усвідомлювати свої дії і керувати ними. Це актуально під час застосування поліцейського піклування, зважаючи на категорії осіб, до яких застосовується такий поліцейський захід;

- вилучення у особи зброї чи інших предметів, якими вона може завдати шкоди оточуючим чи собі, незалежно від того, чи заборонені вони в обігу. Однак поліцейському заборонено здійснювати обшук особи, щодо якої здійснюється поліцейське піклування;

- повідомлення про кожне застосування поліцейського піклування за допомогою технічних засобів відповідального поліцейського в підрозділі поліції. У разі наявності достатніх підстав вважати, що передання особи тривало довше, ніж це необхідно, відповідальний поліцейський в підрозділі поліції зобов'язаний провести перевірку для вирішення питання про відповідальність винуватих у цьому осіб;
- надання можливості особі негайно повідомити про своє місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування про місце перебування неповнолітньої особи або особи, яка є недієздатною.

Дискусійним вважаємо питання застосування сили та спеціальних засобів поліцейськими під час поліцейського піклування, адже з одного боку захід носить превентивний характер, а з іншого – застосовується у тому числі до осіб, які створюють реальну небезпеку оточуючим або собі, що передбачає для поліцейських можливість застосування заходів примусу. У даному випадку говоримо про дотримання основоположних прав людини – права на життя та здоров'я підопічного, поліцейського, оточуючих, навіть за рахунок обмеження окремих прав підопічного. Погоджуючись із необхідністю обмежувати права підопічних у визначених законом випадках, маємо наголосити на необхідності продовження наукової дискусії щодо приналежності поліцейського піклування до заходів примусу або превентивних поліцейських заходів. Хоча законодавчо чітко визначено, що поліцейське піклування є превентивним поліцейським заходом, на наш погляд, захід має перехідний характер від превентивного до примусового, а дане питання потребує додаткового наукового вивчення і не має однозначного тлумачення.

Наступним проблемним моментом, на якому варто зупинитися, вважаємо відсутність нумерації протоколів поліцейського піклування, що може спричинити зловживання з боку поліцейських. Відсутність обліку протоколів про застосування поліцейського піклування має суттєвий вплив на підхід до застосування заходу в цілому. Службова документація поліцейських має бути чітко підзвітною та контрольованою, адже впливає безпосередньо на рівень забезпечення прав людини та можливість оскарження дій поліцейських у подальшому.

З огляду на сказане, пропонуємо розділ II Інструкції з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування [2] доповнити пунктом 1-1 такого змісту:

«Протокол про застосування поліцейського піклування складається на спеціальному бланку, що виготовлений друкарським способом згідно з технічним описом бланка протоколу про застосування поліцейського піклування, на якому проставлено відповідні серію та номер.»

Такі зміни не тільки дисциплінуватимуть поліцейських на дотримання прав і свобод людини, норм чинного законодавства, а ще й даватимуть офіційні підстави для оскарження дій поліцейських, адже буде можливість послатися на конкретний номер та дату протоколу про застосування поліцейського піклування. Взагалі оскарження дій поліцейських щодо застосування поліцейського піклування (характер застосовуваних заходів, порядок застосовування поліцейського піклування, порушення прав і свобод людини, законності, помилка суб'єкта поліцейського піклування, перевищення службових повноважень, та інші порушення) викликає складнощі. Зважаючи на те, що захід відноситься до превентивних, поліцейські при цьому виконують сервісну функцію, відсутній законодавчо визначений порядок оскарження зазначених дій поліцейського. Законною лише є можливість оскарження дій поліцейського до вище стоячого органу або до суду в рамках провадження за зверненнями громадян, тобто впродовж десяти днів з моменту складання протоколу [7].

Позицію законодавця вважаємо необґрунтованою, адже будь-які дії поліцейського не є останньою істиною в інстанції, поліцейські можуть помилятися і допускати помилки (наприклад перевищити межі застосування заходів примусу, тощо). Саме тому пропонуємо доповнити Інструкцію з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування [2] розділом IV «Оскарження протоколів». Такий етап провадження не є обов'язковим, однак громадянам має бути надана можливість оскаржити дії поліцейських.

І наостанок, хотілося б відмітити, що в час інтерактивного прогресу технічна фіксація дій поліцейського має стати обов'язковим елементом його діяльності, а тому формулювання «за наявності технічної можливості» відносно фіксації дій поліцейського піклування вважаємо недоречним. Саме тому у пункті 6 розділу II Інструкції з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування [2] слова «за наявності технічної можливості» пропонуємо викреслити, тим самим зобов'язавши поліцейських фіксувати дії поліцейського піклування за допомогою спеціальних технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобами фото- і кінозйомки.

Висновки. Наприкінці, варто зазначити, що під час поліцейського піклування відбувається обмеження таких особистих прав людини, як право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу пересування, які гарантуються Конституцією України [6], тому ці права можуть бути обмежені лише за певних обставин, визначених Конституцією України [6]. Отже поліцейське піклування, як захід, має здійснюватися насамперед з урахуванням гарантій цих прав та свобод, визначених окремими статтями Конституції України, керуючись принципами верховенства права, що знаходять своє відображення у тому числі в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Окреслені в науковій статті проблеми оформлення поліцейського піклування є лише засадами для подальшого наукового дослідження, яке має чітко визначити вид поліцейського заходу поліцейського піклування, проблеми реалізації з урахуванням людиноцентристського підходу в діяльності органів Національної поліції, а також шляхи вирішення виділених проблем за рахунок внесення змін до нормативно-правових актів.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2025 № 580-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 12.05.2023)
2. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про застосування поліцейського піклування: Наказ МВС України від 12.10.2020 № 724 / МВС України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1174-20#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
3. Зеленський Є.С. Поліцейське піклування щодо неповнолітніх осіб: зміст та порядок застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 35. Частина I. Том 2. С. 116–119.
4. Шубіна Н.М. Адміністративно-правове регулювання забезпечення поліцейського піклування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 229 с.
5. Ярмол Л.В. Юридичний механізм забезпечення прав людини в Україні: стан і напрями удосконалення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 1. С. 5–10. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.1> (дата звернення: 12.05.2023).
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.05.2023).

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.11>

ОЦІНЮВАННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ ТА СПРОМОЖНОСТЕЙ ПРОТИДІЇ ЇМ ПРИ ФОРМУВАННІ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Користін О.Є.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
ЦСК ННІ ІБСК НА СБ України;
<https://orcid.org/0000-0001-9056-5475>*

Свиридюк Н.П.,

*доктор юридичних наук, професор;
<https://orcid.org/0000-0001-9772-1119>*

Користін О.Є., Свиридюк Н.П. Оцінювання гібридних загроз та спроможностей протидії їм при формуванні стратегічних комунікацій.

У статті зосереджується увага на питаннях розвитку стратегічних комунікацій. Зроблено наголос на об'єктивності формування системи знань при розробленні відповідної державної політики.

На основі унікальної емпіричної бази, сформованої опитуванням суб'єктів системи громадської безпеки та цивільного захисту України, запропоновано підходи щодо оцінювання ризиків поширення гібридних загроз, пов'язаних з інформаційним середовищем, оцінюванням спроможностей відповідної системи щодо зниження зазначених ризиків та на основі аналізу статистичних закономірностей обґрунтовано пропозиції щодо формування напрямів стратегічних комунікацій у визначеному секторі безпеки України.

На основі оцінювання ризиків поширення гібридних загроз, пов'язаних з інформаційним середовищем, виділено ключові загрози, зокрема стимулювання та заохочення громадян України, які мешкають у прикордонних регіонах, до отримання 2-го громадянства всупереч законам України (53%); контроль агресором контенту у регіонах близьких до бойових дій та прикордонних районів (51%); створення та підтримка (в т.ч. фінансова) різноманітних політичних проєктів з метою розхитування соціально-політичної ситуації, дискредитації керівництва держави, підбурювання населення до громадянської непокори (51%), які прямо вказують на аспекти та напрями розвитку стратегічних комунікацій; вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі (44%).

Акцентовано на тому, що гібридні загрози у формі дезінформації є інструментом гібридної агресії, якій неможливо запобігти традиційними правоохоронними заходами, а тому є потреба формування відповідної системи стійкості, яка залежить не від характеру чи рівня гібридних загроз, а від уразливості суспільства та спроможності національної правоохоронної системи забезпечувати належний рівень безпеки.

На основі моделі лінійної регресії оптимізовано перелік спроможностей, що мають найбільший вплив на обрану для аналізу гібридну загрозу.

Ключові слова: стратегічні комунікації, ризики, оцінювання ризиків, гібридні загрози, спроможності, стійкість.

Korystin O.E., Svyrydiuk N.P. Assessment of hybrid threats and capabilities to counter them in the formation of strategic communications.

The article focuses on the development of strategic communications. Emphasis is placed on the objectivity of the formation of a knowledge system in the development of appropriate public policy.

Based on a unique empirical base formed by a survey of the subjects of the public security and civil defense system of Ukraine, the author proposes approaches to assessing the risks of the spread of hybrid threats related to the information environment, assessing the capabilities of the relevant system to reduce

these risks, and, based on the analysis of statistical patterns, substantiates proposals for the formation of strategic communications in the defined security sector of Ukraine.

Based on the assessment of the risks of the spread of hybrid threats related to the information environment, the key threats are identified, in particular, stimulation and encouragement of Ukrainian citizens living in the border regions to obtain a second citizenship in violation of the laws of Ukraine (53%); control by the aggressor of content in regions close to hostilities and border areas (51%); creation and support (including financial support) of various political projects aimed at undermining the socio-political situation, discrediting the state leadership, inciting the population to civil disobedience (51%), which directly indicate the aspects and directions of strategic communications development; influence on the minds of employees of the Ministry of Internal Affairs through targeted discrediting aimed at reducing confidence in the political elite in the country (44%).

It is emphasized that hybrid threats in the form of disinformation are an instrument of hybrid aggression that cannot be prevented by traditional law enforcement measures, and therefore there is a need to form an appropriate system of resilience that depends not on the nature or level of hybrid threats, but on the vulnerability of society and the ability of the national law enforcement system to ensure an adequate level of security.

Based on a linear regression model, the author optimizes the list of capabilities that have the greatest impact on the hybrid threat selected for analysis.

Key words: strategic communications, risks, risk assessment, hybrid threats, capabilities, resilience.

Постановка проблеми. Розвиток можливостей стратегічних комунікацій щодо протидії гібридним загрозам займає відповідну нішу в системі інформаційної безпеки. Проте важливим щодо адекватності такої діяльності є достатньо об'єктивне розуміння, при формуванні відповідної державної політики, необхідності оцінювання інформаційного середовища на предмет виявлення гібридних загроз, оцінювання спроможностей і вразливостей певної системи протидії їм та оптимізація процесів реалізації конкретних заходів в системі стратегічних комунікацій.

Метою цієї статті є дослідження проблематики щодо обґрунтування формування напрямів стратегічних комунікацій, протидії гібридним загрозам, пов'язаним з інформаційним середовищем, із врахуванням рівня та специфіки відповідних спроможностей.

На основі унікальної емпіричної бази, сформованої опитуванням суб'єктів системи громадської безпеки та цивільного захисту України, запропонувати підходи щодо оцінювання ризиків поширення гібридних загроз, пов'язаних з інформаційним середовищем, оцінюванням спроможностей відповідної системи щодо зниження ризиків поширення загроз та на основі аналізу статистичних закономірностей обґрунтувати пропозиції щодо формування напрямів стратегічних комунікацій у визначеному секторі безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Україні питання, пов'язані з протидією гібридним загрозам набули великої актуальності та перебувають у центрі суспільної уваги. В останні роки у багатьох наукових роботах значна увага приділяється саме окремим проблемам протидії гібридним загрозам в Україні. Зокрема питання, пов'язані з розробкою напрямів щодо протидії гібридним загрозам ставали предметом досліджень багатьох відомих учених: О. Акульшина [1], Р. Арзуманяна [2], З. Гбур [3], О. Заруби [2], Л. Компанцевої, С. Кудінова [1], Є. Магди [4], М. Мальського [8], В. Мартинюка [5], В. Предборського [6], І. Руснака [7] та інших [9, 10]. Разом з тим, усвідомлення феномену гібридної війни, а також її масштабів, вимагає напрацювання відповідної методології аналізу гібридних загроз, що формує у свою чергу достатній масив знань для формування обґрунтованої та ефективної державної політики щодо протидії гібридним загрозам.

Зростання сучасного суспільства нерозривно пов'язане із запобіганням різноманітним загрозам, які посилюються у період реформування будь-якої сфери життєдіяльності суспільства. Питання протидії гібридним загрозам достатньо широко та комплексно охоплює проблеми національної безпеки. Зазначене, перш за все, потребує суттєвого аналізу ситуації, дослідження тих факторів, що спричиняють неспроможність ефективного реагування на протидію гібридним загрозам. Водночас, об'єктивність та обґрунтованість результатів дослідження потребує відповідної методологічної бази. Наразі, вкрай важливо забезпечити формування відповідної політики розвитку стратегічних комунікацій із врахуванням оцінки гібридних загроз в інформаційному середовищі та їх кореляцій зі спроможностями протидії, що реально та найбільше впливають на стан безпеки в нашому суспільстві.

Фахівці та науковці у сфері державної безпеки вказують на дієвість у протидії гібридним загрозам саме стратегічних комунікацій, ефективність яких зумовлюється відповідним алгоритмом дій: оцінювання інформаційного середовища та гібридних загроз; вироблення стратегічної концепції; розроблення загальнодержавного стратегічного наративу; визначення ефективності стратегічнокомунікативної діяльності [1].

У контексті предмету нашого дослідження варто зосередитись на першому етапі зазначеного алгоритму: оцінюванні інформаційного середовища та гібридних загроз. Емпіричною базою цього аналізу є попереднє дослідження гібридних загроз у сфері громадської безпеки та цивільного захисту. І не зважаючи на певну обмеженість предмету обраної емпіричної бази, з методологічної точки зору актуальність цього аналізу ніяким чином не втрачається.

На основі попереднього аналізу, проведеного робочою групою [10, 11], ідентифіковано 131 гібридну загрозу у сферах громадської безпеки та цивільного захисту (рис. 1).

У зв'язку з тим, що гібридні загрози оцінювалися за двома характеристиками «ймовірність» і «наслідки», подальший аналіз щодо визначення їх рейтингу здійснювався на основі визначення середнього значення.

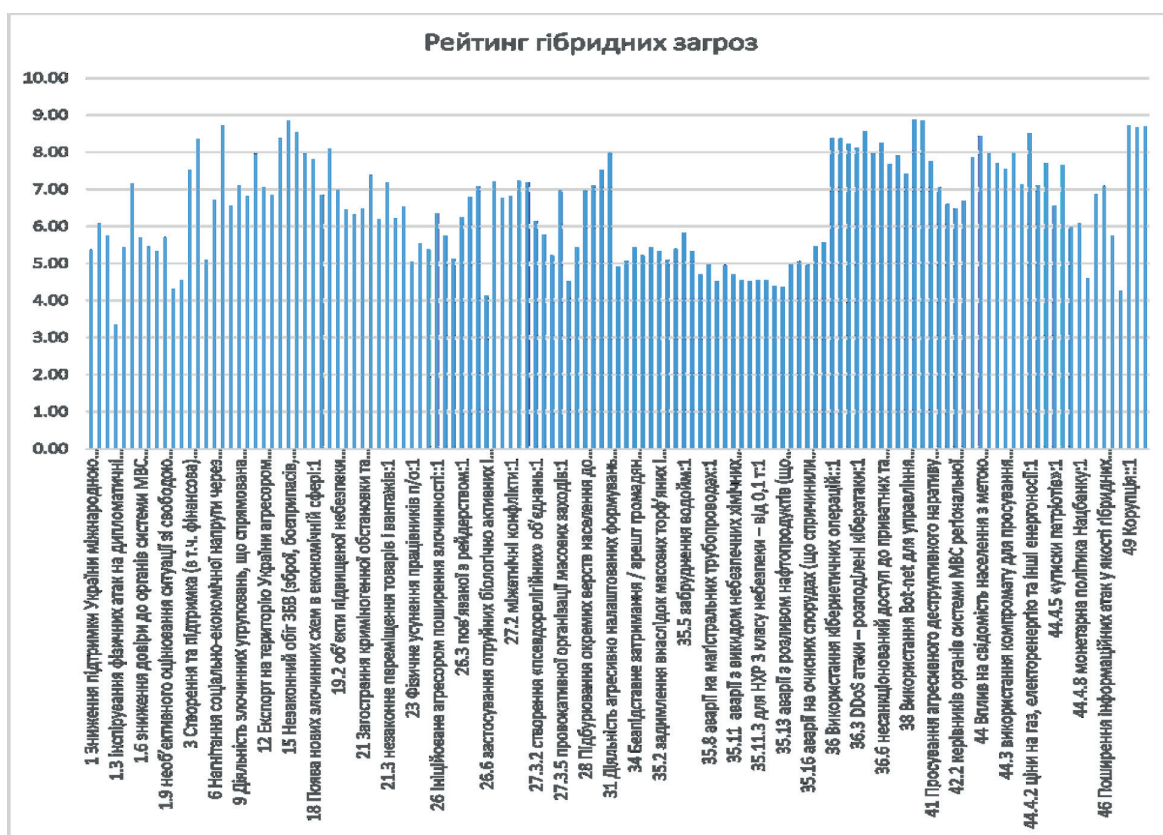

Рис 1. Рейтинг гібридних загроз у сферах громадської безпеки та цивільного захисту

На основі факторного аналізу та експертного оцінювання щодо змісту гібридних загроз і середовища поширення перші дві групи найзначніших та значних гібридних загроз розподілено у 6 підгруп, що характеризуються наступним чином [12, 13]:

- гібридні загрози, пов'язані з інформаційним середовищем;
- гібридні загрози, пов'язані з використанням кібероперацій;
- гібридні загрози, пов'язані з поширенням злочинності;
- гібридні загрози, пов'язані з діяльністю ОКІ (об'єкти критичної інфраструктури);
- гібридні загрози, пов'язані з провокуванням громадянської непокорі, порушення громадського порядку;
- гібридні загрози, пов'язані з корупцією.

До групи гібридних загроз, пов'язаних з інформаційним середовищем віднесено 40 гібридних загроз (рис. 2).

Гібридні загрози, що пов'язані з інформаційним середовищем, %	Середнє	МВС апарат	НПУ	НГУ	ДСНС	ДПСУ	ДМСУ	ГСП
1 Зниження підтримки України міжнародною спільнотою шляхом:	28,62	42,83	28,82	37,76	18,51	20,35	29,61	22,59
1.1 необ'єктивного оцінювання ситуації щодо України	30,70	40,70	31,21	27,87	21,26	23,80	33,46	27,00
1.2 підтримки популістських політиків в Європі	26,84	40,44	27,97	19,74	22,70	16,13	24,98	23,57
1.3 інспірування фізичних атак на дипломатичні представництва в Україні	15,12	31,24	15,02	9,71	9,25	9,18	15,21	11,57
1.4 учинення актів наруги над чутливими пам'ятками історії/плондрвання релігійних об'єктів	22,62	34,49	23,25	21,19	14,07	18,05	21,46	21,96
1.5 просування кандидатів (лояльних до країни-агресора) на керівні посади у міжнародних організаціях (у т.ч. недержавних)	41,97	54,08	44,09	45,23	32,63	33,55	37,96	33,71
1.6 з метою зниження довіри до органів системи МВС України	31,22	39,81	34,71	24,26	18,05	17,95	29,73	24,04
1.7 з метою зменшення міжнародної технічної допомоги для реформування органів системи МВС України	27,67	40,95	29,43	20,00	21,51	19,09	23,74	24,18
1.8 з метою зниження ефективності моніторингу безпекової / інформаційної сфери	26,75	40,16	28,92	20,09	19,88	15,76	24,06	16,36
1.9 з метою необ'єктивного оцінювання ситуації зі свободою ЗМІ	27,02	34,35	28,76	21,23	17,38	23,13	26,74	17,96
1.10 з метою використання інструментів міжнародних організацій для безпідставної затримки / арешту громадян України за кордоном	21,74	31,33	21,77	25,41	16,79	15,71	22,84	16,57
2 Отримання патронату над державою через вплив агресором на органи системи МВС.	30,10	43,79	30,18	28,09	25,58	22,64	30,79	23,36
3 Створення та підтримка (в т.ч. фінансова) різноманітних політичних проєктів з метою розхитування соціально-політичного стану, дискредитації керівництва держави, збудження населення до громадянської непокорності тощо	51,36	54,87	54,24	61,01	33,00	43,93	51,77	44,46
4 Стимулювання та заохочення громадян України, що мешкають в прикордонних регіонах, до отримання 2-го громадянства всупереч закон України	53,33	64,22	53,13	66,15	47,88	41,80	53,20	60,18
5 Дискредитація (фізичне насильство) відомих діячів у державі, активістів Майдану	27,09	41,57	26,01	20,62	22,49	24,67	30,62	19,11
6 Нагнітання соціально-економічної напруги через економічні інструменти: формування негативного ставлення у населення	38,83	45,90	40,21	42,15	29,54	27,61	42,06	28,39
25 Підбурювання до саботажу або бездіяльності посадових осіб СГБЦЗ в умовах агресії	32,65	47,52	33,24	35,38	20,29	25,29	33,33	29,50
39 Контроль агресором контенту у регіонах близьких до бойових дій та прикордонних районів	51,04	61,16	51,62	36,40	42,48	45,13	52,18	58,57
40 Провокаційна діяльність контрольованого агресором медіа ресурсу через приховування кінцевого бенефіціара	48,14	58,46	47,80	37,23	45,26	35,34	52,73	53,61
41 Просування агресивного деструктивного наративу щодо органів і працівників системи МВС через інформаційні засоби	41,37	48,57	42,38	43,12	40,73	29,13	41,47	33,50
42 Вплив на свідомість прац органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до:	38,60	48,38	40,81	39,03	29,60	25,31	40,13	17,89
42.1 керівників органів системи МВС нижньої (територіальної, операційної) ланки управління	34,42	39,94	36,91	33,32	25,35	26,69	34,47	18,04
42.2 керівників органів системи МВС регіональної ланки управління	34,03	39,83	36,48	35,74	23,33	25,11	34,86	18,64
42.3 керівників ЦОВВ та підрозділів системи МВС	34,56	40,62	36,15	35,56	25,86	27,04	37,32	17,61
42.4 політичної еліти в державі	43,59	49,10	45,88	51,47	32,92	32,47	44,43	31,07
44 Вплив на свідомість населення з метою дискредитації влади, органів і працівників системи МВС шляхом:	49,15	55,59	50,89	47,69	36,44	47,66	50,65	29,93
44.1 використання цільових інформаційно-психологічних операцій	43,38	50,40	45,02	41,19	30,10	39,29	47,52	23,57
44.2 використання компромату для усунення з посади працівників органів системи МВС	37,82	45,38	40,09	40,35	28,84	29,09	36,64	25,25
44.3 використання компромату для просування окремих рішень (негативних для держави, органів системи МВС)	40,49	49,67	41,64	49,49	33,70	34,10	38,04	33,57
44.4 проведення компл інформкампаній із пучочної поляризації та радикалізації сусп, використовуючи збудженість громадян до проблеми:	44,62	49,90	46,84	45,19	32,89	39,70	44,71	30,07
44.4.1 «свобляхи»	31,92	40,48	33,21	31,25	23,37	21,28	34,78	21,57
44.4.2 ціни на газ, електроенергію та інші енергоносії	47,83	58,59	47,86	37,19	37,79	42,96	52,88	44,04
44.4.3 слідство по справах Майдану	34,78	46,05	35,33	25,54	25,66	30,49	39,52	17,82
44.4.4 державна політика по ОРДЛО	43,86	51,48	44,79	34,73	35,21	32,31	50,29	34,36
44.4.5 «утиски патріотів»	32,20	39,21	32,83	30,02	22,78	26,03	36,89	22,39
44.4.6 «провалені реформи»	40,85	52,94	41,49	29,05	28,13	32,72	46,11	37,00
44.4.7 вкладники збанкрутілих банків	27,04	38,65	26,88	21,27	18,46	18,39	33,68	18,00
44.4.8 монетарна політика Нацбанку	30,79	36,54	32,29	22,95	17,71	21,16	36,10	27,18
44.4.9 релігійного супротиву впровадженню документів з безконтактним електронним носієм (біометричні), ...	19,74	24,68	20,63	14,51	10,71	12,12	24,92	11,12
46 Поширення інформаційних атак у якості гібридних загроз СГБЦЗ	35,83	45,05	35,22	31,56	32,75	31,88	39,44	27,21

Рис. 2. Ризики поширення гібридних загроз, пов'язаних з інформаційним середовищем

Незважаючи на значну варіативність оцінювання різними експертними групами ризиків поширення гібридних загроз щодо ключових з них в інформаційному середовищі, найвищим рівнем ризику (більше 50%) характеризуються та є найзначнішими такі:

- стимулювання та заохочення громадян України, що мешкають в прикордонних регіонах, до отримання 2-го громадянства всупереч законам України – 53%;
- контроль агресором контенту у регіонах близьких до бойових дій та прикордонних районів – 51%;
- створення та підтримка (в т.ч. фінансова) різноманітних політичних проєктів з метою розхитування соціально-політичної ситуації, дискредитації керівництва держави, підбурювання населення до громадянської непокори тощо – 51%;
- провокаційна діяльність контрольованого агресором медіа ресурсу через приховування кінцевого бенефіціара – 48%;
- вплив на свідомість населення з метою дискредитації влади, органів і працівників системи МВС – 49%.

Значними за рівнем ризику (40-50%) убачаються такі загрози:

- вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі – 44%;
- використання цільових інформаційно-психологічних операцій – 43%;
- просування кандидатів (лояльних до країни-агресора) на керівні посади у міжнародних організаціях (у т.ч. недержавних) – 42%;
- нагнітання соціально-економічної напруги через економічні інструменти: формування негативного ставлення у населення – 39%;
- просування агресивного деструктивного наративу щодо органів і працівників системи МВС через інформаційні засоби – 41%;
- використання компромату для просування окремих рішень (негативних для держави, органів системи МВС) – 40%;
- використання компромату для усунення з посади працівників органів системи МВС – 38%;
- проведення комплексних інформкампаній зі штучної поляризації та радикалізації суспільства, використовуючи збудженість громадян – 45% - до проблеми:
- ціни на газ, електроренергію та інші енергоносії – 48%;
- державна політика по ОРДЛО – 44%;
- «провалені реформи» - 41%.

Наразі зазначений перелік та рівень ризику поширення оцінених гібридних загроз прямо вказує на аспекти та напрями розвитку стратегічних комунікацій, зокрема щодо контенту у регіонах близьких до бойових дій та прикордонних районів, впливу на свідомість населення з метою дискредитації влади, просування агресивного деструктивного наративу, використання цільових інформаційно-психологічних операцій тощо.

Водночас ризик-орієнтований підхід акцентує увагу не лише на оцінюванні ризиків поширення гібридних загроз, а й на рівні можливостей та спроможностей протидії гібридним загрозам.

Можливості – це зовнішні фактори, що сприятимуть підвищенню ефективності протидії гібридним загрозам у секторі громадської безпеки та цивільного захисту України, а їх упровадження (реалізація) має місце в майбутньому.

Важливою характеристикою оцінювання ризиків у системі протидії гібридним загрозам у сферах громадської безпеки та цивільного захисту є оцінювання спроможності щодо протидії ідентифікованим гібридним загрозам – це внутрішні фактори, що характеризують різні сторони системи кримінальної юстиції (оцінювання нинішнього фактичного стану).

Враховуючи зовнішній характер загроз в умовах гібридної війни, тобто їх поширення за безпосередньої чи опосередкованої ініціативи агресора або третьою стороною в інтересах агресора, класичний академічний підхід щодо протидії цим загрозам, а тим більше щодо запобігання їх поширенню, є малоефективним.

За таких умов причини поширення гібридних загроз завжди матимуть зовнішню характеристику детермінації, і найбільш імовірно, що їх провокація буде актуальною увесь період активності воєнної агресії. За таких обставин важко говорити про упереджувальний вплив на причини поширення загроз без ліквідації факту агресії.

Для забезпечення ефективної діяльності протидії гібридним загрозам, які є інструментом гібридної війни, важливим є формування відповідних та адекватних методологічних засад. Із цього приво-

ду доречно звернутися до досвіду країн-членів ЄС та НАТО, які саме в період активізації гібридної агресії на території України, оцінюючи це як розбалансування глобального безпекового середовища, визначили безпекові пріоритети й актуалізували проблему розбудови «стійкості». Поняття «стійкість» є не просто вдалим текстовим конструктом, що використовується розвиненими країнами та міжнародними організаціями. За своєю сутністю стійкість – новітній концепт сучасної теорії національної безпеки, що має прикладне значення для формування державної політики у сфері розбудови безпекового середовища в умовах протистояння гібридним загрозам [15].

Гібридні загрози у формі дезінформації, що є інструментом гібридної агресії та якому неможливо запобігти традиційними правоохоронними заходами (тим більше за умови використання переважно заходів реактивного характеру), спричиняє потребу у формуванні нового підходу, зокрема формування стійкості, що, в свою чергу, має бути імплементованою інституційною складовою державної політики національної безпеки.

Саме тому Стратегія національної безпеки України, введена в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, зазначає, що оцінка ризиків, ідентифікація загроз і визначення вразливостей є складовими запровадження національної системи стійкості для забезпечення високого рівня готовності суспільства і держави до реагування на загрози [16].

Тобто, безпекове середовище в умовах гібридної війни першочергово залежить не від характеру чи рівня гібридних загроз, а від уразливості суспільства та спроможності національної правоохоронної системи забезпечувати належний рівень безпеки.

Наприклад, стійкість у сфері протидії загрозам в умовах гібридної війни формується, виходячи з принципової невизначеності характеру та форм гібридних загроз, часу їх прояву та поширення, і набуває змісту цільової установки на засадах нормативного впровадження та як запобіжних заходів, системи оцінювання ризиків поширення гібридних загроз, визначення уразливості суспільства та спроможності правоохоронних органів.

Тож, специфіка вітчизняної правоохоронної діяльності має враховувати вплив гібридної війни на поширення загроз і забезпечувати розбудову стійкості українського суспільства.

Саме тому подальший аналіз зосереджуватиметься на оцінюванні спроможностей щодо протидії гібридним загрозам у сферах громадської безпеки та цивільного захисту та визначення відповідних вразливостей.

Загалом ідентифіковано та оцінено 71-у спроможність протидії гібридним загрозам, які і формують та забезпечують стійкість системи цивільної безпеки в Україні. Загальна картина достатньо варіативна, дещо розмита за експертними групами, хоча має місце загальна тенденція сприйняття генеральною сукупністю експертного середовища, що потребує деталізації аналізу (рис.3).

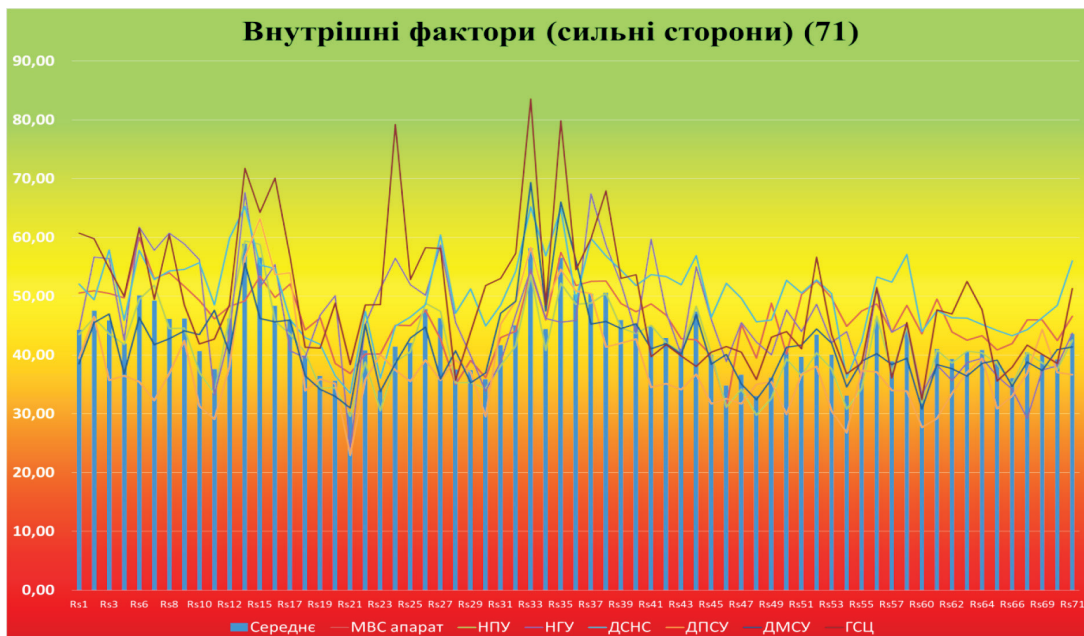

Рис. 3. Рівень спроможностей / вразливостей системи протидії гібридним загрозам

Наразі аналіз спроможностей не завершується їх описовими статистиками. Важливим є зіставлення кожної загрози із системою спроможності/вразливості (низкою індикаторів). Директиви ЄС щодо протидії гібридним загрозам прямо вказують на необхідність пошуку прихованих зв'язків, зокрема і щодо конкретних загроз з ключовими, за своїм впливом на них, спроможностями / вразливостями [17, 18]. Таке завдання вирішується побудовою відповідної прогностичної моделі поширення інформаційних гібридних загроз за умови підвищення ключових спроможностей та зниження рівня ризику вразливості системи протидії інформаційним гібридним загрозам.

Гіпотетично внутрішні фактори характеризуються певним статистичним зв'язком з окремими гібридними загрозами і можуть прямо або протилежно впливати на зниження рівня ризику поширення загрози. Застосувавши модель лінійної регресії, визначено оптимальну залежність гібридної загрози «Вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі» від змінних, що характеризують ефективність діяльності органів системи цивільної безпеки щодо протидії гібридним загрозам (табл. 1).

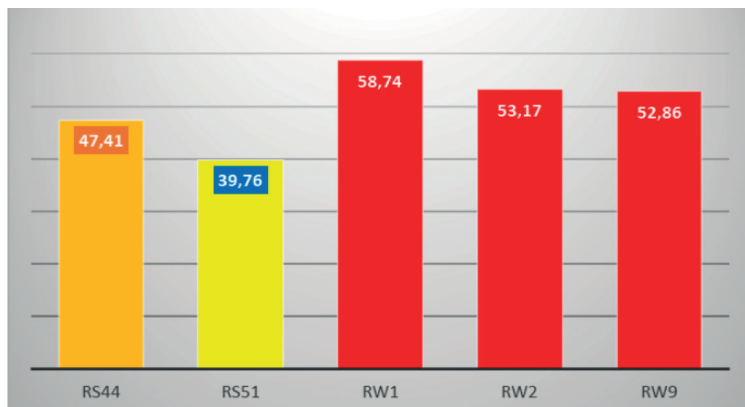
Таблиця 1

Модель лінійної регресії «Вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі»

Factor ^a					
Model	Unstand factors		Standard factors	T	P value
	B	Std. Err.	Beta		
(Constant)	13,886	3,333		4,188	0,000
RS44	-0,154	0,051	-0,160	-3,110	0,000
RS51	0,290	0,055	0,277	5,396	0,000
RW1	0,105	0,037	0,128	2,776	0,006
RW2	0,131	0,034	0,177	3,830	0,000
RW9	0,141	0,035	0,180	4,020	0,000

Із загального переліку індикаторів (71), що характеризують ефективність правоохоронної системи у протидії гібридним загрозам (можливості та спроможності), 5 із них мають найбільший вплив на загрозу «Вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі», зокрема:

- RS44 - Рівень особистісної стійкості персоналу органів системи МВС до несприйняття дезінформації;
- RS51 - Відповідність початкової (базової) підготовки;
- RW1 - Недосконале нормативно-правове забезпечення діяльності органів системи МВС;
- RW2 - Дискредитація реформи органів системи МВС окремими працівниками;
- RW9 - Недостатній рівень професійної підготовки управлінського (начальницького) рівня.

Водночас усі предиктори за своїм невисоким рівнем оцінювання ризику характеризують більше вразливість системи стійкості, але по-різному (відповідно до визначеного моделлю коефіцієнта) впливають на зниження рівня ризику зазначеної загрози (Рис.4).

Рис. 4. Оцінка ризику визначених моделлю спроможностей

Прогнозуючи підвищення спроможності за ключовими предикторами на 20% (табл. 2), ризик поширення гібридної загрози «Вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі» зменшився до 28,09 % (більше ніж на 10%).

Таблиця 2

Оцінка ризику поширення гібридної загрози за умови підвищення спроможності на 20%

Model and forecast Coeff	P value	Rating +/-20%	
13,886	0,000		
-0,154	0,000	67,41	-10,35239099
0,290	0,000	39,76	11,5234602
0,105	0,006	38,74	4,05219901
0,131	0,000	33,17	4,355323461
0,141	0,000	32,86	4,624063938
RA = 28,09 %			

Висновки. Таким чином, розглянута модель лінійної регресії визначає пріоритетні фактори підвищення ефективності діяльності суб'єктів системи цивільної безпеки та оптимізує ключові напрями розвитку спроможностей, зосереджуючи увагу лише на окремих з них, а також формує базові засади для прогнозу зниження рівня ризику поширення гібридної загрози «Вплив на свідомість працівників органів системи МВС, шляхом цілеспрямованої дискредитації, спрямованої на зниження довіри до політичної еліти в державі» за умови підвищення спроможності правоохоронної системи щодо протидії інформаційним гібридним загрозам.

Список використаних джерел:

1. Стратегічні комунікації для безпекових і державних інституцій: практичний посібник / [Л. Компанцева, О. Заруба, С. Череватий, О. Акульшин; за заг. ред. О. Давліканової, Л. Компанцевої]. Київ: ТОВ «ВІСТКА», 2022. 278 с.
2. Арзуманян Р.В. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6-8 апреля 2010. Ереван, 2011. 48 с.
3. Гбур З.В. Актуальні гібридні загрози економічній безпеці України. *Інвестиції: практика та досвід*. № 7/2018. С. 97–99.
4. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність і структура феномену. *Міжнародні відносини: Серія «Політичні науки»*. 2014. № 4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489.
5. Мартинюк В. Гібридні загрози в Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства. Київ. 2018. 106 с.
6. Предборський В.А. «Гібридна» війна як відбиття закономірностей розвитку суспільства незавершеної модернізації. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2014. № 10. С. 13–18.
7. Руснак І.С. Воєнна безпека України у світлі реформування сектора безпеки і оборони. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 9–14.
8. Транскордонна безпека: політико-правовий, соціально-економічний, гуманітарний та екологічний вимір: Зб. мат. Міжн. наук.-практ. Конф., Львів, 21 квіт. 2017 р. / Упорядники: М.З. Мальський, О.С. Кучик, Р.В. Вовк. Львів: Факультет міжнародних відносин, 2017. 96 с.
9. Addressing Hybrid Threats. Gregory F. Treverton, Andrew Thvedt, Alicia R. Chen, Kathy Lee, and Madeline McCue Printed by: Arkitektkopia AB, Bromma 2018.
10. Користін О.Є., Свиридчук Н.П., Ковальчук Т.І. Гібридні загрози у секторі цивільної безпеки в Україні. *Наука і правоохоронна*. 2019. № 3 (45). С. 69–79.
11. Korystin O. Y., Sviridyuk N. P., Kovalchuk T. I. Hybrid threats in the civil security sector in Ukraine. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 163–175.
12. Korystin, Oleksandr and Svyrydiuk, Nataliia (2021), “Activities of Illegal Weapons Criminal Component of Hybrid Threats”, Proceedings of the International Conference on Economics, Law and Education Research (ELER 2021), Series: Advances in Economics, Business and Management Research, vol.170, 22 March, pp. 86–91.

13. Nataliia Svyrydiuk, Yaroslav Likhovitsky, Pavel Polián «Information Threats in the Context of Hybrid War». Proceedings of the International Conference on Business, Accounting, Management, Banking, Economic Security and Legal Regulation Research (BAMBEL2021). Series: Advances in Economics, Business and Management Research, vol. 188.
14. Helsinki in the era of hybrid threats – Hybrid influencing and the city City of Helsinki, publications of the Central Administration 2018.
15. Демедюк С.В., Користін О.Є. Стійкість системи кібербезпеки та її забезпечення в НАТО. Наука і правоохоронна. 2023. № 1. С. 69–79.
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020.
17. Joint Communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats - a European Union response / European Commission. URL: http://eur_lex.europa.eu/legal_content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016JC00_18&from=EN.
18. Joint Report to the European Parliament and the Council on the implementation of the Joint Framework on countering hybrid threats - a European Union response. EU Council. URL: http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST_11539_2017_INIT/en/pdf.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.12>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРИВАТНОГО НОТАРІУСА ЗА КОРУПЦІЙНІ АБО ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Ладіна Л.С.,
приватний нотаріус,
аспірантка Одеського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-0586-8768>
ladina_ludmila@ukr.net

Ладіна Л.С. Адміністративно-правова відповідальність приватного нотаріуса за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення.

У статті розглядається специфіка адміністративно-правової відповідальності нотаріусів за корупційні та пов'язані із корупцією правопорушення. Протидія корупції є одним із важливих завдань держави, тому антикорупційне законодавство досить часто реформується, внаслідок чого можуть виникати прогалини та невідповідності між окремими нормативно-правовими актами. Нотаріус є уповноваженою державою особою, яка здійснює нотаріальну діяльність. Посадові обов'язки та статус нотаріусів сприяє підвищенню довіри громадян, тому приватні нотаріуси можуть використовувати свої посадові повноваження в особистих цілях, внаслідок чого може бути нанесена шкода суспільним цінностям та державі.

Адміністративно-правова відповідальність нотаріусів за корупційні правопорушення спрямована на попередження вчинення таких правопорушень, виховання особи нотаріуса та захисту професійної сфери нотаріусів. Адміністративна відповідальність нотаріуса є гарантією і засобом забезпечення прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб при вчиненні нотаріальних, реєстраційних дій.

На основі аналізу нормативно-правових актів виявлена невідповідність в аспекті адміністративно-правової відповідальності нотаріусів за корупційні або пов'язані із корупцією правопорушення. Так, приватні нотаріуси відносяться до суб'єктів, які можуть вчиняти корупційні пов'язані із корупцією правопорушення, при цьому в законодавстві про нотаріат сьогодні не передбачено притягнення нотаріуса до адміністративної відповідальності.

Визначено, що в цьому аспекті важливим для підвищення ефективності протидії корупції в сфері діяльності нотаріусів доцільно: усунути наявні в законодавстві недоліки та впровадити електронну форму процедури державної реєстрації. За допомогою реалізації вказаних заходів можливо підвищити ефективність законодавства щодо адміністративно-правової відповідальності приватного нотаріуса за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення. Подальші дослідження можливі за напрямками удосконалення законодавства щодо адміністративно-правової відповідальності нотаріусів за корупційні та пов'язані з корупцією злочини.

Ключові слова: адміністративно-правова відповідальність, нотаріус, корупція, законодавство, правопорушення.

Ladina L.S. Administrative and legal responsibility of a private notary for corruption or corruption-related offenses.

The article examines the specifics of administrative and legal liability of notaries for corruption and corruption-related offenses. Anti-corruption is one of the important tasks of the state, therefore anti-corruption legislation is reformed quite often, as a result of which gaps and inconsistencies between individual legal acts may arise. A notary public is a person authorized by the state to perform notarial activities. Official duties and status of notaries contribute to increasing the trust of citizens, so private notaries can use their official powers for personal purposes, as a result of which damage may be caused to public values and the state.

The administrative and legal responsibility of notaries for corruption offenses is aimed at preventing the commission of such offenses, educating the notary public and protecting the professional sphere of notaries.

The administrative responsibility of a notary is a guarantee and a means of ensuring the rights and legal interests of citizens and legal entities when performing notarial and registration actions.

Based on the analysis of normative legal acts, a discrepancy was found in the aspect of administrative and legal responsibility of notaries for corruption or corruption-related offenses. Thus, private notaries are among subjects who can commit corruption-related offenses, while the legislation on notaries today does not provide for bringing a notary to administrative responsibility.

It was determined that, in this aspect, it is important to increase the effectiveness of anti-corruption in the field of activity of notaries and it is expedient to eliminate the shortcomings in the legislation and implement the electronic form of the state registration procedure. With the help of the implementation of the specified measures, it is possible to increase the effectiveness of the legislation on the administrative and legal responsibility of a private notary for corruption and corruption-related offenses. Further research is possible in the directions of improving the legislation on the administrative and legal responsibility of notaries for corruption and corruption-related crimes.

Key words: administrative and legal responsibility, notary public, corruption, legislation, offences.

Постановка проблеми. Проблема протидії та запобігання корупції є актуальною та нагальною для українського суспільства. На сучасному етапі розвитку держави впроваджуються та реформуються нормативно-правові акти, що регулюють сферу протидії корупції. Особливого значення в цьому аспекті набуває введення в законодавстві адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Правопорушення, пов'язані із корупцією досить часто є характерними у випадках, коли посадова особа може вплинути на прийняття певного рішення. Відповідно до цього, приватні нотаріуси, як особи, уповноважені державою на вчинення нотаріальних дій, зміст яких зводиться до офіційної письмової засвідчувальної, реєстраційної діяльності та видання актів примусу, відносяться до переліку посад високого та підвищеного рівня корупційного ризику.

Тому актуальним та необхідним є дослідження адміністративно-правової відповідальності приватних нотаріусів за вчинення корупційних правопорушень. Важливість дослідження підтверджується тим, що сучасна адміністративно-правова наука не встигає за змінами в антикорупційному законодавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правової відповідальності за вчинення корупційних правопорушень є предметом досліджень багатьох вчених, зокрема В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, Ю.А. Лавренюк, А.О. Селіванов, В.Я. Тацій, О.В. Ткаченко. Адміністративно-правову відповідальність приватних нотаріусів досліджується на основі здобутків таких вчених, як В.А. Вдовічен, Л.І. Вдовічена, Д.І. Голосніченко, О.В. Коротюк та О.Ф. Скакун. При цьому специфіка адміністративно-правової відповідальності приватних нотаріусів за корупційні правопорушення є недостатньо дослідженою на сучасному етапі розвитку адміністративно-правової науки.

Метою статті є визначення адміністративно-правової відповідальності приватних нотаріусів за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Для досягнення поставленої мети доцільно проаналізувати специфіку відповідальності приватних нотаріусів та нормативно-правові акти, що регулюють діяльність нотаріусів, а також законодавство щодо протидії корупції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Адміністративна відповідальність, як зазначає С.В. Ващенко, є різновидом «юридичної відповідальності фізичних осіб за невиконання ними встановлених правил як безпосередньо, так і за протиправні дії підлеглих осіб, забезпечення виконання яких входить до їх службових обов'язків, це негативна реакція держави в особі уповноважених нею органів чи посадових осіб на протиправну поведінку та нерозпорядливість осіб, які обіймають керівні посади в державних органах, інших державних службовців, на яких законом або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих функцій у сфері державного управління» [1, с. 109].

Настання адміністративної відповідальності відбувається «в разі вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і може виражатися у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей, а також у вилученні речей і документів» [2]. Це положення розкриває одну із ознак адміністративної відповідальності, як наслідку правопорушення в сфері державних інтересів.

Відповідно до українського законодавства, суб'єктами вчинення адміністративних правопорушень пов'язаних із корупцією можуть бути:

- 1) особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

2) особи, які для цілей цього Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

3) особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією [3, с. 6].

Законодавець відносить приватних нотаріусів до другої категорії осіб, що можуть бути суб'єктами вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією.

Сфера професійної діяльності приватних нотаріусів відноситься до різних суспільних сфер, а також є пов'язаною з великою кількістю цінностей, які охороняються законом. Це власність, особисте життя людини, матеріальні цінності, гідність та честь тощо.

Нотаріуси є уповноваженими особами, що викликають довіру у громадян. Це є підставою того, що приватний нотаріус може використовувати свої повноваження всупереч соціально значущим та корисним цілям професійної діяльності, що може нанести шкоду цінностям суспільства.

Закон України «Про нотаріат» (ст. 3) визначає сутність поняття «нотаріус» як «уповноважену державою фізичну особу, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» [4].

Так, І.Г. Пастух стверджує, що «в сфері запобігання корупції нотаріусу забороняється лише використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, а також займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, в штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності» [5, с. 105].

Слід зазначити, що в законі лише частково зазначено щодо заборони нотаріусу вчиняти нотаріальні дії при виникненні конфлікту інтересів. Приватний інтерес в такому випадку можуть становити подружжя (чоловік та дружина), близькі родичі (діти, батьки, баба, дід, опікуни) та працівники нотаріальної контори або працівники, у яких встановлені трудові відносини з приватним нотаріусом.

Адміністративна відповідальність втілює негативну реакцію з боку уповноважених суб'єктів на корупційні адміністративні правопорушення у сфері професійної діяльності нотаріуса. Така відповідальність полягає в застосуванні санкцій, передбачених законом, до винних осіб.

«Адміністративну відповідальність приватного нотаріуса можна визнати як гарантію і засіб забезпечення прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб під час учинення нотаріальних, реєстраційних дій, а також суспільних / державних інтересів – під час здійснення первинного фінансового моніторингу» [6, с. 75].

Сприяти вирішенню організаційно-правових питань правового захисту нотаріусів та задовольняти процесуальні потреби уповноважених державних органів у межах суто юрисдикційних проваджень дозволяє «пріоритетність уваги до адміністративно-правових засобів у забезпеченні найкращого функціонування приватних нотаріусів зумовлюється широким спектром дії та відносною універсальністю, поєднаною з оперативністю адміністративно-правового регулювання» [7, с. 55].

Також слід зазначити про наявність невідповідності у законодавстві в аспекті адміністративної відповідальності нотаріусів за правопорушення, пов'язані із корупцією. Так, глава 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає нотаріусів, як суб'єктів вчинення адміністративних порушень пов'язаних із корупцією, в той час, як законодавством про нотаріат України сьогодні не передбачено притягнення нотаріуса до адміністративної відповідальності.

В цьому аспекті О.І. Нелін стверджує, що «бажано було б закріпити самостійні склади адміністративних правопорушень, суб'єктами яких виступав би нотаріус, причому як такий, що працює в державній нотаріальній конторі, так і такий, що займається приватною практикою» [8, с.93]. Тому доцільно зазначити у законодавстві, що нотаріус може бути притягнутий до адміністративної відповідальності.

В.А. Вдовічен та Л.І. Вдовічена зазначають, що «специфіка адміністративної відповідальності нотаріуса ще й у тому, що вона не ставить завданням поновлення порушених прав нотаріусом, компенсації завданих ним матеріальних збитків, а лише виконує переважно охоронну та превентивну функції» [2, с. 129].

Захисна функція адміністративної відповідальності нотаріусів може часто виходити за межі адміністративно-правових відносин. Вона часто виконує функцію охорони відносин, які регулюються нормами деяких інших галузей права. Завдяки застосуванню адміністративної відповідальності реалізовується виховна функція, що полягає у «вихованні особи-нотаріуса, яка вчинила адміністративне правопорушення, у напрямі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником (нотаріусом), так й іншими особами» [9].

Т.С. Курило в своїх дослідженнях розглядає статус «обмеженої» адміністративної відповідальності нотаріусів, які притягуються за вчинення дій, передбачених ст. 172-5 та ст. 172-7 КУпАП. Вчений обґрунтовує пропозиції щодо необхідності внесення змін до законодавства про одержання подарунків, розширивши об'єктивну сторону норми ст. 172-5 КУпАП за рахунок внесення дій стосовно правил поведінки з отриманими подарунками. Вчений пропонує «під видовим об'єктом зазначених складів адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, розуміти: 1) суспільні відносини, що виникають у зв'язку з необхідністю дотримання нотаріусами встановлених антикорупційним законодавством обмежень і заборон; 2) суспільні відносини, що виникають у зв'язку з необхідністю виконання нотаріусами встановлених антикорупційним законодавством вимог» [10].

Щодо попередження корупційних правопорушень в сфері нотаріальної діяльності влучно зазначає П.О. Гезь: «наявність електронної форми здійснення процедури державної реєстрації знижує корупційну складову та одночасно підвищує оперативність її проведення. Безумовно, підвищення швидкості проходження процедури державної реєстрації, її відкритість та можливість онлайн відслідковування поточного стану виконання послуги мінімізує корупційні прояви та інші правопорушення у сфері державної реєстрації, справляючи позитивний вплив на загальний стан правового регулювання таких відносин» [11, с. 5].

Висновки. Таким чином, сфера діяльності нотаріусів є досить широкою та стосується різних суспільних сфер. Нотаріуси, як уповноважені державою особи, можуть використовувати власні повноваження всупереч державним цінностям, в результаті чого може бути нанесена шкода цінностям суспільства та знижуватися рівень довіри до нотаріуса як представника держави. Адміністративна відповідальність є видом юридичної відповідальності, за допомогою якого реалізовується функція захисту професійної сфери нотаріусів та функція виховання особи нотаріуса. Адміністративна відповідальність нотаріуса є гарантією і засобом забезпечення прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб при вчиненні нотаріальних, реєстраційних дій. Визначена наявність невідповідності в законодавстві щодо адміністративно-правової відповідальності приватного нотаріуса за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення. Так, глава 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає нотаріусів, як суб'єктів вчинення адміністративних порушень пов'язаних із корупцією, в той час, як законодавством про нотаріат України сьогодні не передбачено притягнення нотаріуса до адміністративної відповідальності. Тому важливо для підвищення ефективності протидії корупції в сфері діяльності нотаріусів доцільно: усунути наявні в законодавстві недоліки та впровадити електронну форму процедури державної реєстрації. Реалізація вказаних заходів дозволить підвищити ефективність законодавства щодо адміністративно-правової відповідальності приватного нотаріуса за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Ващенко С.В. Адміністративна відповідальність посадових осіб: особливості її застосування та проблеми вдосконалення в законодавстві України. Вісник ЗЮІ МВС України. Запоріжжя, 2001. № 2. С. 109–117.
2. Вдовічен В.А., Вдовічена Л.І. Кримінально-правова й адміністративно-правова відповідальність нотаріуса: порівняльно-правовий аналіз. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/84/2170/4706-1?inline=1> (дата звернення: 03.03.2023).
3. Бугайчук К.Л., Адміністративна відповідальність за правопорушення пов'язані із корупцією: практич. посіб. / К.Л. Бугайчук, О.І. Безпалова, О.В. Джафарова, В.О. Іванцов, С.О. Шатрава. Харків: Харк. нац. ун-т. внутр. справ. 2016. 100 с.
4. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383.

5. Пастух І.Г. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у публічно-правових відносинах засобами адміністративного права. дис. ... д. юрид. наук: 12.00.0712.00.07. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 518 с.
6. Ладіна Л.С. Поняття та завдання адміністративної відповідальності в системі юридичної відповідальності приватного нотаріуса за українським законодавством. Правовий часопис Донбасу. 2018. № 2 (63). С. 72–76.
7. Veselov M. Administrative and legal ensure of “the best interests of the child” in the field of junior justice. Public Administration and Law Review. 2020. Issue 3. P. 49–56. DOI: 10.36690/2674-5216-2020-3-49.
8. Нелін О.І. Юридична відповідальність нотаріуса: теоретичний аспект та практичні виміри : Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. 2015. № 2. С. 75–76.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (редакція від 03.07.2019) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 03.03.2023).
10. Курило Т.С. Адміністративно-правові засади протидії корупції в сфері здійснення нотаріальної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2017. 258 с.
11. Гезь П.О. Адміністративно-правова протидія правопорушенням у сфері державної реєстрації в Україні: дис. ... докт. ф. наук: 081. Дніпро, 2021. 254 с.

УДК: 351.746.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.13>

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ УКРАЇНИ

Лісойван Я.М.,

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-7533-5452>

Лісойван Я.М. Поняття та види адміністративно-правових форм діяльності Державного бюро розслідувань України.

На підставі аналізу наукових концепцій розглянуто різні трактування поняття «форма», «адміністративно-правова форма», «форма управлінської діяльності» з точки зору науки адміністративного права та теорії управління правоохоронними органами. Вказано, що визначення поняття та змісту адміністративно-правової форми сприяє повноцінному дослідженню специфіки компетенції Державного бюро розслідувань України, їх місця в системі правоохоронних органів. Надано власне визначення адміністративно-правової форми діяльності ДБР України як правоохоронного органу, під якою слід розуміти зовнішнє вираження адміністративних дій (процедур) органів ДБР України (їх посадових осіб), які визначені адміністративно-правовими нормами, здійснюються в межах наданих законом компетенції і повноважень, спрямовані на досягнення певних цілей і виконання покладених на ДБР України державою завдань, та які в процесі реалізації виконавчо-розпорядчої діяльності можуть як викликати юридичні наслідки, так і не спричиняти їх.

Наголошено, що адміністративно-правовим формам діяльності ДБР України притаманні такі ознаки: 1) вони є способами зовнішнього вираження діяльності органів ДБР України; 2) регламентовані нормативно-правовими актами; 3) застосовуються з метою виконання завдань та реалізації функцій, покладених на ДБР України у правоохоронній сфері; 4) визначаються та застосовуються в рамках компетенції ДБР України та залежать від обсягу повноважень працівників ДБР України; 5) обираються залежно від кінцевої мети, на досягнення якої спрямована діяльність цього правоохоронного органу; 6) здебільшого спричиняють певні юридичні наслідки.

Зроблено висновок про те, що згідно діючого законодавства України адміністративні форми діяльності ДБР України за значенням наслідків, які виникають у результаті реалізації наданих йому законом владних повноважень, слід поділяти на два види: правові та організаційні форми.

До правових адміністративних форм належать ті, які спричиняють появу конкретного юридичного результату. Правові форми в діяльності ДБР України передбачають: 1) видання відомчих нормативних актів; 2) укладення угод; 3) вчинення юридично значущих дій. Вказано, що неправовими є ті форми, які безпосередньо не мають юридичного значення. До них віднесено: проведення нарад, розробка планів, проектів та програм, прогнозування дій, надання методичних рекомендацій структурним підрозділам, вжиття відповідних заходів, спрямованих на покращення якості практичної діяльності підрозділів.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань України, форма, правоохоронні органи, управлінська діяльність, адміністративно-правові форми, правові форми, організаційні форми.

Lisoivan Y.M. Concepts and types of administrative and legal forms of activity of the State Bureau Of Investigations of Ukraine.

Based on the analysis of scientific concepts, various interpretations of the concept of «form», «administrative-legal form», «form of managerial activity» are considered from the point of view of the science of administrative law and the theory of management of law enforcement agencies. It is indicated that the definition of the concept and content of the administrative-legal form contributes to a full-fledged study of the specifics of the competence of the State Bureau of Investigation of Ukraine, their place in the system of law enforcement agencies. The proper definition of the administrative and legal form of activity of the SBI of Ukraine as a law enforcement body is provided, which should be understood as the external expression of

administrative actions (procedures) of the bodies of the SBI of Ukraine (their officials), which are defined by administrative and legal norms, are carried out within the limits of the competences and powers granted by law, aimed at the achievement of certain goals and the fulfillment of the tasks assigned to the SBI of Ukraine by the state, and which, in the process of implementing executive and administrative activities, may or may not cause legal consequences.

It is emphasized that the administrative and legal forms of activity of the SBI of Ukraine are characterized by the following features: 1) they are external ways of expressing the activities of the SBI bodies of Ukraine; 2) regulated by normative legal acts; 3) are used for the purpose of performing tasks and implementing functions assigned to the SBI of Ukraine in the law enforcement sphere; 4) are defined and applied within the competence of the SBI of Ukraine and depend on the scope of powers of the employees of the SBI of Ukraine; 5) are chosen depending on the ultimate goal, the achievement of which the activity of this law enforcement body is aimed at; 6) mostly cause certain legal consequences.

It was concluded that according to the current legislation of Ukraine, the administrative forms of activity of the SBI of Ukraine should be divided into two types: legal and organizational forms, based on the significance of the consequences that arise as a result of the implementation of the powers granted to it by law. Legal administrative forms include those that cause the appearance of a specific legal result. Legal forms in the activity of the SBI of Ukraine include: 1) issuance of departmental normative acts; 2) conclusion of agreements; 3) committing legally significant actions. It is indicated that those forms that do not directly have legal significance are illegal. These include: holding meetings, developing plans, projects and programs, forecasting actions, providing methodical recommendations to structural units, taking appropriate measures aimed at improving the quality of practical activities of units.

Key words: State Bureau of Investigation of Ukraine, form, law enforcement agencies, management activity, administrative and legal forms, legal forms, organizational forms.

Постановка проблеми. З кінця лютого 2022 року в Україні запроваджено воєнний стан, який регламентується Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [1]. За таких умов значно змінилася діяльність правоохоронних органів України. Відповідні зміни і доповнення були внесені до законодавства України, яким регламентовано функціонування Державного бюро розслідувань України, значно розширивши повноваження його працівників [2]. Той факт, що діяльність ДБР України є багатофункціональною, а отже, вона реалізується у різних формах і насамперед, адміністративно-правових формах, які є головним інструментом належного виконання цим державним органом правоохоронної (у тому числі і управлінської) функції держави. Враховуючи це, актуальності набуває проблема визначення та прикладного застосування адміністративно-правових форм діяльності Державного бюро розслідувань України в умовах сьогодення, що сприяє ефективній реалізації закріплених у нормах законодавчих та підзаконних правових актах України владних повноважень.

Стан опрацювання проблеми. Дослідженням проблем визначення сутності і змісту адміністративно-правових форм діяльності органів державної влади загалом, та форм управлінської діяльності правоохоронних органів зокрема були присвячені наукові праці таких вчених-адміністративістів, як Авер'янов В.Б., Бандурка О.М., Бондар О.Г., Бортняк Ф.В., Галуцько В.В., Гусаров С.М., Малиновський В.Я., Колпаков В.К., Коломоець Т.О., Ковалів М.В., Комзюк А.Т., Моїсєєв М.С., Носач А.В. тощо. Нажаль, питання визначення поняття та видів адміністративно-правових форм діяльності Державного бюро розслідувань України залишилися поза увагою українських вчених.

Метою статті є аналіз наукових доктрин щодо сутності та змісту поняття «адміністративно-правова форма», надання власного визначення цієї дефініції для Державного бюро розслідувань, а також окреслення видів адміністративно-правових форм діяльності Державного бюро розслідувань.

Виклад основного матеріалу. Фактично, адміністративно-правові форми дають можливість повноцінно дослідити специфіку компетенції Державного бюро розслідувань України, його місце в системі правоохоронних органів. Втім, у науковій доктрині з адміністративного права існують багато поглядів на трактування поняття «адміністративно-правові форми». Тому спочатку розглянемо дефініцію «форма» в етимологічному визначенні. Так, у Великому тлумачному словнику української мови за редакцією В.Т. Буселя під поняттям «форма» надаються визначення, які в цілому зводяться до розуміння цієї дефініції як: «1) способу здійснення будь-якої дії; 2) способу існування змісту, внутрішньої структури, організації і зовнішнього виразу [3, с. 1543]». У сучасній Великій українській енциклопедії з напрямку «Юридичні науки» поняття «форма» визначається як «спосіб зовнішнього вираження правових норм (загальнообов'язкових правил) регулювання суспільних відносин [4, с. 142]».

Звісно, наведені тлумачення поняття «форма» по своїй суті носять більш загальне значення, а тому не дозволяють зрозуміти його сутність з позиції діяльності Державного бюро розслідувань як державного владного органу.

Враховуючи це, ми звернемося до розгляду теоретичних підходів українських вчених-адміністративістів. Так, Ю. Битяк, І. Балакарьова, І. Бойко у своїх наукових працях вказують, що форма в адміністративному праві – це зовнішній вияв конкретних дій, які здійснюються органами виконавчої влади для реалізації поставлених перед ними завдань [5, с. 96]. Цей підхід підтримує і В.В. Маліков, який вказує, що в адміністративному праві форми – це шляхи здійснення цілеспрямованого впливу суб'єкта на об'єкти в ході його діяльності. Однозначно, саме форми показують, як практично здійснюється діяльність суб'єкта, а тому вони обов'язково включають в себе перелік конкретних дій, порядок здійснення яких врегульований спеціальними правовими актами, і вчиняються вони у чіткій послідовності [6, с. 144].

І все ж таки більшість вчених-адміністративістів (Авер'янов В.Б., Бандурка О.М., Гусаров С.М., Малиновський В.Я., Колпаков В.К., Коломось Т.О.) поняття «форма» часто в своїх дослідженнях використовує, пов'язуючи її зі сферою публічного управління, вказуючи на те, що адміністративно-правові форми дуже тісно пов'язані з управлінською діяльністю публічної влади (органів виконавчої влади). В.Б. Авер'янов вказував, що «про адміністративно-правові форми доцільно казати лише стосовно тієї діяльності, яка має виключно владно-організуючу спрямованість та відображає зміст основних функцій органів виконавчої влади [7, с. 276]». На думку В.К. Колпакова та О.Г. Бондар, під формою слід розуміти зовнішньо виражену дію (волевиявлення) виконавчо-розпорядчого органу або його посадової особи, яке здійснюється в межах його компетенції та за принципом законності задля досягнення управлінської мети [8, с. 67]. І як вірно стверджують О.М. Бандурка та О.І. Остапенко, саме за формами можна судити про те, що і як робиться в державних органах відповідно до їхньої компетенції [9, с. 395], та яким чином здійснюються управлінські функції в державних органах [10, с. 115]. Цю думку висловлює і Бортняк Ф.В., який переконливо доводить, що форми у сфері виконавчої влади «покликані забезпечувати найбільш доцільне виконання функцій управління, досягнення цілей управління з найменшими витратами сил, коштів і часу [11, с. 11]». При цьому науковець резюмує, що форма управлінської діяльності є невід'ємною умовою забезпечення ефективної роботи будь-якого владного суб'єкта державного органу [11, с. 12], і насамперед, правоохоронного органу.

Слід наголосити, що деякі українські науковці вбачають в понятті форми діяльності суб'єктів публічної влади процедурні дії, які реалізують органи публічної влади, їх структурні підрозділи й посадові особи з метою здійснення поставлених перед ними завдань та функцій. Такий підхід у розумінні даного поняття міститься, зокрема, в працях В.Я. Малиновського, який стверджує, що форма управлінської діяльності є ні чим іншим, як застосуванням органами виконавчої влади відповідно до законодавства і в межах своїх повноважень нормативно-правових актів та адміністративних процедур [12, с. 475]. А отже, адміністративна форма являє собою акт волевиявлення посадової особи під час процедурних дій, що реалізується у прийнятих нею управлінських рішеннях, вчиняється з дотриманням законності відповідно до наданих їй повноважень.

Безпосередньо досліджуючи поняття «адміністративно-правових форм» власно в контексті діяльності правоохоронних органів, слід визначити, що тут точки зору науковців розділилися. Так, одна група вчених (зокрема, О.М. Бандурка, С.М. Гусаров, В.М. Макаруч) дає узагальнене тлумачення зазначеної дефініції, яке на їх думку слід використовувати при дослідженні адміністративно-правових форм діяльності всіх правоохоронних органів без винятку. В цьому аспекті О.М. Бандурка розглядає адміністративно-правову форму в правоохоронній сфері як управлінську категорію, а отже, під нею розуміє «зовнішній прояв управлінської діяльності конкретного правоохоронного органу, спосіб вираження її змісту в конкретних умовах [10, с. 184]». Іншими словами, форма – це конкретна управлінська дія, що має зовнішній вияв, за допомогою якої досягається упорядкованість, стабільність і динамізм управління правовідносинами в правоохоронній сфері. І як додає С.М. Гусаров, ця управлінська дія здійснюється в рамках особливої процедури, що є важливою й обов'язковою для діяльності правоохоронного органу, виходячи з його юрисдикції (компетенції) [13, с. 320].

Між тим, представники іншого наукового підходу (І.П. Голосніченко, Ю.Н. Демідов та інші) надають характеристику адміністративно-правовій формі крізь призму роботи одного або декількох суб'єктів правоохоронної діяльності. Ти самим вони розглядають зміст цієї дефініції в залежності від специфіки сфери діяльності та компетенції окремого правоохоронного органу.

Як бачимо, серед вчених-адміністративістів домінують підходи щодо розгляду поняття «форма» як зовнішнього прояву. Враховуючи вказане, і розвиваючи теорію, що «адміністративно-правову форму можна визначити як зовнішнє вираження дій...», А. Носач та К. Примаков стверджують, що це дії суб'єктів владних повноважень, які реалізуються ними з метою виконання покладених на них завдань [14, с. 127]. При цьому процес реалізації певних адміністративно-правових форм завжди визначається нормативно-правовими актами, а також має відповідати вимогам законності, необхідності своєчасності, іншим вимогам публічного управління [14, с. 128]. Відповідно, як наголошує Прокопенко О.Ю., якщо управлінські дії викликають наслідки юридичного характеру чи мають певне юридичне значення, то їх впевнено можна вважати адміністративно-правовими формами [15, с. 11]. Коломоєць Т.О., виділяючи ознаки адміністративно-правової форми, визначає її як волевиявлення виконавчо-розпорядчого органу або посадової особи, здійснене в рамках режиму законності та компетенції для досягнення адміністративно-правової мети, вираження в зовнішньому вигляді конкретних дій суб'єктів публічного адміністрування, які здійснюються в процесі їхньої діяльності й спрямовані на реалізацію адміністративних завдань і функцій суб'єктів владних повноважень (виконання адміністративних зобов'язань) в рамках їх компетенції, та які тягнуть за собою певні наслідки [16, с. 124].

Отже, виходячи з аналізу представлених наукових поглядів вчених, під адміністративно-правовою формою можна визнати: акти волевиявлення; зовнішнє вираження дій відповідних суб'єктів; зовнішнє оформлення змісту управлінської (адміністративної) діяльності; процедурні дії.

Таким чином, беручи до уваги узагальнені тлумачення понять «форма», «форма управлінської діяльності» та «адміністративно-правова форма» в наукових доктринах пропонуємо власне визначення адміністративно-правової форми діяльності ДБР України як правоохоронного органу, під якою слід розуміти зовнішнє вираження адміністративних дій (процедур) органів ДБР України (їх посадових осіб), які визначені адміністративно-правовими нормами, здійснюються в межах наданих законом компетенції і повноважень, спрямовані на досягнення певних цілей і виконання покладених на ДБР України державою завдань, та які в процесі реалізації виконавчо-розпорядчої діяльності можуть як викликати юридичні наслідки, так і не спричиняти їх.

Виходячи зі змісту вказаного визначення та застосовуючи системний підхід, можна зробити певний висновок про те, що адміністративно-правовим формам діяльності ДБР України притаманні такі основні ознаки: 1) вони є способами зовнішнього вираження діяльності органів ДБР України та їх посадових осіб; 2) регламентовані нормативно-правовими актами; 3) застосовуються з метою виконання завдань та реалізації функцій, покладених на ДБР України у правоохоронній сфері; 4) визначаються та застосовуються в рамках компетенції ДБР України та залежать від обсягу повноважень працівників ДБР України; 5) обираються залежно від кінцевої мети, на досягнення якої спрямована діяльність цього правоохоронного органу; 6) здебільшого спричиняють певні юридичні наслідки.

Щодо розгляду видів адміністративно-правових форм діяльності ДБР України, слід зазначити, що в наукових працях з адміністративного права та управління існує багато класифікацій таких форм. Втім, найбільш поширеними в наукових доктринах є поділ на класифікації адміністративно-правових форм діяльності суб'єктів правоохоронної діяльності за такими критеріями:

1) виходячи зі змісту (напрямків) адміністративної діяльності правоохоронних органів, тобто в залежності від здійснюваних ними завдань та функцій в рамках реалізації владних повноважень, адміністративно-правові форми поділяються на: а) основні; б) додаткові;

2) в залежності від форми вираження та наслідків дій правоохоронного органу поділяються на: а) правові; б) неправові (або організаційні);

3) в залежності від компетенції кожного правоохоронного органу та характеру вирішення ними кола питань: а) процесуальні (в рамках здійснення окремого адміністративного провадження); б) процедурні (пов'язані із прийняттям конкретних адміністративно-управлінських рішень);

4) в залежності від юридичного змісту адміністративно-правової форми діяльності правоохоронних органів: а) зобов'язальні; б) забороняючі; в) дозвоільні; г) рекомендаційні; д) уповноважуючі [17, с. 445–446].

Разом із тим, критичний аналіз наукових доробків вчених, які займалися дослідженням окремих аспектів визначення сутності адміністративно-правових форм діяльності суб'єктів публічного адміністрування, у тому числі і правоохоронних органів, дає змогу визнати, що домінуючою на сьогодні є класифікація адміністративно-правових форм за поділом на правові та неправові. Тому і ми підтримуємо цю позицію, яка є більш прийнятною. Але в цьому аспекті слід погодитися з думкою Моїсєєва М.С. та інших науковців, які вважають, що поділяти адміністративно-правові форми на суто правові та непра-

вові не зовсім коректно, зважаючи на те, що неправові форми хоча і не спричиняють настання юридичних наслідків, але ж їх здійснення теж базується на правових нормах, відповідно більш доцільно вживати поняття «організаційні форми» для характеристики існуючих неправових форм [18, с. 67].

У зв'язку з чим, вважаємо за доцільне адміністративні форми діяльності ДБР України за значенням наслідків, які виникають у результаті реалізації наданих йому законом владних повноважень, та впливу цих форм на суспільні відносини, поділяти на два види: правові та організаційні форми.

До правових адміністративних форм належать ті, які спричиняють появу конкретного юридичного результату. Тобто правові форми є юридичними актами, які можуть породжувати, змінювати та припиняти адміністративно-правові відносини у діяльності ДБР України. У цьому випадку правові форми діяльності ДБР України передбачають: 1) видання відомчих нормативних актів; 2) укладення угод; 3) вчинення юридично значущих дій. Як приклад, згідно ст. 12 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 року Директор ДБР уповноважений видавати такі відомчі акти, як накази і розпорядження [2]. За їх допомогою здійснюється загальне керівництво структурними підрозділами ДБР України, планування роботи працівників, вирішення питань про застосування заохочень або притягнення співробітника до дисциплінарної відповідальності. Також законом надано право здійснювати співпрацю з фізичними особами, зокрема на договірних засадах [2].

У свою чергу, неправовими є ті форми, які безпосередньо не мають юридичного значення. В діяльності ДБР України до них можна віднести: проведення нарад, спільних засідань з представниками інших правоохоронних органів, розробка планів, проектів та програм, прогнозування дій, надання методичних рекомендацій структурним підрозділам, вжиття відповідних заходів, спрямованих на покращення якості практичної діяльності підрозділів, ефективності управління персоналом, підвищення кваліфікації працівників.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, можемо констатувати, що адміністративно-правові форми діяльності Державного бюро розслідувань, з одного боку, є важливим інструментом ефективного функціонування його структурних підрозділів в системі правоохоронних органів, а з іншого – сприяють якісному виконанню владних повноважень в сучасних умовах. У той же час чітке визначення адміністративно-правових форм діяльності ДБР України, їх відповідне нормативно-правове закріплення забезпечить успішну реалізацію завдань і функцій, покладених на ДБР державою в правоохоронній сфері.

Список використаних джерел:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250
2. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 6. Ст. 55.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ. Ірпінь: Перун. 2005. 1728 с.
4. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». 2017. 152 с.
5. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Ю.П. Битяка. Харків: Право. 2020. 392 с.
6. Маліков В.В. Адміністративно-правові форми забезпечення громадського порядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 28. Т. 2. С. 144–147.
7. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. У двох томах: Т. 1. Загальна частина/ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). Київ: Видавництво «Юридична думка». 2004. 584 с.
8. Адміністративно-правове регулювання публічного адміністрування в Україні: навч. посіб. для студ. юрид. ф-тів / заг. ред. О.Г. Бондар, Т.О. Коломосьць, В.К. Колпаков та ін. Запоріжжя: ЗНУ. 2014. 204 с.
9. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. / заг. ред. Остапенко О.І., Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Вид. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ. 2021. 616 с.
10. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Золота миля. 2011. 584 с.

11. Бортняк Ф.В. Форми та методи діяльності державної виконавчої служби: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ. 2008. 18 с.
12. Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб. 3-тє вид. переробл. та допов. Київ: Атіка. 2009. 608 с.
13. Актуальні проблеми адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України: монографія / заг. ред. Гусаров С.М., Салманова О.Ю., Комзюк А.Т., Музичук О.М., Казанчук І.Д. Міністерство внутрішніх справ України; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків: Факт. 2022. 452 с.
14. Примаков К.Ю. Адміністративно-правовий статус Державного бюро розслідувань: проблемні питання. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування*: матеріали Все-укр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 22 лютого 2019 р.): у 2 ч. Ч. 2. Актуальні проблеми державотворення та правотворення. Дніпро: Видавець Біла К. О. 2019. С. 127–129.
15. Прокопенко О.Ю. Поняття організаційних форм діяльності органів внутрішніх справ як суб'єкта забезпечення правопорядку в регіоні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 35. Ч. І. Т. 3. С. 10–13.
16. Коломєєв Т.О. Адміністративне право України: підручник. Вид. 2-ге, змін. і допов. Київ: Істина. 2012. 528 с.
17. Петров В.Г. Форми адміністративно-правової діяльності правоохоронних органів. *Наукові праці НУ Одеської юридичної академії*. 2015. С. 442–447.
18. Моїсєєв М.С. Поняття і особливості адміністративно-правового статусу Державного бюро розслідувань України. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 3–4 серпня 2018 р.). Харків. 2018. С. 66–69.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.14>

ПРАВО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Машіка П.Ю.,
*здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Машіка П.Ю. Право військовослужбовців та ветеранів війни на охорону здоров'я та медичну допомогу в умовах воєнного стану.

У статті розглядається вплив тенденції гуманізації на розвиток конституційного права, в частині розширення спектра прав і свобод військовослужбовців та ветеранів війни, їх гарантованістю та захистом з боку держави та від держави, безпосередньо від неправових актів та бюрократизованого інституційного механізму захисту прав. Проаналізовано нормативно-правові акти, що визначають основні засади державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та регулюють проходження військової служби. Висвітлено модель взаємовідносин між державою та військовослужбовцями в частині соціального захисту та гарантування їх прав.

Наголошено на актуальності вдосконалення нормативно-правового механізму шляхом його доповнення процесуальними нормами та необхідністю протоколювання поведінки суб'єктів, що визначають стан здоров'я військовослужбовців. Обґрунтовано нерозривний зв'язок між соціальною захищеністю військовослужбовців та рівнем їх морально-психологічного стану, що безпосередньо впливає на бойову готовність Збройних Сил України.

Запропоновано створення спеціального протоколу поведінки, який дозволить забезпечити справедливе проходження військової служби. Зважаючи на унікальний досвід зумовлений війною, законодавець має реальну можливість врегулювати дане питання та удосконалити нормативно-правову базу, запровадивши дієві механізми забезпечення соціальних прав реальних військовослужбовців, які беруть безпосередню участь в обороні України, не зловживаючи своїм посадовим становищем чи статусом військовослужбовця при цьому не беручи участь в бойових діях та захисту держави.

Ключові слова: Збройні Сили України; військовослужбовець; військова служба; конституційні права та свободи; обмеження прав та свобод військовослужбовців; військове законодавство; правовий режим воєнного стану.

Mashika P.Yu. The right of health protection and medical assistance for servicemen and war veterans under the conditions of the state of martial.

The article examines the impact of the humanization trend on the development the constitutional law, in terms of expanding the range of rights and freedoms servicemen and war veterans, the guarantee of state protection, directly from illegal acts and the bureaucratized institutional mechanism of the rights protection. It has been analyzed the legal acts defining the main principles of state policy in the field of social protection the servicemen and legal acts of regulating the military service. It has been illuminated the model of relations between the state and servicemen in terms of guaranteeing their rights of social protection.

The urgency of improving the legal mechanism by supplementing it with procedural norms is emphasized in connection with the need to record the behavior of subjects who issue a medical opinion on the state of servicemen's health. It has been substantiated the inextricable connection between the social security of servicemen and the level of their moral and psychological state, which directly affects the combat readiness of the Armed Forces of Ukraine.

We proposed the creation of a special protocol of behavior that would ensure fair military service. Taking into account the unique experience caused by the war, the legislator has a real opportunity to settle this issue and improve the legal framework by introducing effective mechanisms for ensuring the social rights of real

servicemen who take a direct part in the defense of Ukraine, without abusing their official position or the status of a serviceman, while not taking participation in hostilities and defense of the state.

Key words: Armed Forces of Ukraine; serviceman; Military Service; constitutional rights and freedoms; restrictions on the rights and freedoms of servicemen; military legislation; legal regime of martial law.

Постановки проблеми. Загроза територіальної цілісності та національної безпеки України зрушила з мертвої точки багато питань, які у правовій площині вважалися дискусійними. В теоретичному плані розглядалися питання значимості демократичної моделі взаємовідносин між державою та людиною. Дискусія розгорталась у виокремленні системоцентричного та персоніцентричного напрямів. Якщо персоніцентризм визначає людину як найвищу точку «мірило всіх речей», то у системоцентричному підході, як зазначає Ю. Тодика, людина або є зовсім відсутньою або розглядається як щось допоміжне, здатне принести більшу чи меншу користь лише для досягнення якихось надособистісних цілей. При цьому підході держава домінує над особистістю [1, с.23]. З введенням особливого правового режиму воєнного стану, ми на прикладі бачимо як зміщується коефіцієнти «вищих інтересів» на користь загальнодержавних, а саме збереження держави та її національної ідентичності. Як слушно відмічають Н. Петрецька та П. Ставичний, національні інтереси в індуктивному та дедуктивному розумінні забезпечуються шляхом співвідношення цінностей та вибору засобів і способів їх забезпечення. У випадку загрози національним інтересам необхідно зважити які цінності будуть в пріоритеті захисту, а якими можна пожертвувати у випадку крайньої необхідності. Та навпаки, слід врахувати які цінності виноситимуться на перше місце у випадку відсутності будь яких загроз, а які зміняться на другорядні [2, с. 41–45].

Метою статті є пошук оптимальної моделі балансування у питаннях захисту прав людини та захистом прав військовослужбовців, що є основою демократичного конституційного ладу. Саме з точки зору національної безпеки, яку відстоюють ціною власного життя військовослужбовці, ми вважаємо за необхідне розкрити тематику захисту їх прав на охорону здоров'я та надання їм своєчасної медичної допомоги. Питання обмежень прав і свобод військовослужбовців Збройних сил України й інших військових формувань в умовах воєнного стану набувають надзвичайно вагомого значення, що безпосередньо впливає на результати сучасної військової реформи [3].

Дану проблематику досліджують Алещенко В.І., Шамрай Б.М., Медвідь Л.П., Сенюта І.Я., Петрецька Н.І. та Ставичний П.І. та інші.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення соціальних прав і свобод українських військовослужбовців було актуальною темою з 2014 року і буде ще тривалий час. Військовослужбовці, виконуючи покладені на них завдання щодо збройного захисту суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України потребують належного соціального захисту. Оскільки, соціальна захищеність військовослужбовців впливає на рівень морально-психологічного стану особового складу та бойову готовність Збройних Сил України до відсічі ворога. Незадовільний стан реалізації соціальних прав і свобод негативно впливає на престиж військової служби. Загалом, держава може очікувати і вправі вимагати від військовослужбовців ефективного виконання ними своїх обов'язків лише за умов гарантування наданих їм прав і свобод.

Основні соціальні права і свободи закріплені на конституційному рівні. Конституцією України (ст. 3) найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя і здоров'я, недоторканність і безпека. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [4]. Україна, згідно Основного закону ідентифікується як соціальна держава. До системи соціальних прав і свобод згідно Конституції України поряд з іншими соціальними правами, такими як право на працю (ст. 43), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на соціальний захист (ст. 46), відносять право охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) тощо. На військовослужбовців, в силу їхнього спеціального правового статусу поширюється дія закону «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та ряду інших індивідуальних та нормативних правових актів.

Якщо розглядати несення військової служби в розрізі реалізації одночасно військового обов'язку та права на працю, то слід звернутися до автентичного тексту Конституції України. Зокрема, ст. 43 гарантує право кожного на працю, що включає можливість заробити собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату не нижчу від визначеної законом та передбачає заборону примусової праці

[4]. Проведемо паралелі, громадяни проходять військову службу у Збройних Силах в добровільному порядку або за призовом. В добровільному порядку вони проходять військову службу (навчання) за контрактом. За призовом відповідно, громадяни проходять строкову військову службу; військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період; та військову службу за призовом осіб офіцерського складу [4]. Відповідно до Конституції України військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний станне вважається примусовою працею [4].

Як зазначено в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» (ст. 2) військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби [6].

Таким чином, військовослужбовці реалізують передбачене Конституцією України право на працю шляхом проходження військової служби. Відповідно до ст. 44 Конституції України ті, хто працюють, мають право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів [4]. Тобто право колективно і публічно захищати свої економічні та соціальні права у формах, що незаборонені законодавством.

В умовах правового режиму воєнного стану на період його дії можуть обмежуватись окремі конституційні права та свободи людини і громадянина. Зокрема, у зв'язку з введенням в Україні воєнного стану відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64 тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, обмежуються конституційні права і свободи, передбачені ст.ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [7]. Водночас на військовослужбовців під час дії зазначеного правового режиму, поширюються обмеження прав та свобод, передбачені також військовим законодавством.

Проведення страйків, участь у таких заходах суперечать правовому режиму військової служби, який відрізняється від реалізації права на працю шляхом укладання трудового договору, а отже військовослужбовці не можуть колективно і публічно захищати свої соціальні права. Саме тому соціальний захист військовослужбовців відноситься до соціальної функції держави і є важливим напрямом діяльності держави.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов для реалізації прав, свобод, законних інтересів громадян, забезпечення їх соціальної безпеки та зорієнтована, насамперед, на задоволення матеріальних і соціальних потреб громадян відповідно до їхнього статусу, становища у суспільстві. Статус військовослужбовців у суспільстві визначається їхньою спеціальною професійною ознакою, сукупністю прав і обов'язків, пов'язаних з виконанням завдань щодо збройного захисту держави [5].

Опираючись на Конституцію (ст.46) передбачено право громадян на соціальний захист. Виходячи зі спеціального правового статусу військовослужбовців Законом України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлено, що держава, забезпечує соціальний захист громадян, які перебувають на службі в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей [8].

Аналізуючи систему нормативно-правових актів, що закріплюють право військовослужбовців на соціальний захист, хотілося б зауважити, що багато положень нормативно-правових актів є квазідіючими, які не можливо реалізувати.

Як зазначає, В.І. Алещенко: «Проблема забезпечення соціального захисту військовослужбовців у нинішніх умовах реформування Збройних Сил України є найбільш складною. Аналіз соціальних проблем та шляхів їх вирішення свідчить, що основними причинами існуючих негараздів є недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази...»[5].

Соціальний захист військовослужбовців - діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом.

Ст. 2 закону «Про Соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначає, що ніхто не вправі обмежувати військовослужбовців та членів їх сімей у правах і свободах, визначених законодавством України [8].

Дія цього Закону поширюється на:

1) військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які проходять військову службу на території України, і військовослужбовців зазначених вище військових формувань та правоохоронних органів - громадян України, які виконують військовий обов'язок за межами України, та членів їх сімей;

2) військовослужбовців, які стали інвалідами внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням військової служби, чи внаслідок захворювання після звільнення їх з військової служби, пов'язаного з проходженням військової служби, та членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули, померли чи пропали безвісти;

3) військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, і членів їх сімей;

4) членів добровільних формувань територіальних громад під час їх участі у заходах підготовки добровільних формувань територіальних громад, а також виконання ними завдань територіальної оборони України.

Дія цього Закону не поширюється на членів сімей військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, які загинули чи померли під час проходження військової служби (зборів), проходження служби у резерві внаслідок вчинення ними злочину чи адміністративного правопорушення, або якщо загибель (смерть) військовослужбовця, військовозобов'язаного чи резервіста сталася внаслідок вчинення ними дій у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння, чи є наслідком навмисного заподіяння собі військовослужбовцем, військовозобов'язаним чи резервістом тілесного ушкодження.

Істотним соціальним правом є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я військовослужбовців забезпечується створенням сприятливих санітарно-гігієнічних умов проходження військової служби, побуту та системою заходів з обмеження дії небезпечних факторів військової служби, з урахуванням її специфіки та екологічної обстановки, які здійснюються командирами (начальниками) у взаємодії з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Військовослужбовці мають право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я. За відсутності за місцем проходження військової служби або за місцем проживання військовослужбовців військово-медичних закладів охорони здоров'я чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, а також у невідкладних випадках медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я зарахунок Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів (п. 1 ст. 11); військовослужбовці (крім військовослужбовців строкової військової служби) та члени їх сімей мають право не більше одного разу на рік на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і натуристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України (п. 3 ст. 11) [8].

Можливо положення зазначеного закону могли б реалізовуватись в мирний час, але багато з них мають декларативний характер або нема дієвих механізмів їх реалізації. Це пов'язано, в першу чергу, з недостатнім фінансуванням. На сьогодні забезпечення реалізації зазначених прав, вимагає докорінного реформування системи охорони здоров'я та запровадження всебічної підтримки прогресивних моделей медичного страхування для населення та військовослужбовців в тому числі.

Розглянемо реалізацію зазначених прав у період дії воєнного стану, особливо військовослужбовцями, які беруть безпосередню участь у здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією проти України, перебуваючи безпосередньо в районах здійснення зазначених заходів.

Турбота про збереження та зміцнення здоров'я військовослужбовців - обов'язок командирів (начальників). На них покладається забезпечення вимог безпеки при проведенні навчань, інших

заходів бойової підготовки, під час експлуатації озброєння і військової техніки, проведення робіт та виконання інших обов'язків військової служби.

Відповідно до п. 12 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, про все, що сталося з військовослужбовцем і стосується виконання ним службових обов'язків, військовослужбовець зобов'язаний доповідати своєму безпосередньому начальникові, крім тих обставин, щодо надання яких є пряма заборона у законі (таємниця сповіді, лікарська таємниця, професійна таємниця захисника, таємниця нарадчої кімнати тощо).

Військовослужбовці зобов'язані негайно повідомити про захворювання безпосередньому начальникові, який зобов'язаний направити хворого до медичного пункту частини. Військовослужбовці, які захворіли раптово або дістали травму, направляються до медичного пункту частини негайно, у будь-який час доби (п.255 Статуту). У медичному пункті військової частини проводиться стаціонарне лікування хворих, а також військовослужбовців, направлених з лікувальних закладів (частин) на лікування та реабілітацію.

На стаціонарне лікування поза розташуванням військової частини військовослужбовці направляються за висновком лікаря військової частини, а для подання невідкладної допомоги за відсутності лікаря — черговим фельдшером (санітарним інструктором) медичного пункту з одночасним доповіданням про це начальникові медичної служби і черговому військової частини. До лікувальних закладів хворі доставляються у супроводі фельдшера (санітарного інструктора).

Варто зазначити, що порядок надання медичної допомоги військовослужбовцям України в умовах воєнного стану удосконалено Законом «Про внесення зміни до статті 11 закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо вдосконалення порядку надання медичної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану», що набрав чинності 13 квітня 2022 року. Законом передбачається можливість забезпечити проведення лікування військовослужбовців за межами України в умовах воєнного стану, а також безоплатну медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до них за рахунок держави.

Відповідно до Наказу МОЗ України «Щодо надання медичної допомоги в умовах воєнного стану військовослужбовцям, які беруть участь в операції об'єднаних сил» від 25.02.2022 року № 379, медична допомога надається усім постраждалим та пораненим у цілодобовому режимі безвідмовно, госпіталізація постраждалих та поранених здійснюється у найближчі заклади охорони здоров'я, які спроможні надати допомогу відповідно до профілю ураження.

Але на практиці, особливо в зонах проведення бойових операцій є непоодинокі випадки ігнорування командирами повідомлень підлеглих про наявність в них захворювання, яке перешкоджає їм брати безпосередню участь в бойових діях. Такі дії командирів можуть призвести до погіршення стану здоров'я підлеглого, а також можуть наражати на додаткову небезпеку особовий склад в разі подальшої появи необхідності екстренної евакуації хворого безпосередньо під час бою. Такі дії командирів порушують конституційні права на охорону здоров'я, як хворого, так і основоположне право на життя в цілому, військовослужбовців його підрозділу.

ЄСПЛ зазначає, що ст.2 Європейської Конвенції з прав людини зобов'язує державу не лише утримуватись від «навмисного» позбавлення життя, але і накладає позитивні зобов'язання на держави вживати відповідних заходів для захисту життя осіб які перебувають під їх юрисдикцією[9].

Одними з найпоширеніших категорій справ, що розглядає ЄСПЛ в контексті ст.2 Конвенції є такі:

1) ненадання належної медичної допомоги, що призвело до смерті особи або поставило її життя під загрозу;

2) поставлення у ситуацію, що загрожує життю.

Відповідно до практики ЄСПЛ, ст.2 Конвенції передбачає матеріальні та процесуальні обов'язки. До матеріальних обов'язків, зокрема, належить ефективне запровадження і функціонування нормативно-правової бази, здатної захистити життя та здоров'я особи [9].

Також варто зазначити про наявність фактів зловживання військовослужбовцями права на медичну допомогу, вдаючи хворобу через небажання або страх виходити на бойове чергування. Об'єктивно, командир в польових умовах не має реальної можливості, фахового персоналу та технічних засобів для визначення та підтвердження або спростування наявності захворювання, і повинен діяти на власний розсуд.

У таких випадках, вбачаємо доречним створення спеціального протоколу поведінки, який дозволить забезпечити справедливе проходження військової служби. Зважаючи на унікальний досвід

зумовлений війною, законодавець має реальну можливість врегулювати дане питання та удосконалити нормативно-правову базу, запровадивши дієві механізми забезпечення соціальних прав реальних військовослужбовців, які беруть безпосередню участь в обороні України, не зловживаючи своїм посадовим становищем чи статусом військовослужбовця при цьому не беручи участь в бойових діях та захисту держави.

Особливістю конституційно-правового статусу військовослужбовців є те, що через специфіку виконання ними особливого виду державної служби – військової служби – вони користуються конституційними правами і свободами з певними обмеженнями, які передбачені законодавством та особливостями проходження військової служби. Військова служба, її характер, підвищена небезпека для життя осіб, що її проходять, характеризується: додатковими обов'язками; підвищеним навантаженням; додатковою відповідальністю; обмеженням конституційних прав і свобод; іншими обставинами. Військова служба суттєво відрізняється від інших видів державної служби, хоча є її різновидом, і взагалі від інших видів діяльності людини. Відмінність військової служби від будь якої іншої – це наявність максимальної загрози для життя і здоров'я військовослужбовця при несенні ним служби.

Вважаємо, що поряд з обмеженнями конституційних прав і свобод в умовах дії правового режиму воєнного стану, для військовослужбовців гарантованими мають бути соціальні права. Військовослужбовці мають практично всю повноту соціальних прав і свобод закріплених в Конституції України, а реалізують їх на підставі військового законодавства, що визначає певні особливості, що пов'язані зі спеціальним статусом військовослужбовців. На сьогоднішній день, прийнято цілу низку нормативно-правових актів різної юридичної сили, що закріплюють соціальні права і свободи військовослужбовців. Але є потреба в удосконаленні нормативно-правової бази в цій сфері. Оскільки, економічні можливості держави в умовах війни є вкрай незадовільні, тому потрібно шукати нові альтернативні державним механізми соціального забезпечення прав військовослужбовців. Зокрема, прогресивними виявляються дії організацій громадянського суспільства, які чинять значну військову підтримку державі, гуманітарну допомогу населенню та залучають додаткові інвестиції у формі грантових проєктів, що дозволяє пораненим пройти необхідну реабілітацію та отримати протезування. Соціальні гарантії завжди є дороговартісними, проте життя людини безцінне. Реальне забезпечення соціальних прав і свобод військовослужбовців підніме престиж військової служби, морально-психологічний стан особового складу, боєготовність та боєздатність Збройних Сил України.

Список використаних джерел:

1. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. За заг ред. А.Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с.
2. Петрецька Н., Ставичний П. Категорія «національні інтереси» крізь призму забезпечення індивідуальних та колективних прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, № 68 (2021). С 41–46.
3. Шамрай Б.М. Правові аспекти обмеження конституційних прав та свобод військовослужбовців під час дії правового режиму воєнного стану. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. Випуск 3(28) Том 1. С. 70–73.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Медвідь Л.П. Соціальні права й свободи військовослужбовців в Україні: характеристика та реалізація. Юридичний часопис Національної Академії Внутрішніх Справ. 2014. № 1. С. 115–129.
6. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022р. № 64/2022 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
8. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991р. № 2011-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 18.04.2023).
9. Сенюта І.Я. Правові позиції Європейського суду з прав людини у сфері охорони здоров'я. Методичні рекомендації для адвокатів: монографія. Харків: Фактор, 2020. 192 с.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.15>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДОТРИМАННЯМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ВИМОГ ОХОРОНИ ПРАЦІ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Мельник-Лимонченко О.,
*аспірант Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана*
<https://orcid.org/0000-0001-7975-0135>
oksana.melnyk90@gmail.com

Мельник-Лимонченко О. Адміністративно-правовий контроль за дотриманням трудового законодавства та вимог охорони праці у країнах Європейського Союзу.

Стаття присвячена питанням здійснення адміністративно-правового контролю за дотриманням трудового законодавства та вимог охорони праці у країнах Європейського Союзу. Наголошено, що універсального органу, котрий би здійснював власне лише контрольні функції щодо забезпечення праці, у ЄС не створено; натомість, на національних рівнях країн-членів контрольні повноваження у досліджуваній сфері реалізуються, як правило, цілими системами органів і служб. Підкреслено, що основною характеристикою національних організаційно-правових систем здійснення контролю за дотриманням норм охорони праці є взаємодія між державним та громадським сектором, що, в кінцевому результаті, виражається у добре налагодженому та продуктивному соціальному діалозі. Наголошено, що заздалеку не в усіх країнах-членах обов'язковим елементом державної системи охорони праці є соціальне (публічне, імперативне) страхування від нещасного випадку на виробництві, виробничого травматизму та професійних захворювань, що не лише дає додаткову впевненість працівникові у своєму майбутньому в разі виробничого форс-мажору, але й залучає страхові структури у процес контролю за станом дотримання норм охорони праці як повноцінної контролюючої інституції. Підкреслено, що заходи з удосконалення контролю у сфері дотримання трудового законодавства та вимог охорони праці прямо пов'язані з широким запровадженням міжнародних норм здійснення аудиту охорони праці та найкращих іноземних практик вже сьогодні привело до використання ризико-орієнтованого підходу у вітчизняній діяльності контролюючих органів, що робить її більш результативною. Контролюючі функції відповідних державних інституцій хоча й продовжують мати важливе значення у процесі якісного забезпечення охорони праці у ЄС, однак, усе більш домінуючих позицій набуває профілактичний та просвітницький функціонал органів державної влади у сфері охорони праці. Зазначено, що саме ці характерні засади повинні стати «відправними точками», основоположними засадами у процесі адаптації українського законодавства та повсякденної практики у сфері контролю за забезпеченням охорони праці до норм та стандартів ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, адміністративне право, механізм трудові права, охорона праці, нагляд, контроль, громадянський контроль, органи місцевого самоврядування.

Melnyk-Lymonchenko O. Administrative and legal control over compliance with labor legislation and labor protection requirements in states of the European Union.

The paper is dedicated to issues on the implementation of the Administrative and legal control over compliance with labor legislation and labor protection requirements in states of the European Union. There is stressed, the universal body which implements only control functions on labor provision, is not established in the EU; instead, as a rule, whole systems of authorities and services carry out the control in the researched field on the national level of member-states. There is outlined, the main feature of national organizational and legal systems of control over compliance with labor legislation and labor protection requirements is an interaction between the state and public sectors. It expresses in the successful and productive social dialogue.

There is emphasized, the social (public, imperative) insurance against accidents at work, occupational injuries and occupational diseases are obligative components of the state labor protection system almost in all member-states. These components both provide additional confidence of employee for the future industrial force majeure and involve insurance companies in the control over compliance with labor legislation and labor protection requirements as a full-fledged supervisory institution. There is stressed, measures on improving control in the field of the compliance with labor legislation and labor protection requirements are related directly to wide implementation and practical use of risk-oriented principles; and implementation of international norms on labor protection audit as well as the best foreign practice have already led to applying risk-oriented approach in the activities of domestic controlling authorities. Despite the significant role of control functions of appropriate state institutions for qualitative provision of labor protection in the EU, preventive and educational functions of state authorities in the field of the labor protection arise. There is mentioned, these peculiarities have to become “start points” and basic principles of adaptation of Ukrainian legislation and daily practice in the field of control over compliance with labor legislation and labor protection requirements to statements and standards of the European Union.

Key words: European Union, administrative law, labor rights mechanism, labor protection, supervision, control, public control, self-government authorities.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Безпечні умови праці на виробництві становлять найважливіший об'єкт діяльності органів контролю за дотриманням трудового законодавства. У сучасних умовах це набуває особливої значущості, оскільки сфера трудових правовідносин є ґрунтом для різноманітних порушень власниками і посадовими особами підприємств. В ЄС створена складна багатосуб'єктна система контролю, що спирається на тісну взаємодію та підтримку як політичних, так і демократичних структур спільноти. Сьогодні охорона праці на теренах Європейського Союзу набуває особливої актуальності, оскільки концепція Єдиного спільного ринку створила усі передумови для вільного руху трудових ресурсів у межах країн-членів [1].

З огляду на такий стан речей стає цілком зрозуміло, чому питання охорони праці у межах ЄС постало так гостро.

В ЄС створена складна багатосуб'єктна система контролю, що спирається на тісну взаємодію та підтримку як політичних, так і демократичних структур спільноти. Керуючим блоком контролю є політичні інститути Євросоюзу, які здійснюють управління в інтересах всієї спільноти і забезпечують ефективне функціонування його політико-правової системи. Суб'єктами контролю є також держави-члени, юридичні та фізичні особи, юридична «залученість» яких формує ієрархічну будову контролю та автономність рівнів його організації. Це сприяє процесу передачі інформації з одного рівня на інший, підвищуючи ефективність контролю [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У зв'язку із зазначеним, дослідження адміністративно-правового регулювання контролю за дотриманням трудового законодавства та вимог охорони праці є актуальним і потребує науково-теоретичного аналізу як цілісного правового явища. Питання нагляду та контролю неодноразово були предметом наукових пошуків видатних вчених в галузі права. Серед них можна виділити праці В.С. Андрєєва, О.М. Бандурки, В.М. Гаращука, Л.М. Давиденка, В.В. Жернакова, Ю.М. Коршунова, М.В. Косюти, Л.І. Лазор, Р.З. Лівшиця, Л.Я. Островського, А.Є. Пашерстника, О.С. Пашкова, В.І. Прокопенка, В.П. Сілаєва, В.М. Скобелкіна, О.І. Ставцевої, П.Р. Ставицького, Л.О. Сироватської, Н.М. Хуторян, О.І. Шебанової, О.Н. Яриша та інших.

Мета статті є компаративіський аналіз здійснення адміністративно-правового контролю за дотриманням трудового законодавства та вимог охорони праці у країнах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Взаємний політичний контроль європейських і національних структур влади гармонізує сумісність їх управлінського впливу та усуває дисбаланси у відносинах, поєднуючи федеративні і національно-суверенні інтереси в єдину європейську політику.

Передача функцій контролю в руки громадськості призводить до якісних змін самого правового регулювання, а участь демократичних структур ЄС в контрольній діяльності підвищує рівень довіри до влади та її легітимність.

Із метою якнайефективнішого вирішення питання контролю та у своєму прагненні створити практично рівні умови праці та збереження життя й здоров'я для громадян країн-членів Союзу, які

з тих чи інших причин вимушені працювати за межами батьківщини, наднаціональні структури продемонстрували єдність і змогли виробити спільний уніфікований концептуальний підхід до охорони праці. Загальноєвропейська концепція охорони праці базується на принципах пріоритетності заходів з охорони праці та забезпечення максимально можливого захисту в передбачуваних умовах робочого середовища [3].

Забезпечувати дотримання та реалізацію на практиці цих концептуальних принципів покликаний Європейський Орган Праці, котрий є постійною структурою з річним бюджетом біля 50 млн. євро та зі штатом працівників чисельністю 140 осіб. Окремі із них відряджаються із країн-членів і здійснюють свої службові повноваження у якості Національних Зв'язкових. Європейський Орган Праці є керованим Правлінням, членами котрого, у свою чергу, є представники кожної держави-члена та Європейської Комісії. До складу Правління також входять соціальні партнери ЄС та незалежний експерт, призначений Європейським Парламентом.

І хоча Європейський Орган Праці є «молодим» інституційним утворенням ЄС (був задекларований у 2017 р. і передбачається, що на повну потужність він запрацює до 2024 р), його основне призначення не залишає сумнівів у його важливості та стратегічності. Основним призначенням Європейського Органу Праці, окрім дотримання та реалізації концептуальних принципів охорони праці у ЄС, про що уже зазначалося вище, є забезпечення додаткової об'єктивної експертизи умов праці та її охорони (здійснюється групою зацікавлених сторін), надання консультацій із питань трудової діяльності та охорони праці, провадження оперативної та технічної підтримки національних органів влади у сфері охорони праці щодо обміну інформацією, розвиток співпраці між відповідними інституціями у межах ЄС, здійснення перевірок суб'єктів господарювання на предмет належного рівня охорони праці, а також арбітраж у спорах щодо трудових відносин в цілому й охорони праці зокрема. Місія Європейського Органу Праці передбачає забезпечення синергії у діяльності чинних агенцій у сфері трудових відносин й охорони праці шляхом інтеграції дотичних до даних питань комітетів та повноважних структур, що зрештою повинно привести до спрощення співпраці між державами-членами та усунення фрагментації у союзному секторі охорони праці [1].

Загалом, в європейській системі охорони праці можна виділити три взаємопов'язані структурні рівні, що створюють цю систему:

- рівень формування національної політики в сфері охорони праці (профільне міністерство);
- рівень впровадження та контролю (державні інституції з функціями контролю, наприклад, Державна інспекція праці в Німеччині й Латвії);
- рівень підприємств і організацій, на якому практично здійснюються заходи з охорони праці [2].

Відповідно до предмета нашого дослідження, зосередимо свою увагу на другому із названих вище рівнів — рівні впровадження та контролю за здійсненням охорони праці. Одразу зазначимо, що наднаціональної структури, котра би контролювала забезпечення охорони праці та дотримання законодавства із цього питання, у ЄС немає. Управління даними питаннями передано цілком на національні рівні держав-членів ЄС. Водночас, необхідно згадати про Європейську агенцію з охорони праці.

Європейська агенція з охорони праці (European Agency for Safety and Health at Work, EU-OSHA) є агентством Європейського Союзу, створеним з метою забезпечення безпеки та охорони здоров'я працюючих в Європі. Правовим документом, який встановлює статус та функції агенції, є Регламент Європейського Парламенту та Ради про створення Європейської агенції з охорони праці (№ 206/2002). У цьому Регламенті визначені мета та завдання агенції, її структура, фінансування та процедури прийняття рішень.

Основні завдання агенції полягають у забезпеченні розробки та розповсюдження інформації про охорону праці, підтримці досліджень та розвитку кращих практик з охорони праці, а також сприянні обміну досвідом та співпраці між країнами-членами ЄС.

Діяльність агенції включає: розробку та публікацію досліджень та статистичної інформації про охорону праці в Європі; підтримку розвитку кращих практик та ініціатив в галузі охорони праці, таких як електронні інструменти для оцінки ризиків, настанови для безпечної роботи з хімічними речовинами, інформаційні кампанії та інше; організацію конференцій, семінарів, тренінгів та інших навчальних заходів з охорони праці; співпрацю з національними урядами, роботодавцями та профспілками з метою підтримки політики з охорони праці в Європі [4, с. 167].

У кожній країні-члені ЄС також існують національні закони та правила, які встановлюють вимоги щодо охорони праці на підприємствах та в організаціях, які діють на їх території. В усіх європейських

країнах створено спеціальні державні органи, покликані забезпечувати реалізацію законодавства з охорони праці, техніки безпеки, видавати відповідні правила і стандарти, координувати роботу в цій сфері всіх державних органів і неурядових установ.

Так, у Швейцарії контролює застосування законодавства про охорону праці Федеральне бюро промисловості, мистецтв і ремесел. До його складу входить відділ захисту працівників, що, у свою чергу, складається з чотирьох інспекцій. Кожна інспекція відповідає за один із чотирьох регіонів країни. Цьому відділу підпорядковується дві служби трудової медицини в Берні та Цюриху.

Практичний контроль за застосуванням законодавства про охорону праці здійснює кантональна влада, що має в своєму розпорядженні власні служби санітарії та захисту від пожеж. Ці служби відрізняються забезпеченням та оснащенням і мають різну чисельність працівників. Еталоном забезпечення та укомплектування штату працівників є служба в Женевському кантоні. Потужність служби обумовлюється розвитком промислової галузі у кантоні: чим слабший промисловий сектор у адміністративно-територіальній одиниці, тим менш забезпечена та упорядкована служба санітарії та захисту від пожеж.

Певними контрольними повноваженнями у сфері охорони праці у Швейцарії наділена Національна каса, що здійснює страхування від нещасних випадків і професійних захворювань. Оскільки усі підприємства у Швейцарії в імперативному порядку страхують своїх працівників від ризиків, обумовлених нещасними випадками на виробництві та професійними захворюваннями, то інспектори Національної каси здійснюють обов'язкову перевірку усіх нещасних випадків на виробництві. Компетенція цих інспекторів охоплює видання наказів про припинення усіх виробничих операцій, котрі, на думку інспектора, можуть становити небезпеку, а також контроль за реєстрами нещасних випадків і професійних захворювань на виробництві. За результатом такого контролю інспекторами може бути надано рекомендації для підприємств, що забезпечують охорону праці на недостатньому рівні, збільшити розмір страхових внесків за кожного працівника. Також у сфері контролю Національної каси Швейцарії перебуває рівень дотримання підприємствами норм впливу хімічних речовин, іонізуючої радіації, шумів і вібрації. Ефективне здійснення такого виду контролю є можливим завдяки функціонуванню у складі Національної каси відомчих лабораторій [5].

У Франції контроль за забезпеченням безпечних і здорових умов праці покладається на Інспекцію праці. У разі виявлення порушень у сфері охорони праці Інспекція не має права безпосередньо притягати до відповідальності винного підприємця. Алгоритм здійснення повноважень Інспекції праці передбачає звернення до суду із зазначених питань. Також французьке законодавство передбачає звернення Інспекції до суду у разі необхідності тимчасово закрити підприємство або видати обов'язкові накази (наприклад, про евакуацію персоналу) за надзвичайних обставин. У цьому разі суд розглядає таке звернення інспекторів у нагальному порядку [5].

У Бельгії державний контроль за охороною праці здійснюється на різних рівнях, включаючи федеральні, регіональні та місцеві владні структури. На федеральному рівні державний контроль за охороною праці здійснює Федеральне агентство з охорони праці та професійних захворювань (Fedris). Агентство здійснює інспектування підприємств та забезпечує дотримання вимог щодо безпеки та охорони здоров'я працівників на робочому місці. Fedris також відповідає за аналіз та обробку даних про професійні захворювання та нещасні випадки на виробництві. На регіональному рівні державний контроль здійснюють регіональні служби охорони праці, такі як Vlaamse Toezichtsraad voor het Welzijn op het Werk (Flemish Supervisory Body for Well-being at Work), Service public de Wallonie - Direction Générale Opérationnelle de l'Agriculture, des Ressources Naturelles et de l'Environnement (Public Service of Wallonia - General Operational Directorate for Agriculture, Natural Resources and Environment) та Bruxelles Prévention & Sécurité (Brussels Prevention & Security). Ці служби забезпечують дотримання вимог щодо безпеки та охорони здоров'я працівників на території своєї діяльності та здійснюють контроль за дотриманням нормативів та правил охорони праці на підприємствах. Місцевий контроль здійснюють місцеві органи влади, такі як міські, комунальні та провінціальні управління охорони праці. Бельгійська система урядування охорони праці охоплює такі органи влади, як Бельгійська федеральна державна служба з питань зайнятості, праці та соціального діалогу, Інспекція праці, Служба з профілактики та захисту на виробництві (зовнішня і внутрішня) [6].

Доволі цікавим у контексті контролю за охороною праці та дотриманням законодавства у цій сфері є досвід Німеччини, оскільки німецька правова система охорони праці характеризується так званим дуалізмом зацікавлених сторін. Даний феномен проявляється у тому, що система охорони праці базується на двох «стовпах»: першим із них є органи державної влади та урядові структури, а

другим — законодавчо встановлена система страхування від нещасних випадків. Перший «стовп» є дворівневим, оскільки відповідні органи державної влади та урядові структури функціонують як на загальнодержавному, так і на регіональному (федеральному) рівнях.

На національному рівні організаційно-правова система охорони праці Німеччини представлена Національним Парламентом (Бундестагом, Бундесратом), наділеним законодавчими повноваженнями щодо охорони праці, Федеральним міністерством праці та соціальних питань (Bundesministerium für Arbeit und Soziales, BMAS), до повноважень якого входить підготовка законів, постанов із питань охорони праці та контроль за органами влади у сфері охорони праці, Федеральний інститут охорони праці (Bundesanstalt für Arbeitsschutz und Arbeitsmedizin, BauA), що є науково-дорадчим органом, підпорядкованим Федеральному міністерству праці та соціальних питань.

Федеральний рівень представлений міністерствами та інспекціями праці, відповідальними за виконання закону у сфері охорони праці шістнадцяти земель.

Другий «напрямок» становлять галузеві законодавчі установи зі страхування від нещасних випадків. Такі установи створюються як органи самоврядування відповідно до публічного законодавства (Unfallversicherungsträger, UVT) та контролюються державними органами. Їх повноваження охоплюють запобігання проблемам зі здоров'ям, спричинених виконанням робочих функцій, визначення профілактики таким проблемам, проведення дослідження та інспектування умов праці на кожному німецькому підприємстві, незалежно від його розміру, чисельності працівників і форми власності, оскільки страхування у таких установах здійснюється підприємствами в імперативному порядку.

Також елементом другого «напряму» охорони праці у Німеччині є Національна конференція з питань охорони здоров'я (Arbeitsschutz Konferenz, NAK). Вона є органом найвищого рівня координації, й до її складу входять представники різних політичних партій, що у консультативному порядку співпрацюють із соціальними партнерами. Основним завданням Національної конференції з питань охорони здоров'я є встановлення порядку денного Спільної німецької стратегії охорони здоров'я та здійснення стратегічного керівництва її реалізацією. Також складовою другого «стовпа» системи охорони праці у Німеччині є Спільні регіональні координаційні органи та інститути страхування від нещасних випадків (Gemeinsame Landesbezogene Stellen, GLS), котрі відповідають за угоди про спільні програми та стратегії інспекцій.

Отже, як бачимо система охорони праці у Німеччині у загальному вигляді є двоелементною. Такий підхід до побудови даної структури забезпечує мінімізацію незаконних маніпуляцій у сфері охорони праці, оскільки усі елементи обох «стовпів», за великим рахунком, є взаємозалежними один від одного та перебувають під контролем один одного.

Із вище наведеної характеристики повноважень органів як загальнодержавного, так і федерального рівня, що функціонують у системі охорони праці, стає очевидним широке коло їх повноважень. Однак, із урахуванням предмету нашого дослідження, зосередимо увагу лише на тих органах влади, котрі наділені контрольними повноваженнями у сфері охорони праці. Одразу зауважимо, що у Німеччині нагляд і контроль за регулюванням охорони праці та дотриманням законодавства із цих питань делеговані регіональним (федеральним) органам. Таким чином, регіональна система органів контролю та нагляду за охороною праці складається із шістнадцяти органів охорони праці, спеціальних органів гірничодобувної та морської промисловості, які у сукупності прийнято називати інспекціями праці. Інспекції праці здійснюють контроль за станом охорони праці, регулюванням робочого часу, захистом прав молодих працівників та матерів, безпекою продуктів, медичних препаратів, провадженням екологічної безпеки.

За алгоритмом, що враховує сектори та класи розмірів підприємств, інспекції праці наділені правом встановлювати категорію ризику у сфері охорони праці для інспектованих ними компаній: чим нижча категорія ризику (ймовірності нещасного випадку на підприємстві), тим рідше таке підприємство інспектується.

Крім того, право контролю за станом охорони праці на підприємствах мають служби технічного огляду органів страхування від нещасних випадків. Вони зосереджують свою увагу на перевірці дотримання правил охорони праці.

Певні контрольні функції щодо охорони праці реалізуються й структурними одиницями власне підприємств. Так, на підприємствах, де чисельність працівників переважає 20 осіб, обов'язково має бути призначений Безпековий делегат, основними завданнями якого є підтримка управління охороною праці та перебування у статусі довіреної особи працівників із питань охорони праці. До того ж, у таких підприємствах конче має бути створений Комітет із питань охорони здоров'я, що засідає щонайменше чотири рази на рік та контролює питання охорони праці та стану здоров'я працівників [7].

Висновки та пропозиції дослідження. Таким чином, зазначимо, що практика ЄС у сфері здійснення контролю за забезпеченням охорони праці може бути у найбільш загальному вигляді представлена в таких тезисах:

- універсального органу, котрий би здійснював власне лише контрольні функції щодо забезпечення праці, у ЄС не створено; натомість, на національних рівнях країн-членів контрольні повноваження у досліджуваній сфері реалізуються, як правило, цілими системами органів і служб;

- основною характеристикою національних організаційно-правових систем здійснення контролю за дотриманням норм охорони праці є взаємодія між державним та громадським сектором, що, в кінцевому результаті, виражається у добре налагодженому та продуктивному соціальному діалозі;

- контролюючі функції відповідних державних інституцій хоча й продовжують мати важливе значення у процесі якісного забезпечення охорони праці у ЄС, однак, усе більш домінуючих позицій набуває профілактичний та просвітницький функціонал органів державної влади у сфері охорони праці.

На нашу думку, саме ці зазначені тези повинні стати «відправними точками», основоположними засадами у процесі адаптації українського законодавства та повсякденної практики у сфері контролю за забезпеченням охорони праці до норм та стандартів ЄС.

Список використаних джерел:

1. TOWARDS FAIR LABOUR MOBILITY: SETTING UP A EUROPEAN LABOUR AUTHORITY. European Commission. 9 April 2019. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20190506STO44344/how-the-eu-improves-workers-rights-and-working-conditions>
2. Мельник-Лимонченко О.Р. Досвід Європейського Союзу у сфері контролю за забезпеченням охорони праці. Національний юридический журнал: теория и практика (National law journal: theory and practice). 2020. №2(42). С.117-122.
3. Мелин, Б., Мет, Х. (2006). Правовая система Европейского Союза – роль и значение охраны труда. Сближение нормативной базы по охране труда и безопасности. EuropeAid/ 119764/C/SV/RU
4. Костенко О. Охорона праці в Україні з огляду на інтеграцію до Європейського Союзу. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2007. №2. С. 166-168.
5. Ізуйта П.О. Досвід європейських країн у сфері охорони праці. Інформація і право. 2014. №2(11). С. 38-43.
6. From policy to practice: Safety and Health in Micro and Small Enterprises in the EU European Risk Observatory National Report: Romania. European Agency for Safety and Health at Work, 2018. URL: <https://osha.europa.eu/en/related-content/16631/publication/56%2B126%2B97>
7. Germany- Safety and Health in Micro and Small Enterprises in the EU: the view from the workplace. European Agency for Safety and Health at Work, 2018. URL: <https://osha.europa.eu/en/publications/germany-safety-and-health-micro-and-small-enterprises-eu-view-workplace/view>

УДК 342.95:343.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.16>

АНТИКОРУПЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ

Нестеренко К.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін, факультету №2, Криворізького Навчально Наукового Інституту ДонДУВС
м. Кривий Ріг, Україна*

<https://orcid.org/0000-0003-0917-6881>

Булгакова О.В.,

*кандидат економічних наук, доцент, завідувачка кафедри державно-правових дисциплін, факультету №2, Криворізького Навчально Наукового Інституту ДонДУВС
м. Кривий Ріг, Україна*

<https://orcid.org/0000-0002-0893-3732>

Нестеренко К.О., Булгакова О.В. Антикорупційна політика України в контексті війни.

У статті досліджено особливості національної антикорупційної політики у світлі євроінтеграційних процесів, розвитку громадянського суспільства та повномасштабної війни. Зазначено, що негативний вплив корупції додатково виявляється в падінні авторитету країни, органів державної влади, моральних цінностей у суспільстві, вона зумовлює проникнення кримінальної складової в державно-управлінські та суспільні відносини, а також підриває економічні й політичні засади держави, блокує надходження іноземних інвестицій, що призводить до тінізації економіки.

Охарактеризовано поняття індексу сприйняття корупції та антикорупційної політики, її нормативне підґрунтя і інституційне забезпечення. Проаналізовано комплексні підходи до розробки та впровадження змін задля зниження рівня корупції в окремих сферах життєдіяльності держави. Окреслено ключові недоліки сучасної антикорупційної політики.

Обґрунтовано, що важливими умовами збереження суверенітету держави й відновлення її територіальної цілісності є належна збройна відсіч посягань окупантів, забезпечення соціально-економічних основ і політичної стабільності в країні. У цих умовах протидія корупції продовжує залишатися пріоритетним напрямом державної політики та вимагає від керівництва держави впровадження подальших кардинальних антикорупційних заходів у системі державного управління. Доведено, що поряд з відсіччю військової агресії не менш актуальним пріоритетом для всіх органів державної влади сьогодні має стати боротьба з корупцією. Наголошено, що, питання запобігання та протидії корупції, формування антикорупційної державної політики не втрачає своєї актуальності не під час дії військового стану ні у повоєнний період. Зауважено на тому що Україна демонструє суттєві зрушення у цьому, навіть незважаючи на те, що майже всі ресурси держави і суспільства зараз спрямовані на захист від неспровокованої військової агресії російської федерації. Запропоновано шляхи удосконалення методології розробки та реалізації антикорупційної політики з урахуванням індексу сприйняття корупції.

Ключові слова: корупція, антикорупційна діяльність, антикорупційна політика, індекс сприйняття корупції, антикорупційні органи, державне управління, військова агресія.

Nesterenko K.O., Bulgakova O.V. Anti-corruption policy of Ukraine in the context of war.

The article examines the peculiarities of national anti-corruption policy in the light of European integration processes, civil society development and full-scale war.

It is noted that the negative impact of corruption is additionally manifested in the decline of the authority of the country, state authorities, moral values in society, it causes the penetration of a criminal component into state-management and social relations, as well as undermines the economic and political foundations of the state, blocks the inflow of foreign investments, which leads to shadowing of the economy.

The concept of the index of perception of corruption and anti-corruption policy, its normative basis and institutional support are characterized.

Comprehensive approaches to the development and implementation of changes to reduce the level of corruption in certain spheres of the state's life have been analyzed.

The key shortcomings of the modern anti-corruption policy are outlined.

It is substantiated that the important conditions for preserving the sovereignty of the state and restoring its territorial integrity are the proper armed repulsion of the invaders' encroachments, the provision of socio-economic foundations and political stability in the country. In these conditions, combating corruption continues to be a priority area of state policy and requires the state leadership to implement further radical anti-corruption measures in the state administration system.

It has been proven that, along with repelling military aggression, the fight against corruption should be an equally urgent priority for all state authorities today. It is emphasized that the issue of preventing and countering corruption, the formation of anti-corruption state policy does not lose its relevance neither during martial law nor in the post-war period. It was noted that Ukraine shows significant changes in this regard, despite the fact that almost all the resources of the state and society are now directed to the protection against unprovoked military aggression of the Russian Federation.

Ways of improving the methodology of development and implementation of anti-corruption policy, taking into account the corruption perception index, are proposed.

Key words: corruption, anti-corruption activity, anti-corruption policy, corruption perception index, anti-corruption bodies, state administration, military aggression.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, не зважаючи на повномасштабне військове вторгнення російської федерації в Україну, наша держава продовжує процеси реформування низки сфер державної політики, процеси демократизації, лібералізації та європейської інтеграції, що активізувались після Революції Гідності та набули ще більшої інтенсивності в умовах війни.

Умовою досягнення статусу розвиненої демократії, забезпечення взаємної довіри між владою та суспільством, розвиток суспільних відносин і вільної конкуренції, створення рівних можливостей для розвитку усіх громадян, суб'єктів господарювання і органів державної влади та місцевого самоврядування і, зрештою, повноцінне входження України до глобального цивілізаційного простору є наявність та реалізація ефективної і зваженої державної антикорупційної політики.

Враховуючи необхідність виконання Україною Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом, ключові завдання для підготовки до повноцінної інтеграції з європейським спів товариством, а також беручи до уваги відповідні вимоги європейської та світової спільноти, одним з найбільш актуальних завдань державного управління на сьогодні є посилення політик, інструментів та механізмів боротьби з корупцією на різних рівнях.

Стан опрацювання. Вирішенню різних організаційно-правових проблем корупційної діяльності та вдосконаленню вітчизняного антикорупційного законодавства присвячено праці В.Б. Аве'рянова, Ю.В. Бауліна, С.Г. Брателя, О.М. Бандурки, О.Ю. Бусол, Б.М. Головіна, О.М. Джужі, О.Ю. Дрозда, А.П. Закалюка, М.В. Калатура, А.Т. Комзюка, О.М. Костенка, А.О. Левчук, О.М. Литвинова, І.О. Лугового, О.А. Мартиненка, М.І. Мельника, І.Д. Пастуха, О.П. Рябченко, В.В. Сокурєнка, В.М. Трепака, Т.В. Хабарова, В.В. Черня, В.І. Шакуна, С.О. Шатрави та інших. Незважаючи на значну кількість робіт, що були присвячені питанням запобігання і протидії корупції, окремі аспекти антикорупційної політики нашої держави в умовах воєнного стану не досліджувалися.

Метою статті є теоретико-методологічне обґрунтування механізмів протидії корупції, а також державної антикорупційної політики крізь призму аналізу індексу сприйняття корупції.

Виклад основного матеріалу. Transparency International Ukraine - акредитований представник глобального руху Transparency International, який з 2012 року допомагає Україні ставати сильнішою. Організація комплексно підходить до розробки та впровадження змін задля зниження рівня корупції в окремих сферах.

Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) – показник, який з 1995 року розраховується міжнародною організацією Transparency International. Сама організація не проводить власних опитувань. Індекс розраховують на основі 13 досліджень авторитетних міжнародних установ і дослідницьких центрів. Для визначення оцінки України використано 9 джерел [3].

Ключовим показником Індексу є кількість балів, а не місце в рейтингу. Мінімальна оцінка (0 балів) означає, що корупція фактично підміняє собою державу, максимальна (100 балів) свідчить про те, що корупція майже відсутня в житті суспільства. Індекс оцінює корупцію лише в державному секторі.

Індекс сприйняття корупції, розрахований Transparency International Ukraine у 2022 році, свідчить, що Україна перемістилася на 1 бал вище, порівняно з попереднім роком. Одержавши 33 зі 100 можливих балів, вона займає 116 місце зі 180 країн світу. Так само 33 бали мають Алжир, Ангола, Замбія, Монголія, Сальвадор та Філіппіни [3].

Для нашої країни, для її розвитку це має не аби яке значення, а особливо в контексті війни.

Попри російське вторгнення, наша країна показала, що її прогрес в боротьбі з корупцією це сталий процес, який продовжується навіть у надскладний період існування держави [2].

Агресія з боку росії стала іспитом для усіх українських державних інституцій, у тому числі й для антикорупційних органів, створених уже після Революції Гідності. Робота антикорупційних органів, попри деякі обмеження, зумовлені воєнним часом, все одно відбувалася, а її результати були помітними. Також саме у 2022 році українська влада виконала низку обіцянок щодо антикорупційної сфери, які давала раніше.

Серед безперечних досягнень минулого року потрібно назвати ухвалення державної Антикорупційної стратегії, довгоочікуване призначення керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, яка активізувала розслідування щодо топ-корупції. Також свою ефективність показав Вищий антикорупційний суд – за 2022 рік суд розглянув 49 справ, із яких 37- з винесенням вироків [1].

Однак зростання України в останні роки могло бути значно помітнішим, а ефект від боротьби з корупцією – відчутнішим.

Якби конкурс з обрання керівника САП не затягувався, а відбувся, як був запланований у 2021 році, антикорупційні розслідування активізувалися б раніше. Якби парламент не не затягував прийняття Антикорупційної стратегії на 2 роки, Україна значно раніше отримала б чіткий план дій у боротьбі з корупцією [4].

Якби антикорупційні органи мали повноцінну операційну та інституційну спроможність (фактичну можливість прослуховування для НАБУ, доступ до належної судової експертизи, розширення повноважень САП), антикорупційна система, яка вистояла і під час повномасштабної війни, працювала б ефективніше.

Успіхи України в Індексі сприйняття корупції за останні 10 років показали, що позитивні зміни можливі, якщо на це є політична воля. За цей час Україна відзначилася справді помітним приростом в СРІ, вітчизняна антикорупційна система показала свою спроможність, і ці ж успіхи відзначає світ. Але на тлі світового рейтингу наші результати пока, що попереду ще багато роботи [5].

У 2022 році ми бачили чимало антикорупційних розслідувань, тому що корупція є внутрішнім ворогом, боротьба з яким завжди на часі.

В останні місяці суспільство сформувало запит на значно жорсткіші міри з покарання корупціонерів, а громадськість та ЗМІ зі свого боку ще пильніше відстежують можливі випадки корупції. І для того, щоб процес такого моніторингу був успішним, попри воєнний час в Україні треба максимально відкривати дані там, де це не шкодить безпеці.

Наступні роки для нашої країни багато в чому стануть вирішальними: на Україні чекає не лише перемога у війні з росією, а й складний шлях до повноцінної інтеграції з ЄС. І він, безперечно, неможливий без ефективних антикорупційних реформ [2].

На наш погляд, для зниження рівня корупції у 2023 році необхідно:

- Завершити конкурси й обрати професійних, незалежних і доброчесних керівників органів антикорупційної екосистеми: Агентства з розшуку та менеджменту активів, Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції.

- Провести реформу конституційного правосуддя з урахуванням висновків, наданих Венеційською комісією. Провести прозорий конкурс з відбору суддів Конституційного Суду України. Оновити органи суддівського самоврядування для забезпечення нормального функціонування судових установ та запуску повноцінної судової реформи.

- Відкрити дані, де це можливо і не шкодить інтересам безпеки та оборони. Відновити подання електронних декларацій та їх перевірку НАЗК. Відновити подання звітів політичних партій. Відновити функціонал органів, який обмежили через війну, окрім очевидних і обґрунтованих винятків.

- Використовувати електронну систему Prozorro для закупівель відновлення України після російського вторгнення. Забезпечити ефективний контроль та моніторинг закупівель.

Висновки. Негативний вплив корупції додатково виявляється в падінні авторитету країни, органів державної влади, моральних цінностей у суспільстві, вона зумовлює проникнення кримінальної складової в державно-управлінські та суспільні відносини, а також підриває економічні й політичні

засади держави, блокує надходження іноземних інвестицій, що призводить до тінізації економіки, тощо. Безперечно, після Перемоги над державою-агресором перед Україною постане низка економічних, політичних і соціальних проблем, викликаних війною та посиленіх корупцією. У зв'язку з цим наша держава має вже зараз формувати і здійснювати ефективну скоординовану політику протидії корупції, встановлювати й заохочувати ефективні види практики, спрямовані на запобігання корупції. Це потребує злагодженої роботи всіх державних органів і суспільства, діяльність яких має бути спрямована не лише на викорінення корупції як явища, а й запобігання умовам, що спричиняють її виникнення. Таким чином, поряд з відсіччю військової агресії не менш актуальним пріоритетом для всіх органів державної влади сьогодні має стати боротьба з корупцією.

Список використаних джерел:

1. Антикорупційна діяльність. Урядовий портал: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/antikorupciyna-diyalnist>.
2. Антикорупційна політика в Україні. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/atikorupcion/lectures/lecture_7.html.
3. Індекс сприйняття корупції – 2022. Transparency International Ukraine: веб-сайт. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-spryinyattya-koruptsiyi-2022/>.
4. Конвенція ООН проти корупції. Конвенція ООН: ратифікована в Україні Законом України від 18.10.2006 р. № 50. Верховна Рада України. Законодавство України: вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
5. Кравчук М., Лаврів І. Сутність корупції та основні шляхи її подолання. Актуальні проблеми правознавства. 2021. № 3. С. 31–36.
6. Нагорняк Л. Нагорняк А.В. Шляхи подолання корупції. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10547/16_%D0%9D%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%8F%D0%BA_260-261.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 14.09.2022).
7. Про запобігання і протидію корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. Верховна Рада України. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.

УДК: 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.17>

ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ В МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Пащенко Є.М.,
доктор філософії (PHD)
старший викладач кафедри військового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid:<http://orcid.org/0000-0002-7178-0601>
enp_urist@ukr.net

Іващенко С.М.,
старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid:<http://orcid.org/0000-0001-6846-7422>
0731234073@ukr.net

Пащенко Є.М., Іващенко С.М. Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві Оборони України та Збройних Силах України.

Стаття розглядає поняття ризику в трьох взаємопов'язаних аспектах. Стаття також розглядає управління ризиком як процес прийняття рішень і здійснення заходів, спрямованих на зміну ризику. Механізм управління ризиками описується як сукупність інструментів, методів, форм та засобів, що використовуються суб'єктами керування ризиками для розробки та реалізації управлінських рішень, спрямованих на попередження настання ризиків, зменшення їх впливу та подолання наслідків.

Стаття акцентує увагу на важливості управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України для забезпечення безпеки та ефективності їх діяльності. У контексті цієї статті, ризик означає можливість виникнення небажаних подій або невдач, які можуть завадити досягненню поставлених цілей.

Окрім цього, у статті розглядається порядок організації внутрішнього контролю та управління ризиками в системі Міністерства оборони України, який був затверджений наказом Міністерства оборони України. Автор вказує на активну співпрацю з представниками країн-членів НАТО та адаптацію основних положень до вимог Інтегрованої моделі внутрішнього контролю, розробленої COSO. Стаття також висвітлює значення стандарту COSO, його принципи та взаємодію з вісьмома компонентами внутрішнього контролю. Основними принципами управління ризиками є ідентифікація, оцінка, планування, моніторинг, запобігання та зменшення ризиків. В статті також зазначається проактивний підхід до управління ризиками, інтегрований підхід на всіх рівнях управління, участь всіх зацікавлених сторін та принцип неперервності.

Стаття розглядає важливість розуміння поняття ризику та впровадження принципів управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України з метою забезпечення безпеки, ефективності та успішності їх діяльності. Стаття акцентує увагу на тому, що управління ризиками має стати вирішальною частиною стратегічного планування та прийняття рішень, спрямованих на досягнення стратегічних цілей та завдань організації. Автор статті описує основні етапи управління ризиками в Міністерстві оборони України, включаючи ідентифікацію ризиків, їх оцінку, планування заходів з управління ризиками, впровадження цих заходів, а також моніторинг та оцінку їх ефективності. Також розглядаються дії та принципи, які мають бути враховані під час управління ризиками, зокрема залучення експертів, комунікація та звітність, постійне вдосконалення, урахування законодавства та міжнародних стандартів, а також співпраця з партнерами та союзниками. Стаття закликає до організації внутрішнього контролю та управління ризиками в Міністерстві оборони України та вказує на роль керівників органів військового управління у цьому процесі. Автори стверджують, що ефективне управління ризиками сприятиме зменшенню негативних наслідків та під

та підтримка вищого керівництва є важливими факторами для успішного впровадження управління ризиками в Міністерстві оборони України.

Ключові слова: ризики, управління ризиками, внутрішній контроль, управління, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, стандарти.

Pashchenko E.M., Ivashchenko S.M. Concepts and principles of risk management in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine.

This article explores the concept of risk in three interconnected aspects. It also discusses risk management as a process of decision-making and implementation of measures aimed at changing risks. The mechanism of risk management is described as a set of tools, methods, forms, and means used by risk management entities to develop and implement management decisions aimed at preventing risks, reducing their impact, and overcoming consequences.

The article emphasizes the importance of risk management in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine to ensure their security and effectiveness. In the context of this article, risk refers to the possibility of unwanted events or failures that can hinder the achievement of set goals.

Furthermore, the article examines the organization of internal control and risk management within the Ministry of Defense of Ukraine, which was approved by the Ministry's order. The author highlights active cooperation with representatives of NATO member countries and adaptation of key provisions to the requirements of the Integrated Internal Control Model developed by COSO. The article also highlights the significance of the COSO framework, its principles, and its interaction with the eight components of internal control. The key principles of risk management include identification, assessment, planning, monitoring, prevention, and risk reduction. The article emphasizes a proactive approach to risk management, an integrated approach at all levels of management, the involvement of all stakeholders, and the principle of continuity.

The article underscores the importance of understanding the concept of risk and implementing risk management principles in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine to ensure safety, effectiveness, and operational success. It highlights that risk management should become an integral part of strategic planning and decision-making aimed at achieving organizational goals and objectives. The article describes the main stages of risk management in the Ministry of Defense of Ukraine, including risk identification, assessment, planning of risk management measures, implementation of these measures, as well as monitoring and evaluation of their effectiveness. It also discusses the actions and principles that should be considered during risk management, such as involving experts, communication and reporting, continuous improvement, compliance with legislation and international standards, as well as cooperation with partners and allies. The article calls for the establishment of internal control and risk management within the Ministry of Defense of Ukraine, highlighting the role of military command authorities in this process. The authors assert that effective risk management will contribute to reducing negative consequences, and support from top management is crucial for successful implementation of risk management in the Ministry of Defense of Ukraine.

Key words: risks, risk management, internal control, management, Ministry of Defense of Ukraine, Armed Forces of Ukraine, standards.

Актуальність проблеми дослідження. На сьогоднішній день, успішна реалізація бойових можливостей та виконання завдань Збройних Сил України вимагає значних матеріально-технічних ресурсів, підвищеної готовності озброєння і військової техніки, наявності навченого особового складу і забезпечення їх високого рівня морально-психологічного стану. Однак, в результаті комплексного огляду сектору безпеки і оборони, а також аналізу досвіду участі Збройних Сил України у антитерористичних операціях, було встановлено, що однією з проблем функціонування сил оборони в умовах поточних і потенційних загроз є наявність корупційних проявів у системі забезпечення військ. Це погіршує їхню здатність до виконання покладених на них завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями природи ризиків, факторів, що призводять до їх виникнення, прогнозування та управління, займалися науковці як з України, так і з-за кордону. Наприклад, В.В. Вітлінський та Г.І. Великоіваненко розглядають ризик як економічну категорію, яка невід'ємно притаманна діяльності суб'єктів господарювання і пов'язана з сприйняттям і подоланням невизначеності, конфліктів у ситуаціях планування, оцінювання, управління та необхідного вибору [5, с. 39]. Семенова К.Д. та Тарасова К.І. дають визначення сутності категорії ризику як єдності трьох аспектів [3]. Міжнародні організації та дослідницькі установи, що займаються цією проблематикою, також пропонують свої підходи до організації та управління ризиками.

Мета дослідження – проаналізувати поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та у Збройних Силах України.

Об’єкт дослідження – поняття та принципи управління ризиками.

Предмет дослідження – аналіз поняття та принципів управління ризиками в Міністерстві оборони України та у Збройних Силах України.

Виклад основного матеріалу. У монографії В.В. Вітлінського зазначається, що поняття терміну «ризик» є похідним від латинського терміна «resesum», що перекладається як «небезпека» або «скеля». Цей зв’язок виник не випадково, оскільки зіткнення з прибережною скелею для мореплавців вважалося найбільшою небезпекою [8, с. 28].

Відповідно до міжнародного стандарту ISO 31000:2009, ризик – це вплив невизначеності на досягнення цілей [7]. Також, Стенфордська енциклопедія філософії дає цікаве визначення поняття «ризик» – це небажана подія, яка може або не може статися [4].

Вивчення причин виникнення та розуміння природи ризиків є основним завданням ризикології, науки, яка досліджує закономірності, передумови виникнення, прогнозування, методи оцінки та ймовірність настання небажаних подій, що не сприяють запланованому розвитку дій та операцій у процесі будь-якої діяльності та ухваленні управлінських рішень. Ризикологія, як наука, має на меті розробку теоретичних положень на основі проведених досліджень, які пояснюють причинно-наслідкові зв’язки між об’єктами, предметами та явищами в ризиковому середовищі.

Один із основних інструментів для перетворення отриманих теоретичних знань на практичний рівень – це ризик-менеджмент (risk management). Він представляє собою систему управління ризиками, яка включає методи та прийоми для досягнення запланованих цілей, передбачення негативних подій, зменшення їх впливу та прийняття заходів для нейтралізації, запобігання або зменшення наслідків негативних непередбачуваних обставин (форс-мажорних ситуацій).

Надумку Семенової К.Д. та Тарасової К.І., поняття ризику можна тлумачити в трьох взаємопов’язаних аспектах. По-перше, ризик як явище характеризується змінністю й випадковістю економічних, політичних та соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві. Він вказує на ймовірність настання однієї або декількох альтернативних подій з невідомим результатом у майбутньому.

По-друге, ризик підприємства в цілому відображає об’єктивно-суб’єктивну природу ситуації невизначеності, яка супроводжує всі сфери функціонування підприємницького суб’єкта. Він виражає ймовірність отримання підприємством несприятливого результату у формі збитків.

По-третє, ризик сфери діяльності підприємства характеризує об’єктивно-суб’єктивну природу ситуації невизначеності, що супроводжує певну галузь діяльності підприємства. Він вказує на ймовірність отримання господарюючим суб’єктом збитків або надприбутку [3].

Управління ризиком являє собою процес прийняття рішень і здійснення заходів, спрямованих на зміну ризику. Механізм управління ризиками – це сукупність інструментів, методів, форм та засобів взаємодії суб’єктів керування ризиками з метою розроблення та реалізації управлінських рішень, спрямованих на попередження настання ризиків, зменшення і подолання наслідків їх впливу [1].

Управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України є важливим аспектом забезпечення безпеки та ефективності їх діяльності. Поняття ризику в цьому контексті означає можливість виникнення небажаних подій або невдач, які можуть завадити досягненню поставлених цілей та завдань. Управління ризиками спрямоване на ідентифікацію, аналіз, оцінку та контроль ризиків з метою зменшення їхнього впливу та мінімізації негативних наслідків.

Порядок організації внутрішнього контролю та управління ризиками в системі Міністерства оборони України був затверджений наказом Міністерства оборони України від 02 квітня 2019 року № 145 [2] для нормування управління ризиками в Міністерстві оборони України. Варто відзначити, що розробка цього Порядку проводилася з активною співпрацею з представниками країн-членів НАТО, а його основні положення були адаптовані до вимог Інтегрованої моделі внутрішнього контролю, спрямованого на управління ризиками, розробленої Комітетом організацій-спонсорів Комісії Тредвея (The committee of sponsoring organizations of the Treadway Commission – COSO).

Стандарт COSO (Комітет організацій-спонсорів Комісії Тредвея) є широко відомим в Україні та застосовується в більшості державних організацій. Він був розроблений в США та має власну систему оцінювання ефективності внутрішнього контролю (СВК) під назвою «Internal Control – Integrated Framework: Illustrative Tools for Assessing Effectiveness of a System of Internal Control». Цей стандарт має останню редакцію, яка була опублікована у 2017 році. Важливо зазначити, що він є обов’язковим

для публічних компаній в США і є одним з небагатьох стандартів, що мають законодавче закріплення. Закон Сарбейнса-Окслі (Sarbanes-Oxley Act) з 2002 року вимагає щорічно оцінювати ефективність СВК та звітувати про неї перед зовнішніми користувачами інформації [6].

Таким чином, по-перше, визначення та управління ризиками в організації проводиться відповідно до стандарту COSO, де управління ризиками здійснюється на основі принципу «раціональної впевненості», який спрямований на досягнення поставлених цілей. Підходом до оцінки ризиків є розгляд властивого (типового) ризику та залишкового ризику, а також встановлення стратегій та механізмів для ефективного управління. Ці процеси інтегровані в структуру організації та спрямовані на збереження її вартості. Управління ризиками можливе тоді, коли ризик оцінений та може бути підданий управлінню.

По-друге, у стандарті COSO описана структура та принципи функціонування. Система включає п'ять взаємопов'язаних елементів внутрішнього контролю, які визначаються як:

- контрольне середовище,
- оцінювання ризику,
- заходи контролю,
- збір і аналіз інформації,
- моніторинг і виправлення помилок.

Ці елементи взаємодіють з вісьмома компонентами та підкріплюються відповідними деталями. Графічне зображення цієї моделі у світовій практиці відоме як «куб COSO» [9, с. 168].

Одним з ключових понять управління ризиками є ідентифікація ризиків. Це процес виявлення потенційних загроз, небезпек або невизначеностей, які можуть мати негативний вплив на діяльність організації. За допомогою систематичного аналізу, спеціалісти визначають ризики та їх характеристики, що дозволяє зосередити зусилля на їх подальшому управлінні.

Управління ризиками також базується на принципі оцінки ризиків. Цей процес передбачає визначення ймовірності настання ризику та його потенційних наслідків. Шляхом оцінки ризиків експерти можуть прийняти обґрунтовані рішення та визначити пріоритетні напрямки дій для зниження ризиків.

Інший важливий принцип – це планування та розробка стратегій управління ризиками. Організації повинні мати визначений план дій, який включає в себе ідентифікацію, оцінку, вибір та впровадження заходів з управління ризиками. Цей план повинен бути гнучким та відповідати мінливому середовищу, а також враховувати специфіку діяльності Міністерства оборони та Збройних Сил.

Додатково, принцип моніторингу та контролю дозволяє відстежувати ефективність застосованих заходів управління ризиками. Це означає постійне спостереження, аналіз і оцінку ризикових ситуацій, а також перевірку виконання запланованих заходів і реагування на зміни у ризиковому середовищі. Завдяки цьому принципу можна своєчасно виявляти нові ризики, оцінювати їх вплив і приймати відповідні коригувальні заходи.

Управління ризиками також передбачає принципи запобігання та зменшення ризиків. Це означає, що при розробці стратегій та планів дій враховуються можливі ризики, а також вживаються заходи для їх попередження та зниження впливу. Це можуть бути заходи з підвищення готовності особового складу, модернізації технічного забезпечення, покращення процедур безпеки та навчання персоналу [9].

Одним із основних принципів управління ризиками є проактивний підхід, що передбачає вжиття заходів з попередження ризиків до їх виникнення. Це включає систематичний аналіз потенційних загроз та визначення вразливостей, а також розробку та впровадження стратегій та заходів з ризик-менеджменту.

Ще одним принципом є інтегрований підхід, який передбачає врахування ризиків на всіх рівнях управління та в усіх сферах діяльності. Це означає, що управління ризиками повинне бути вбудоване у стратегічне планування, процеси прийняття рішень та операційну діяльність організації.

Також важливим принципом є участь всіх зацікавлених сторін. Управління ризиками повинне бути відкритим та прозорим процесом, тому важливо враховувати думки, інтереси та експертні знання представників різних підрозділів та рівнів управління. Це сприяє більш повному розумінню ризиків, обміну інформацією, а також спільному прийняттю рішень щодо стратегій запобігання та управління ризиками [10].

Крім того, принцип неперервності відображає необхідність постійного моніторингу, оцінки та оновлення існуючих ризиків. Ризик-менеджмент повинен бути динамічним процесом, що працює в умовах постійно змінного оточення та постійно змінних загроз.

Нарешті, принцип цілеспрямованості передбачає, що управління ризиками повинно бути спрямоване на досягнення стратегічних цілей та завдань організації. Ризик-менеджмент має бути вирішальною частиною стратегічного планування та прийняття рішень, що допомагає забезпечити ефективне використання ресурсів та досягнення поставлених цілей.

Загалом, розуміння поняття ризику та впровадження принципів управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України є важливим для забезпечення безпеки, ефективності та успішності їх діяльності.

Управління ризиком в Міністерстві оборони України є систематичним підходом до ідентифікації, оцінки, контролю та зменшення ризиків, що виникають у контексті оборонної діяльності. Воно включає в себе розробку та впровадження стратегій, політик, процедур, методів та інструментів, спрямованих на управління ризиками з метою забезпечення безпеки, ефективності та успішності діяльності Міністерства оборони України [10].

Управління ризиком в Міністерстві оборони України включає такі основні етапи:

1. Ідентифікація ризиків: визначення потенційних загроз, вразливостей та небезпек, які можуть впливати на оборонну діяльність.
2. Оцінка ризиків: аналіз і визначення ймовірності настання ризиків, вимірювання їх потенційних наслідків та визначення рівня прийнятності ризиків.
3. Планування заходів з управління ризиками: розробка стратегій, політик та планів дій для зменшення ризиків, включаючи встановлення пріоритетів, виділення ресурсів та прийняття необхідних заходів.
4. Впровадження заходів з управління ризиками: реалізація запланованих дій, виконання контролю за ризиками та вжиття необхідних коригувальних заходів.
5. Моніторинг та оцінка ефективності: постійний аналіз та оцінка ефективності прийнятих заходів з управління ризиками, виявлення нових ризиків та вдосконалення системи управління ризиками.

Управління ризиком в Міністерстві оборони України також включає такі дії та принципи:

1. Залучення експертів: співпраця з фахівцями та консультантами з різних галузей, які мають досвід у управлінні ризиками, зокрема в оборонному секторі.
2. Комунікація та звітність: забезпечення ефективного обміну інформацією щодо ризиків та вжитих заходів з управління, а також звітності про результати та виконання встановлених політик та процедур.
3. Постійне вдосконалення: аналіз результатів, виявлення недоліків та можливостей для покращення системи управління ризиками, а також впровадження нових методів та практик.
4. Урахування законодавства та міжнародних стандартів: дотримання встановлених норм, правил та стандартів щодо управління ризиками, зокрема міжнародних стандартів, які визнаються в оборонній галузі.
5. Співпраця з партнерами та союзниками: обмін досвідом та кращими практиками з управління ризиками з іншими країнами, організаціями та міжнародними установами, які також займаються оборонною справою.

Управління ризиком в Міністерстві оборони України має на меті забезпечення безпеки, ефективності та успішності діяльності в оборонному секторі, а також зменшення негативних наслідків та підвищення здатності до операцій в умовах ризику та невизначеності [10].

Керівники органів військового управління (підрозділів Міністерства оборони та Генерального штабу) організовують внутрішній контроль у своїх органах, координують внутрішній контроль у підпорядкованих установах, здійснюють його періодичну оцінку; у підпорядкуванні керівників знаходяться менеджери з внутрішнього контролю, які несуть відповідальність за інформування керівника про стан функціонування внутрішнього контролю та управління ризиками в установі; координатор внутрішнього контролю (підрозділ внутрішнього контролю органу військового управління – організовується на рівні командувань окремих родів військ (сил), оперативних (повітряних) командувань та Генерального штабу Збройних сил України), який здійснює координацію роботи з питань функціонування та моніторингу внутрішнього контролю у підпорядкованих установах; Головні інспекція Міністерства оборони України, в свою чергу, організовує заходи з впровадження внутрішнього контролю та управління ризиками у системі Міністерства оборони України, перевіряє стан організації внутрішнього контролю; Міністр оборони України організовує внутрішній контроль в апараті Міністерства оборони України та забезпечує його здійснення в системі Міністерства оборони

України; а Головнокомандувач Збройних Сил України організовує внутрішній контроль та управління ризиками у Збройних силах України [8].

Висновки. Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України базуються на визнанні необхідності ефективного виявлення, оцінки, контролю та мінімізації ризиків, які можуть вплинути на виконання завдань та досягнення стратегічних цілей.

Враховуючи викладений матеріал, важливо зазначити, що деякі аспекти розвитку управління ризиками в оборонній сфері залишаються невирішеними і вимагають додаткових наукових досліджень. Зокрема, це стосується створення системи управління та реагування на стратегічні ризики та загрози. У цьому контексті доцільно проаналізувати та порівняти принципи управління ризиками, які містять світові стандарти, з метою їх можливого використання при побудові інтегрованої системи управління ризиками у плануванні оборонних заходів. На даний момент в Україні не проведено наукових досліджень щодо практичних аспектів побудови такої системи.

Список використаних джерел:

1. Організація внутрішнього контролю та управління ризиками в обороні України. Методичний посібник. Київ: «Центр учбової літератури», 2022. 176 с.
2. Про затвердження Порядку організації в системі Міністерства оборони України та Збройних Сил України внутрішнього контролю та управління ризиками: Наказ Міністерства оборони України № 145 від 02.04.2019. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/145_nm_2019.pdf.
3. Семенова К.Д., Тарасова К.І. Організація системи управління ризиками на підприємстві. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць за ред. М.І. Зверькова (голов. ред.) та ін.*, Одеса: ОНЕУ. 2015. Вип. 3. № 58. С. 221–227.
4. Стенфордська енциклопедія філософії. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/risk/>.
5. Ткаченко В.А., Холод Б.І., Ковальчук К.Ф., Вітлінський В.В. Перспективи економіко-математичного моделювання в цифровій економіці. Сімдесят треті економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: *матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції*, Львів. 2023. С. 39–44.
6. A Guide To The Sarbanes-Oxley Act. URL: <https://www.soxlaw.com>.
7. ISO 31000:2009. URL: http://www.amu.kz/fotos-news/vstrecha_rectora_so_stud_31_oct/ISO%2031000-2009.pdf.
8. Kustrich K, Loishyn A. Analysis of factors of external and internal influence on the efficiency of the functioning of the internal control system. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, 9 (2), 2019. С. 37–56.
9. Slobodanyk S., Parkhomenko P., Demenev O., Tkach, I. Концептуальні підходи до формування критеріїв оцінювання ефективності системи внутрішнього контролю в Міністерстві оборони України. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, 11 (3), 2021. С. 162–178.
10. The official site of the Ministry of Defence of Ukraine. Organization of internal control and risk management: handbook. 2020. URL: [https://www.mil.gov.ua/content/pdf/vnytr_control/vp%208-00\(01\).01.pdf](https://www.mil.gov.ua/content/pdf/vnytr_control/vp%208-00(01).01.pdf).

УДК 351.813

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.18>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ НА ВОДІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖРИБАГЕНТСТВА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ РИБООХОРОННИХ РЕЙДІВ

Сахно А.П.,

*доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник.*

Коваленко Я.А.,

*викладач кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ.*

Сахно А.П., Коваленко Я.А. Актуальні питання взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства під час здійснення рибоохоронних рейдів.

У статті проаналізовано актуальні питання взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства під час здійснення рибоохоронних рейдів. Встановлено, що взаємодія підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства є важливою складовою співпраці зазначених суб'єктів публічного управління. Доведено, що на теперішній час сформовано потужну правову основу щодо співпраці підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства у сфері здійснення рибоохоронних рейдів, яка включає як організаційні аспекти взаємодії вищевказаних суб'єктів, так і визначає їх юрисдикційні повноваження у сфері рибоохорони. Виокремлено напрями взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства, до числа яких віднесено: виявлення порушень рибальства; захист водних ресурсів; здійснення контролю за виконанням ліцензійних умов на здійснення господарської діяльності у сфері добування риби; профілактика адміністративних та кримінальних правопорушень у галузі рибоохорони; реагування на надзвичайні ситуації; забезпечення контролю за ввезенням та вивезенням риби та морепродуктів через державний кордон України тощо. Підкреслено, що одним із ключових напрямів співпраці підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства слугує здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері рибоохорони у формі проведення рибоохоронних рейдів. Проаналізовано правове регулювання у сфері організації та здійснення правоохоронних рейдів та обґрунтовано потребу вдосконалення чинного адміністративного законодавства у цій сфері публічного управління, шляхом наділення підрозділів поліції на воді юрисдикційними повноваженнями у сфері рибоохорони. Визначено доцільність здійснення теоретико-правового аналізу нормативного забезпечення повноважень підрозділів поліції на воді у сфері рибоохорони, з метою вироблення пропозицій щодо підготовки проекту відомчого спеціалізованого нормативно-правового акту, спрямованого на врегулювання адміністративно-правового статусу зазначених підрозділів Національної поліції України.

Ключові слова: Національна поліція України, Держрибагентство, взаємодія, рибоохоронні рейди, рибоохорона, адміністративні правопорушення, юрисдикційні повноваження.

Sakhno A.P., Kovalenko Ya.A. Actual issues of interaction between water police units and territorial bodies of the State Fisheries Agency during fish protection raids.

The article analyzes current issues of interaction between water police units and territorial bodies of the State Fisheries Agency during fish protection raids. It was established that the interaction of water police units and territorial bodies of the State Fisheries Agency is an important component of the cooperation of these public administration entities. It has been proven that a strong legal basis has been formed for the cooperation of water police units and territorial bodies of the State Fisheries Agency in the field of fish protection raids,

which includes both the organizational aspects of the interaction of the above-mentioned subjects and determines their jurisdictional powers in the field of fish protection. Areas of interaction between water police units and territorial bodies of the State Fisheries Agency are highlighted, which include: detection of fishing violations; protection of water resources; implementation of control over the fulfillment of license conditions for carrying out economic activities in the field of fishing; prevention of administrative and criminal offenses in the field of fish protection; emergency response; ensuring control over the import and export of fish and seafood across the state border of Ukraine, etc. It is emphasized that one of the key areas of cooperation between the units of the water police and the territorial bodies of the State Fisheries Agency is the monitoring of compliance with the legislation in the field of fish protection in the form of conducting fish protection raids. The legal regulation in the field of organization and implementation of law enforcement raids was analyzed and the need to improve the current administrative legislation in this field of public administration was substantiated by giving water police units jurisdictional powers in the field of fish protection. The expediency of carrying out a theoretical and legal analysis of the regulatory support of the powers of water police units in the field of fish protection has been determined, with the aim of developing proposals for the preparation of a draft departmental specialized regulatory act aimed at regulating the administrative and legal status of the specified units of the National Police of Ukraine.

Key words: National Police of Ukraine, State Fisheries Agency, interaction, fish protection raids, fish protection, administrative offenses, jurisdictional powers.

Постановка проблеми. Організація ефективної взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Державного агентства меліорації та рибного господарства України (далі – Держрибагентство) є важливим завданням діяльності Національної поліції України у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави та протидії злочинності. Проте, особливого значення співпраця вищевказаних суб'єктів публічного управління набуває в процесі спільного здійснення правоохоронних рейдів.

Рибоохоронні рейди є одним із ефективних інструментів забезпечення реалізації державної політики в галузі охорони та використання водних біоресурсів. Такі рейди дозволяють виявляти та припиняти порушення законодавства з боку незаконних рибалок, які займаються неправомірним ловом риби та інших водних організмів.

Значення проведення рибоохоронних рейдів полягає у тому, що вони сприяють підвищенню ефективності контролю за використанням водних ресурсів, а також зменшують загрозу виникнення екологічних катастроф та забруднення водних об'єктів. Крім того, проведення рибоохоронних рейдів є важливим елементом формування свідомого ставлення громадян до охорони довкілля та раціонального використання водних ресурсів.

Разом з тим, на теперішній час в науці адміністративного права існує низка актуальних питань, що потребують вирішення, одне з яких пов'язано з необхідністю правового врегулювання взаємодії територіальних органів Держрибагентства та підрозділів поліції на воді, в частині наділення останніх юрисдикційними повноваженнями у сфері рибоохорони.

Стан опрацювання цієї проблематики. Теоретико-правові питання взаємодії органів публічного управління були предметом наукових досліджень В.В. Гевка, Д.П. Калаєнова, З.Р. Кісіль, М.В. Коваліва, О.М. Литвинова, І.О. Личенка та інших провідних науковців. Однак, низка аспектів взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства, зокрема, в контексті правового регулювання організації та проведення спільних рибоохоронних рейдів, потребують додаткового опрацювання.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є здійснення теоретико-правового аналізу напрямків взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства, а також вироблення пропозицій щодо удосконалення діяльності поліції на воді у сфері здійснення рибоохоронних рейдів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових публікацій дозволяє висновувати, що поняття взаємодії в юридичній літературі відображає процес співпраці між різними суб'єктами правовідносин, включаючи осіб, органи державної влади та інші організації. Взаємодія в юридичному контексті описує співпрацю, обмін інформацією, здійснення взаємовпливу між суб'єктами правовідносин з метою досягнення певних цілей та задач [1, с. 458].

У галузі адміністративного права взаємодію доволі часто розглядають в якості спеціального різновиду співпраці суб'єктів публічного управління, які виконують спільні завдання та здійснюють

узгоджену спільними управлінськими функціями діяльність. Зокрема, до числа характерних ознак взаємодії в публічному управлінні вчені відносять:

- полісуб'єктність правовідносин у галузі публічного управління;
- узгодженість заходів за місцем, часом, методами;
- визначення спільної мети діяльності суб'єктів публічного управління;
- визначення правової основи щодо забезпечення взаємодії;
- загальний зміст завдань, які вирішують суб'єкти взаємодії;
- визначення першочергових завдань спільної діяльності суб'єктів публічного управління;
- встановлення між суб'єктами взаємодії зв'язків субординаційного, координаційного, організаційного впливу та співробітництва [2; 3; 4].

Таким чином, взаємодія є важливим чинником, який здійснює позитивний вплив на стан протидії адміністративним правопорушенням у сфері рибохорони. Тому логічним, на наш погляд, видається судження О.О. Волобуєвої, яка переконана, що позитивний вплив взаємодії на адміністративно-правові відносини обумовлений її тлумаченням у якості системи, яка включає сукупність структурних елементів, таких як: взаємодіючі суб'єкти, відносини, що виникають у процесі їхньої спільної діяльності, об'єкти і мета спільної діяльності взаємодіючих суб'єктів [5, с. 185].

Аналіз правового регулювання взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства у сфері здійснення рибохоронних рейдів дозволяє констатувати, що на теперішній час сформовано доволі потужну правову основу їхньої співпраці в цьому напрямку, яка включає як організаційні аспекти взаємодії вищевказаних суб'єктів, так і визначає їх юрисдикційні повноваження у сфері рибохорони.

Так, відповідно до статі 5 Закону України «Про Національну поліцію», поліція у процесі своєї діяльності взаємодіє з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування відповідно до закону та інших нормативно-правових актів [6].

Відповідно до пункту 8 Положення про Державне агентство меліорації та рибного господарства України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 895, Держрибагентство під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє в установленому порядку з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, органами місцевого самоврядування, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами і організаціями [7].

Порядком проведення рибохоронних рейдів, затвердженим наказом Міністерства аграрної політики і продовольства України від 23 жовтня 2018 року № 512 визначено процедуру реалізації правоохоронної функції органів рибохорони шляхом проведення рибохоронних рейдів посадовими особами Держрибагентства або його територіальних органів (далі - посадові особи), спрямованих на здійснення заходів з охорони водних біоресурсів, запобігання та припинення порушень правил рибальства, регулювання рибальства у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах), внутрішніх морських водах, територіальному морі, виключній (морській) економічній зоні, на континентальному шельфі України, в місцях реалізації і транспортування водних біоресурсів та знарядь добування (вилову) [8].

При цьому, відповідно до пункту 2 коментованого наказу, поряд із посадовими особами Держрибагентства, до числа інших учасників рибохоронного рейду відносяться: громадські інспектори рибохорони; поліцейські; інспектори з охорони навколишнього природного середовища; представники державних органів; органів місцевого самоврядування; засобів масової інформації, залучені до участі у рибохоронному рейді за письмовою згодою їх керівника та їх власною письмовою згодою, надаючи керівнику Держрибагентства або його територіального органу.

Таким чином, рибохоронний рейд – це захід, який проводиться рейдовою групою із залученням або без нього інших учасників рибохоронного рейду відповідно до наказу Держрибагентства або його територіального органу, який спрямований на здійснення заходів з охорони водних біоресурсів, запобігання, виявлення та припинення порушень у галузі рибного господарства [9].

Слід зазначити, що на теперішній час організація проведення спільних рибохоронних рейдів та визначення компетенції учасників рейдових груп урегульовані як на законодавчому, так і підзаконному рівні. При цьому, аналіз правової основи цієї діяльності дає підстави для висновку, що юрисдикційними повноваженнями у вказаній сфері адміністративних правовідносин безпосередньо наділені лише посадові особи територіальних органів Держрибагентства.

Зокрема, відповідно до статті 10 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», посадові особи органів рибоохорони здійснюють державний контроль та управління в галузі охорони, використання і відтворення водних біоресурсів та мають такі юрисдикційні повноваження, як:

- складати протоколи та розглядати в установленому законом порядку справи про адміністративні правопорушення у галузі охорони, використання і відтворення водних біоресурсів;
- вилучати знаряддя лову водних біоресурсів, транспортні засоби, обладнання та предмети, що були знаряддями правопорушення у галузі охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, а також незаконно добуті водні біоресурси у разі неможливості встановлення власника зазначеного майна;
- у разі неможливості встановлення особи правопорушника на місці вчинення правопорушення доставляти його до правоохоронних органів чи в приміщення виконавчого органу сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі створення) ради для складення протоколу про адміністративне правопорушення [10].

Юрисдикційні повноваження органів рибоохорони щодо оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення також визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення та Інструкцією з оформлення органами рибоохорони матеріалів про адміністративні правопорушення. Зокрема, відповідно до статті 256 КУпАП, органи рибоохорони мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення, в частині порушення порядку провадження господарської діяльності, пов'язаної з добуванням і використанням риби та інших водних живих ресурсів, за статтями 85 (ч.ч. 4, 5), 85-1, 88-1, 90 та 164 КУпАП. Крім того, згідно статті 240 КУпАП, органи рибоохорони мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням правил рибальства та охорони рибних запасів, передбачені статтею 50, частиною третьою статті 85, статтями 86-1, 91-2 і 188-5 КУпАП [11].

Крім того, Інструкцією з оформлення органами рибоохорони матеріалів про адміністративні правопорушення, затвердженою наказом Міністерством аграрної політики та продовольства України від 09 квітня 2003 року № 101, визначено порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення посадовими особами органів рибоохорони [12].

Водночас, слід констатувати, що на теперішній час численні законодавчі ініціативи у сфері вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства у рибоохоронній сфері, як правило, спрямовані на підвищення штрафних санкцій за порушення норм рибоохоронного законодавства, але не містять будь-яких пропозицій щодо наділення підрозділів поліції на воді юрисдикційними повноваженнями у цій сфері. Наприклад, наразі у Верховній Раді зареєстровано Проект Закону України від 11 жовтня 2016 року № 5262 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення правил рибальства та ведення робіт на землях водного фонду» [13], яким передбачено внесення доповнень до статей 85, 85-1, 87, 91-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, в частині посилення адміністративної відповідальності за порушення громадянами та посадовими особами правил рибальства, а саме:

- порушення правил використання об'єктів тваринного світу, порушення правил рибальства;
- експлуатація на водних об'єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням;
- порушення вимог щодо охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин;
- перевищення лімітів та нормативів використання природних ресурсів, перевищення затверджених лімітів (квот) та нормативів використання водних біоресурсів [14]. Але в той же час, будь-які пропозиції щодо наділення підрозділів поліції на воді юрисдикційними повноваженнями у сфері притягнення громадян та посадових осіб до адміністративної відповідальності за порушення правил рибальства, у коментованому законопроекті не йдеться.

У зв'язку з цим, наразі склалася така ситуація, за якої в процесі фіксації адміністративних правопорушень у сфері рибоохорони роль підрозділів поліції на воді, як правило, полягає лише у їх виявленні, а процедура їх оформлення та притягнення порушників до адміністративної відповідальності перебуває виключно у компетенції посадових осіб Держрибагентства, що, на нашу думку, негативно впливає на стан протидії порушенням правил рибальства та суттєво знижує ефективність взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства, в процесі здійснення рибоохоронних рейдів.

Так, за 9 місяців 2022 року на 33 % зменшилась кількість проведених рибоохоронних рейдів, на 40 % - кількість викритих порушень, на 61 % - кількість порушників, яких притягнуто до адміністративної відповідальності за незаконне придбання та реалізацію водних біоресурсів, на 61 % - кількість виявлених порушень користувачами водних біоресурсів. Також, відповідно на 65 % зменшилася сума накладених штрафів за порушення правил рибальства [15]. Наведені статистичні дані яскраво свідчать про необхідність удосконалення правового регулювання у сфері рибоохорони, шляхом наділення відповідними юрисдикційними повноваженнями підрозділів поліції на воді.

Висновки. Отже, взаємодія підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства є важливою складовою співпраці зазначених суб'єктів публічного управління, яка проявляється у низці напрямів, до числа яких відноситься:

1. Виявлення порушень рибальства. Зокрема, працівники підрозділів поліції на воді сприяють інспекторам територіальних органів Держрибагентства в виявленні порушень законодавства про рибальство, зокрема, виявляють заборонені методи лову риби, здійснюють захист від незаконного вилову заборонених для добування різновидів риб, а також контролюють вилов риби в заборонені строки або забороненими знаряддями лову.

2. Захист водних ресурсів. Підрозділи поліції на воді та територіальні органи Держрибагентства реалізують спільні заходи щодо захисту водних ресурсів від забруднення та незаконного вилову риби.

3. Здійснення контролю за виконанням ліцензійних умов на здійснення господарської діяльності у сфері добування риби. Так, правообов'язкам територіальних органів Держрибагентства щодо видачі ліцензій на рибальські угіддя, кореспондуються контрольні повноваження підрозділів поліції на воді щодо забезпечення виконання умов зазначених ліцензій.

4. Профілактика правопорушень. Підрозділи поліції на воді здійснюють профілактичну роботу серед рибалок та інших користувачів водних ресурсів з метою запобігання адміністративним та кримінальним правопорушенням у сфері вилову риби.

5. Реагування на надзвичайні ситуації. Наприклад, підрозділи поліції на воді та територіальні органи Держрибагентства здійснюють спільну діяльність щодо реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з затопленнями прибережних територій, аваріями, які спровокували забруднення водних об'єктів тощо.

6. Забезпечення контролю за ввезенням та вивезенням риби та морепродуктів. Підрозділи поліції на воді та територіальні органи Держрибагентства здійснюють спільний контроль за ввезенням та вивезенням риби та морепродуктів через кордон України.

Поряд із безсумнівною важливістю та варіативністю напрямів взаємодії підрозділів поліції на воді та територіальних органів Держрибагентства, одним із ключових напрямів їхньої співпраці слугує здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері рибоохорони у формі проведення рибоохоронних рейдів.

Аналіз правового регулювання у сфері організації та здійснення правоохоронних рейдів свідчить про потребу вдосконалення чинного адміністративного законодавства у цій сфері публічного управління, шляхом наділення підрозділів поліції на воді юрисдикційними повноваженнями у сфері рибоохорони. Зокрема, пропонується наділити працівників відповідних підрозділів поліції правом складання протоколів про адміністративні правопорушення, пов'язаних з порушенням правил рибальства та охорони рибних запасів, передбачених статтею 50, частиною третьою статті 85, статтями 86-1, 91-2 і 188-5 КУпАП.

Перспективи подальших розвідок полягають у здійсненні теоретико-правового аналізу нормативного забезпечення повноважень підрозділів поліції на воді у сфері рибоохорони, з метою вироблення пропозицій щодо підготовки проекту відомчого спеціалізованого нормативно-правового акту, спрямованого на врегулювання адміністративно-правового статусу зазначених підрозділів Національної поліції України.

Список використаних джерел:

1. Зінченко, Л., Шаповалова, Н. Теоретичний аналіз поняття «взаємодія» як соціально-психологічний феномен. *Modern directions of theoretical and applied researches*. 2014. С. 457–466.
2. Адміністративна діяльність : навч. посіб. / М.В. Ковалів, З.Р. Кісіль, Д.П. Калаянов та ін. Київ: Правова єдність, 2009. 432 с.

3. Гевко В.В. Використання непроцесуальної інформації під час доказування у стадії попереднього розслідування : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. Українська академія внутрішніх справ. Київ, 1996. 20 с.
4. Личенко І.О. Адміністративно-правовий захист права власності в Україні : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2009. 264 с.
5. Волобуєва О.О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 241 с.
6. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580- VIII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 30.04.2023).
7. Про затвердження Положення про Державне агентство меліорації та рибного господарства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2015 № 895 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/895-2015-%D0%BF> (дата звернення: 30.04.2023).
8. Про затвердження Порядку проведення рибоохоронних рейдів : наказ Мінагрополітики України від 23.10.2018 № 512 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1296-18> (дата звернення: 30.04.2023).
9. Умови проведення рибоохоронних рейдів. Офіційний сайт Запорізького рибоохоронного патруля. URL: https://zp.darg.gov.ua/_umovi_provedennja_0_0_0_522_1.html (дата звернення: 01.05.2023).
10. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів : Закон України від 08.07.2011 № 3677-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3677-17> (дата звернення: 01.05.2023).
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213 - 330) : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/80732-10> (дата звернення: 01.05.2023).
12. Про затвердження Інструкції з оформлення органами рибоохорони матеріалів про адміністративні правопорушення : наказ Мінагрополітики України від 09.04.2003 № 101 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0320-03> (дата звернення: 02.05.2023).
13. Проект Закону від 11 жовтня 2016 року № 5262 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення правил рибальства та ведення робіт на землях водного фонду». Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60246 (дата звернення: 02.05.2023).
14. Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності рекомендує Верховній Раді прийняти за основу законопроект щодо посилення відповідальності за порушення правил рибальства та ведення робіт на землях водного фонду. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/141224.html> (дата звернення: 02.05.2023).
15. Рибне господарство країни на порозі істотних змін. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/news/ribne-gospodarstvo-krayini-na-porozi-istotnih-zmin> (дата звернення: 02.05.2023).

УДК 346

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.19>

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Сиротко М.В.,
*аспірант ДУ «Інституту економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова НАН України»
<https://orcid.org/0000-0002-0391-8787>
syrotko.m@yahoo.com*

Сиротко М.В. Державне регулювання торговельної діяльності в Україні в контексті сучасних глобальних викликів.

У статті досліджується поточний стан державного регулювання торговельної діяльності в Україні та його вплив на сучасні глобальні виклики. Актуальність теми зумовлена зростаючим значенням ролі як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі та необхідністю створення ефективних механізмів державного регулювання для забезпечення економічного розвитку країни та її інтеграції у світовий ринок.

Метою дослідження є аналіз зміни державного регулювання торговельної діяльності в Україні, що викликані глобальними викликами, зокрема війною в Україні.

Для досягнення поставленої мети було використано такі методи дослідження, як аналіз нормативно-правових актів, наукових праць вчених, а також вивчення статистичних даних, експертних висновків та звітів.

Результати дослідження свідчать, що Україна досягла значного прогресу у впровадженні механізмів державного регулювання, таких як тарифи, ліцензії, квоти, валютний контроль, торговельні угоди та субсидії. Наразі Україна зазнала суттєвих змін у своїй зовнішній торговельній політиці, особливо з точки зору напряму позиції ЄС щодо відмови від співпраці з Росією та Білоруссю. До початку повномасштабної війни більша частина торгівлі України здійснювалася морем. Однак, починаючи з березня, відбувся зсув торговельної діяльності у бік наземних перевезень. Більше того, ЄС став для України як транзитним, так і споживчим ринком, що має наслідки для структури та обсягів торгівлі країни.

Стаття розкриває та систематизує новини законодавчої бази, що стосуються тарифного регулювання, ліцензування, квотування здійснення торговельної діяльності. Практичне значення цього дослідження полягає у можливості його використання для підприємств, що займаються економічною діяльністю в Україні в умовах воєнного стану.

Ключові слова: торговельна діяльність, правове регулювання, державне регулювання, зовнішньоекономічна діяльність.

Syrotko M. State regulation of trade activity in Ukraine in the context of modern global challenges.

The article analyzes the current state of legal regulation of trade activities in Ukraine and its impact on current global challenges. The topic's relevance is due to the growing importance of the role of both domestic and international trade and the need to create effective mechanisms of state regulation to ensure the country's economic development and its integration into the world market.

The study aims to analyze the changes in state regulation of trade in Ukraine caused by global challenges, particularly the war in Ukraine.

To achieve this goal, the research methods used were analyzing regulatory acts and scientific works by scientists, as well as studying statistical data, expert opinions, and reports.

The study results show that Ukraine has made significant progress in implementing state regulation mechanisms, such as tariffs, licenses, quotas, currency controls, trade agreements, and subsidies. Ukraine has undergone significant changes in its foreign trade policy, especially regarding the direction and position of the EU and the refusal to cooperate with Russia and Belarus. Before the outbreak of the full-scale war, most of Ukraine's trade was carried out by the sea. However, since March, there has been a shift in trade activity toward land transportation. Moreover, the EU has become both a transit and consumer market for Ukraine, which has implications for the structure and volume of the country's trade.

The article reveals and systematizes the news of the legislative framework related to tariff regulation, licensing, and quotas for trade activities. The practical significance of this study lies in the possibility of its use for enterprises engaged in foreign economic activity in Ukraine under martial law.

Key words: trade activity, legal regulation, state regulation, foreign economic activity.

Постановка проблеми. Держава впродовж багатьох років впроваджувала різні регуляторні акти для забезпечення чесного та справедливого ведення торговельної діяльності та прискорення її зростання. У світлі нинішніх глобальних викликів, таких як пандемія COVID-19, що спричинила глобальну економічну кризу, для України було важливо підтримувати ефективне регулювання, в тому числі і правове, для забезпечення захисту економіки та громадян. Окрім викликів, спричинених пандемією COVID-19 та глобальною економічною рецесією, Україна зіткнулася з ескалацією російсько-українського військового конфлікту, який призвів до повномасштабної війни з введенням воєнного стану. Ця війна має значний вплив на торговельну діяльність в Україні, особливо у східних та південних регіонах країни, які найбільше постраждали від конфлікту.

Війна порушила торговельні потоки та ланцюги поставок, особливо в аграрному секторі, який є важливим для економіки України. Воєнний стан країни також негативно вплинув на іноземні інвестиції, оскільки інвестори неохоче вкладають кошти в країну, яка перебуває в епіцентрі військових дій. Це призвело до зниження темпів економічного зростання та збільшення безробіття в постраждалих регіонах.

Для вирішення цих проблем уряд України вжив низку економіко-правових заходів для підтримки бізнесу та промисловості у постраждалих регіонах і по всій Україні. Одним з основних способів, за допомогою якого уряд України регулює торговельну діяльність, є переформатування ліцензування, визначення квот та зміни митного законодавства. Ці правила спрямовані на контроль імпорту та експорту товарів, забезпечення дотримання міжнародних торговельних угод та забезпечення продовольчої безпеки держави. Зміни відбулися у квотуванні, ліцензуванні, технічному та тарифному регулюванні зовнішньоекономічної діяльності.

Не менш важливий спосіб регулювання торговельної діяльності є реалізація торговельної політики. Український уряд підписав низку торговельних угод з іншими країнами та організаціями, такими як Європейський Союз (ЄС) та Світова організація торгівлі (СОТ), які спрямовані на сприяння вільній та справедливій торгівлі. Створений новий правовий господарський порядок в Україні, що формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання та державного регулювання макроекономічних процесів в умовах війни.

Однак, незважаючи на зусилля уряду України щодо регулювання торговельної діяльності, все ще існує низка проблем, які ускладнюють розвиток торговельної діяльності. Перший і найважливіший – війна в Україні, яка суттєво змінила правила здійснення торговельної діяльності, що зумовило зміну поведінки підприємців, що займаються зовнішньоекономічною діяльністю. Огляд останніх змін, що введені у відповідності до військового часу, стає важливим питанням для дослідження і має значну актуальність для бізнесу, що орієнтується на експортні та імпорتنі операції.

Стан опрацювання даної теми. Питання державного регулювання торговельної діяльності не є достатньо описаними у науковій літературі. Варто виділити декілька праць з державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні з 2010 р., зокрема це праці авторів Грищенко А.А. [4] та Височин І. [2]. Ці автори показали теоретичні аспекти та сучасні для того часу методи державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. З останніх публікацій варто виокремити дослідження Банчук-Петросової О.В. [1], яка показала методи державного регулювання розвитку зовнішньоекономічної діяльності, зокрема їх теоретичні засади. Правові аспекти регулювання торговельних відносин досліджували такі науковці як Попов А.А. [10], Хасанова В.В. [23], Маланчук Т.В. [8], Височин І. [2], Задихайло Д.В. [6], Устименко В.А. [22]. Разом з тим досліджень, які є актуальними для сьогодення, зокрема для України, що знаходиться в контексті глобальних викликів, є недостатньо, а тому поточне дослідження має вагомий теоретичний та практичний значимість, оскільки може бути систематизованим інформаційним джерелом для організацій зовнішньоекономічної діяльності в Україні в умовах війни.

Мета дослідження – узагальнити інформацію щодо механізмів державного регулювання торговельної діяльності в Україні в умовах глобальних викликів, зокрема російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світова економіка значною мірою залежить від торговельних процесів, які передбачають обмін товарами та послугами між країнами.

На основі індексу економічної свободи, Україна отримала оцінку 78,6 у 2022 році. Ця оцінка є трохи нижчою, ніж за попередній рік, коли було отримано оцінку 79,2 [26]. Україна також займає 102 місце серед 132 країн за рівнем розвиненості ринку (у рейтингу глобального індексу інновацій). Оцінка України у 2020 році становила 99, що було вище, ніж в попередні роки [27]. В цілому, торговельна ефективність України має більше проблем, ніж переваг, в 2022 році ці проблеми зумовлені військовими діями та зміною логістичних напрямів. Як наслідок, військові дії можуть відлякувати іноземних інвесторів та підприємства від співпраці та знижують активність вітчизняних гравців ринку.

Україна має значний потенціал для покращення свого розвитку в галузі торговельної світової діяльності. Для досягнення цих цілей, Україна може використовувати різні інструменти та підходи, які вже використовуються в розвинених країнах, одним із ключових є державне, а зокрема нормативно-правове регулювання.

Відповідно до Господарського кодексу України [3], господарсько-торговельною є діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг [3, 19].

В контексті визначення даного поняття, важливо зазначити важливу роль торговельної діяльності в контексті правового господарського порядку.

Загалом правовий господарський порядок – це комплексне явище, яке встановлюється законодавством. Правові режими господарювання встановлюються для забезпечення господарської діяльності на певних ринках товарів і послуг, в окремих секторах і галузях економіки. Ці режими створюють правову основу для торговельних відносин та забезпечують добросовісну конкуренцію на ринку. Для захисту правового господарського порядку від актів прямого економічного опортунізму законодавчо встановлюються механізми, що формують інститут господарсько-правової відповідальності. Крім того, запроваджується система заходів, спрямованих на детінізацію економіки.

Торговельна діяльність і зокрема зовнішньоекономічна діяльність є важливим аспектом української економіки. Зовнішньоекономічна торговельна діяльність регулювання регулюється Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [15]. Відповідно до статті 9 цього закону, Верховна Рада України (ВРУ) відповідає за державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності. ВРУ уповноважена приймати рішення про заходи у відповідь на дискримінаційні та/або недружні дії інших держав. Ці заходи можуть включати введення повного/часткового торговельного ембарго, позбавлення статусу найбільшого сприяння або преференційного спеціального режиму.

Що стосується внутрішньої торгівлі, то на сьогодні вона регулюється комплексом нормативно-правових актів, до основних з яких відносять:

Господарський кодекс України; Закон України «Про захист прав споживачів» [14]; Постанова КМУ від 15.06.2006 р., № 833 «Про затвердження Порядку провадження торговельної діяльності та правил торговельного обслуговування населення» [13] та інших нормативних документів, що регулюють торговельну діяльність та сферу надання послуг.

Загалом, порядок регулювання торговельної діяльності в Україні базується на системі стримувань і противаг, коли ВРУ та КМУ спільно працюють над тим, щоб забезпечити захист економічних інтересів країни перед обличчям будь-яких зовнішніх загроз чи викликів. В умовах найбільш значущого для України виклику – російської військової агресії державне регулювання торговельної діяльності було удосконаленим та адаптованим відповідно до викликів. Зміни торкнулися тарифного та нетарифного регулювання, зокрема ліцензування, квотування, валютного контролю, технічного регулювання тощо.

Розглянемо основні механізми державного регулювання торговельної діяльності в Україні.

Тарифне регулювання. Однією з найпоширеніших форм державного впливу на торговельні процеси є встановлення тарифів або податків на зовнішньоекономічну діяльність. 19 вересня 2013 року український уряд прийняв Закон України «Про митний тариф» [17] № 584-VII, який надає вичерпний перелік ставок і зборів на імпортовані товари, організований за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності, яка базується на Гармонізованій системі кодування та опису товарів. Однак в умовах воєнного стану, 16 листопада 2022 року Президент України В. Зеленський підписав новий Закон «Про митний тариф», який скасовує попередній закон і запроваджує сучасну міжнародну митну класифікацію товарів.

Майбутні зміни в митному законодавстві України торкнуться насамперед чотирьох сфер.

- *Товарна номенклатура.* товарна номенклатура оновлена відповідно до останніх міжнародних стандартів, з переглядом 722 кодів зовнішньоекономічної діяльності та введенням 600 нових позицій.

- *Статистична система* України приведена у відповідність до міжнародних класифікацій та стандартів, що дозволить покращити збір та аналіз даних щодо імпорту та експорту товарів.
- *Стандартизовано зовнішньоторговельну документацію*, що дозволить автоматизувати рутинні процеси та пришвидшити митне оформлення.
- *Митне оформлення* спрощено та прискорено завдяки стандартизації та кодифікації документів. Спрощена система митного оформлення дозволяє скоротити час перевірки, оптимізувати витрати на тимчасове зберігання товарів та мінімізувати безпосередню взаємодію з митними інспекторами.

Незважаючи на ці зміни, ставки ввізного мита залишаються незмінними, встановленими Законом України № 584-VII «Про Митний тариф України» від 2013 року. Митні збори застосовуються до товарів вартістю понад 150 євро і можуть бути розраховані на основі митної вартості товару із застосуванням адвалорної ставки. Крім того, акцизний податок може застосовуватися до певних товарів, таких як спирт, пиво, алкогольні напої, тютюнові вироби, замінники тютюну, нафтопродукти та гази, і може бути розрахований із застосуванням адвалорної ставки акцизного податку.

Ліцензування та квотування зовнішньоекономічної діяльності. Війна, що спалахнула в Україні 24 лютого, суттєво вплинула на економіку країни. У відповідь на цю ситуацію було внесено низку змін до системи ліцензування та квотування в Україні. Основною метою цих змін є забезпечення достатньої кількості продовольства всередині країни для запобігання голоду. В Україні ліцензування регулюється Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [16]. Відповідно до пункту 25 статті 7, зовнішньоекономічна діяльність підлягає ліцензуванню, а Міністерство економіки відповідає за видачу ліцензій відповідно до статті 16 Закону «Про зовнішньоекономічну діяльність». На період воєнного стану видача дозволів була призупинена, але уряд спростив процес отримання ліцензій.

З початку війни до переліку товарів, що підлягають ліцензуванню Міністерством економіки, кілька разів вносилися зміни. Уряд запровадив вимоги щодо ліцензування експорту деяких товарів, таких як м'ясо великої рогатої худоби, жито, овес, гречка, пшона, цукор, сіль та мінеральні добрива.

Мінекономіки також видало наказ № 393-22 [13], відповідно до якого Мінекономіки має протягом двох днів видати ліцензію або підготувати лист про відмову у її видачі. Наразі відомство приймає документи в електронному вигляді та продовжує роботу з видачі ліцензій.

Суб'єктам господарювання, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність в Україні, важливо бути обізнаними з ліцензійними вимогами та переліком товарів, що підлягають ліцензуванню. Окрім отримання необхідних ліцензій, підприємства також повинні дотримуватися всіх відповідних нормативно-правових актів та законів, що стосуються зовнішньоекономічної діяльності в Україні [24].

У постанові також перераховані товари, які потребують ліцензування для експорту без квот. Наразі до цього переліку входять пшениця та суміш пшениці і жита, просо, цукор, м'ясо курей та великої рогатої худоби, їстівні м'ясні субпродукти та яйця. Однак варто зазначити, що перелік товарів, які підлягають ліцензуванню, може змінюватися в майбутньому, залежно від стану економіки та військової ситуації.

Що стосується імпорту, то квоти встановлені лише на окремі види товарів з Македонії. Для експорту вищезазначених товарів підприємствам необхідно подати заявку на отримання ліцензії до Міністерства економіки України. Процес подання заявки передбачає подання електронної заявки на отримання ліцензії, листа-звернення та копії документа, що підтверджує експортну операцію (наприклад, зовнішньоекономічного контракту). Важливо зазначити, що в умовах воєнного стану бізнес може отримати ліцензію швидко, протягом 1-2 днів, без необхідності фізично відвідувати Міністерство економіки України. При цьому декларування для митного оформлення цих товарів в режимі експорту відбувається за звичайною довоєнною процедурою.

Валютний контроль за строками розрахунків у зовнішньоекономічній діяльності регулюється Законом України «Про валюту і валютні операції» [12]. Стаття 13 цього закону надає Національному банку України (НБУ) повноваження встановлювати граничні строки розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів. 24 лютого 2022 року Правління НБУ прийняло Постанову № 18 «Про роботу банківської системи в період воєнного стану» [18], яка встановлює правила валютного контролю в період дії воєнного стану в Україні. З 4 квітня 2022 року НБУ вніс суттєві зміни до граничних строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів. Починаючи з 5 квітня 2022 року, для всіх експортно-імпортних операцій встановлюється граничний строк розрахунків у 90 календарних днів. Це суттєве скорочення строків порівняно з правилами мирного часу, коли граничні строки розрахунків становили 365 календарних днів.

Технічне регулювання є важливим аспектом державного регулювання торговельних відносин. Воно визначається як процес встановлення вимог до продукції, процесів та послуг, спрямованих на захист безпеки, здоров'я та навколишнього середовища споживачів. В Україні технічне регулювання є засобом забезпечення відповідності товарів і послуг національним стандартам, а також вимогам Світової організації торгівлі (СОТ) та Європейського Союзу (ЄС).

Технічне регулювання в Україні регулюється Законом України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [20], який був прийнятий у 2015 році. Основною метою технічного регулювання є захист здоров'я та безпеки споживачів, а також захист навколишнього середовища. В Україні технічне регулювання здійснюється низкою різних органів, зокрема Державною службою з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Міністерством інфраструктури та Державною службою гірничого нагляду та промислової безпеки. Ці органи відповідають за розробку та впровадження технічних регламентів у своїх сферах компетенції.

Україна зобов'язалася здійснити необхідні адміністративні та інституційні реформи для виконання своїх зобов'язань щодо гармонізації та щорічно інформувати ЄС про процес реформ.

Угода АСАА (Agreements on Conformity Assessment and Acceptance of Industrial Goods) [25] означає, що в секторах, на які поширюється дія АСАА, торгівля між Україною та ЄС буде здійснюватися на тих самих умовах, що і в рамках ЄС. Гармонізація технічних регламентів матиме як переваги, так і виклики для українського бізнесу. Перевагою є остаточний перехід на де-факто міжнародні технічні регламенти, визнані в ЄС та багатьох інших країнах, що знизить нетарифні бар'єри в торгівлі з цими країнами, покращить доступ до ринків та стимулюватиме експорт. Однак перехід потребуватиме витрат на адаптацію, хоча ці витрати вже мають бути враховані в планах розвитку бізнесу підприємств.

Торговельні угоди. Ще однією формою державного впливу на торговельні процеси є укладання торговельних угод. Торговельні угоди – це договори між країнами, які встановлюють умови торгівлі між ними, включаючи зниження або усунення тарифів та інших торговельних бар'єрів. Прикладами торговельних угод є Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА) та Транстихоокеанське партнерство (ТТП). Торговельні угоди стають дедалі популярнішим методом державного регулювання торговельних відносин, і Україна не залишилася осторонь цієї тенденції. Країна має близько 50 угод про вільну торгівлю з різним ступенем лібералізації, що охоплюють широке коло країн. Крім того, ЄС, Велика Британія, Австралія та Канада в односторонньому порядку скасували тарифні обмеження на українську продукцію, що дало українським експортерам значну перевагу на цих ринках.

Однак війна наклала певні обмеження на відкриття нових ринків, оскільки деякі країни вимагають фізичного інспектування підприємств перед затвердженням сертифікатів та підписанням угод. Цього року через війну жодна країна не відвідала Україну фізично, тому альтернативою стали онлайн-інспекції. Тим не менш, логістика експорту залишається вирішальним фактором, особливо для продуктів тваринного походження, які можна експортувати лише транзитом через ЄС.

Незважаючи на ці виклики, уряд активно працює над розширенням торговельних угод та збалансуванням умов країн-партнерів з умовами ЄС.

Українські товари також користуються попитом на світових ринках, причому не лише як сировина, а й як готова продукція на полицях магазинів. Наприклад, канадський ринок активно зацікавлений в українській продукції, наразі триває акредитація в галузі птахівництва. Однак правила безпеки та неможливість прийняти іноземних інспекторів уповільнюють процес відкриття нових ринків [5].

Уряди різних країн, в т. ч. України, також можуть використовувати субсидії як засіб сприяння місцевому виробництву та експорту. Субсидії – це фінансові стимули, які надаються вітчизняним виробникам з метою зниження їхніх витрат і підвищення конкурентоспроможності на міжнародному ринку. Уряди можуть надавати субсидії у різних формах, включаючи податкові пільги, гранти та кредити під низькі відсотки.

Висновки. У сучасних умовах механізми державного регулювання, такі як тарифи, ліцензії, квоти, валютний контроль, торговельні угоди, субсидії тощо, стали важливими інструментами розвитку української економіки. Ці механізми формують новий економічний порядок, необхідний для подальшого розвитку країни та її інтеграції в європейський ринок. Усі ці механізми працюють разом, щоб створити економічне середовище, сприятливе для подальшого розвитку та інтеграції в європейський ринок. ЄС був важливим партнером у цьому питанні, скасувавши в односторонньому порядку тарифні обмеження на українську продукцію, що надало українським експортерам значну перевагу на ринках ЄС. Уряд також працює над розширенням торговельних угод з іншими країнами, гармонізацією умов торгівлі та максимальним охопленням Середземномор'я для розширення ланцюгів поставок.

Використання оновлених відповідно до глобальних викликів механізмів державного регулювання в Україні значною мірою сприяло формуванню нового правового порядку. Цей новий порядок забезпечує необхідний захист вітчизняної промисловості, доступ до нових ринків та підтримку критично важливих секторів, що є важливим для подальшого розвитку країни та її інтеграції в європейський ринок. Вкрай важливо продовжувати підтримувати формування цього нового правового господарського порядку в довгостроковій перспективі, щоб забезпечити подальше процвітання країни.

Таким чином, використання механізмів державного регулювання в Україні створило правовий господарський порядок, який має вирішальне значення для подальшого розвитку країни та її інтеграції в європейський ринок. Тарифи, ліцензії та квоти використовуються для регулювання торгівлі та забезпечення захисту вітчизняної промисловості. Валютний контроль необхідний для підтримки стабільності валютних операцій і захисту національної валюти від коливань. Торговельні угоди, такі як ті, що підписані Україною з іншими країнами, забезпечують доступ до нових ринків і можливості для збільшення обсягів торгівлі. Субсидії використовуються для підтримки вітчизняних галузей, особливо тих, що мають вирішальне значення для національної безпеки та розвитку. Ці механізми забезпечують необхідний захист вітчизняної промисловості, доступ до нових ринків та підтримку критично важливих галузей.

Список використаних джерел:

1. Банчук-Петросова О.В. Методи державного регулювання розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Інвестиції: практика та досвід. № 9-10. 2022. DOI: 10.32702/2306-6814.2022.9—10.92.
2. Височин І. Державне регулювання торговельної діяльності в Україні і світі: порівняльний аналіз. Держава і економіка. Вісник КНТЕУ. № 3. 2010. с. 11–23. URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2010/03/3.pdf>.
3. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003.
4. Грищенко А.А. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності як умова захисту національних інтересів. Електронний репозитарій ДВНЗ «УжНУ». 2010. URL: <http://surl.li/fmigrp>.
5. Експорт в умовах воєнного часу: які перспективи відкриття нових ринків, УКАБ, 2022. URL: https://www.ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/eksport_v_umovakh_voennogo_chasu_yaki_perspektivi_vidkrittya_novikh_rinkiv#.
6. Задихайло Д. Економічна політика держави в системі правового і законодавчого забезпечення. Вісник Національної академії правових наук України, № 3, (74), 2013. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-214-221.pdf.
7. Закон про Митний Тариф: основні положення та нюанси. МСFR. 2023. URL: <https://www.golovbukh.ua/article/9464-zakon-pro-mitniy-tarif-osnovn-polojennya-ta-nyuansi>.
8. Маланчук Т.В. Співвідношення понять торгівля та торговельна діяльність у законодавстві України. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. с. 134-135. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2017/38.pdf.
9. Особливості імпорто-експортних операцій в період воєнного стану. ЛігаЗакон. 2022. https://biz.ligazakon.net/analytics/211993_osoblivost-mportno-eksportnikh-operatsiy-v-perod-vonnogo-stanu.
10. Попов А.А. Торгове право. Харків: БУРУН і К. 2005. 288с.
11. Порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування населення. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 червня 2006 р. № 833. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/39919996>.
12. Про валюту і валютні операції. Закон України від 21.06.2018 № 2473-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text>.
13. Про затвердження Тимчасового порядку ліцензування експорту деяких товарів, зазначених у додатку 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. Міністерство економіки; Наказ, Порядок від 10.03.2022 № 393-22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0321-22#Text>.
14. Про захист прав споживачів. Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.
15. Про зовнішньоекономічну діяльність. Закон України від 16.04.1991 № 959-XII. Верховна Рада України.

16. Про ліцензування видів господарської діяльності. Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.
17. Про Митний тариф України. Закон України; Закон від 04.06.2020 № 674-IX. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-20#Text>.
18. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану. Постанова Національного банку України від 24.02.2022 № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text>
19. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про внутрішню торгівлю». Розпорядження Кабінету Міністрів України. Концепція від 07.10.2009 № 1200-р.
20. Про технічні регламенти та оцінку відповідності. Закон України від 15.01.2015 № 124-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text>.
21. Роздрібна та оптова торгівля: терміни та визначення понять. ДСТУ 4303:2004.]. К.: Держспоживстандарт України, 2005. 18 с. (Національний стандарт України).
22. Устименко В.А. Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку. НАН України; Інститут економіко-правових досліджень. Київ. 2019. 320 с.
23. Хасанова В.В. Державне регулювання внутрішньої торгівлі в Україні (організаційно-правовий аспект): Дис... канд.юр. наук. 12.00.07.Київ. 2009. 2002.
24. Які умови створені для бізнесу задля перемоги у війні та одночасної підтримки торгового балансу. ЛігаЗакон. 2022. URL: https://biz.ligazakon.net/analytcs/210611_zovnshnoekonomchna-dyalnst-v-umovakh-vyni.
25. Access of Ukrainian goods to the EU market. ACAA Agreement. <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/torgovelnno-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/dostup-ukrayinskih-tovariv-do-rinku-yes-ugoda-asaa>.
26. Heritage Foundation. Index of Economic Freedom. 2022.Retrieved from <https://www.heritage.org/index/ranking>.
27. World Intellectual Property Organization. Global Innovation Index 2022: Energizing the World with Innovation. 2022. Retrieved from https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2022.pdf.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.20>

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Смотрич Д.В.,

доктор філософії,

старший викладач кафедри адміністративного та інформаційного права

Інституту права, психології та інноваційної освіти

НУ «Львівська політехніка»

Браїлко Л.,

студент Інституту права, психології та інноваційної освіти

НУ «Львівська політехніка»

Смотрич Д.В., Браїлко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану.

У сучасних військово-політичних реаліях важко і навіть недоречно заперечувати роль інформації як інструменту протистояння, фактично – зброї. Інформація дозволяє вигравати війни та політичні кризи без жодного пострілу, формуючи та розпалюючи внутрішні протиріччя. Така тактика характерна для війн нового формату – гібридних, де безпосередній військовий фактор є лише однією зі складових цілого.

Варто звернути увагу на те, що в умовах, коли цілий комплекс інформації розрахований на маніпулювання громадською думкою, свідомістю людини та подається за допомогою фізіологічних і психологічних методів і засобів її сприйняття, постає питання низького рівня інформаційної культури, що спричиняє зниження здатності людини до критичного сприйняття, стає важливим аналіз та оцінка отриманої інформації. У цьому випадку здатність до формування власної думки практично відсутня.

Цілком правильно вважати, що інформаційна безпека передбачає: належний рівень інформаційної культури, тобто теоретичну і практичну підготовку особистості, що забезпечує захист і реалізацію її життєво важливих інтересів і гармонійний розвиток в умовах інформаційного суспільства, незалежно від наявності інформаційних загроз; здатність держави створити умови для гармонійного розвитку та задоволення інформаційних потреб особи незалежно від наявності інформаційних загроз; забезпечення, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особи; захист від різноманітних інформаційних загроз.

У статті розкриваються аспекти забезпечення інформаційних прав та свобод суспільства з врахуванням захисту інформаційної безпеки держави в умовах воєнного стану. Визначаються пріоритетні напрямки захисту інформаційної безпеки. Розглядаються типові загрози інформаційній безпеці та їх походження. Також, важливим є висновок про те, що забезпечення інформаційної безпеки полягає у створенні заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки.

Ключові слова: безпека, інформаційна безпека, інформаційний захист, технічні загрози, внутрішні і зовнішні джерела загрози.

Smotrych D.V., Brailko L. Information security under martial law.

In modern military realities, it is difficult and even inappropriate to deny the role of information as a tool of confrontation, in fact - a weapon. Information allows you to win the war without firing a single shot, creating and fueling internal contradictions. Such tactics are characteristic of new format wars - hybrid wars, where the direct military factor is only one of the components of the whole.

It is worth paying attention to the fact that in conditions where a whole set of information is designed to manipulate public opinion, human consciousness and is presented with the help of physiological and psychological methods and means of its perception, the issue of a low level of information culture arises, which causes a decrease in a person's ability to critical perception, the analysis and evaluation of the received information becomes important. In this case, the ability to form one's own opinion is practically absent.

It is quite correct to believe that information security involves: an appropriate level of information culture, that is, theoretical and practical training of an individual, which ensures the protection and realization of his vital interests and harmonious development in the conditions of the information society, regardless of the presence of information threats; the ability of the state to create conditions for harmonious development and satisfaction of the informational needs of the individual, regardless of the presence of informational threats; provision, development and use of the information environment in the interests of the individual; protection against various informational threats.

The article reveals the aspects of ensuring information rights and freedoms, taking into account the protection of information security of the state in the conditions of martial law. Priority areas of protection are defined. Typical threats and their origins are considered. Also, it is important to conclude that ensuring information security consists in creating measures to ensure information security.

Key words: security, information security, information protection, technical threats, internal and external sources of threats.

Постановка питання. У сучасних військово-політичних реаліях важко і навіть недоречно заперечувати роль інформації як інструменту протистояння, фактично – зброї. Інформація дозволяє вигравати війни та політичні кризи без жодного пострілу, формуючи та розпалюючи внутрішні протиріччя. Така тактика характерна для війн нового формату – гібридних, де безпосередній військовий фактор є лише однією зі складових цілого.

Варто звернути увагу на те, що в умовах, коли цілий комплекс інформації розрахований на маніпулювання громадською думкою, свідомістю людини та подається за допомогою фізіологічних і психологічних методів і засобів її сприйняття, постає питання низького рівня інформаційної культури, що спричиняє зниження здатності людини до критичного сприйняття, стає важливим аналіз та оцінка отриманої інформації. У цьому випадку здатність до формування власної думки практично відсутня.

Саме тому, автори ставлять собі за мету дослідити окремі особливості інформаційної безпеки в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Під воєнною безпекою держави розуміється реалізація життєво важливих національних інтересів держави у воєнній сфері для забезпечення захисту країни від воєнної загрози, збройної агресії та інших посягань із застосуванням військової сили [1, с. 254]. Тобто основною метою забезпечення воєнної безпеки України є попередження (недопущення) воєнних конфліктів, а рівень воєнної безпеки є критерієм ефективності реалізації воєнної політики держави.

Отже, можна стверджувати, що забезпечення оборони і безпеки неможливе без підтримання такого стану обороноздатності країни, який забезпечує запобігання військовим конфліктам і відсіч можливій збройній агресії, а також підвищення ступеня обороноздатності країни, глобальна та регіональна стабільність.

Гібридні способи ведення сучасних воєн роблять надзвичайно важливим забезпечення інформаційної безпеки Збройних сил України. На зміну війні гарячого типу, яка передбачає прямі військові зіткнення, приходять війна гібридного характеру, метою якої є розгортання громадянських воєн та створення керованого інформаційного хаосу на території противника. Для цього використовуються всі можливості – від хакерських атак на найважливіші системи життєзабезпечення держави до цілеспрямованої роботи засобів масової інформації.

Умови життя, в яких опинилася наша держава, змушують під іншим кутом розглядати питання національної безпеки. Якщо рік тому світ навколо нас здавався безпечним, то сьогодні виклики несуть у собі набагато більшу небезпеку, ніж у мирний час.

Ми є свідками того, як здійснюється інформаційний вплив, спрямований на людську свідомість суспільства. Об'єктом цього впливу є як окремі особи, групи осіб, так і цілі держави. Психологічний вплив здійснюється за допомогою засобів масової інформації, а основою використання такого впливу є легкість сприйняття і поверховість. Створення масових інформаційних атак, ботів, фейків, як свідчать сучасні реалії, є ефективними інструментами дезорієнтації суспільства, залякування, маніпулювання та паніки. Спеціально створені інформаційні ресурси привчають людину бездумно сприймати інформацію і вірити в неї [2, с. 290].

Питання інформаційної безпеки та культури в умовах війни є питанням виживання людини, суспільства та держави. Адже забезпечення інформаційної безпеки визначається не тільки інтересами держави, а й інтересами особи в контексті забезпечення її прав і свобод. Основою сучасної інформаційної безпеки є цілісність даних, доступність інформації, конфіденційність і надійність її збереження.

Інформаційна безпека включає не лише нормативно-політичну складову, а й інституційну сферу, яка передбачає діяльність органів, що її забезпечують, а також використання програмно-технічних засобів.

З метою забезпечення інформаційної безпеки в Україні Указом Президента України від 25.02.2017 р. була затверджена «Доктрина інформаційної безпеки України» [3]. В сучасних умовах війни 18 березня 2022 року прийнято рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану», в якому визначено, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки» [4]. Наразі в Україні також діє Центр протидії дезінформації при РНБО України, на сайті якого можна ознайомитися з актуальною інформацією та подіями у цій сфері.

Створення глобального простору суттєво посилює загрози застосування інформаційних заходів стратегічним противником або глобальним тероризмом, як з боку розгортання окремих військово-політичних операцій, так і з боку розвитку його стратегічного потенціалу в цілому.

Захист від загроз подібного характеру необхідний самим Збройним Силам та їх особовому складу, з якими в першу чергу застосовуються засоби гібридної війни.

Зростає цінність інформації. Ступінь її захищеності від злочинних посягань стає все вищим, а можливості для її отримання - збільшуються. Уміння правильно управляти інформаційними масивами та їх використання стає найважливішим завданням, яке стоїть перед військовослужбовцями.

Інформаційна безпека збройних сил як найважливішого державного інституту є запорукою безпеки самої держави. Захист військових інформаційних ресурсів має стати пріоритетним завданням фахівців з безпеки. Щоб якнайкраще нейтралізувати загрози, першочергово їх необхідно ідентифікувати та класифікувати за походженням, характером впливу, ступенем небезпеки. Експерти поділяють види джерел загроз на дві групи: внутрішні; зовнішні.

Іноді в одному явищі можна виявити зовнішні та внутрішні джерела загроз. Це може статися, коли спрямована дія, що походить ззовні, транслюється через операторів, розташованих у країні. Сьогодні такі підрозділи мають у своєму розпорядженні новітні електронні засоби поширення інформаційних потоків.

Одним із основних джерел інформаційних загроз також є напруженість або дестабілізація суспільно-політичної обстановки в місцях дислокації Збройних Сил. Створення штучно нагрітої атмосфери, провокування кадрових конфліктів з місцевим населенням, іноді навіть масових заворушень, викликаних цілеспрямованим інформаційним впливом, стають серйозними загрозами для стабільності обстановки у військовій частині та у військах загалом. Протистояти їм можна лише проводячи цілеспрямовану психолого-просвітницьку роботу з особовим складом, паралельно контактуючи з регіональною владою з метою недопущення провокаційної роботи засобів масової інформації та інших джерел поширення інформаційних атак.

Важливою загрозою є спрямований вплив на моральний стан військ шляхом фальсифікації фактів військової історії, посилення соціальної напруги, спроб втягнути особовий склад у розгортання політичних конфліктів. Виконавцями таких погроз інформаційного характеру найчастіше виступають засоби масової інформації, спрямовані на створення напруженої ситуації. У ряді випадків навіть контакт особового складу з представниками преси може стати способом спеціальної обробки поданої ними інформації, що призведе до можливої втрати бойового духу особового складу.

Іноді заходами такого впливу досягаються не тільки психологічні зриви, що призводять до військових злочинів чи дезертирства, а й створення у військах угруповань, спрямованих на свідомий підлив обороноздатності країни. Поширення радикального ісламізму може стати серйозною загрозою інформаційній безпеці армії. Військовослужбовець, який пройшов спеціальну психологічну терапію, вважає себе вже не військовослужбовцем, а релігійною громадою, виконує радше вказівки наставників, ніж накази командування. Такий борець стає серйозною загрозою для інформаційної безпеки військових частин, особливо розташованих у регіонах з переважно мусульманським населенням [5, с. 70].

Технічні загрози інформаційного характеру стосуються як функціонування інформаційних систем, що використовуються у військах, у тому числі систем управління, так і збереження конфіденційної інформації, що передається військовими каналами зв'язку. Види технічних загроз діяльності Збройних Сил можуть бути різного характеру: від умисного пошкодження систем і крадіжки інформації до недбалості окремих співробітників. Заходи захисту в цьому випадку передбачатимуть підвищення рівня безпеки автоматизованих систем управління та навчання персоналу необхідним вимогам захисту інформації. Стандарти безпеки визначаються ГОСТами та іншими методиками, розробленими та

затвердженими на державному рівні, але часто на практиці відбувається зволікання з впровадженням нових програмно-технічних засобів, здатних протистояти загрозам з боку противника. Така затримка зумовлена особливостями функціонування системи державних закупівель і як така стає загрозою безпеці.

У рамках цього виду атаки можна розглядати навмисне пошкодження техніки і ліній зв'язку, що іноді відбувається з вини особового складу, місцевого населення, а також в результаті цілеспрямованої діяльності противника. Порушення систем життєзабезпечення військового корабля, викликане недбалістю або спланованими атаками, може призвести до загибелі екіпажу. Контроль за збереженням військової техніки – одне з найважливіших завдань, яке стоїть перед відповідальними військовослужбовцями. Особливо серйозними можуть бути проблеми з інформаційними системами космічних сил або ядерних установок. Порушення систем управління космічними кораблями через неефективний код, вбудований в програмний продукт, часто призводить не тільки до фінансових втрат, а й до порушення цілісності системи безпеки країни.

Надзвичайно важливою стає загроза внесення неправдивої інформації в систему відстеження можливої атаки. Зберігається ризик спрацьовування систем ППО через неправдиву інформацію, надіслану противником навмисно. Уявні загрози в минулому мало не призводили до початку ядерної війни, зараз цей ризик зменшився, але він залишився.

Серйозною проблемою сьогодні є недостатня розвиненість законодавчої бази щодо захисту інформації та протидії новим загрозам. Значна кількість явищ інформаційного простору досі не класифікована та не відображена в нормативних актах, що ускладнює застосування заходів відповідальності за вчинення будь-яких дій чи організацію діяльності, яка може завдати шкоди інформаційній безпеці Збройних Сил та безпосередньо військовослужбовцям. Але ці напрямки розвиваються, приймаються нормативно-правові акти, які законодавчо регулюють допустимість використання в техніці, що постається у війська, тих чи інших технологій іноземного виробництва.

З моменту оголошення воєнного стану в Україні прийнято зміни до нормативно-правових актів з урахуванням реалій війни. Вони стосуються регулювання окремих аспектів інформації, правовідносин щодо заборони розповсюдження певної інформації з урахуванням її суспільно небезпечного характеру; врегулювання важливих моментів щодо технічного запису інформації в умовах воєнного стану; встановлення або посилення відповідальності за поширення певної інформації; регламентація процесуальних дій щодо отримання інформації.

Так, Верховна Рада прийняла законопроект про кримінальну відповідальність за незаконну фото- та відеофіксацію пересування Збройних Сил та міжнародної військової допомоги під час воєнного стану.

22 березня 2022 року набув чинності Закон України, який спрощує проведення слідчих дій та тимчасовий доступ до речей і документів, слідчий може фіксувати комп'ютерні дані на місці обшуку, навіть якщо про це не вказано в дозволі: зміни до Кримінально-процесуального кодексу [6].

Посилено кримінальну відповідальність за виготовлення та розповсюдження забороненої інформаційної продукції відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 3 березня 2022 року № 2110-IX

Закони України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та розповсюдження забороненої інформаційної продукції.

До зовнішніх джерел загроз слід віднести ті, які знаходяться за межами території України чи її союзників. Цей вид загроз різноманітний, противник розробляє та регулярно використовує нові інформаційно-психологічні заходи для особового складу. При цьому застосування нових видів інформаційної зброї, частина з яких спрямована на виведення з ладу інформаційних систем, а частина – на прямий психологічний вплив на особовий склад, стає цілком реальною загрозою. При цьому механізм дії такої зброї, на думку аналітиків, заснований на використанні ультразвуку, електромагнітних полів, мікрохвиль різної природи. Не виключено застосування медичних та хімічних засобів, які допоможуть зорієнтувати поведінку військовослужбовців у мирний час та бойову обстановку. Такі засоби проведення психологічних операцій можуть бути застосовані в тих місцях, де в поточних конфліктах беруть участь збройні сили України. У пресі згадується велика кількість видів психологічної зброї, але офіційних підтверджень її використання поки немає [7, с. 63].

Ні для кого не секрет, що у збройних силах стратегічного супротивника чи організацій глобального тероризму є спеціальні підрозділи інформаційно-психологічного впливу. Їх діяльність вивчається лише на рівні профільних науково-дослідних інститутів, а заходи боротьби з новими загрозами розробляються та активно впроваджуються в практику.

Часто застосування цілеспрямованого інформаційного впливу заздалегідь ретельно готується роботою засобів. Військовослужбовці зобов'язані вміти класифікувати та ідентифікувати такі загрози, для чого необхідно провести відповідну підготовку.

Найбільш серйозною проблемою безпеки є соціальні мережі, за допомогою яких військовослужбовці можуть випадково оприлюднити важливу інформацію. Одним із основних завдань захисту безпеки держави має стати виявлення таких загроз та їх своєчасне усунення.

Заходи, які можуть бути застосовані для захисту інформації та забезпечення безпеки, також поділяються на дві групи: [8, с.117]

- захист інформаційних систем від пошкодження та інформації від витоку та перехоплення;
- захист психіки особового складу від цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу.

Ці заходи мають здійснюватися комплексно, на основі нових наукових розробок і програмних продуктів.

Перша група заходів:

- захист об'єктів військової дислокації та розташованої в них комп'ютерної техніки від пошкодження вогнем або іншого навмисного виведення з ладу;
- захист систем від віддаленого вторгнення зловмисника, зокрема з установкою програмних продуктів, що забезпечують повний захист периметра від вторгнень, наприклад, системи DLP та системи SIEM;

– захист інформації, яка становить державну або військову таємницю, від витоку чи умисного розкриття;

- радіоелектронний захист;
- використання захищених моделей комп'ютерів і програмного забезпечення, які не можуть бути пошкоджені заздалегідь створеними проблемами в їх кодах;
- розробка засобів електронної розвідки;
- використання соціальних мереж для свідомої дезінформації противника;
- захист систем зв'язку.

Друга група заходів включає:

- запобігання навмисного психологічного впливу на психіку військовослужбовців;
- корекція інформації, що транслюється потенційним супротивником.

Розробка та впровадження комплексу цих заходів потребує створення окремих підрозділів, що працюють у сфері інформаційної безпеки.

Морально-психологічне забезпечення військ передбачає застосування комплексу заходів блокування, які застосовуються під час гібридної війни. Сьогодні існують інститути і аналітичні центри, які спрямували всі свої зусилля на розробку різноманітних методик морально-психологічного стану військ. У рамках цих досліджень вивчаються психологія, безпека психоенергетичної діяльності.

Для протидії спрямованому інформаційно-психологічному впливу командування Збройних Сил передбачає такі методи:

- проведення досліджень методів, спрямованих на психіку;
- використання всіх доступних видів психологічної роботи з військовослужбовцями, здійснення цілеспрямованих захисних заходів.

Усі ці заходи необхідні для створення стійкого захисту від інформаційного впливу та готовності військовослужбовця до відсікання інформації, яка має ознаки спрямованого впливу з метою дестабілізації його морально-психологічного стану. Напад противника не повинен бути причиною зниження боєздатності військ, їх мотивації, пригнічення волі. Важливим буде проведення виховної роботи та організація дозвілля військовослужбовців.

Особливо важливо контролювати тих військовослужбовців, до сфери відповідальності яких входить робота із засобами зв'язку, автоматизованими системами управління та передачі інформації. Вони, швидше за все, стануть об'єктами розробки ворогом.

Передбачаючи, який саме комплекс заходів застосує потенційний супротивник, необхідно за допомогою засобів атаки перекрити його можливості. Такі дії, як:

- навмисне введення супротивника в оману щодо намічених заходів і способів протидії загрозам інформаційній безпеці;
- руйнування засобів зв'язку та інформаційних систем;
- внесення свідомих спотворень у роботу інформаційних систем противника;
- виявлення опорних пунктів противника, що діють на території України, та їх знищення;

– отримання конфіденційної інформації про наміри противника знизити рівень безпеки військ і використання цієї інформації для формування стратегії оборони;

– застосування засобів морально-психологічного придушення інформаційних сил противника

Розробка інформаційної зброї розглядається як окремий напрям оборонної стратегії. Він повинен бути розроблений не тільки для відображення загроз, а й для їх передбачення. Противник досить ефективно використовує інформаційну зброю, що можна побачити на прикладі країн, які беруть участь у військових конфліктах. Зброя використовується не лише в зонах бойових дій, а й у тих регіонах, які мають стати осередками дестабілізації. Подібна вітчизняна зброя повинна демонструвати такий самий і більш високий рівень ефективності.

Практично кожен військовий об'єкт зараз знаходиться в зоні можливого ураження, тому до захисту його безпеки необхідно підходити комплексно. Держава неухильно займається вирішенням цих завдань і нарощує свій оборонний потенціал. Розробка пропрітарного програмного забезпечення допомагає уникнути системних ризиків.

Також власні канали передачі даних в мережі Інтернет повинні забезпечувати можливість спілкування без порушення архітектури Всесвітньої мережі.

Тому і на цих етапах має бути створена цілкова безпека для користувачів. Відсутність належного нагляду за постачальниками та підрядниками призводить до того, що військам постачається обладнання, яке забезпечує віддалений доступ потенційного супротивника. У деяких випадках використання таких пристроїв заборонено законом, але ще не все технічне оснащення армії модернізовано.

Серйозна вразливість систем автоматизованої системи управління армії також виникає через передачу інформації закритого характеру відкритими лініями зв'язку, що іноді дозволяють собі цивільні фахівці. Цю загрозу необхідно локалізувати якомога швидше.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» загрози національній безпеці України - це явища, тенденції та фактори, які унеможливають або утруднюють або можуть унеможливити чи утруднити реалізацію національних інтересів і збереження національної цінності України [9].

Висновки. Незаперечним є той факт, що сучасні загрози інформаційній безпеці є викликом далеко за межі нашої держави та посягають не лише на національний простір, а й мають важкі глобальні наслідки. З огляду на це, для запобігання та протидії сучасним інформаційним загрозам необхідно не лише прийняти нормативно-правову базу, а й забезпечити функціонування інституційного механізму забезпечення інформаційної безпеки, в тому числі освітньої складової. Йдеться про послідовну системну діяльність державно-правових інституцій, які б ефективно реалізовували національні інтереси в інформаційній сфері, були б здатні не лише вчасно реагувати на поширення інформаційних фейків та неправдивої інформації, а й були б здатні загалом попереджати інформаційні конфлікти та формувати інформаційну культуру суспільства в цілому. Крім того, враховуючи існуючі глобальні загрози та виклики, видається можливим ефективна протидія інформаційній агресії шляхом залучення до цього процесу міжнародних організацій, інституцій та міжнародної спільноти. Адже, як свідчать реалії сьогодення, у веденні війни в інформаційному полі немає кордону.

Список використаних джерел:

1. Остроухов В.В., Петрик В.М., Присяжнюк М.М. та ін. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): підручник. К.: КНТ, 2010. 776 с.
2. Лизанчук В.В. Інформаційна безпека України: теорія і практика: підручник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 725 с
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/47/2017>.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану»: Указ Президента України від 19 березня 2022 року № 152/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/152/2022>.
5. Боднар І. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 68–75.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#Text>.

7. Кавун С.В., Носов В.В., Манжай О.В. Інформаційна безпека. Навчальний посібник. Ч. 2. Харків: Вид. ХНЕУ, 2018. 196 с.
8. Інформаційна безпека. Підручник. Під ред. В.В. Остроухова. К.: Видавництво Ліра-К, 2021. 412 с
9. Стратегія інформаційної безпеки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n14>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.21>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОТВОРЧОЇ ПРАКТИКИ У СФЕРІ ПОДАЛЬШОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНИХ СПОРІВ ТА КОНФЛІКТІВ

Стебелєв А.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету
імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», адвокат*

Стебелєв А.М. Особливості правотворчої практики у сфері подальшого врегулювання альтернативних способів вирішення публічних спорів та конфліктів.

У статті визнано різноманітний (різноспрямований) характер процесу правотворчості ураховуючи самі риси (природу) правового унормування та процесуалізації альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів, який характеризується складністю та багаторівневністю.

Виокремлено напрями формування правових норм, що спрямовані на врегулювання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів. А саме звернуто увагу, що правове унормування альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів здійснюється через визнання, встановлення та санкціонування правових норм, які спрямовані на регулювання такої діяльності. Визнання згадуваних вище правових норм відбувається державою за допомогою діяльності законотворчого органу шляхом визнання природних прав у цій сфері, адже підґрунтям для формування альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів виступають такі природні права й свободи як право на суд, свобода договору, право на захист своїх прав та свобод усіма не забороненими засобами. У механізмі правового регулювання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів другим і основним напрямом виступає діяльність держави зі встановлення відповідних правових норм, адже держава, розробляючи проекти відповідних законів, з одного боку визнає природні права на суд, на захист, на свободу договору та урахує існуючі позитивні соціальні практики, що склались у цій сфері, а також виходячи з об'єктивних потреб та власних інтересів та інтересів суспільства, встановлює нові правила, що спрямовані саме на інтереси соціуму. У механізмі правового оформлення альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів третім напрямом є санкціонувальна практика.

Визначено, що у цьому разі первинною є природа таких видів діяльності та рівень їх правового унормування та процесуалізації. При цьому, вказані два аспекти суттєво взаємопов'язані й впливають один на одного. З одного боку альтернативне вирішення спорів та конфліктів передбачає застосування особливих методів, форм, залучення особливих суб'єктів, що вказує на їх відокремленість від традиційних напрямів процесуальної діяльності. З іншого - тенденції останнього часу вказують на їх поширення, популяризацію, що неминуче ставить питання про їх співвідношення з процесуальною діяльністю та власне про їх процесуалізацію, яка спрямована на їх легалізацію.

Ключові слова: альтернативні способи вирішення публічних спорів та конфліктів, процесуалізація, встановлення правових норм, визначення правових норм, санкціонування правових норм, санкціонувальна практика, медіація, медіатор.

Stebelev A.M. Peculiarities of law-making practice in the field of further settlement of alternative methods of resolving public disputes and conflicts.

The article recognizes the diverse (multidirectional) character of the law-making process, taking into account the very features (nature) of legal regulation and proceduralization of alternative ways of resolving legal disputes and conflicts, which is characterized by complexity and multi-levels.

The directions of the formation of legal norms aimed at the settlement of alternative ways of resolving disputes and conflicts are highlighted. In particular, it is noted that the legal regulation of alternative methods

of resolving legal disputes and conflicts is carried out through the recognition, establishment and sanctioning of legal norms aimed at regulating such activities. The recognition of the above-mentioned legal norms occurs by the state with the help of the activity of the law-making body through the recognition of natural rights in this area, because such natural rights and freedoms as the right to a court, freedom of contract, the right to protect one's rights are the basis for the formation of alternative ways of resolving legal disputes and conflicts and freedoms by all non-prohibited means. In the mechanism of legal regulation of alternative methods of resolving disputes and conflicts, the second and main direction is the activity of the state to establish relevant legal norms, because the state, developing drafts of relevant laws, on the one hand recognizes the natural rights to a court, to defense, to freedom of contract and takes into account the existing positive social practices developed in this area, as well as based on objective needs and own interests and the interests of society, establishes new rules aimed specifically at the interests of society. Sanctioning practice is the third direction in the mechanism of legal registration of alternative methods of resolving disputes and conflicts.

It was determined that in this case the nature of such activities and the level of their legal regulation and proceduralization are primary. At the same time, these two aspects are significantly interconnected and influence each other. On the one hand, alternative resolution of disputes and conflicts involves the use of special methods, forms, involvement of special subjects, which indicates their separation from traditional areas of procedural activity. On the other hand, recent trends point to their spread and popularization, which inevitably raises the question of their relationship with procedural activity and, in fact, of their proceduralization, which is aimed at their legalization.

Key words: alternative ways of resolving public disputes and conflicts, proceduralization, establishment of legal norms, definition of legal norms, sanctioning of legal norms, sanctioning practice, mediation, mediator.

Постановка проблеми. Складний та багаторівневий характер правового унормування та подальшої процесуалізації альтернативних способів вирішення правових спорів та конфліктів, свідчить про те, що правотворчість такого процесу априорі не може бути одноманітною. У зв'язку з цим, постає необхідність виділення окремих напрямів формування як матеріальних, так і процесуальних правових норм, що регулюють альтернативні способи вирішення спорів та конфліктів. З урахуванням того, що право як особливий соціальний регулятор формується через визнання, встановлення та санкціонування правових норм (правил поведінки), то слід говорити про особливе поєднання всіх цих трьох напрямів у системі унормування альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідженням альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів взагалі, та окремим їх напрямом медіацією зокрема, займалися такі вчені, як М. Бліхар, О.О. Кармаза, Н.В. Кравець, Д.А. Позов, Т.В. Степанова, Т.В. Федоренко, Т.О. Часова та інші науковці.

Метою статті є дослідження особливостей правотворчої практики у сфері подальшого врегулювання альтернативних способів вирішення публічних спорів та конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Розуміння змістовного наповнення кожного з названих напрямів та особливостей їх реалізації у межах унормування цієї відносно нової сфери юридичної практики, буде сприяти забезпеченню функціонування всього комплексу альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів, як ефективного механізму застосування інноваційних засобів юридичної техніки та вагомому чиннику подальшого розвитку та трансформації національної правової системи України. У зв'язку з цим, ми виходимо з того, що всі ці напрями слід проаналізувати окремо, з метою виявлення їх особливих рис та змістовного наповнення кожного з них.

Отже, перший напрям. З урахуванням концепції верховенства права (стаття 8 Конституції України [1]), особливим напрямом діяльності держави у системі реалізації правотворчості слід назвати діяльність з офіційного визнання природних прав і свобод. У сфері альтернативного вирішення спорів та конфліктів у першу чергу слід говорити, що основою для їх належної реалізації виступають такі природні права й свободи як право на суд (право на справедливе правосуддя), свобода договору, право на захист своїх прав та свобод усіма не забороненими засобами. З огляду на те, що якщо у межах правотворчості йдеться про прописування (формалізацію) на рівні позитивного закону природного права, то у такому випадку варто говорити саме про визнання на рівні закону природного права, оскільки воно (конкретне природне право) існувало і до такої офіційної владно-державної формалізації.

Право на альтернативне вирішення спорів, що має своїм підґрунтям наведені вище природні права та добровільний порядок їхньої реалізації у цілому визнається державою шляхом прописування у законах основних механізмів його реалізації для більш надійного гарантування. У пояснювальній записці до проєкту Закону України «Про медіацію» вказано на те, що йдеться про закріплення на законодавчому рівні можливості проведення процедури медіації, яка полягатиме у добровільному позасудовому врегулюванні конфлікту (спору) шляхом переговорів між його сторонами, за допомогою медіатора. Крім того, зазначається, що проєкт Закону матиме безпосередній позитивний вплив на сферу правовідносин, пов'язаних із вирішенням конфліктів (спорів), які виникають з цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних правовідносин, а також у кримінальних провадженнях при укладенні угод про примирення між потерпілим і підозрюваним, обвинуваченим та в інших сферах суспільних відносин [2].

Вищенаведене фактично означає те, що Закон України «Про медіацію» [7] буде чинити позитивний правовий вплив і на реалізацію таких природних прав як право на справедливе вирішення спору конфлікту, на свободу договору, на захист своїх прав і свобод усіма не забороненими способами тощо. Не випадково, Т.О. Часова та Н.В. Кравець вважають, що цей Закон містить низку положень, які мають яскраво виражену гуманістичну природу та спрямовані на полегшення вирішення проблем людини та громадянина, пов'язаних з порушенням прав та інтересів [3, с. 154]. Вочевидь, гуманістична природа будь-якого акту позитивного права переважно має своє походження завдяки визнанню природних прав людини, оскільки принцип гуманізму, будучи складовою принципу верховенства права, визнається державою через прописування відповідних конкретизованих положень.

Так, наприклад, М. Бліхар, досліджуючи медіацію, як спосіб вирішення адміністративних спорів, ще до ухвалення відповідного Закону, прямо вказувала на те, що використання медіації як альтернативного способу стосовно судового розгляду цілком узгоджується із правом будь-яким не забороненим законом засобом захищати свої права і обов'язки від порушень і протиправних посягань, що закріплено у частині п'ятій статті 55 Конституції України [4, с. 78]. Отже, право на захист своїх прав і свобод усіма незабороненими засобами, маючи яскраво виражене природно-правове походження, знаходить своє додаткове визнання через конкретизацію у Законі України «Про медіацію» [7].

Як ми вже зазначали, до природних прав і свобод можна віднести свободу договору, яка займає чільне місце у системі як приватних, так і публічних правовідносин. Указане право не змогло не вплинути на формування законодавчих засад альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів через добровільний характеру їх застосування. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що Закон України «Про медіацію» [7] суттєву увагу приділяє зокрема питанням змісту договору про проведення медіації (стаття 20), а також змісту угоди за результатами медіації (стаття 21). Стосовно договору про проведення медіації О.О. Кармаза, Т.В. Федоренко та Д.А. Позов указують на те, що добровільність його укладення безпосередньо зумовлено змістом самого процесу медіації. А, отже, без згоди сторін спору її не буде розпочато. При цьому таку згоду сторони висловлюють у відповідному документі, яким є договір про проведення медіації, в якому мають міститися усі істотні й важливі умови для сторін спору і медіатора (чи медіаторів), що проводитиме (проводитимуть) процедуру медіації. На цьому тлі автори роблять правильний висновок про те, що добровільність і само визначеність сторін є наріжними та ключовими принципами медіації, а тому запроваджувати надмірно детальне нормативно-правове регулювання договорів про проведення медіації є недоцільним [5, с. 154].

Ми вважаємо за потрібне до цього релевантного умовиводу додати також і те, що така недоцільність витікає з природно-правового характеру договірної суті медіації як різновиду альтернативного вирішення спорів та конфліктів, у тому числі й у публічно-правовій сфері. Все це зайвий раз підкреслює наявність природно-правового підґрунтя реалізації як медіації, так й інших способів альтернативного вирішення правових спорів та конфліктів. При цьому визнання як складова частина правотворчості у сфері альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів базується на таких природно-правових принципах і правах як гуманізм, право на справедливе правосуддя, свобода договору та право на захист своїх прав і свобод будь-яким не забороненим способом. Урахування наведеного напряму у межах правотворчої практики виступає важливою складовою не лише реалізації природних прав і свобод, але й вивільнення держави від невластивих або надмірно сконцентрованих функцій, а також буде сприяти подальшому розвитку громадянського суспільства.

Другий напрям. У механізмі правового регулювання альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів другим та, на наше переконання, основним напрямом буде виступати діяльність держави зі встановлення відповідних правових норм. При цьому слід виходити з того, що держава, роз-

робляючи проекти конкретних законів, з одного боку визнає природні права на справедливий суд, на захист, на свободу договору, а також урахує існуючі позитивні соціальні практики та різноманітні напрацювання, що склались у цій сфері, шляхом застосування санкціонуальної правотворчості. З іншого ж боку, держава, виходячи з об'єктивних потреб та власних інтересів та інтересів суспільства, встановлює нові правила, що спрямовані не на інтереси окремих індивідумів, а на інтереси соціуму.

Отже, відмінною рисою встановлення правих норм є те, що у цьому випадку владність правотворчої діяльності держави стосується не лише форми, але й змісту. Адже, вважаємо, що і у випадку визнання (природні права існують та належать людям від народження), і у випадку санкціонування (позитивні соціальні практики уже існують та мають більш менш сталий характер) йдеться про владну діяльність держави лише (або переважно) щодо надання ним відповідної правової форми без особливої і принципової кореляції змісту. Крім того, варто відзначити також і те, що у юридичній науці стосовно процесуалізації існує підхід, відповідно до якого вона стосується лише державно-владної діяльності [6, с. 301].

Оскільки держава за своїм призначенням завжди формує та проводить свою власну правову політику, то напрям щодо встановлення правил поведінки є домінантним. Зокрема, держава, враховуючи те, що медіатором повинна бути підготовлена людина, на законодавчому рівні імперативно встановлює основні вимоги до такої підготовки. Так, частиною першою статті 10 Закону України “Про медіацію” [7] встановлено, що базова підготовка медіаторів здійснюється за програмою обсягом (тривалістю) не менше 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання. Програма базової підготовки медіатора включає теоретичну підготовку і відпрацювання практичних навичок. У цьому випадку держава, враховуючи певні напрацювання, в принципі на власний розсуд установлює вимоги до такої підготовки.

Третій напрям. У механізмі правового оформлення альтернативних способів вирішення спорів та конфліктів третім напрямом є санкціонуальна практика (під санкціонуванням, виходячи з традиційних підходів, можна розуміти надання дозволу (схвалення) для того, щоб надати певним діям чи вже сформованій практиці легітимного характеру). Правомірність постановки такого питання зумовлена тим, що до ухвалення нормативно-правових актів уже була сформована певна практика такої діяльності, яка прямо не суперечила інтересам держави та суспільства. Зокрема, на підтвердження цьому необхідно вказати на пояснювальну записку до проекту Закону України “Про медіацію”. Так, у цьому документі зазначено, що у світовій та європейській практиці при врегулюванні конфліктів (спорів) широкого застосування набув інститут медіації, який надає можливість обирати досудові й позасудові способи для вирішення спорів та конфліктів при збереженні можливості звертатись до суду для їх вирішення. При цьому особливо зроблено акцент на тому, що наразі законодавством України процедура медіації є неврегульованою, проте практика вирішення конфліктів (спорів) шляхом медіації поступово збільшується [2].

Фактично, можна говорити про те, що в Україні, яка завжди прагнула до застосування на власних теренах передових практик з різних сфер суспільного життя, реалізовувалися різні підходи до альтернативного вирішення спорів та конфліктів, навіть ще до ухвалення відповідних законів. Крім того, робились непоодинокі спроби використання тих практик вирішення конфліктів, що первинно сформувались не у суто правовій сфері до питань вирішення правових спорів та конфліктів. Наприклад, медіація та фасилітація первинно виникли передовсім як засоби вирішення конфліктів з широкого кола соціально-психологічних ситуацій. Їхня ефективна реалізація вказала на те, що існує реальний потенціал їх поширення і на сферу права.

Отже, як витікає з положень пояснювальної записки, підготовленої Міністерством юстиції України, практика реалізації такої форми альтернативного вирішення спорів та конфліктів як медіація існувала та набувала все більшої динаміки ще до ухвалення відповідного Закону та держава таку практику розглядала в цілому як позитивну, але як таку, що потребувала належного правового унормування. У зв'язку з цим, у пояснювальній записці у межах прогнозу впливу зазначається, що проект Закону матиме безпосередній позитивний вплив на сферу правовідносин, пов'язаних із вирішенням спорів та конфліктів, які виникають із цивільних, сімейних, господарських, трудових, адміністративних правовідносин, а також у кримінальних провадженнях при укладенні угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим та в інших сферах суспільних відносин.

У юридичній літературі звертається увага на те, що санкціонування здійснюється державою тоді, коли у соціальній практиці існує той чи інший звичай чи інша соціально корисна сформована практика. У цьому випадку держава прописує правила, що напрацьовані у межах такої практики в офіційних

правових джерелах, тобто перетворює їх на норми права, тим самим санкціонує (офіційно дозволяє, допускає, підтверджує) правило, що існує на суспільно-практичному та звичаєвому рівні і переводить його у правову площину [8, с. 12]. Вочевидь, все це стосується як альтернативного вирішення спорів та конфліктів у цілому, так і медіації зокрема.

Висновки. Отже, правове унормування альтернативних способів вирішення публічно-правових спорів та конфліктів здійснюється через визнання, встановлення та санкціонування правових норм, які у сукупності спрямовані на забезпечення оптимального та ефективного регулювання такої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про медіацію”. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=3504&conv=9>.
3. Часова Т.О., Кравець Н.В. Медіація як виклик сучасної правової системи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2023. С. 153–155. URL: http://lsey.org.ua/1_2023/34.pdf.
4. Бліхар М. Медіація як спосіб вирішення адміністративних спорів. *Підприємство, господарство і право*. № 10. 2020. С. 78–82.
5. Кармаза О.О., Федоренко Т.В., Позов Д.А. Цивільно-правові договори в медіації: проблеми якості закону. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2023. С. 151–154. URL: http://www.lsey.org.ua/2_2023/33.pdf.
6. Степанова Т.В. Щодо формування вітчизняної процесуально-правової політики. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*. С. 301–303. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/29589/1/301-303.pdf>.
7. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення 5 квітня 2023 р.).
8. Кагановська Т.Є., Григоренко Є.І. Основи загальної теорії права. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. 144 с.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.22>

СУДОВИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДИСКРЕЦІЙНИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Янєв М.О.,
*аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права ДВНЗ «УжНУ»*

Янєв М.О. Судовий та громадський контроль за дискреційними повноваженнями національної комісії, що здійснює регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

У статті проаналізовано судовий та громадський контроль за дискреційними повноваженнями Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Повноваження Регулятора у сфері встановлення тарифів в енергетиці є широкою дискрецією, тому важливим правовим питанням є регулювання та здійснення контрольної діяльності за їх реалізацією.

Встановлено, що законодавством не передбачена відповідальність НКРЕКП перед споживачами – фізичними особами за прийняття неправомірних рішень, що може значно ускладнити процес отримання компенсації споживачем за отримані збитки в результаті прийняття таких рішень НКРЕКП в судовому порядку. Це свідчить про дуже високий ступінь ризику та можливостей для зловживань при прийнятті рішень регулятором у сфері встановлення цін (тарифів), у т.ч. на житлово-комунальні послуги, які відносяться до його дискреційних повноважень.

У статті проаналізовані судові справи за останні 3 роки судами адміністративної юрисдикції у судах першої інстанції, учасником у яких виступало НКРЕКП (за 2019 р. – було прийнято 117 рішень, за 2020 р. – 167 рішень, за 2021 р. – 179 рішень). Проте, результати аналізу привели до висновку про дуже низький рівень судової активності споживачів – фізичних осіб. Така низька активність оскаржень фізичними особами рішень НКРЕКП у сфері встановлення тарифів може свідчити або про низький рівень знань у сфері діючих механізмів встановлення тарифів у сфері енергетики та можливого громадського контролю за їх прийняттям, необхідності понесення значних витрат часу та фінансів на оскарження рішень регулятора та недовіри до суду в частині прийняття справедливих рішень у спорі з суб'єктом владних повноважень.

Зроблено висновок, що на сьогоднішній день побутовий споживач послуг у сфері енергетики практично не захищений від свавілля Регулятора у контексті наявності дієвого механізму перевірки використання регулятором дискреційних повноважень у сфері встановлення тарифів. Загалом тільки поєднання судового та громадського контролю може дати позитивний результат у напрямку впровадження принципу належного урядування у діяльність усіх адміністративних органів, в тому числі і Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Ключові слова: Регулятор, комунальні послуги, дискреційні повноваження, судовий контроль, громадський контроль.

Yanev M.O. Judicial and public control over the discretionary powers of the national regulatory commission in the fields of energy and public utilities.

The article analyzes the judicial and public control over the discretionary powers of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities. The Authority of the Regulator in the field of setting tariffs in the energy sector is a broad discretion, therefore, an important legal issue is the regulation and implementation of control activities for their implementation.

It has been established that the legislation does not provide for the responsibility of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities before consumers - natural persons for making illegal decisions, which can significantly complicate the process of receiving compensation by the consumer

for losses incurred as a result of making such decisions by the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities in court. This indicates a very high degree of risk and opportunities for abuse in decision-making by the regulator in the field of setting prices (tariffs), including for housing and communal services, which are related to his discretionary powers.

The article analyzes court cases over the past 3 years by courts of administrative jurisdiction in courts of first instance, in which of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities was a participant (in 2019 – 117 decisions were made, in 2020 – 167 decisions, in 2021 – 179 decisions). However, the results of the analysis led to the conclusion of a very low level of legal activity of consumers - natural persons. Such a low activity of appeals by natural persons against the decisions of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities in the field of setting tariffs may indicate either a low level of knowledge in the field of current mechanisms for setting tariffs in the field of energy and possible public control over their adoption, the need to incur significant costs of time and money to appeal the decisions of the regulator, and mistrust in court in terms of making fair decisions in a dispute with a subject of authority.

It was concluded that today the household consumer of services in the field of energy is practically not protected from the arbitrariness of the Regulator in the context of the presence of an effective mechanism for checking the use of discretionary powers by the regulator in the field of tariff insertion. In general, only a combination of judicial and public control can give a positive result in the direction of implementing the principle of good governance in the activities of all administrative bodies, including the National Commission, which carries out state regulation in the fields of energy and communal services.

Key words: energy regulator, utilities, discretionary powers, judicial control, public control.

Постановка проблеми. Вихідною позицією при аналізі повноважень Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – Комісія, НКРЕКП, Регулятор) є те, що існує різниця між політикою та формуванням правил, створенням правових норм, тобто правотворенням. Закон може визначати загальні правила встановлення цін, та самі ціни не є нормами, зокрема і на електроенергетику. Парламент може встановлювати загальні засади визначення цін і тарифів, а також визначати повноваження адміністративних органів щодо їх встановлення. Тим не менше, своєрідним орієнтиром для формування та реформування правових засад як правотворчості в сфері публічного урядування в Україні, так і правореалізації, повинні стати принципи належного урядування («good governance») та належного управління («good administration»).

Законодавцем НКРЕКП надано широке коло повноважень зі встановлення тарифів у сфері енергетики, а також визначення самого порядку встановлення тарифів. Відповідно до законів України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» та «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг» НКРЕКП встановлює тарифи на теплову енергію та комунальні послуги суб'єктам природних монополій та суб'єктам господарювання на суміжних ринках, ліцензування діяльності яких вона здійснює.

Повноваження Регулятора у сфері встановлення тарифів в енергетиці є дискреційними, що вже було предметом дослідження та аналізу в науковій літературі. Дискреція в реалізації означених повноважень законодавцем встановлена досить широка. За таких умов важливим правовим питанням є регулювання та здійснення контрольної діяльності за реалізацією таких дискреційних повноважень Регулятора. Відповідно, **метою даної статті** є дослідження саме цього питання.

Важливість належного правового врегулювання повноважень щодо встановлення цін і тарифів на електроенергію та комунальні послуги та і самого порядку встановлення зумовлює і зростання наукового інтересу до досліджень. У працях європейських дослідників ці питання знайшли своє відображення і висвітлені відмінності у правовому регулюванні країн Східної та Західної Європи. В українській юридичній науці за останні роки також з'явилися публікації, що стосуються як загальних питань енергетичної політики, впливу рішень Суду ЄС і правозастосовної практики Європейської Комісії та Секретаріату Енергетичного Співтовариства під час застосування законів органами державної влади, так і безпосередньо питань дискреції повноважень Комісії. Питання правового регулювання енергетичного ринку України також стають предметом наукових досліджень зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу. В Україні єдиним державним органом, який уповноважений здійснювати державний нагляд (контроль) за дотриманням суб'єктами господарювання вимог формування, встановлення та застосування державних регульованих цін, є Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспожислужба).

Законодавство наділяє Держпродспоживслужбу повноваженням по перевірці достовірності зазначеної у документах інформації про формування, встановлення та застосування державних регульованих цін. Але реальної практики перевірки Держпродспоживслужбою природних монополістів або інших суб'єктів у сфері енергетики, тарифи, на послуги яким встановлює НКРЕКП, достовірності поданих регулятору інформації та документів при встановленні тарифів (цін), не існує. Це обумовлено тим, що дії з перевірки та контролю Держпродспоживслужбою перетиналися би з компетенцією Регулятора та підривати до нього довіру у разі виявлення невідповідностей, які повинен був виявити Регулятор під час прийняття рішення про встановлення тарифів тому чи іншому суб'єкту господарювання. А незалежність державних регуляторів у світі тепер вважається одним із керівних принципів їх інституційної структури.

За даними звіту про стан виконання Плану роботи Держпродспоживслужби на 2021 рік нею було проведено 389 планових та 299 позапланових перевірок суб'єктів господарювання з питань дотримання вимог щодо формування, встановлення та застосування державних регульованих цін. Відповідно до закону сума необґрунтованої виручки, одержаної суб'єктами господарювання, які на постійній основі надають житлово-комунальні послуги або мають адресного споживача, повертається споживачам.

При цьому необхідно зазначити, що ні Законом України «Про ринок електричної енергії», ні Законом України «Про ціни і ціноутворення», ні законом України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» не передбачена відповідальність НКРЕКП перед споживачами – фізичними особами за прийняття неправомірних рішень, що може значно ускладнити процес отримання компенсації споживачем за отримані збитки в результаті прийняття таких рішень НКРЕКП в судовому порядку. Все вищезазначене свідчить про дуже високий ступінь ризику та можливостей для зловживань при прийнятті рішень регулятором у сфері встановлення цін (тарифів), у т.ч. на житлово-комунальні послуги, які відносяться до його дискреційних повноважень.

Мабуть всі ще дуже добре пам'ятають скандальну кримінальну справу по формулі «Роттердам+», яка безпосередньо пов'язана з рішенням НКРЕКП у сфері встановлення тарифів. До 01.07.2019 р. існував старий ринок електричної енергії, за умовами якого виробники електроенергії продавали її за регульованими цінами, середньозважена ціна розраховувалася між усіма типами виробників електроенергії, вона також регулювалась НКРЕКП, і за цією ж ціною постачальники електроенергії купували її в одного державного підприємства – ДП «Енергоринок». На всіх ланках держава в особі НКРЕКП регулювала ціни на електроенергію. Починаючи з березня 2016 року члени НКРЕКП погодили нову методику визначення оптової ринкової ціни на електроенергію та передбачили у ній порядок формування тарифу для теплової генерації, якого до цього не існувало. Відповідно до цієї методики вартість вугілля як складову ціни (тарифу) на електроенергію теплових електростанцій (ТЕС) почали рахувати за формулою «вартість вугілля у порту Роттердам плюс вартість його доставки в Україну».

Проте, по-перше, компанії фактично не несли витрати на транспортування вугілля з-за кордону, оскільки вони використовували енергетичне вугілля українського видобутку.

По-друге, включення таких витрат до тарифу прямо суперечило статті 12 закону України «Про ціни і ціноутворення», згідно з якою ціна на регульований державою товар (яким є електрична енергія) повинна включати тільки ті витрати, які понесені під час його виробництва.

Тобто споживачів змусили платити за витрати, яких фактично не було, що суперечило закону. Формула формування вартості електричної енергії «Роттердам+» проіснувала до 1 липня 2019 року. НАБУ почало розслідування в березні 2017-го. Висновок судового експерта показав, що збитки (економічні наслідки) від застосування формули «Роттердам+» становили 39,9 млрд. З впевненістю можна сказати, що частина цих збитків, є прямими збитками споживачів електричної енергії, у т.ч. населення України, яке несло зайві, необґрунтовані витрати за електричну енергію, тариф на яку був завищений за рахунок формули «Роттердам+». Це один, але не єдиний, яскравий приклад тому як суб'єкт владних повноважень в Україні, використовуючи дискреційні повноваження, може завдати значної шкоди правам та інтересам широкому колу осіб. У зв'язку з чим є потреба у дієвому контролі за суб'єктами виконавчої гілки влади іншої форми влади, а саме судової.

Відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» кожен споживач комунальних послуг зобов'язаний оплачувати надані житлово-комунальні послуги за цінами/тарифами, встановленими відповідно до законодавства, у строки, встановлені відповідними договорами. Стаття 41 Конституції України визначає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, яку ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 № 475/97-ВР, зокрема статтею 1 Першого протоколу до неї, визначено: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

У рішенні Європейського суду з прав людини від 02.11.2004 році у справі «Трегубенко проти України» (Заява № 61333/00), Суд повторює, що позбавлення майна може бути виправданим лише у випадку, якщо буде показаний, *inter alia*, «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Більше того, будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. Також, Суд визначає, що «справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Далі Суд зазначає, що необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе «індивідуальний і надмірний тягар» (рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії»).

Пунктом 50 рішення Європейського суду з прав людини від 14.10.2010 року у справі «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06) визначено, що вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод полягає в тому, що будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном повинно бути законним, а також передбачено, що позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом». Вираз «на умовах, передбачених законом» найперше вимагає, щоб відповідний захід мав певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, зможе передбачити його наслідки для себе (пункт 155 рішення Європейського суду з прав людини від 29.04.2003 року у справі «Полторацький проти України»).

Законом зобов'язано всіх споживачів комунальних послуг, здійснювати оплату таких послуг, при цьому у деяких випадках (як наприклад з послугами з центрального опалення) споживач навіть не має реальної дієвої можливості відмовитися від їх отримання. Але здоровий глузд підказує, що, навіть маючи змогу відмовитися від таких послуг як послуги з постачання води, газу та світла, в умовах проживання у багатоповерхівках великих міст, це зробити фізично неможливо, оскільки відмова від таких благ цивілізації поставить людину на межу виживання. З цього випливає, що дотримання законності та балансу інтересів держави, споживачів та постачальників комунальних послуг при визначенні їх вартості є архіважливим питанням, оскільки може призвести та призводить або до надмірного тягара та втручання у мирне володіння та розпорядження своєю власністю споживачами комунальних послуг (у випадку оплати необґрунтовано завищених тарифів на комунальні послуги, як у випадку затвердження формули «Роттердам+»), або до нехтування інтересами та рівнем рентабельності постачальників таких послуг, або до перевитрати бюджетних коштів, у випадку встановлення надмірно соціальних тарифів для стримування народного невдоволення та підняття політичних рейтингів.

Тож, оскільки дискреція, будучи видом повноваження адміністративного органу, надає останньому певний простір, коли він може здійснювати вибір між декількома допустимими під кутом зору закону (права) рішеннями, то важливим питанням є контроль за здійсненням дискреційних повноважень. Підтримуємо позицію, що основним і найважливішим у цьому контексті є саме судовий контроль. Ухвалені із застосуванням дискреції рішення суб'єктів владних повноважень підпадають під судовий контроль, підставами якого є конституційні приписи (ст. 19, 55, 124 Конституції України), ординарні закони (ст.ст. 4, 19 Кодексу адміністративного судочинства України, підзаконні акти. Рішенням Великої Палати Верховного Суду від 19 березня 2019 р. у адміністративній справі № 826/16994/15 визначено, що оскарження рішень Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, щодо встановлення тарифів належить до юрисдикції адміністративних судів, оскільки такі рішення мають публічно-правовий характер.

Також судами визнається, що повноваження НКРЕКП щодо прийняття відповідних рішень, в тому числі щодо встановлення тарифу за своєю правовою природою є дискреційними. При цьому практика суду касаційної інстанції у питанні зобов'язання НКРЕКП встановити обґрунтовані тарифи є різною. У частині справ суди стають на бік позивачів та задовольняють позовні вимоги про зобов'язання регулятора встановити економічно обґрунтований тариф, а у частині – суди відмовляють у задоволенні

таких позовних вимог, посилаючись на виключну компетенцію (дискреційні повноваження) НКРЕКП у цих питаннях.

З інформації, яка міститься на сайті «Опендатабот», застосувавши пошук по коду ЄДРПОУ НКРЕКП (39369133), можна узагальнити, що за останні 3 роки судами адміністративної юрисдикції у судах першої інстанції було прийнято 460 рішень, учасником у яких виступало НКРЕКП, при цьому за 2019 р. – було прийнято 117 рішень, за 2020 р. – 167 рішень, за 2021 р. – 179 рішень.

Виходячи з аналізу цих рішень вбачається, що основна частина справ (орієнтовно 193 справи), це справи у сфері постачання (розподілу) природного газу; інша частина це:

- справи у сфері енергетики, які не пов'язані з тарифами, позивачами в яких виступали суб'єкти господарювання – орієнтовно 98 справ;

- справи за позовом НКРЕКП до ліцензіатів про стягнення в дохід держави суми штрафів, визначених постановами НКРЕКП – орієнтовно 23 справ;

- справи, за позовами суб'єктів господарювання, щодо порушень НКРЕКП при затвердженні для таких суб'єктів тарифів - орієнтовно 26 справ;

- справи, за позовом виробників електричної енергії, у сфері встановлення для них «зеленого» тарифу – орієнтовно 13 справ;

- справи, за позовом споживачів – юридичних осіб щодо оскарження постанов НКРЕКП про встановлення тарифів у сфері енергетики – орієнтовно 5 справ;

- справи, за позовом споживачів – фізичних осіб, щодо оскарження постанов НКРЕКП про встановлення тарифів у сфері енергетики – орієнтовно 1 справа.

Вищенаведений аналіз судових справ за участю НКРЕКП та фізичних осіб свідчить про дуже низький рівень судової активності споживачів – фізичних осіб. Така низька активність оскаржень фізичними особами рішень НКРЕКП у сфері встановлення тарифів може свідчити або про те, що споживачі – фізичні особи, згодні з усіма рішеннями НКРЕКП по питанням встановлення тарифів у сфері електроенергетики (хоча постійні народні невдоволення свідчать про інше), або про низький рівень знань у сфері діючих механізмів встановлення тарифів у сфері енергетики та можливого громадського контролю за їх прийняттям, необхідності понесення значних витрат часу та фінансів на оскарження рішень регулятора та недовіри до суду в частині прийняття справедливих рішень у спорі з суб'єктом владних повноважень.

У зв'язку із цим, думається, реалізація судового контролю є малоефективною без поєднання із елементами громадського контролю. Як каже народна мудрість: «Один у полі не воїн», тому для захисту своїх інтересів споживачам потрібно об'єднуватися.

Законом України «Про природні монополії» визначено, що громадський контроль за діяльністю суб'єктів природних монополій здійснюють не окремі споживачі, а саме об'єднання споживачів у порядку, встановленому законодавством. У статті 24 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено, що з метою захисту своїх законних прав та інтересів споживачі мають право об'єднуватися у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Відповідно до частини 3 статті 24 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» при Регуляторі діє Громадська рада як постійно діючий консультативно-дорадчий орган, що утворюється з метою залучення громадян до реалізації державної політики щодо регулювання діяльності суб'єктів господарювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Постановою НКРЕКП від 14.11.2019 № 2311 «Про затвердження складу Громадської ради при Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» було затверджено склад Громадської ради у кількості 27 учасників, але жодний з учасників громадської ради не має як основної статутної цілі захисту прав споживачів у такій сфері, як енергетика.

З інформації, яка міститься у вільному доступі, в Україні зареєстрована тільки одна громадська організація споживачів, яка декларує захист прав споживачів у сфері енергетики. Цією організацією є Асоціація споживачів енергетики та комунальних послуг. Але з аналізу її активності на сайті та в реєстрі судових рішень, вбачається, що останні оновлення на сайті були зроблені у 2019 році, а судові спори, у яких брала участь така юридична особа, обмежуються тільки одним спором у 2019 році щодо визнати незаконною (такою, що не відповідає актам вищої юридичної сили) та скасувати постанову Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг № 1513 від 28 грудня 2017 р. Про затвердження прогнозованої оптової ринкової ціни на 2018 рік.

Висновки. Таким чином, можна із сумом та прикрістю констатувати, що на сьогоднішній день побутовий споживач послуг у сфері енергетики практично не захищений від свавілля Регулятора у контексті наявності дієвого механізму перевірки використання регулятором дискреційних повноважень у сфері встановлення тарифів. Тільки поєднання судового та громадського контролю може дати позитивний результат у напрямку впровадження принципу належного урядування у діяльність усіх адміністративних органів, в тому числі і Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Список використаних джерел:

1. Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Звіт про стан виконання Плану роботи Держпродспоживслужби на 2021 рік. URL: [http:// dpss.gov.ua](http://dpss.gov.ua) (дата звернення 20.05.2022).
2. Про житлово-комунальні послуги: закон України від 09.11.2017 № 2189-VIII. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text) (дата звернення: 06.05.2022).
3. Державна служба статистики України. Веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення 06.05.2022).
4. Формагей О. Легальність та легітимність НКРЕКП як необхідні умови для справедливого державного регулювання. *Justice Regulation*. 2020 р. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/10718/>.
5. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: закон України від 22.09.2016 № 1540-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text> (дата звернення: 17.04.2022).
6. Про ціни і ціноутворення: закон України від 21.06.2012 № 5007-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5007-17#Text> (дата звернення: 17.04.2022).
7. Про затвердження Порядку складання та ведення НКРЕКП реєстру суб'єктів природних монополій: Постанова НКРЕКП від 19.10.2017 № 1268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1268874-17#Text> (дата звернення: 18.04.2022)
8. Про ринок електричної енергії: від 13.04.2017 № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#top> (дата звернення: 19.04.2022).
9. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: від 11.09.2003 № 1160-IV. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text) (дата звернення: 20.05.2022).
10. Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Звіт про стан виконання Плану роботи Держпродспоживслужби на 2021 рік. URL: [http:// dpss.gov.ua](http://dpss.gov.ua) (дата звернення 20.05.2022).
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 02.11.2004 у справі «Трегубенко проти України» (Заява № 61333/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text.
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 14.10.2010 у справі «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.2/.7(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.23>

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Аніщук В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права,
факультету бізнесу та права*

Луцького національного технічного університету

<https://orcid.org/0000-0002-9854-4932>

viktoriya.anishchuk@ukr.net

Аніщук В.В. Інформаційна безпека як об'єкт посягання злочинів проти основ національної безпеки України.

Стаття присвячена дослідженню інформаційної безпеки як складової національної безпеки України. Стрімкий розвиток цифровізації в Україні, який ми спостерігаємо в останні роки, спровокував створення новітнього інформаційного суспільства і, як наслідок – виникнення таких явищ як «кіберзагрози» та «кібератаки» у банківській, війсьній, критичній інфраструктурі тощо. У зв'язку з цим до національної безпеки держави цілком виправдано відносять інформаційну безпеку як самостійний елемент національної безпеки. Нове звучання інформаційна безпека набула через повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. Держава-агресор проводить жорстокі підступні військові дії не лише на території нашої держави, але й в інформаційному просторі. Спеціальні інформаційні операції Російської Федерації спрямовуються на ключові демократичні інституції (зокрема, виборчі), а спеціальні служби держави-агресора намагаються посилити внутрішні протиріччя в Україні та інших демократичних державах. Застосовані Російською Федерацією технології гібридної війни проти України, у тому числі моделі і механізми інформаційного втручання, поширюються на інші держави, швидко адаптуючись до локальних контекстів та регуляторних політик. Необхідність гарантування інформаційної безпеки зумовлюється, по-перше, потребою забезпечення національної безпеки України в цілому, по-друге, існуванням таких загроз інформаційній сфері країни, які можуть завдавати значної шкоди загальним національним інтересам, по-третє, врахуванням того, що за допомогою інформації можна впливати на зміну свідомості і поведінку людей. Завдання інформаційної безпеки – створення системи протидії інформаційним загрозам та захист власного інформаційного простору, інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів держави. Державна політика щодо забезпечення інформаційної безпеки є важливою складовою національної безпеки. В її основі повинна бути системна превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки особистості, соціальним групам, суспільству і державі в цілому. Дослідження інформаційної безпеки як об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України в умовах війни є важливим та вкрай актуальним.

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, цифровізація, об'єкт злочину, інформаційний простір, кібербезпека.

Anishchuk V. Information security as an object of crimes against the foundations of national security of Ukraine.

The article is devoted to the study of information security as a component of the national security of Ukraine. The rapid development of digitalization in Ukraine, which we have observed in recent years, has provoked the creation of the newest information society and, as a result, the emergence of such phenomena

as «cyber threats» and «cyber attacks» in banking, military, critical infrastructure, etc. In this regard, the state quite justifiably refers to information security as an independent element of national security. Information security acquired a new sound due to the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. The aggressor state carries out brutal insidious military actions not only on the territory of our state, but also in the information space. Special information operations of the Russian Federation are aimed at key democratic institutions (in particular, electoral ones), and special services of the aggressor state are trying to intensify internal contradictions in Ukraine and other democratic states. The technologies of the hybrid war against Ukraine, including the models and mechanisms of information intervention, applied by the Russian Federation are spreading to other states, quickly adapting to local contexts and regulatory policies. The need to guarantee information security is determined, firstly, by the need to ensure the national security of Ukraine as a whole, secondly, by the existence of such threats to the information sphere of the country that can cause significant damage to general national interests, and thirdly, by taking into account the fact that with the help of information it is possible influence a change in people's consciousness and behavior. The task of information security is the creation of a system for countering information threats and the protection of one's own information space, information infrastructure, and information resources of the state. State policy on ensuring information security is an important component of national security. It should be based on the systematic preventive activity of state administration bodies regarding the provision of information security guarantees to individuals, social groups, society and the state as a whole. The study of information security as an object of crimes against the foundations of the national security of Ukraine in the conditions of war is important and extremely relevant.

Key words: information security, national security, digitalization, object of crime, information space, cyber security.

Постановка проблеми. Суспільний розвиток неминуче супроводжується розвитком політичної, економічної, соціальної і культурної сфер життя держави. Стрімкий розвиток торкнувся також і такої передової сфери, як цифрова, зокрема глобалізація інформаційного та комунікаційного простору, тотальна комп'ютеризація, сукупність результатів семантичної діяльності людства, які сформували принципово нові явища – інформаційне суспільство та кіберпростір. Правомірне та доцільне застосування інформації особливо сьогодні відіграє надзвичайно важливе місце у рамках забезпечення глобальної безпеки людства.

Після створення у вересні 2019 року Міністерства цифрової трансформації України у нашій державі розпочався новий етап у сфері глобальної цифровізації. Сьогодні ми можемо констатувати реальне запровадження і швидкий розвиток цифровізації у всіх сферах життя суспільства України. Безперечно, саме такий швидкий розвиток стимулював створення новітнього інформаційного суспільства і, як наслідок, це спонукало до виникнення таких явищ як «кіберзагрози» та «кібератаки» у банківській, війсьній, критичній інфраструктурі тощо. Виходячи з наведеного, сучасні дослідники до національної безпеки держави цілком виправдано відносять інформаційну безпеку як самостійний елемент національної безпеки [2].

Стан опрацювання цієї проблематики. Цій проблемі були присвячені роботи таких вчених, як М. Барнетте, Р. Башроушу, О. Когут, Д. Пушман, І. Сопілко, А. Сулайман, В. Фурашева Д. Шац та інших.

Метою статті є критичний аналіз особливостей інформаційної безпеки як об'єкта посягання злочинів проти основ національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про основи національної безпеки» стосовно загроз національній безпеці визначає, що на сучасному етапі найбільш важливими потенційними та реальними ризиками стабільності в суспільстві та національній безпеці України в інформаційній сфері є:

- 1) розголошення конфіденційної інформації, що є власністю держави та спрямована на забезпечення національних інтересів та потреб держави та суспільства;
- 2) прояви обмеження доступу громадян до інформації та свободи слова;
- 3) поширення через засоби масової інформації культу та ідеології насильства, жорстокості тощо;
- 4) комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- 5) розголошення інформації, що становить як державну, так і іншу таємницю, що передбачена Законом;
- 6) намагання маніпулювання суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення упередженої, неповної чи недостовірної інформації [4].

Інформаційний суверенітет та інформаційна безпека України гарантується і забезпечується безпосередньо на законодавчому рівні.

Нове звучання інформаційна безпека набула через повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. Держава-агресор проводить жорстокі підступні військові дії не лише на території нашої держави, але й в інформаційному просторі. Відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»» було встановлено, що «інформаційна політика Російської Федерації – загроза не лише для України, але й для інших демократичних держав. Спеціальні інформаційні операції Російської Федерації спрямовуються на ключові демократичні інституції (зокрема, виборчі), а спеціальні служби держави-агресора намагаються посилити внутрішні протиріччя в Україні та інших демократичних державах. Застосовані Російською Федерацією технології гібридної війни проти України, у тому числі моделі і механізми інформаційного втручання, поширюються на інші держави, швидко адаптуючись до локальних контекстів та регуляторних політик. Обмежувальні заходи (санкції) та ефективний механізм моніторингу і відповідальності за їх порушення є одним із дієвих механізмів відповіді на дезінформаційну активність Російської Федерації як держави-агресора [5].

Крім того, тривалий час спеціальні служби Російської Федерації проводять свої спеціальні інформаційні операції, більшість із яких спрямовані на підлив національної безпеки України, її національних інтересів, ліквідацію української державності та знищення української ідентичності, провокування проявів екстремізму, панічних настроїв у суспільстві, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні. Російською Федерацією використовуються нові активні заходи, у тому числі міжнародного характеру, щодо легітимізації спроби анексії Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, заперечення своєї участі у війні на території Донецької та Луганської областей та посилення адвокаційної кампанії за зняття санкцій, запроваджених у зв'язку з порушенням Російською Федерацією суверенітету і територіальної цілісності України. Задіяння у цьому процесі Російською Федерацією всіх її спроможностей (політичних, інформаційних, економічних, розвідувальних та інших) залишається особливо небезпечним викликом для України.

У результаті тимчасової окупації у 2014 році державою-агресором частини території України були захоплені розташовані на цій території об'єкти інформаційної інфраструктури, зокрема й об'єкти Концерну радіомовлення, радіозв'язку та телебачення.

Державою-агресором застосовуються методи тотального придушення свободи слова, контролю над редакційною політикою засобів масової інформації та інших інформаційних ресурсів, що функціонують на цих територіях.

На тимчасово окупованих територіях, у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях розгорнуто безпрецедентну інформаційну кампанію. Використовуючи також регулярне постачання на тимчасово окуповані території потужного передавального обладнання та блокування українських інформаційних ресурсів, Російська Федерація намагається створити альтернативну викривлену інформаційну реальність, побудовану на наративах держави-агресора.

Придушення будь-яких спроб інакомислення посилюється регулярними репресіями стосовно незалежних журналістів на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також переслідуванням за перегляд українського контенту, що є характерним для тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Інформаційний тиск, що здійснюється державою-агресором, негативно відображається й на дітях, які проживають на тимчасово окупованих територіях, адже через свій вік вони є особливо вразливими для впливу інформаційних кампаній.

В Україні триває процес становлення системи стратегічних комунікацій. Органами державної влади України здійснено низку організаційних та практичних заходів зі зміцнення власної інституційної спроможності у сфері стратегічних комунікацій, однак не створено дієвого механізму координації і взаємодії між усіма органами державної влади, залученими до здійснення заходів із протидії загрозам в інформаційній сфері. Зазначене послаблює можливості до розбудови комплексного стратегічного планування інформаційного потоку, здійснення системної комунікативної діяльності Кабінету Міністрів України, об'єднання всіх ключових суб'єктів у сфері інформаційних відносин, суб'єктів формування і реалізації державної політики щодо ефективного захисту національного інформаційного простору, утвердження позитивного іміджу України, реалізації цілей захисту національної безпеки України в інформаційній сфері.

Регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності не відповідає сучасним викликам та загрозам. Це перешкоджає розвитку українського медіаринку, ускладнює ведення бізнесу у цій сфері, зберігає залежність засобів масової інформації від їх власників, не забезпечує додержання професійних стандартів діяльності журналістів.

Актуальною проблемою є непоодинокі випадки втручання в професійну організаційно-творчу діяльність засобів масової інформації та в індивідуальну професійну творчу діяльність журналістів, інші посягання на свободу інформаційної діяльності, зокрема перешкоджання їх професійній діяльності, погрози, насильство щодо них, посягання на їх життя та власність. Зазначене позбавляє журналістів можливості належним чином інформувати суспільство про суспільно важливі події та явища.

У нашій державі склалася унікальна та неоднозначна ситуація, коли проплачені російські ЗМІ пропихують абсолютно недемократичні принципи розвитку нашої держави, формуючи, таким чином відповідну думку лояльних до держави-агресора громадян України, що завдає значної шкоди інтересам нашої держави у продовженні її демократичного розвитку. З огляду на зазначені обставини, можна зауважити, що вище згаданий указ є необхідним для захисту національних інтересів України і спрямований саме на зупинення розповсюдження російської пропаганди у нашій державі. Тому усі закиди щодо обмеження свободи діяльності ЗМІ на території України є недоцільними та такими, що не відповідають дійсності.

До того ж, цілком можна погодитись із твердженням, що в умовах війни на Сході РФ активно розпочала упереджене та викривлене висвітлення фактів та явищ не лише для свого населення, але й безпосередньо для всього світу, що в результаті призвело до антиукраїнського руху. Такі дії сприяли пропаганді ідей сепаратизму, насильства, національної ворожнечі суспільства, яскравим прикладом якого є самопроголошені утворення так званих ДНР та ЛНР на території унітарної України.

Слід зазначити, що засоби масової інформації вже давно на практиці визнаються четвертою гілкою влади, яка має безперечно вагомий вплив на засоби масової комунікації та може здійснювати маніпуляції з суспільною думкою. Сьогодні преса робить те, що століття тому робили священики та церква. Телебачення, газети, радіо, інформаційні агенції грають першу скрипку у ментальній ідеологічній сфері [6]. Громадяни довіряють ЗМІ більше, ніж державі, про що свідчать настрої населення Східної частини України, на яких поширювалася вся пропагандистська інформація Російської Федерації.

Можна цілком погодитися із позицією французького філософа Жана Бодріяр, який зауважував: «Про що мріють засоби масової інформації, як не про те, щоб викликати подію однією лише своєю присутністю?» Якщо йдеться про будь-яке повідомлення, що буде повторюватись достатню кількість разів, воно буде сприйматися як істина. «... Через повторення ідея закріплюється в умах так міцно, що у кінцевому підсумку вона вже сприймається як істина.» Ця технологія покладена, зокрема, в основу формування цілих держав. Тому тепер не обов'язково бути розвиненою країною - достатньо впевнити всіх у тому, що вона такою є [6].

Необхідність гарантування інформаційної безпеки зумовлюється, по-перше, потребою забезпечення національної безпеки України в цілому, по-друге, існуванням таких загроз інформаційній сфері країни, які можуть завдавати значної шкоди загальним національним інтересам, по-третє, врахуванням того, що за допомогою інформації можна впливати на зміну свідомості і поведінку людей. Завдання інформаційної безпеки – створення системи протидії інформаційним загрозам та захист власного інформаційного простору, інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів держави. При виникненні криз, загостренні конфліктів інформаційна боротьба може перерости в інформаційну війну, яка здійснюється за допомогою інформаційної зброї. Показниками, виступають цілеспрямованість, масштабність та комплексність дій тощо [1].

Висновки. Отже, державна політика щодо забезпечення інформаційної безпеки є важливою складовою національної безпеки. В її основі повинна бути системна превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки особистості, соціальним групам, суспільству і державі в цілому. Аналіз свідчить про існування реальних загроз інформаційній безпеці України [3, с. 158]. Поряд з цим, проблема інформаційної безпеки держави є досить складною і багатогранною і тому її слід розглядати лише у взаємозв'язку з іншими проблемами, які мають більш високий або такий же порядок важливості. Перш за все, до таких проблем відноситься проблема національної безпеки.

Насамкінець необхідно зазначити, що інформаційна безпека, в умовах триваючої війни РФ проти України, є надзвичайно важливим механізмом захищеності всіх сфер життя та інтересів як людини, так і держави. Можна визначити, що інформаційна безпека працює задля запобігання можливого на-

несення шкоди шляхом упередженого інформування населення, яка у наслідку призводить до неправдивого та незаконного висвітлення інформації, її розповсюдження, використання та поширення.

Список використаних джерел:

1. Бондаренко, В.О. Інформаційна безпека сучасної держави: концептуальні роздуми URL: <http://www.crime-research.iatp.org.ua/library/strateg.htm> (дата звернення: 20.04.2023).
2. Войціховський А.В. Інформаційна безпека як складова системи національної безпеки (міжнародний і зарубіжний досвід). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Випуск 29, 2020.
3. Данільян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: навч. посіб. Х.: Фоліо, 2002. 285 с.
4. Про основи національної безпеки України: Закон України. Офіційний Вісник України. 2003. № 29. Ст. 1433.
5. Про рішення ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28 грудня 2022 року № 685/2021 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#n33> (дата звернення: 20.04.2023).
6. Торяник В.М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави. Роль ЗМІ в забезпеченні інформаційного суверенітету України. *Право і Суспільство*. 2016. № 2. С. 151–156. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/2_2016/part_1/28.pdf (дата звернення: 20.04.2022).

УДК: 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.24>

ЗГВАЛТУВАННЯ: КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ПРИВАТНОГО ЧИ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ?

Волобуєва О.О.,

*кандидат юридичних наук, професор, проректор
Донецького державного університету внутрішніх справ,
м. Кропивницький
<https://orcid.org/0000-0002-8601-4344>*

Волобуєва О.О. Згвалтування: кримінальне провадження приватного чи публічного обвинувачення?

Стаття присвячена проблемним питанням імплементації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської Конвенції) в кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство України. Відзначається, що нормами кримінального і кримінального процесуального права регулюються суспільні відносини, пов'язані з вирішенням найбільш небезпечних соціальних конфліктів. Правові норми спрямовані на охорону прав, свобод та законних інтересів учасників цих відносин, у яких поєднується приватне й публічне. Найбільш гостро ця проблематика виявляється у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти статеві свободи та статеві недоторканості особи, особливим видом яких є домашнє сексуальне насильство, зокрема згвалтування. Наразі потребує розв'язання питання визначення межі, яка пролягає між приватним і публічним. Безпосередньою передумовою виникнення зазначеної проблематики стало подання до Верховної Ради України законопроекту, який передбачає повну імплементацію відповідних положень Стамбульської Конвенції в національне законодавство України після її ратифікації. У зв'язку з цим автори законопроекту запропонували перенести кримінальні провадження за ч. 1 ст. 152 (згвалтування без обтяжувальних обставин), а також за ч. 1. ст. 153 (сексуальне насильство) КК України з категорії приватного обвинувачення до проваджень публічного обвинувачення. У статті аналізується ця пропозиція з точки зору її узгодженості з іншими положеннями Стамбульської Конвенції, а також з принципово важливими положеннями національного законодавства України. Звертається увага на суперечність між викладеною в законопроекті пропозицією та конституційними правами особи щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про неї, піддання її без вільної згоди медичним, науковим чи іншим дослідженням. Наводяться аргументи щодо виникнення суттєвих перешкод під час досудового розслідування і судового провадження у справах зазначеної категорії без подання заяви (скарги) потерпілої особи.

Ключові слова: згвалтування; домашнє насильство; кримінальне провадження; права особи; приватне обвинувачення; публічне обвинувачення.

Volobuyeva O.O. Rape: criminal proceedings of private or public prosecution?

The article is devoted to the problematic issues of implementing the provisions of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) into the criminal and criminal procedural legislation of Ukraine. It is noted that the norms of criminal and criminal procedural law regulate social relations related to the resolution of the most dangerous social conflicts. Legal norms are aimed at protecting the rights, freedoms and legitimate interests of the participants in these relations, in which private and public are combined. This issue is most acutely manifested in criminal proceedings regarding criminal offenses against a person's sexual freedom and sexual integrity, a special type of which is domestic sexual violence, including rape. In particular, the problem is the definition of the border between private and public. The immediate prerequisite for the emergence of the mentioned problem was the submission to the Verkhovna Rada of Ukraine of a draft law that provides for the full implementation of the relevant provisions of the Istanbul Convention into the national legislation of Ukraine after its ratification. The authors of the draft law proposed to postpone criminal proceedings

under Part 1 of Art. 152 (rape without aggravating circumstances), as well as Part 1 of Art. 153 (sexual violence) of the Criminal Code of Ukraine from the category of private prosecution to public prosecution proceedings. The article analyzes this proposal from the point of view of its consistency with other provisions of the Istanbul Convention, as well as with fundamentally important provisions of the national legislation of Ukraine. Attention is drawn to the contradiction of the proposal set out in the draft law with the constitutional rights of a person regarding the collection, storage, use and distribution of confidential information about him, subjecting him to medical, scientific or other experiments without his free consent. Arguments are given regarding the occurrence of significant obstacles in the implementation of pre-trial investigation and court proceedings in cases of this category without submitting a statement (complaint) of the victim.

Key words: rape; domestic violence; criminal proceedings; individual rights; private prosecution; public prosecution.

Постановка проблеми. Кримінально-правові і кримінальні процесуальні відносини торкаються гострих соціальних конфліктів, у яких переплітаються різнохарактерні права та інтереси різних суб'єктів. Вони мають взаємопов'язаний, взаємозалежний та взаємовпливовий зв'язок, і саме вони складають предмет правового регулювання, чітко визначення якого дає змогу більш глибоко з'ясувати поняття та сутність як самого права, так і сутність суспільних відносин, що регулюються правом [1, с. 64]. Ці питання набувають особливого значення під час досудового розслідування кримінальних правопорушень та судового провадження. Видається, що найбільш гостро ця проблематика виявляється у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, особливим видом яких є домашнє сексуальне насильство, зокрема зґвалтування.

У сучасних умовах реформування кримінального і кримінального процесуального законодавства України в аспекті його адаптації до міжнародного законодавства постала проблема імплементації окремих положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської Конвенції – далі Конвенції), підписаної і ратифікованої Україною [2]. Слід зазначити, що норми Конвенції захищають не тільки жінок, а застосовуються до всіх жертв насильства (чоловіків і дітей будь-якої статі) і передбачають притягнення до кримінальної відповідальності кривдників. Але досить проблематичною є дослівна імплементація в національне законодавство положень Конвенції щодо сексуального домашнього насильства та тлумачення їх впливу на здійснення досудового розслідування і судового провадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання здійснення кримінальних проваджень щодо зґвалтування виникли відразу після підписання Україною Стамбульської Конвенції та імплементації її положень у національне кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство [3]. Вони знайшли певне відображення в наукових працях вітчизняних вчених [4; 5; 6] і в практиці Верховного Суду щодо впливу на кримінальну відповідальність за ст. 152 КК України стану алкогольного чи іншого сп'яніння жертви [7], щодо визначення моменту закінчення зґвалтування [8], щодо встановлення відсутності чітко вираженої добровільної згоди потерпілої особи [9]. Але у зв'язку з імплементацією положень вказаної Конвенції та їх тлумаченням виникли і проблемні питання щодо пропозиції перенесення кримінальних проваджень за ч. 1 ст. 152 (зґвалтування без обтяжуючих обставин), а також ч. 1. ст. 153 (сексуальне насильство) КК України з категорії приватного обвинувачення до проваджень публічного обвинувачення, що має принципове значення у дотриманні конституційних прав особи і забезпеченні ефективності кримінальних проваджень.

Метою статті є оцінка обґрунтованості пропозиції перенесення кримінальних проваджень за ч. 1 ст. 152 (зґвалтування без обтяжуючих обставин), а також ч. 1. ст. 153 (сексуальне насильство) КК України з категорії приватного обвинувачення до проваджень публічного обвинувачення та формулювання відповідних пропозицій.

Виклад основного матеріалу. Безпосередньою передумовою виникнення вказаної проблематики стало подання до Верховної Ради України законопроекту № 223д9/1-2023/45555 від 06.03.2023 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції)», поданого народною депутаткою України І.Р. Совсун [10]. Метою цього законопроекту є повна імплементація відповідних положень вказаної Конвенції в національне законодавство України після її ратифікації. Зокрема, це стосується статті 55

Конвенції, яка зобов'язує Україну забезпечити, щоб розслідування або кримінальне переслідування правопорушень, установлених відповідно до ст.ст. 35, 36, 37, 38 та 39 Конвенції (фізичне насильство; сексуальне насильство, зокрема зґвалтування; примусовий шлюб; каліцтво жіночих геніталій; примусовий аборт та примусова стерилізація), не залежали цілком від повідомлення або скарги, поданої постраждалою особою, і щоб провадження могло продовжуватися у разі, якщо постраждала особа відкликає свою заяву або скаргу. При цьому йдеться про кримінальні правопорушення, що були вчинені цілком або частково на території жертви [11].

З метою імплементації цього положення стосовно домашнього сексуального насильства (зокрема зґвалтування) в законопроекті пропонується вилучити зі статей, провадження за якими відбувається у формі приватного обвинувачення, окремих частин, а саме: ч. 1 ст. 152 (зґвалтування без обтяжувальних обставин) і ч. 1 ст. 153 (сексуальне насильство). Зауважимо, що в кримінальному процесі України виділяють такі форми обвинувачення: 1) публічне обвинувачення, яке здійснюється незалежно від бажання (небажання) будь-яких приватних осіб; 2) приватне обвинувачення, яке здійснюється тільки за бажанням потерпілого, тобто особи, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоди (фізичній особі – моральну, фізичну або матеріальну; юридичній особі – матеріальну); провадження підлягає закриттю у разі відмови потерпілого від обвинувачення; 3) приватно-публічне – провадження починається як приватне, на підставі заяви потерпілого, але не може бути закрито за бажанням потерпілого [12; 13].

Як видається, у процесі формулювання наведеної пропозиції в законопроекті не було враховано деяких нюансів чинного національного кримінального і кримінального процесуального законодавства, що мають принципово важливе значення для його практичного застосування. Потрібно звернути увагу, що передбачене ст. 36 Конвенції сексуальне насильство (зокрема зґвалтування) вже знайшло відображення в ч. 2. ст. 152 і ч. 2. ст. 153 КК України, де міститься формулювання, що вчинення діянь, вказаних відповідно у ч. 1 ст. 152 і ч. 1. ст. 153 КК України, щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років [14]. Отже, йдеться про насильство, передбачене ст. 55 Конвенції, а саме про його вчинення цілком або частково «на території жертви». Зазначимо, що такі діяння є тяжким злочином, що означає безумовну публічність у його розслідуванні і виключає можливість укладення угоди про примирення.

У зв'язку з цим пропозиція щодо вилучення кримінальних проваджень за ч. 1 ст.ст. 152 (зґвалтування без обтяжувальних обставин), ч. 1. ст. 153 (сексуальне насильство), ст. 154 (примушування до вступу в статевий зв'язок) КК України з числа проваджень приватного обвинувачення і надання їм статусу публічних виглядає дещо не коректним з таких причин:

1) передбачене ч. 1 ст.ст. 152 і ч. 1. ст. 153 КК України сексуальне насильство не підпадає під умову ст. 55 Конвенції, а саме, щоби правопорушення було вчинено цілком або частково «на території жертви»;

2) можливість початку досудового розслідування за ознаками сексуального насильства не тільки за заявою потерпілої, але й за заявою інших осіб (наприклад, близьких і знайомих) є порушенням права людини на конфіденційність інформації про себе (ч. 2 ст. 32 Конституції України не допускає збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини);

3) надання права ініціювання досудового розслідування, окрім потерпілої, ще й іншим особам надає можливість цим особам використовувати конфіденційну інформацію про особисте життя потерпілої для досягнення власних небажаних цілей на шкоду інтересам потерпілої (такі випадки відомі в юридичній практиці);

4) відкриття кримінального провадження про сексуальне насильство за відсутності ініціативи (згоди) потерпілої можуть негативно вплинути на якість досудового слідства, адже неможливо буде реалізувати такі дії: отримати показання потерпілої щодо обставин вчинення дій сексуального характеру, наявності чи відсутності добровільної згоди на них тощо; провести судово-медичну експертизу потерпілої та ін. (відповідно до ч. 2 ст. 28 Конституції України жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням). Наведені обставини значною мірою стосуються й ст. 154 (примушування до вступу в статевий зв'язок) КК України.

Водночас характерним для кримінальних проваджень за ч. 1 ст. 152 і ч. 1. ст. 153 КК України є подання потерпілою під тиском зацікавлених осіб на певному етапі досудового розслідування зая-

ви про відкликання своєї початкової скарги і закриття кримінального провадження. Звичайно, це є негативним явищем, воно шкодить ефективності судочинства і підлягає усуненню. Вирішення цієї проблеми бачиться у переведенні кримінальних проваджень щодо вказаного сексуального насильства з категорії приватного обвинувачення до приватно-публічного, яке передбачає початок досудового розслідування тільки за заявою потерпілої, але водночас і неможливість його закриття у разі спроби відкликання такої заяви.

У зв'язку з цим у п. 7 ст. 284 КПК України (закриття кримінального провадження та провадження щодо юридичної особи) доцільно передбачити неможливість закриття кримінального провадження у разі відмови потерпілого від обвинувачення щодо всіх проваджень, віднесених до форми приватно-публічного обвинувачення.

Вказівка у ст. 469 КПК України (ініціювання та укладення угоди) на те, що угода про примирення у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, «може бути укладена лише за ініціативою потерпілого, його представника або законного представника», дещо позбавлена практичного сенсу, адже виникають сумніви в можливості суду встановити ініціатора угоди, якщо сторони не захочуть повідомляти про це або повідомлять неправдиву інформацію. Тому впевненості в існуванні реальної можливості застосування цього положення на практиці немає. Окрім того, потрібно звернути увагу, що угода про примирення не означає закриття кримінального провадження. Остаточне рішення у таких справах приймає лише суд, який затверджує угоду про примирення і виносить обвинувальний вирок, де вид і міра покарання визначені затвердженою угодою.

Висновок. Підсумовуючи викладене, доцільно дійти висновку, що вдосконалення кримінального і кримінального процесуального законодавства України у зв'язку з імплементацією важливих стандартів Стамбульської Конвенції у сфері насильства стосовно жінок повинно здійснюватися згідно з умовами, передбаченими національним законодавством, на чому акцентується в ч. 2 ст. 55 Конвенції. Висловлена позиція, звичайно, не претендує на статус абсолютної істини, але є спонукою до подальшого аналізу зазначеної проблематики з урахуванням складних соціальних умов.

Список використаних джерел:

1. Стрельцов Є.Л. До питання про предмет кримінального права. *Вісник Академії адвокатури України*. Том 12, 2(33), 2015. С. 64–73.
2. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2319-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t222319> (дата звернення 18.04.2023).
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 6 грудня 2017 року № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19> (дата звернення 18.04.2023).
4. Іваніщева Інна. Поняття зґвалтування в кримінальному праві України: генезис та сучасний стан. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17460> (дата звернення 18.04.2023).
5. Волобуєв А.Ф., Орлова Т.А. Rape in Ukraine: problematic issues of proving. Зґвалтування в Україні: проблемні питання доказування. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 5. Т. 2. С. 50–53.
6. Шульженко А. В. Проблеми доказування під час розслідування зґвалтувань в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 438–440.
7. Постанова Верховного Суду від 08 грудня 2021 року у справі № 566/1420/19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=101829946&red=100003d00d1e1d78e17a71fdcb3c7a12461c4e&d=5> (дата звернення 18.04.2023).
8. Постанова Верховного суду від 08 лютого 2022 року у справі № 637/965/19. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_2022.pdf (дата звернення 18.04.2023).

9. Постанова Верховного Суду від 20 жовтня 2022 року у справі № 684/289/20. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KKS_October_2022.pdf (дата звернення 18.04.2023).
10. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо укладення угоди про примирення та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75749 (дата звернення 18.04.2023).
11. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству проти жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Офіційний переклад. URL: <https://rm.coe.int/1680462546> (дата звернення 18.04.2023).
12. Лукашкіна Т.В. Форми обвинувачення у кримінальному провадженні України. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 391–395.
13. Гловюк І. Із приватного в публічне. Коли відмова потерпілого від обвинувачення є недостатнім аргументом. *Закон і бізнес*. 2019. № 3(1405). URL: <https://zib.com.ua/ua/136156.html> (дата звернення 18.04.2023).
14. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 18.04.2023).

УДК 343.54

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.25>

НЕВИКОНАННЯ БАТЬКАМИ ОBOB'ЯЗКУ УТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Зайцев О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
кримінального права Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6743-7114>
o.v.zaytsev@nlu.edu.ua*

Філіпенко В.Р.,

*докторка філософії (м. Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9155-3564>
valeria.pphilipenko@gmail.com*

Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Невиконання батьками обов'язку утримання неповнолітніх дітей: дискусійні аспекти кримінально-правової кваліфікації.

Стаття присвячена вивченню проблеми кримінально-правової кваліфікації злісного ухилення батьків від утримання непрацездатних дітей. Піддано аналізу складу кримінальних правопорушень, передбачених ст. 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» та ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» КК України. Звертається увага на подібність безпосередніх об'єктів та кола потерпілих осіб цих складів кримінальних правопорушень. Робиться висновок, що утримання неповнолітніх дітей є складовою обов'язку по догляду за ними, а ст.ст. 164 і 166 КК України співвідносяться між собою як загальна і спеціальна норми. Детально вивчено обвинувальні вироки, винесені за ст. 166 КК, які містить Єдиний державний реєстр судових рішень за період з 2010 по 2023 роки (688 вироків). Наведено випадки помилкової кваліфікації злісного невиконання батьками обов'язку по утриманню неповнолітніх дітей, а також по догляду за ними, як ідеальної сукупності за ч. 1 ст. 164, ст. 166 КК України.

Окремо звертається увага на відсутність судової практики засудження батьків за злісне ухилення від утримання неповнолітніх дітей за ч. 1 ст. 164 КК України, що пов'язується із відсутністю жодних конкретних критеріїв ознак злісності. У результаті системного аналізу доктрини кримінального права і правозастосовчої практики запропоновано виключити із ч. 1 ст. 164 КК України таку альтернативну форму діяння як «злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх дітей». Аргументується, що залежно від психічного ставлення винного до суспільно небезпечних наслідків, ухилення батьків від утримання неповнолітніх дітей необхідно кваліфікувати як домашнє насильство (ст. 126-1 КК України) або невиконання обов'язків по догляду за дитиною (ст. 166 КК України).

Ключові слова: невиконання обов'язків по догляду за дитиною, утримання, домашнє насильство, кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.

Zaytsev O., Philipenko V. Parents' failure to fulfill their obligation to support minor children: controversial aspects of criminal law qualification.

The article is devoted to the study of the issue of criminal law qualification of the parents' malicious failure to support their disabled children. The corpora delicti of the criminal offences, provided for by Articles 164 and 166 of the Criminal Code of Ukraine, have been analyzed. Attention is drawn to the similarity of their direct objects and the circle of victims. It is concluded that the support of minor children is a component of the duty of care to them, and Articles 164 and 166 of the Criminal Code correlate with each other as general and special rules. The author examined guilty verdicts under Article 166 of the Criminal Code, contained in

the Unified State Register of Court Decisions, for the period from 2010 to 2023 (688 verdicts). The cases of inaccurate qualification of the parents' malicious failure to fulfill their obligation to support minor children and to take care of them as an ideal set of criminal offences, provided for by Part 1 of Article 164 and Article 166 of the Criminal Code of Ukraine are presented.

Attention is drawn to the absence of judicial practice of conviction of parents for a malicious failure to support their minor children as provided for by Part 1 of Article 164 of the Criminal Code of Ukraine, which is related to the absence of any specific criteria of malice. As a result of analysis of the criminal law doctrine and law enforcement practice, the author proposes to exclude such a form of action as "the parents' malicious failure to support their minor children" from Part 1 of Article 164 of the Criminal Code. The author argues that depending on the perpetrator's mental attitude to the consequences, the parents' failure to support their minor children should be qualified as domestic violence (Article 126-1 of the Criminal Code) or a failure to fulfill a duty of care to the child (Article 166 of the Criminal Code).

Key words: a failure to fulfill an obligation to take care of a child, support, domestic violence, criminal offenses against electoral, labour and any other personal rights and freedoms of the person and the citizen.

Постановка проблеми. Згідно з щорічною доповіддю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» у 2022 р. надійшло 1237 звернень, у яких було порушено 1905 питань з прав дітей, зокрема: права на піклування та турботу батьків (298, у т.ч. за кордоном – 12); права на освіту (154, у т.ч. за кордоном – 1); права на життя та здоровий розвиток (102); права на виховання в сім'ї (78, у т.ч. за кордоном – 5); захист дітей від домашнього насильства (78); захисту прав дітей-біженців і дітей, розлучених із сім'єю (56); права на працю (49); права дітей на житло (34); втягування дітей у збройний конфлікт (25) та інших питань. Одним із основних питань, які порушуються у зверненнях, є захист права на утримання дітей з боку батьків (142) [1].

Відповідно до положень Декларації ООН про права дитини від 20 листопада 1959 р. дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження [2]. Конституцією України визначено основні права й обов'язки держави та громадян щодо забезпечення захисту дітей. Зокрема, у ч. 2 ст. 51 зазначається, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Цей обов'язок закріплений також у Сімейному кодексі України (статті 180–201).

Таким чином, одним із найголовніших та найважливіших обов'язків батьків, що впливає не тільки з усталених моральних принципів нашого суспільства, а й чинного законодавства, є моральне виховання та матеріальне утримання дитини. Це, зокрема, виявляється у забезпеченні неповнолітньої дитини мінімально необхідними благами, що потрібні для її життя та виховання. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, незалежно від того чи перебувають вони у шлюбі чи ні (у випадку народження дитини під час фактичних шлюбних відносин), чи визнаний шлюб недійсним, чи позбавлені вони батьківських прав, чи дитина від них відібрана тимчасово без позбавлення батьківських прав [3; 4]. Порушення цього обов'язку може тягти кримінальну відповідальність. У цьому контексті актуальною і науково цікавою є проблема кримінально-правової кваліфікації невиконання батьками обов'язку утримувати дітей.

Стан опрацювання. Питанням кримінально-правової характеристики злочинів, передбачених ст.ст. 164, 166 КК України, приділено увагу у працях П.П. Андрушка, А.П. Бабія, О.І. Белової, О.С. Гардецького, М.К. Гнетнева, К.А. Голдзінського, О.М. Готіна, І.О. Зінченко, Д.П. Євтєєвої, С.Г. Киренка, І.І. Литвина, М.В. Мазура, М.І. Мельника, С.М. Морозюка, А.С. Оксаніченка, О.О. Семенюка, В.В. Шаблістого, Є.В. Шевченко та ін. Водночас, проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ст. 166 КК України залишаються актуальними [5].

Метою статті є аналіз складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164, 166 КК України, визначення особливостей їх співвідношення, а також висловлення власного бачення вирішення проблеми кримінально-правової кваліфікації злісного ухилення батьків від утримання непрацездатних дітей.

Виклад основного матеріалу. За ст. 164 КК України караним є злісне ухилення від утримання дітей. Йдеться про: 1) злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів); 2) злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по

догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, передбачена ст. 166 КК України.

Як у доктрині кримінального права, так і у судовій практиці виникла проблема співвідношення цих злочинів. Звернемо увагу на безпосередні об'єкти цих злочинів і коло потерпілих. Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК є суспільні відносини, що забезпечують захист майнових інтересів і прав неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують допомоги, право неповнолітніх та непрацездатних дітей на повноцінне життя та всебічний (фізичний, психічний і соціальний) розвиток. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) діти, на утримання яких за рішенням суду їх батько чи мати мають сплачувати аліменти; 2) неповнолітні чи 3) непрацездатні діти, що перебувають на утриманні батьків. Неповнолітніми дітьми визнаються особи віком до 18 років, якщо згідно з законом вони не набувають прав повнолітніх раніше (наприклад, внаслідок одруження). Непрацездатними є повнолітні діти, які в силу фізичних чи психічних вад позбавлені можливості постійно чи тимчасово працювати (зокрема, діти-інваліди I, II та III групи) [6].

Наслідки ухилення від утримання дітей є суттєвими. Зокрема, Верховний Суд України вказує на : недостатній розвиток дитини та її соціальну дезадаптацію; підвищення небезпеки сприйняття дитиною установок антисоціального способу життя, що, зрештою, може призвести до того, що вона приєднається до криміногенного середовища [7].

Щодо безпосереднього об'єкту злочину, передбаченого ст. 166 КК України, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду зазначив на здоровий розвиток дитини, її фізичне, психологічне і соціальне благополуччя [8]. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) дитина - особа віком до 18 років (повноліття) (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»); 2) повнолітні особи, визнані недієздатними або обмежено дієздатними. Таким чином, при проведенні порівняння очевидним є певне співпадіння як безпосередніх об'єктів, так і кола потерпілих осіб. Виникає питання: можливо розмежування слід проводити за об'єктивними ознаками? Це зобов'язує приділити увагу співвідношенню обов'язків батьків по догляду за дитиною і їх утриманню?

Одразу слід зауважити, що хоча законодавству України відомий термін «догляд» (ч. 2 ст. 3, ч. 1 ст. 60 СК України та ін.), нормативно-правові акти не містять вичерпного переліку цих обов'язків. При цьому Декларацією прав дитини від 20 листопада 1959 року, Конвенцією про права дитини встановлено, що дитина має право на здоровий зріст і розвиток, належне харчування, житло, розваги; дитина повинна рости під відповідальністю своїх батьків в атмосфері любові, морального та матеріального забезпечення; дитина повинна бути захищена від недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації. Також ст. 150, 180 Сімейного кодексу України регламентовано, що батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток та утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Обов'язки батьків щодо дітей регламентовано також у Законі «Про охорону дитинства», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про освіту» тощо.

З огляду на вказані правові норми, як справедливо зазначив Верховний Суд при аналізі ст. 166 КК України, батьки зобов'язані не тільки забезпечувати дитину умовами для проживання, навчання, побуту, дозвілля, а й турбуватися про її фізичне, психологічне і соціальне благополуччя, так як найважливішою задачею батьків є здоровий розвиток дитини, який включає добре фізичне самопочуття, енергію, бадьорість; здатність витримувати фізичні навантаження, аналізувати проблеми та приймати зважені рішення, розуміти почуття - свої та інших людей; уміння долати невдачі, керувати стресами, вчитися й отримувати задоволення від навчання; усвідомлення свого призначення і сенсу життя; сприйняття загальнолюдських цінностей; задоволення соціальним статусом і якістю стосунків із оточенням; ефективне спілкування та взаємодія з людьми тощо. Відповідно, забезпечення дитини лише матеріальними засобами до існування не є свідченням виконання батьками своїх обов'язків [8].

Таким чином, можна зробити висновок, що спектр обов'язків батьків по догляду за дитиною значно ширше, аніж утримання дитини. Догляд – це комплексне поняття, яке охоплює різні його прояви, у тому числі утримання, які у цілому забезпечують нормальне існування, зростання, розвиток дитини. Не дивно, що деякі науковці вказують на невиконання обов'язку по утриманню дитини при характеристиці діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України [9, с. 55; 10, с. 495].

Викладене дозволяє стверджувати, що ст.ст. 164 і 166 КК співвідносяться між собою як загальна і спеціальна норми. Водночас, правозастосувач іноді демонструє інший підхід у розумінні цих злочинів. Вивчення судової практики застосування ст. 166 КК України за 2010–2023 рр. (688 вироків)

дозволило виявити 19 обвинувальних вироків із кваліфікацією вчиненого за ідеальною сукупністю ч. 1 ст. 164, ст. 166 КК України.

Йдеться про випадки, коли особи не займались вихованням дітей, не забезпечили дітям безпечних умов проживання і навчання, що призвело до тяжких наслідків. Також, вони, маючи джерела доходів не забезпечували дітей харчуванням, речами першої необхідності, шкільним приладдям, натомість використовували наявні кошти на задоволення особистих потреб, переважно на придбання алкогольних напоїв [11; 12; 13]. Вбачається, що наведений підхід є помилковим. Як обґрунтовано зазначає Д.П. Євтєєва, якщо невиконання обов'язків по догляду за дитиною, виражене у злісному ухиленні від утримання дитини, не спричинило тяжкі наслідки, дії винного слід кваліфікувати за ст. 164 КК, а якщо спричинило – лише за ст. 166 КК України [14, с. 128].

Водночас у контексті поставленої проблеми слід враховувати результати дослідження судової практики по застосуванню ст. 164 КК України. Зокрема, вивчення О.І. Беловою 224 кримінальних проваджень [15, с. 109], а також А.С. Оксаніченком та В.В. Шаблестим 200 обвинувальних вироків, не встановило жодного, де б особу було притягнуто до відповідальності або засуджено за злісне ухилення від утримання дітей [16, с. 126-127]. Це очевидно пов'язано із наступними факторами.

Притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 164 КК можливе лише за умов, коли воно є злісним. Наявність цієї ознаки у тексті статті зобов'язує суд при постановленні вироку зазначати, які конкретно дії вчинила особа і чому вони свідчать про злісний характер. Очевидно, що розглядаючи справи суди стикаються з труднощами у застосуванні цієї статті, бо жодних конкретних орієнтирів у визначенні злісного характеру діяння у законі не наведено. В судовій практиці виказувалась пропозиція розкрити зміст злісного характеру у законі шляхом зазначення тривалості і систематичності таких дій. Нібито саме ці ознаки характеризують діяння як злісні та охоплюють усі способи ухилення [7]. У науці були спроби конкретизувати ознаку злісності щодо «ухилення від утримання». Так, О. І. Белова зазначає, що «...навіть нетривале за часом ухилення батьків від утримання дітей може призвести до вкрай негативних наслідків для їх здоров'я, фізичного та психічного розвитку» [15, с. 109]. Д.П. Євтєєва можливість кваліфікації злісного ухилення від утримання вбачає тільки у випадках повного або систематичного невиконання цього обов'язку [14, с. 122]. Вважаємо очевидним, що запропоновані характеристики поняття злісності (нетривале, повне, систематичне ухилення), самі по собі, потребують роз'яснення та не вирішують проблеми правозастосування.

Таким чином, згадані дослідники справедливо обґрунтовують відсутність судової практики за ч. 1 ст. 164 КК у випадку вчинення злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, із складнощами встановлення ознак злісності. Це призводить їх до пропозиції її виключення. Зокрема, С.І. Морозюк запропонував об'єднати ст. 164 та ст. 165 КК України, виключивши ознаку «злісності» з тексту новоствореної статті: «ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей, непрацездатних сина, дочки, батьків» [17, с. 16].

А.С. Оксаніченко та В.В. Шаблестий погодились із пропозицією виключення ознаки злісності, але висловили критичні зауваження щодо декриміналізації «ухилення від утримання». Науковці справедливо зазначають, що така форма вчинення злочинного діяння існує, але відсутні факти засудження винних осіб за такі діяння внаслідок, зокрема, і труднощів, що виникають при встановленні ознак злісності в ухиленні батьків від утримання дітей. У підсумку, авторами пропонується пов'язати кримінальну відповідальність за ухилення від утримання із настанням тяжких наслідків для здоров'я дитини внаслідок і викласти ч. 1 ст. 164 КК наступним чином: «ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, що спричинило тяжкі наслідки» [16, с. 126-127, 151].

Висновки. Проведений аналіз доктрини кримінального права і судової практики застосування ст.ст. 164, 166 КК України дозволяє висловити наступне. По-перше, випадки засудження батьків за ч. 1 ст. 164 КК у випадку злісного ухилення ними від утримання неповнолітніх відсутні. По-друге, це пов'язано із конструкцією формального складу злочину і обов'язковим вставленням ознаки злісності діяння. По-третє, розробити чіткі орієнтири для встановлення злісності не вдалося ані під час наукового пошуку, ані під час правозастосування. По-четверте, утримання батьками дітей до їх повноліття є одним із видів спектру їх обов'язків по догляду. Наведені положення дозволяють запропонувати виключення із ч. 1 ст. 164 КК України такої форми діяння як «злісне ухилення батьків від утримання

неповнолітніх дітей». Це, у разі реалізації раніше вказаних пропозицій про виключення ознаки злісності і закріплення у ст. 166 КК конкретних видів наслідків невиконання обов'язків по догляду [18, с. 269; 19, с. 235], сформує підстави для наступних варіантів кваліфікації:

1) умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо, внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого є економічним насильством за ст. 173-2 КУПАП «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування»;

2) умисне систематичне вчинення економічного насильства щодо дитини в контексті Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, є домашнім насильством (ст.126-1 КК);

3) невиконання батьками обов'язків по догляду, у тому числі утримання, що призвело до невідповідності рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку; її занедбаності (педагогічній, соціальній, соціально-педагогічній); безпритульності; тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень; смерті, самогубства чи замаху на самогубство; загибелі кількох дітей – як необережний злочин, передбачений ст. 166 КК.

Список використаних джерел:

1. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р.». URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/> (дата звернення: 24.04.2023).
2. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 р. URL: <https://www.content.net.ua/registration/content/ua3878/pages/f33823.html> (дата звернення: 24.04.2023).
3. Митрофанова О.І. Правове регулювання обов'язків батьків щодо утримання дитини та способи їх виконання. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_29374 (дата звернення: 24.04.2023).
4. Адамова О. С. Щодо питання про обов'язок батьків утримувати дитину. *Юридичний вісник*. № 4. Одеса: Гельветика, 2019. С. 211–216.
5. Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування: проблеми кваліфікації. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. № 1. С. 101–114.
6. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 26 травня 2020 р., судова справа № 313/1391/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89564221> (дата звернення: 24.04.2023).
7. Судова практика у справах про злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей від 28 січня 2004 року. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002697-04#Text> (дата звернення: 24.04.2023).
8. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 2 листопада 2021 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100957076> (дата звернення: 24.04.2023).
9. Зінченко І.О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики: монографія. Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. 320 с.
10. Андрушко П.П. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка*. 3-тє вид, переробл. та доп. Т. 1. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 402–515.
11. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 29 грудня 2014 року, судова справа № 439/1272/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42178100> (дата звернення: 24.04.2023).
12. Вирок Верховинського районного суду Івано-Франківської області від 30 листопада 2015 року, судова справа № 340/491/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53872484> (дата звернення: 24.04.2023).

13. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 9 березня 2015 року, судова справа № 1-37/2010. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44465015> (дата звернення: 24.04.2023).
14. Євтєєва Д.П. Про деякі питання застосування норми щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 117–131.
15. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 184 с.
16. Оксаніченко А.С., Шаблистий В.В. Поняття злісності за кримінальним правом України: монографія. Дніпро: Біла К.О., 2020. 184 с.
17. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 18 с.
18. Філіпенко В.Р. Суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 264–276.
19. Філіпенко В.Р. Суспільно небезпечні наслідки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 2 (16). С. 223–242.

УДК 343.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.26>

КОНТРАБАНДА ЯК ПРОТИПРАВНЕ ПОСЯГАННЯ НА ЗАСАДИ РИНКОВОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Каменський Д.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правознавства
Бердянського державного педагогічного університету
<https://orcid.org/0000-0002-3610-2514>

Каменський Д. В. Контрабанда як протиправне посягання на засади ринкової моделі економіки в Україні: деякі актуальні питання.

Статтю присвячено деяким актуальним питанням кримінальної відповідальності за контрабанду в Україні. Зокрема здійснено аналіз проблемних питань, пов'язаних із законодавчою регламентацією предметів злочинів, передбачених ст. ст. 201, 201-1, 305 КК.

Зроблено огляд сучасних публікацій, присвячених розглядуваній проблематиці. Зосереджено увагу на актуальній проблематиці рекриміналізації «товарної» контрабанди в Україні.

Запропоновано авторську класифікацію груп предметів, нормативно зафіксованих у ст.ст. 201, 201-1, 305 КК. Також звернуто увагу на те, що злочин, передбачений ст. 201 КК, містить широкий перелік додаткових об'єктів, що певною мірою ускладнює належну кримінально-правову оцінку вчиненого.

Також критично досліджено висловлену в юридичній літературі наукову позицію щодо необхідності встановлення кримінальної відповідальності за контрабанду людей, із огляду на те що територія України активно використовується злочинними угрупованнями для транспортування нелегальних мігрантів до західноєвропейських держав.

Наведено декілька сучасних прикладів із вітчизняної та зарубіжної правозастосовної практики, присвячених проблемам установлення криміноутворювальних ознак досліджуваних посягань.

За результатами проведеного дослідження обґрунтовано декілька тез-висновків: 1) незаконне переміщення товарів через митний кордон України охоплює протиправну діяльність із ввезення на митну територію України, вивезення за межі митної території України чи транзиту через її митну територію товарів; 2) незаконне переміщення товарів через митний кордон України вчиняється з метою уникнення сплати податків (зборів) та інших обов'язкових платежів або мінімізації їх розміру шляхом створення фіктивних підстав для спрощення митних процедур; 3) схеми незаконного переміщення товарів через митний кордон України з їх подальшою легалізацією є досить гнучкими, вони постійно змінюються; 4) наголошено на перспективності наукового аналізу «бланкетної» складової «контрабандних» заборон.

Ключові слова: контрабанда, кримінальне правопорушення, митний кордон, ринкова економіка, предмет кримінального правопорушення, бланкетна диспозиція.

Kamensky D.V. Smuggling as an illegal encroachment on the foundations of the market model of the economy in Ukraine: some topical issues.

The research paper is devoted to some issues of criminal responsibility for smuggling in Ukraine. In particular, an analysis of problematic issues related to the legislative regulation of the subjects of crimes provided for in Art. Art. 201, 201-1, 305 of the Criminal Code.

An overview of modern publications devoted to the issue under consideration was made. Attention is focused on the current problem of recriminalization of “goods” smuggling in Ukraine.

The author's classification of groups of subjects, normatively fixed in Articles 201, 201-1, 305 of the Criminal Code. Attention was also drawn to the fact that the crime provided for in Art. 201 of the Criminal Code, contains a wide list of additional objects, which to some extent complicates the proper criminal-legal assessment of the committed crime.

The scientific position expressed in the legal literature regarding the need to establish criminal liability for people smuggling is also critically studied, given the fact that the territory of Ukraine is actively used by criminal groups to transport illegal migrants to Western European countries.

Several modern examples from domestic and foreign law enforcement practice are given, dedicated to the problems of establishing the crime-forming features of the investigated crimes.

Based on the results of the research, several theses-conclusions were substantiated: 1) illegal movement of goods across the customs border of Ukraine includes illegal activities of import into the customs territory of Ukraine, export outside the customs territory of Ukraine or transit through its customs territory of goods; 2) the illegal movement of goods across the customs border of Ukraine is carried out with the aim of avoiding the payment of taxes (fees) and other mandatory payments or minimizing their amount by creating fictitious grounds for simplifying customs procedures; 3) the schemes of illegal movement of goods across the customs border of Ukraine with their subsequent legalization are quite flexible, they are constantly changing; 4) the perspective of the scientific analysis of the “blanket” component of “contraband” bans is emphasized.

Key words: smuggling, criminal offense, customs border, market economy, subject of criminal offense, blanket disposition.

Постановка проблеми. Запропонований у назві статті науковий аналіз варто почати з такого. Відповідно до положень КК України контрабандою як к. пр. визнається незаконне переміщення деяких предметів, що утворюють підвищену небезпеку для здоров'я людей чи громадської безпеки, через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю.

Особисто я підтримую тезу О. Яланського про те, що сьогодні «товарна» контрабанда породжує в Україні тіньову економіку, зменшує надходження податкових платежів у державний бюджет, що, своєю чергою, призводить до соціальних напружень. До того ж, відсутність кримінальної відповідальності за це діяння «популяризує» серед бізнесменів використання незаконних засобів та прийомів ведення «гри» проти держави, а отже, і проти суспільства. Зрештою, «товарна» контрабанда може призвести до втрати цілих галузей вітчизняної промисловості через конкуренцію з дешевим, однак неякісним товаром та, відповідно, до втрати робочих місць [1, с. 1037].

Суспільна небезпека та очевидна потреба в рекриміналізації (тобто у відновленні раніше скасованої кримінальної відповідальності) «товарної» контрабанди знаходить свій безпосередній прояв і в реалізації нечесними бізнесменами в змові з корумпованими представниками органів державної влади (передусім правоохоронних) низки масштабних за розмірами (ідеться про мільярди доларів США щорічно) несплачених у державний бюджет схем [2, с. 238–239].

Стан дослідження. Проблематика кримінальної відповідальності за контрабанду залишається активно досліджуваною у вітчизняній кримінально-правовій науці. Активність наукової уваги є особливо помітною в контексті пошуку оптимальних шляхів відновлення кримінальної відповідальності за «товарну» контрабанду.

Метою дослідження є критичний аналіз деяких актуальних питань кримінальної відповідальності за контрабанду як протиправне посягання на засади ринкової моделі економіки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Певний теоретичний та практичний інтерес може утворювати наукова класифікація предметів, що мають підвищену небезпеку або особливе значення для суспільства, незаконне переміщення яких через митний кордон України завдає істотної шкоди та потребує криміналізації.

Оскільки саме ознаки предметів к. пр., пов'язаних із незаконним переміщенням таких предметів через митний кордон України, виступають основною для класифікації та відмежування відповідної групи посягань, то ці ознаки буде частково розглянуто в межах цього підрозділу роботи.

Ст.ст. 201, 201-1 та 305 КК, що утворюють умовну основу (ядро) нормативних підстав протидії контрабанді за чинним КК, описують ознаки посягань більш-менш точно. Зокрема предметами переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю визнаються: 1) за ст. 201 КК – культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, вибухові речовини, радіоактивні матеріали, зброя або боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частини вогнепальної нарізної зброї, а також спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації; 2) за ст. 201-1 КК – лісоматеріали або пиломатеріали цінних та рідкісних порід дерев, лісоматеріали необроблені, а також інші лісоматеріали, заборонені до вивозу за межі митної території України; 3) за ст. 305 КК – наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби.

Таким чином, вважаю, що більшість таких предметів можна умовно поділити на такі групи:

- 1) предмети, що мають особливу цінність, – культурні цінності; цінні види тварин і рослин; органи та тканини людини тощо;
- 2) предмети, небезпечні для здоров'я людей – наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, отруйні, сильнодіючі речовини, фальсифіковані ліки;
- 3) предмети, що створюють загрозу особистій та громадській безпеці – вибухові речовини, радіоактивні матеріали, зброя та боєприпаси до неї; небезпечні відходи, мікробіологічні агенти;
- 4) предмети, що загрожують суспільній моральності – твори, що пропагують насильство, жорстокість, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію; порнографічні предмети;
- 5) предмети, що загрожують недоторканності особистого життя особи – спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації.

Нормативні нюанси в цьому контексті полягають у тому, що: 1) по-перше, сучасна редакція ст. 201 КК не передбачає відповідальність за «товарну» контрабанду, хоча до 2011 р. така відповідальність була передбачена і реалізовувалась на практиці; 2) по-друге, злочин, передбачений ст. 201 КК, містить широкий перелік додаткових об'єктів, що часто можуть бути основними для злочинів, передбачених іншими розділами кримінального закону.

Свого часу законодавець запровадження (у межах вільної економічної зони «Крим») вільної митної зони, не скасовуючи заходів митного контролю, не виключало кримінально-правову оцінку незаконного переміщення предметів з цієї зони на митну територію України або навпаки (фактично при їхньому переміщенні через адміністративний кордон між територією ВЕЗ «Крим» та іншою територією України) як контрабанди (ст. 201, ст. 305). Водночас у випадку переміщення відповідних предметів на територію ВЕЗ «Крим» з території іноземної (і навпаки) така кримінально-правова оцінка виключалась через відсутність належного місця, оскільки, створивши відповідну митну зону, законодавець тут фактично змінив межі митної території України та її митного кордону [3, с. 640].

Останнім часом в юридичній літературі можна прочитати про ідеї щодо необхідності встановлення кримінальної відповідальності за контрабанду людей. Прихильники цієї точки зору аргументують свою позицію передусім тим, що протягом останніх років територія України досить активно використовується злочинними угрупованнями для транспортування нелегальних мігрантів – громадян азійських та африканських країн до західноєвропейських держав. Про це йдеться у спеціальних дослідженнях, у яких наголошується на організованості протиправних схем із нелегальної міграції.

До слова в грудні 2000 р. на 51-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було ухвалено Конвенцію проти транснаціональної організованої злочинності та два додаткові протоколи до неї. Цим документом додатково підтверджено, що нелегальна міграція безпосередньо пов'язана з транснаціональною організованою злочинністю, причому такі її форми, як наркобізнес, торгівля людьми тощо невіддільні від організації нелегальних міграцій. Таким чином, уперше було прийнято документ, у якому запропоновані універсальні засади координації зусиль міжнародної спільноти щодо боротьби з незаконною міграцією. Хоча Україна приєдналась до Конвенції та повинна виконувати закладені в ній норми як при підписанні міждержавних угод з цього питання, так і при внесенні змін до внутрішнього законодавства, водночас у нашій державі поки що не вирішена низка важливих проблем на цьому шляху, передусім нормативного та правозастосовного характеру [4].

Наявність у реаліях сьогодення цього явища, його масштаби, негативний вплив нелегальної міграції на розвиток державності в Україні дійсно потребують спеціальних правових розробок і наукових досліджень. Водночас це злочинне явище, пов'язане з порушенням державного кордону, не є контрабандою. Говорити про людину, як про предмет злочину, неправильно, виходячи із самого розуміння предмета злочину. Оскільки люди не є товаром, а отже не можуть визнаватись предметом злочину, їх не можна вважати предметами контрабанди. Як справедливо зазначає О. Дудоров, поняття «контрабанда живим товаром» здається швидше публіцистичним, аніж юридичним. Людина не визнається предметом злочину, навіть якщо з приводу неї фактично виникають певні торговельні відносини. Учений додає: здійснення стосовно людини незаконної угоди, пов'язаної з законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без неї через державний кордон для подальшого продажу, або іншої передачі особі з певною метою, потрібно кваліфікувати не за ст. 201, а за ст. 149 КК [5].

Розмірковуючи над питаннями про перспективи криміналізації незаконного переміщення через митний кордон певних конкретизованих видів предметів (товарів), варто звернути увагу на таке, бо-дай як показовий приклад. І. Проць та Т. Ямкова порушують на сторінках спільної наукової роботи таку проблематику, як контрабанда диких тварин. Зокрема автори зауважують про те, що через зручне

географічне розташування наша держава стала своєрідним майданчиком – зоною перевезення тварин із Середньої Азії в Росію та Україну. А неналежний контроль за цією ситуацією з боку прикордонних, митних та правоохоронних органів призвів до того, що нині «трафік контрабандних тварин» дуже важко зупинити. Найчастіше, за даними екологів, в Україну везуть екзотичних крокодилів, папуг та мавп; натомість вивозять рідкісних змій, комах, ящірок, хижих птахів та трофеї зубрів.

Красномовним прикладом є виявлення митниками у 2017 р. трьох сибірських тигренят, яких нелегально перевозили майже зовсім без води, їжі та за відсутності будь-яких санітарних умов.

Згадані автори резюмують: питання контрабанди тварин досить гостро стоїть сьогодні у нашому суспільстві, що насамперед пов'язано з можливістю транспортування різних тварин, продажу їх через мережу Інтернет та вигадливістю перевізників. Для ефективної протидії такій ситуації повинна бути запроваджена сувора кримінальна відповідальність за контрабанду тварин та одночасно передбачене суворе покарання для нелегальних продавців тварин у мережі Інтернет [6, с. 302, 304].

Далі про транскордонний, організований характер реалізації деяких видів контрабандних схем з урахуванням параметрів сучасної глобалізованої економіки.

Так, останнім часом дедалі більшого розповсюдження набуває контрабанда, яка вчиняється організованими угрупованнями, що діють на території декількох держав. Контрабандисти, ігноруючи державні кордони, налагоджують взаємовигідні транскордонні злочинні зв'язки, освоюють нові ринки незаконного збуту товарів і послуг, використовують недосконалість і розбіжності національних законодавчих систем для ухилення від сплати податків та ухилення від відповідальності, активно застосовуючи при цьому «транснаціональну» корупцію, стимулюють представників владних структур суміжних країн з обох боків кордону співпрацювати з криміналітетом [7, с. 90].

Реагуючи на позначену проблематику, С. Філіпов звертає увагу на те, що ефективність системи протидії транскордонній «контрабандній» злочинності не може бути забезпечена на основі унілатералізму. Стійкість системи забезпечується кримінологічним прогнозуванням та плануванням заходів протидії транскордонній злочинності на основі профілювання ризиків, що виходять з масштабу відповідних кримінальних загроз – транснаціонального, транскордонного, прикордонного [8, с. 222].

Цілком природно, що підходи законодавчих органів до регламентації кримінальної, адміністративної відповідальності за митні правопорушення в різних країнах відрізняються, про що свідчить аналіз відповідних норм кримінального законодавства. Як видається, дані підходи зумовлені багатьма обставинами. Це пов'язано як із рівнем економічного розвитку, сформованими історичними традиціями, так і з культурою зовнішньоторговельних відносин, їх міцністю та станом довіри між партнерами.

Попри наявність санкцій у вигляді тюремного ув'язнення в більшості країн-членів ЄС найбільш застосовуваним видом відповідальності за контрабанду товарів є фінансові санкції, грошові стягнення та штрафи.

Фахівці наголошують на тому, що в різних країнах ЄС межа вартості товарів, починаючи з якої виникає кримінальна відповідальність, істотно відрізняється. Наприклад, у Словаччині цей показник не досягає 300 євро, тоді як у Португалії сума понад 50 тис. євро.

Актуальний приклад на протидію контрабандним схемам, які водночас порушують вимоги щодо заборони вивезення товарів та їх частин, що підлягають особливому режиму декларування з позицій захисту інтересів національної безпеки, пропонує американська правозастосовна практика. У червні 2016 р. окружний федеральний суд (штат Нью-Джерсі) призначив за результатами укладання угоди про визнання винуватості покарання колишньому громадянину РФ Олександр Бразнікову у виді 70 місяців позбавлення волі, а також у виді конфіскації майна на суму 65 млн дол. і штрафу в розмірі 75 тис. дол. за порушення низки федеральних заборон, передусім згаданого вище § 1705 розділу 50 Зібрання законів США.

37-річний Бразніков-молодший, натуралізований громадянин США, який народився в Москві, визнав себе винним у змові з метою «відмивання» грошових коштів, одному пункті змови з метою контрабанди електроніки зі Сполучених Штатів, а також у змові з метою порушення положень Акта про міжнародні надзвичайні економічні повноваження (ІЕЕРА). За результатами проведеного розслідування було встановлено, що Бразніков був відповідальним за майже 2 тис. незаконних поставок обмеженого в обігу в США електронного обладнання та його компонентів, багато з яких були передані представникам Міністерства оборони РФ та спецслужбам. Обвинувачений також визнав, що доклав особливих зусиль, щоб приховати зміст і остаточний пункт призначення поставок, а також щоб приховати десятки мільйонів доларів незаконних доходів, отриманих від реалізації контрабандних схем.

Суд установив, що з січня 2008 р. по червень 2014 р. Бразніков був власником і топ-менеджером

чотирьох компаній-експортерів мікроелектроніки в Нью-Джерсі, кожна з яких використовувалася в різних змовах і схемах, викритих розслідуванням. Після його арешту спеціальні агенти конфіскували 4 млн 75 тис. дол. доходів, пов'язаних зі звинуваченими злочинами, а також нерухоме майно та інші активи на суму понад 600 тис. дол.

Відповідно до поданих суду документів і свідчень Бражніков-молодший та його компанії є частиною складної мережі організацій, яка таємно протягом тривалого часу придбавала велику кількість обмежених в обігу електронних компонентів від американських виробників і продавців і далі експортувала ці товари російським компаніям, які, своєю чергою, були уповноважені постачати їх Міністерству оборони РФ, Федеральній службі безпеки Російської Федерації, а також російським організаціям, що займаються розробкою ядерної та інших видів зброї, а також тактичних платформ.

Кошти для незаконних трансакцій мережі були отримані від різних російських компаній-покупців і спочатку перераховувались на один із основних рахунків змовників у російському банку. Виплати за покупки здійснювалися з цього основного російського рахунку через один або декілька закордонних рахунків підставних корпорацій на Британських Віргінських Островах, Латвії, Маршаллових Островах, Панамі, Ірландії, Англії, Об'єднаних Арабських Еміратах і Белізі, а потім на один із рахунків обвинуваченого в США. Створення та використання злочинною групою десятків банківських рахунків і підставних компаній за кордоном мало на меті приховати справжні джерела походження коштів у Росії, а також унеможливити ідентифікацію різних російських оборонних фірм-підрядників, які отримували американські електронні комплектуючі [9].

Наведений приклад актуалізує тезу про те, що розкриття окремих видів комерційної або «технологічної» таємниці може створити безпосередню загрозу національній безпеці будь-якої держави. Федеральне законодавство США за своїм «дизайном» покликане жорстко охороняти це благо від проявів злочинної діяльності. Із огляду на домінуючі позиції США в світовій економіці, передусім у сфері високих технологій, потреби в забезпеченні економічного добробуту та національної безпеки і оборони утворюють один із пріоритетних напрямів діяльності компетентних органів у контексті протидії федеральним економічним злочинам [10, с. 763].

Своєю чергою, О. Процюк піддає сумніву обґрунтованість віднесення до контрабанди як до господарського злочину отруйних, сильнодіючих, радіоактивних, вибухових речовин, зброї та боеприпасів (вочевидь сюди можна додати також спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації – Д. Б.) до категорії господарських к. пр. Основну спрямованість таких діянь визначає, насамперед, їх здатність завжди ставити під загрозу заподіяння шкоди суспільну безпеку або народне здоров'я [11, с. 207].

Наступний приклад із судової практики розкриває фактичні ознаки та юридичний зміст такого виду предмета злочину, передбаченого ст. 201 КК, як спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації. Вироком Кельменецького районного суду Чернівецької області ОСОБА_1 було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 201 КК. Матеріалами справи було встановлено, що обвинувачений намагався перевезти через міжнародний автомобільний пункт пропуску «Росошани» митною поста «Росошани» Чернівецької митниці, розташований на українсько-молдавському кордоні, з метою подальшого слідкування в Республіку Молдову, наступні предмети: предмет схожий на ключ до замка запалювання автомобіля марки «BMW» чорного кольору, коробку чорного кольору з написом «808 Car Keys Міго-самега», в якій лежав брелок для ключів чорного кольору з ланцюжком та кільцем для утримання ключів чи інших предметів. Згідно висновку технічної експертизи виявлені під час митного огляду та надані на дослідження електронні пристрої (брелок від автомобільної сигналізації із вбудованим відео-аудіо записуючим пристроєм та електронний пристрій брелок від автомобільної сигналізації з наклейкою на зворотній стороні «BMW» із вбудованим відео-аудіо записуючим пристроєм) належать до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації [12].

Окрім важливості правильної юридичної оцінки предмета контрабандного посягання тут варто наголосити на обов'язковому проведенні і подальшому врахуванні в суді висновків відповідного виду криміналістичної експертизи. Це стосується питання про встановлення характеристик усіх видів предметів злочину, описаного в ст. 201 КК.

На підставі *prima facie* ознайомлення з ознаками контрабанди, сформульованими в межах трьох контрабандних заборон (ст.ст. 201, 201-1 та 305 КК) можна висловити такі узагальнювальні **висновки**.

По-перше, незаконне переміщення товарів через митний кордон України охоплює протиправну діяльність із ввезення на митну територію України, вивезення за межі митної території України чи

транзиту через її митну територію товарів – у реальності така діяльність представлена у вигляді добре організованих і витончених схем.

По-друге, незаконне переміщення товарів через митний кордон України вчиняється з метою уникнення сплати податків (зборів) та інших обов'язкових платежів або мінімізації їх розміру шляхом створення фіктивних підстав для спрощення митних процедур.

По-третє, схеми незаконного переміщення товарів через митний кордон України з їх подальшою легалізацією є досить гнучкими. Правопорушники постійно вдосконалюють методи і тактику протиправних дій, враховуючи зміни в правилах митного оформлення товарів та користуючись корумпованими зв'язками у контролюючих і правоохоронних органах.

По-четверте, перспективним стане науковий аналіз «бланкетної» складової «контрабандних» заборон. Ідеться, наприклад, про Інструкцію про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України, затверджена Наказом Міністерства культури і мистецтв України № 258 від 22 квітня 2022 р. – у цьому документі подані важливі для цілей кваліфікації ст. 201 КК поняття культурних цінностей, декларування, а також перелік культурних цінностей, які заборонені до вивозу за межі митної території України.

Список використаних джерел:

1. Яланський О.С. «Товарна» контрабанда в Україні – щодо доцільності криміналізації. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 1034–1038.
2. Сучасний стан та перспективи розвитку митних правовідносин в Україні: колективна монографія / за заг. ред. Д.В. Приймаченка. Дніпро: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 272 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
4. Кресіна І., Стойко О. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 174–180.
5. Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінальноправова характеристика: монографія. Київ: Юридична практика, 2003. 924 с.
6. Проць І.М., Ямкова Т.І. Контрабанда диких тварин в Україні: проблемні аспекти. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (6 листопада 2020 року) / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.І. Сидорук*. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 300–304.
7. Паламарчук В.Г. Контрабанда – транснаціональний чи трансграничний злочин: визначення понять. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 21. С. 87–93.
8. Філіппов С.О. Протидія транскордонній злочинності в архітектоніці системи протидії кримінальним загрозам. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 2 березня 2018 року)*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2018. С. 219–222.
9. Union County, New Jersey, Man Sentenced To 70 Months In Prison For Role In Illegal International Procurement Network. U.S. Attorney's Office, District of New Jersey. URL: <https://www.justice.gov/usao-nj/pr/union-county-new-jersey-man-sentenced-70-months-prison-role-illegal-international>.
10. Каменський Д.В. Відповідальність за економічні злочини у Сполучених Штатах Америки та Україні: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ВД «Дакор». 1128 с.
11. Проць О.В. Кримінальна відповідальність за контрабанду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 255 с.
12. Вирок Кельменецького районного суду Чернівецької області від 30 липня 2013 р. Справа № 717/1635/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/32698848>.

УДК: 366

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.27>

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 435¹ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ «ОБРАЗА ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ПОГРОЗА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЮ»

Клапоушак Д.С.,
здобувач освіти 3 курсу
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Клапоушак Д.С. Проблема визначення складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 435¹ Кримінального Кодексу України «образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю».

У межах цієї публікації було розглянуто проблематику визначення основного складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 435¹ КК, якою було доповнено кодекс з початком російського повномасштабного вторгнення. Кримінально караною за цією нормою є образа честі і гідності, погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовця, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї. Метою роботи є чітке визначення складу, передбаченого ст. 435¹ для встановлення відповідальності для правопорушників в разі образи честі і гідності військовослужбовця чи погрози такому суб'єкту, особливо в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю тлумачення подібних норм. У статті опрацьований аспект важливості виокремлення та розуміння всіх елементів складу в межах конкретно визначеної статті. Проаналізовано формулювання, які зустрічаються в межах КК України, та як їх тлумачення впливає безпосередньо на ст. 435¹ КК України. Підкреслено складність дефініцій окремих понять в диспозиції визначеної статті Кримінального кодексу України, що може призвести до неправильної кваліфікації дій осіб та встановлення неправомірної відповідальності. Визначається повернення до сучасного кримінально-правового понятійного апарату такої форми об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як образа честі та гідності військовослужбовця, погроза вбивством, насильством, знищення чи пошкодження майна. Звертається увага на проблематику визначення суб'єкта та аналіз суб'єктивної сторони. Підкреслено встановлення основного безпосереднього та додаткового об'єктів. Приділена увага проблематиці правозастосування вищевказаної статті у зв'язку з віднесенням її до двох органів досудового розслідування та внесено пропозиції по зміні законодавства в цій частині.

Ключові слова: Особлива частина КК України; елементи складу кримінального правопорушення; поняття честі та гідності військовослужбовця; погроза військовослужбовцю та відповідальність; правовий захист; військові злочини; злочин проти честі і гідності військовослужбовця.

Klapouschak D.S. The Problem of determining the analyzed composition of article 435¹ of the Criminal Code of Ukraine «insult of honor and dignity of a serviceman, threat to a serviceman».

Within the framework of this publication, the problem of defining the basic composition of the criminal offense provided for in Article 435¹ of the Criminal Code, which was added to the code with the beginning of the Russian full-scale invasion, was considered. Criminally punishable under this norm is an insult to honor and dignity, a threat of murder, violence or destruction or damage to the property of a serviceman who carries out measures to ensure national security and defense, repel and deter armed aggression of the Russian Federation, his close relatives or family members. The purpose of the work is to clearly define the composition provided for in Article 435¹. to establish liability for offenders in the event of an insult to the honor and dignity of a serviceman or a threat to such a subject, especially in the conditions of martial law. The relevance of the study is due to the need to interpret similar norms. The article elaborates the aspect of the importance of distinguishing and understanding all elements of the composition within the limits of a

specifically defined article. Formulations found within the CCU and how their interpretation directly affects Art. 4351 of the Criminal Code. The complexity of the definitions of certain concepts in the disposition of a certain article of the Criminal Code of Ukraine is emphasized, which can lead to the incorrect qualification of the actions of individuals and the establishment of wrongful responsibility. The return to the modern criminal legal conceptual apparatus of such a form of the objective side of the composition of a criminal offense as an insult to the honor and dignity of a serviceman, threats of murder, violence, destruction or damage to property is defined. Attention is drawn to the problem of defining the subject and the analysis of the subjective side. The establishment of the main direct and additional object is also emphasized. Attention is paid to the issue of law enforcement of the above-mentioned article in connection with its assignment to two bodies of pre-trial investigation, and proposals are made to change the legislation in this part. Other problems of legal regulation of this norm are identified, which complicate its application in practice.

Key words: Special part of the Criminal Code of Ukraine; elements of a criminal offence; the concept of honor and dignity of a serviceman; threat to a serviceman and responsibility; legal protection; war crimes; a crime against the honor and dignity of a serviceman.

Постановка проблеми. В умовах збройного конфлікту між Україною та росією було внесено низку змін до законодавчих актів, що спрямовані на протидію негативним та руйнівним явищам, які несуть загрозу національним інтересам. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не став виключенням. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» від 3 березня 2022 року розділ XIX Особливої частини КК України доповнено статтею 435-1 – «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю».

Навіть більше, її розміщення в КК України породила певні труднощі застосування на практиці. Це і стало однією з причин актуальності наукової дискусії щодо статті 435-1. До того ж, досі точаться суперечки особливостей елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого цією статтею та призначення покарання відповідно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід звернути увагу, що з березня 2022 року незначна кількість науковців все ж працюють над тлумаченням даної статті. При цьому деякі особливості предмету дослідження залишаються не достатньо визначеними на доктринальному рівні. Серед науковців, які досліджують дану тему, варто назвати Р.О. Мовчана [4], А.В. Андрушка [1], Д.С. Шеїна [9], О.С. Бондаренка [9], О.В. Острогляда [5], О.В. Кухара [2] та інших. Слід вказати, що всі дослідження були проведені протягом останнього року з огляду на новизну проблематики. Це, у свою чергу, свідчить про відсутність значної кількості праць, присвячених кримінально-правовій відповідальності за образу честі та гідності військовослужбовця. Разом з тим варто наголосити на необхідності угруповання позицій вчених, які розглядали окремі елементи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст.4351 Кримінального Кодексу України.

Мета статті. Юридичний огляд та наукове тлумачення складу кримінального правопорушення передбаченого статтею 435-1 ККУ «Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю».

Виклад основного матеріалу. При характеристичності складу кримінального правопорушення, слід звернути увагу на такий його елемент як об'єкт.

Відомо, що об'єкт кримінального правопорушення має важливе теоретичне і практичне значення. Він завжди є тим благом, якому кримінальним правопорушенням завдається шкода чи створюється загроза її заподіяння.

Слушним для нашого дослідження є підхід професора П.П. Андрушка, який зазначає, що об'єкт кримінально-правової охорони – це ті цінності, які законодавець бере під охорону шляхом прийняття кримінально-правової норми, тобто цінності, які потенційно можуть стати об'єктом злочину (злочинного посягання). Автор вказує, що такими цінностями є:

- 1) права, свободи і правоохоронювані інтереси фізичних осіб, правоохоронювані інтереси юридичних осіб, суспільства (громадські інтереси), територіальних громад, об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування та держави;
- 2) потерпілі (фізичні та юридичні особи, суспільство і держава);
- 3) соціальні зв'язки між членами суспільства з приводу реалізації належних їм прав, свобод та інтересів, у тому числі у формі правовідносин у разі їх врегулювання нормами права [1, с. 5–11].

Застосувавши цільове тлумачення ст. 435¹ КК, очевидно, що визначити основний безпосередній об'єкт аналізованої статті через родовий проблематично, оскільки цінності, які законодавець наділив «статусом» безпосереднього об'єкту цього злочину, знаходяться поза межами змісту родового об'єкту розділу XIX. При цьому законодавцем не вказано основний та безпосередній об'єкт.

Під основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченим ст. 435¹ КК, пропонуємо розглядати:

1) урегульовану нормативними актами різної юридичної сили нормальну діяльність органів військового управління;

2) авторитет органів військового управління.

Визнання цих цінностей безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1, ч. 2 ст. 435¹ КК свідчить про некоректність підходу законодавця щодо визначення місця аналізованої статті – розділ XIX КК. Досліджувана кримінально-правова заборона має бути розміщена в розділі XV «Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів».

В розрізі висвітлення цього питання слід приділити увагу і потерпілому.

Аналіз диспозиції ч. 1 та 2 ст. 435-1 КК України дає підстави стверджувати, що потерпілим від цього злочину може бути:

1) військовослужбовець, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації;

2) його близькі родичі чи члени сім'ї.

Тому не усі громадяни, які сьогодні здійснюють заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, підпадають під кримінально-правову охорону відповідно до положень ст. 435-1 КК України.

Разом з тим звернемо увагу і на такий елемент як об'єктивна сторона. В межах ч. 1 ст. 435-1 КК вона передбачає покарання за такі діяння:

1) образа честі і гідності військовослужбовця;

2) погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням його майна.

Поняття «честі» та «гідності» визначено п. 4 ППВСУ «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», де під гідністю особи слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, а з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло [7].

Цікавим є те, що образа сприймається не як діяння, що принижує честь та гідність, а як таке, що направлено безпосередньо на них. При цьому, під час розслідування слід розрізняти образу та оціночне судження, висловлювання якого не містить ознаку складу злочину, передбаченого ст. 435-1 КК України.

Черевко К.О. вказує, що образа честі та гідності може висвітлюватись особами в засобах масової інформації, пресі, по телевізору чи будь-яким іншим способом [8, с. 240].

Що стосується погрози вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна, то відповідно до постанови Пленуму ВСУ № 8 від 26 червня 1992 року «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів», погроза може виявлятися у висловлюванні (усно, письмово, із застосуванням технічних засобів), а також жестах або інших діях, за допомогою яких винний залякує потерпілого вчиненням вбивства, застосуванням до нього насильства чи знищенням його майна [6].

Діяння, як елемент об'єктивної сторони складів злочину ч. 1, 2 ст. 435-1 КК, спричиняє деформацію розглянутих правовідносин. Статтею 5 Закону України «Про Збройні Сили України» визначено: військовослужбовець є частиною особового складу Збройних Сил України. Проходячи військову службу, фізична особа діє на підставі повноважень, що визначені законами, статутами, розпорядженнями, наказами, вказівками. Вчинення суспільно небезпечного діяння (діянь), передбаченого ч. 1 чи ч. 2 ст. 435¹ КК щодо військовослужбовця або його близьких родичів чи членів сім'ї, повинно бути спричинене реалізацією повноважень – професійною діяльністю військовослужбовця.

Використання законодавцем у формулюванні «... який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російській Федерації...», що міститься у частинах ст. 435¹ КК, недоконаного виду дієслова теперішнього часу – *здійснює*, дає підстави стверджувати: діяння, що є обов'язковими елементами юридичного складу кримінального правопо-

рушення ч. 1 та ч. 2 ст. 435¹ КК, кваліфікуються за відповідною частиною аналізованої статті у разі поєднання умов:

- 1) діяння безпосередньо чи опосередковано спрямовано щодо військовослужбовця, який на момент вчинення відповідного діяння проходить військову службу;
- 2) вчинення суспільно небезпечного діяння (діянь) спричинене професійною діяльністю військовослужбовця.

Багато проблема є із визначенням такого елементу, як суб'єкт.

Д. С. Шеїн, О. С. Бондаренко вважають, що в ст. 435-1 КК України суб'єкт злочину загальний – особа, якій виповнилося 16 років [9, с. 550]. Але, якщо звернутися увагу на розділ розташування статті, то проаналізувавши, можна зробити висновок, що за відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом, тобто – визначений спеціальний суб'єкт. Це сильно звужує сферу застосування даного злочину, оскільки в більшості випадків особами, які здійснюють образи честі і гідності, погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо військовослужбовця виступають саме цивільні, тобто загальні суб'єкти злочину, а не військовослужбовці.

Р.О. Мовчан вважає таке розміщення кримінально-правової норми законодавчою недбалістю, яке нівелює правозастосовний потенціал даної новели [4, с. 79].

Далі перейдемо до суб'єктивної сторони даного кримінального правопорушення. Вона характеризується прямим умислом на посягання цінностей, захищеними ст. 435-1 ККУ.

Окремо варто вказати, що оскільки закон про кримінальну відповідальність, що встановлює кримінальну протиправність діяння, не має зворотної дії в часі (ч. 2 ст. 5 КК), то особи, які до 16 березня 2022 р. вчинили образи військовослужбовця, відповідальність за це не несуть, а за погрозу військовослужбовцю можуть нести відповідальність лише у випадках, передбачених статтями 129, 195, 345, 350, 405 КК.

Також потрібно звернути увагу на те, що в частинах 1 і 2 ст. 435-1 КК передбачена одна і та ж санкція, попри особливості форми образи в ч. 2 цієї статті. Отже, слід звернути увагу на відсутність необхідності виділення такої форми злочину, як виготовлення та поширення відповідних матеріалів.

Висновок. Підсумовуючи, варто вказати, що у зв'язку зі нетривалим часом існування правової норми, передбаченої ст. 435-1 КК, вона потребує додаткового аналізу. Розтлумачивши елементи складу вказаної статті, слід констатувати, що вона підлягає кореляції, зокрема, це її розташування та чітке визначення суб'єктного складу. Окрему увагу слід приділити переліку суб'єктів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 435-1 КК. Можна резюмувати, що шляхом внесення законодавчих змін та при усуненні недоліків регулювання кримінальної відповідальності за ст. 435-1 КК може бути вдосконалене.

Список використаних джерел:

1. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. № 11. С. 5–11.
2. Кухар О.В. Щодо окремих новел кримінального законодавства України пов'язаних із зовнішньою агресією проти неї. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*. 2022. С. 330–333.
3. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. К.: А.С.К., 2001. 90 с.
4. Мовчан Р.О. Кримінально-правова новела про образи честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю: аналіз законодавчих недоліків. URI: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/22471> (дата звернення: 15.05.2023).
5. Острогляд О.В. Кримінально-правова політика в умовах війни: законодавчий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 286–290.
6. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: Постанова

пленуму Верховного суду України від 26.06.1992 р., № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92> (дата звернення: 28.06.2022).

7. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова пленуму Верховного суду України від 27.02.2009 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09 (дата звернення: 28.06.2022).
8. Черевко К.О. Щодо питання про образу честі і гідності військовослужбовця, погрози військовослужбовцю (ст. 435-2 КК України). *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри*: зб. доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.) Харків: ХНУВС, 2023. С. 239–241.
9. Шеїн Д.С., Бондаренко О.С. Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю як військове кримінальне правопорушення. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 19–20 травня 2022 року). Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 549–552.

УДК: 343.412

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.28>

ФОРМИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА, МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЙОГО ПРОЯВІВ

Коваленко І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри приватного та публічного права
Київського національного університету
технологій та дизайну
<https://orcid.org/0000-0001-7595-777X>
ilchenkoin@ukr.net

Коваленко І.А. Форми домашнього насильства, механізми захисту та правове регулювання його проявів.

У статті розглянуто форми та види виникнення домашнього насильства в Україні. А також правове регулювання проявів домашнього насильства.

Насильство є наслідком нерівності між жінками та чоловіками в суспільстві. Це підтримується культурою нетерпимості та запереченням. Нерівні правові відносини між статями людей ускладнюють можливість жінок уникнути насильства. Дискримінація та ставлення до жінок ускладнюють їхні можливості уникнути насильницьких ситуацій. Не завжди громада та органи влади сприймають серйозно пережите насильство, що посилює вразливість жінок щодо подальшого насильства та навіть вбивств.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), більше однієї третини жінок у світі досвідчали фізичне або сексуальне насильство, яке здійснювалося партнером або не знайомою особою. У багатьох країнах відсутність ефективних заходів для запобігання та реагування на домашнє насильство, а також недостатня увага до цієї проблеми в суспільстві ведуть до того, що багато людей залишаються без допомоги та підтримки.

Тому, дослідження проблеми захисту від домашнього насильства є важливим і допоможе зрозуміти механізми цієї проблеми, способи її запобігання та боротьби з нею. Крім того, розробка ефективних стратегій захисту від домашнього насильства може забезпечити безпеку та благополуччя людей, що потерпають від цієї проблеми. Отже, можна стверджувати, що тема «захист від домашнього насильства» є дуже актуальною та потребує подальшого дослідження. Проблема домашнього насильства загострюється у зв'язку з останніми подіями, які переживає Україна. Пандемія COVID-19, яка хвилювала державу та її населення протягом останніх років. У зв'язку з жорстким карантинном та віддаленою роботою вдома для багатьох жінок дім став найнебезпечнішим місцем. Багато жінок змушені були проводити більше часу зі своїми кривдниками. Це поставило під загрозу життя та безпеку жінок.

Наразі, в умовах воєнного часу, домашнє насильство не відступило. На початку нового періоду в історії нашої держави, багато людей втратили роботу, навіть працювати в домашніх умовах стало неможливо. Якщо при карантині, ти люди якось відволікалися, то в умовах війни ти лишаєшся сам на сам із домашніми. Через постійний стрес багато хто в прямому сенсі з'яв згладу та почав поводитися дуже погано. Саме через це, домашнє насильство має місце бути.

Проблема насильства в сім'ї є актуальною у всьому світі. Домашнє насильство є грубим порушенням порушення прав людини. Щоденно воно здійснює посягання на найцінніші блага людини – життя і здоров'я, честь і гідність. Таке небезпечне явище відоме і сучасному українському суспільстві, що підтверджується даними соціологічних опитувань населення України, за яким майже половина населення відчула на собі його різні форми.

Ключові слова: домашнє насильство, дискримінація, стрес, кримінальна відповідальність, психологічний стан, посттравматичний стресовий розлад.

Kovalenko I.A. Forms of domestic violence, mechanisms of protection and legal regulation of its manifestations.

The article examines the forms and types of occurrence of domestic violence in Ukraine. As well as legal regulation of manifestations of domestic violence.

Violence is a consequence of inequality between women and men in society. This is supported by a culture of intolerance and denial. Unequal power relations between the sexes make it difficult for women to avoid violence. Discrimination and attitudes towards women make it difficult for them to avoid violent situations. Experienced violence is not always taken seriously by the community and authorities, which increases women's vulnerability to further violence and even murder.

According to the World Health Organization (WHO), more than one third of women in the world have experienced physical or sexual violence, which was carried out by a partner or a stranger. In many countries, the lack of effective measures to prevent and respond to domestic violence, as well as insufficient attention to this problem in society, lead to the fact that many people are left without help and support.

Therefore, the study of the problem of protection against domestic violence is important and will help to understand the mechanisms of this problem, ways to prevent it and fight against it. In addition, the development of effective strategies to protect against domestic violence can ensure the safety and well-being of people affected by this problem. Therefore, it can be argued that the topic "protection from domestic violence" is very relevant and needs further research. The problem of domestic violence is intensifying in connection with the recent events that Ukraine is experiencing. The COVID-19 pandemic, which has worried the state and its population in recent years. Due to the strict quarantine and remote work at home, the home has become the most dangerous place for many women. Many women were forced to spend more time with their abusers. This put women's lives and safety at risk.

Currently, in wartime conditions, domestic violence has not receded. At the beginning of a new period in the history of our country, many people lost their jobs, even working at home became impossible. If during the quarantine, you people were somehow distracted, then in the conditions of war you are left alone with your family. Due to constant stress, many people literally lost their minds and began to behave very badly. It is because of this that domestic violence takes place.

The problem of domestic violence is relevant all over the world. Domestic violence is a gross violation of human rights. Every day it encroaches on the most valuable goods of a person - life and health, honor and dignity. Such a dangerous phenomenon is also known to modern Ukrainian society, which is confirmed by the data of sociological surveys of the population of Ukraine, according to which almost half of the population has experienced its various forms.

Key words: domestic violence, discrimination, stress, criminal responsibility, psychological state, post-traumatic stress disorder.

Постановка проблеми. Домашнє насильство - це фізичне, психологічне або сексуальне насильство, яке спричиняється близькими людьми, зазвичай партнерами або членами сім'ї жертви. Це може включати фізичні напади, удари, стрілянину, жорстокість, затримки їжі або медичної допомоги, психологічний тиск, зневагу, погрози, шантаж, контроль за поведінкою жертви та інші форми поведінки, що спричиняють страждання і створюють небезпеку для здоров'я і життя жертви. Домашнє насильство є серйозною проблемою в багатьох країнах світу і вимагає дієвого захисту жертв та покарання винних. В деяких випадках, домашнє насильство може призвести до смерті жертви, що робить його однією з найбільш жахливих форм насильства. Жертви домашнього насильства зазвичай не звертаються за допомогою через страх або сором перед родиною, друзями та суспільством. Тому важливо забезпечити доступність та ефективність механізмів захисту жертв домашнього насильства, що має включати не лише покарання винних, але і психологічну та медичну допомогу, а також соціальну підтримку жертв.

Стан опрацювання проблеми. Вивченню окремих аспектів проблем домашнього насильства присвячені праці таких відомих вітчизняних науковців як: Н.О. Марута, Б.М. Михайлов, Т.О. Перцева, А.В. Запорожцев, А.В. Лабунь, Д.Г. Заброра, О.М. Джужа та ін. Водночас треба визнати, що науковці не здійснили комплексного висвітлення шляхів вирішення та запобігання домашнього насильства, у зв'язку чим комплексне теоретичне дослідження даного питання в українській правозастосовній практиці залишається актуальним.

Метою статті є розкрити поняття «домашнє насильство», з'ясувати форми та чинники його виникнення. Із зазначеної мети дослідження окреслюється завдання, дослідження поняття «домашнє насильство» та аналіз нормативного регулювання даного питання.

Об'єктом дослідження виступають правовідносини, що виникають у процесі протидії домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає домашнє насильство як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [1].

Домашнє насильство має прояви у різних форми, однією з яких є економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру. Також формою домашнього насильства є психологічне насильство, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи. Сексуальне насильство в сім'ї включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності. Також фізичне насильство – одне з форм домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру [1].

Насильником часто стає людина, яка сама переживала насильство, має низьку самооцінку, прагне контролю і домінування. Така людина часто ставить свої цінності та упередження вище за інші та намагається їх нав'язати іншим. Вона не в змозі висловити свої потреби та зрозуміти потреби іншого. Нерідко насильник сприймає свої дії як єдину комунікацію – лише так його чують, поважають, бояться. Якщо насильник є соціопатом (людина з клінічною нездатністю до соціальної адаптації), його характеризує також невміння співпереживати та садистичні нахили.

У той же час, постраждалі можуть сприймати насильницькі дії як спосіб отримання любові через страждання. Їм складно виставляти межі та кордони, і в їхній простір можна втрутитися безкарно. Характерними рисами постраждалих є сором та проблеми зі самооцінкою. Жертва циклічного насильства може користуватися вигодами від насильства, наприклад, можливістю скористатися почуттям провини, яку відчуває насильник, або отримувати прояви жалості від оточуючих (співчуття).

Домашнє насильство як на національному, так і на міжнародному рівні проявляється через низку санкційних заходів стосовно особи, яка вчиняє діяння. Особа, яка страждає через домашнє насильство також оберігається низкою нормативно-правових актів.

Так, у статті 5 Загальної декларації прав людини проголошено, що нікого не може бути піддано катуванню або жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує його гідність, поводження і покарання [2].

У Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок зазначено, що держави-сторони вживають усіх відповідних заходів з метою змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків і жінок для досягнення викоренення заборонів, звичаїв та всіх інших проявів, що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї із статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок [3].

До найактуальніших міжнародно-правових документів доцільно включити Типовий (модельний) закон ООН про домашнє насильство, прийнятий 2 лютого 1996 р. Комісією ООН із прав людини. Типовий (модельний) закон ООН про домашнє насильство регулює та окреслює, що це певний вид домашнього насильства – здійснюється із жорстокістю. В ньому описується домашнє насильство щодо жінок [3]. Описуючи поняття насильства та викладаючи активні дії насильства, які можуть бути засто-

совані до жінки, вона зобов'язує працівників поліції реагувати на будь-які прохання про допомогу та захист у випадках домашнього насильства. Але це чітко показує послідовність дій працівників поліції під час виявлення насильства тим чи іншим чином. Модельний закон має на меті забезпечити, щоб дії працівника правоохоронних органів у разі повідомлення про домашнє насильство були описані технологічно, із проханням відповісти належним чином на будь-який запит про допомогу та захист.

Україна на державному рівні визнала наявність проблеми домашнього насильства ще у 2001 році, коли, на підставі положень Конституції України та Конвенції ООН про права дитини, було прийнято Закони України “Про охорону дитинства” та “Про попередження насильства в сім’ї”. В цих законодавчих актах було дане визначення таких понять як “насильство”, “жертва насилля”, а також було введено термін “захисний припис”. Але потреба впровадити правові норми, які відповідатимуть сучасним міжнародним та європейським стандартам зумовила прийняття 7 грудня 2017 року Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який скасував дію попереднього Закону “Про попередження насильства в сім’ї”, а також розширював коло суб’єктів, на яких покладається здійснення заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, а також коло осіб, на яких розповсюджується дія цього Закону.

Рішучими змінами до кримінального законодавства держави у сфері домашнього насильства вважається прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашнього насильства та боротьби з цими явищами» [4], який набрав чинності 11 січня 2019 року. Основною метою цього закону є криміналізація домашнього насильства. Згідно з законом, домашнє насильство - це умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров’я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи. За такі дії винні можуть бути карані громадськими роботами на строк від ста п’ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п’яти років, або позбавленням волі на строк до двох років.

Окрім цього, Міністерством соціальної політики України у співпраці та за підтримки Фонду ООН у галузі народонаселення (UNFPA) і міжнародних партнерів починаючи з 2015 року були запроваджені такі моделі сервісів, як притулки для постраждалих, мобільні бригади соціально-психологічної допомоги, бригади поліцейського реагування, національна гаряча лінія.

Механізми захисту від домашнього насильства включають в себе різноманітні законодавчі та практичні заходи.

Зокрема, до законодавчих заходів входять криміналізація домашнього насильства, забезпечення захисту жертв і свідків на судовому рівні, регулювання питань розлучень, наслідування тощо. На практичному рівні механізми захисту включають в себе роботу кризових центрів, телефонних гарячих ліній, медичних та соціальних служб, які надають допомогу жертвам домашнього насильства. Крім того, діє програма допомоги жертвам домашнього насильства, яка передбачає надання фінансової допомоги, тимчасового житла, правової та психологічної підтримки.

Важливим механізмом захисту від домашнього насильства є освітня діяльність серед населення, яка спрямована на попередження домашнього насильства та виховання поважання до прав людини та принципу рівності статей. Наприклад, проведення тренінгів, семінарів, круглих столів, просвітницьких кампаній, телевізійних передач тощо.

Також важливим механізмом є моніторинг та аналіз стану домашнього насильства в державі, що дозволяє визначити потребу в розвитку певних заходів та програм.

Взагалі, ефективність механізмів захисту від домашнього насильства залежить від їх комплексного застосування та взаємодії. Крім цього, постраждала особа може скористатись правом на встановлення обмежувального припису та визначити один або декілька заходів тимчасового обмеження прав кривдника або покладення на нього обов’язків на строк від одного до шести місяців, а саме: заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою; усунення перешкод у користуванні майном, що є об’єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; обмеження спілкування з постраждалою дитиною; заборона наблизитися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою; заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслі-

дувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб [5, с. 174]. Адже наслідками насильства є втрата людських життів (вбивства, смерть внаслідок отриманих травм, самогубство); набуття інвалідності, хронічних захворювань; психічні розлади. У постраждалих може зростати схильність до суїциду, депресії, тривожних розладів, розладів харчової поведінки, алкоголізму, наркоманії, бродяжництва, патологічного накопичення; міжпоколінне відтворення насильства. Діти і підлітки, що стали свідками домашнього насильства, переймають гендерну модель насильницької поведінки і відтворюють її в наступному поколінні.

Висновки. Домашнє насильство є надзвичайно серйозною проблемою у нашому суспільстві, яка має важливі наслідки для жертв, родин та суспільства в цілому. У цій статті було проаналізовано причини, наслідки та способи протидії домашньому насильству.

Перш за все, важливо зазначити, що домашнє насильство є порушенням прав людини на життя, свободу та безпеку. Жертвами домашнього насильства можуть стати будь-які особи, незалежно від віку, статі, етнічної належності та інших факторів.

У дослідженні було проаналізовано основні причини домашнього насильства, серед яких можна виділити відсутність взаєморозуміння та поваги в сім'ї, економічну залежність жертв від насильника, алкогольну та наркотичну залежність, та інші фактори.

Одним з найважливіших наслідків домашнього насильства є травми та психологічні проблеми для жертв. Це може призвести до погіршення фізичного та психічного здоров'я, а також до відчуття страху та безпорадності. Також, домашнє насильство може мати важливі наслідки для сім'ї, зокрема, привести до розриву взаємин та зруйнувати довіру між членами сім'ї.

Очевидно, що за минулий рік важливість інструментів боротьби з насильством щодо жінок дедалі зросла. Одним з ефективних інструментів запобігання домашньому насильству є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, яку часто називають Стамбульською конвенцією [6]. Боротьба з домашнім насильством потребує комплексного підходу, і Стамбульська конвенція становить новаторську міжнародну угоду, покликану скоординовано розв'язати проблему домашнього насильства.

Дослідивши це питання, можна зробити висновок, що проблема насильства в сім'ях дуже поширена в Україні. Проте законодавець прагне виконати взяті на себе зобов'язання, пов'язані з необхідністю розробки концепції державної політики, спрямовані на протидію вказаним злочинним проявам.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 31.03.2023 р., № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
2. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція ООН від 06.10.1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
4. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Закон України від 06.12. 2017 р., № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>.
5. Жмур Ю.М. Правове регулювання протидії насильству в сім'ї на національному рівні. *Науковий вісник Херсонського державного університету* № 3, 2019. С. 173-174.
6. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Закон України від 20.06.2022 р., № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>.

УДК: 343.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.29>

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РОЗКРАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Муляр Г.В.,

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правосуддя

Державного університету інфраструктури та технологій

<https://orcid.org/0000-0003-2636-0509>

box0007@meta.ua

Бабич В.А.,

кандидат юридичних наук, доцент

Київського професійно-педагогічного фахового коледжу імені Антона Макаренка

<https://orcid.org/0009-0002-7791-0101>

3duos3@i.ua

Муляр Г.В., Бабич В.А. Особливості кримінальної відповідальності за розкрадання гуманітарної допомоги під час дії правового режиму воєнного стану в Україні.

У статті проведений аналіз ст. 201-2 Кримінального Кодексу України «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги», досліджені думки вчених з приводу зазначеної статті, виявлено потенційні проблеми, що можуть виникати у процесі притягнення до кримінальної відповідальності за відповідне діяння, та запропоновано можливі шляхи їх вирішення.

Окремі аспекти відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги досліджували: А. Шевчук, О. Боднарук, Д. Каменський, О. Дудоров, Р. Мовчан, О. Колб, В. Гришко, З. Красько, О. Кришевич та ін. У своїх працях вчені не раз наголошували на необхідності подальшого дослідження зазначеного питання, адже належний кримінально-правовий аналіз ст. 201-2 КК України є корисним для правильної подальшої кваліфікації при відмежуванні кримінальних правопорушень проти власності та у сфері господарської діяльності.

Встановлено, що доповнення Кримінального Кодексу України ст. 201-2 дає нам змогу здійснювати як превентивне попередження вчинення кримінального правопорушення так і можливості покарання осіб які вже вчинили кримінальне правопорушення.

З існуючих недоліків формулювання зазначеного кримінального правопорушення можна виділити наступні: 1) не виправдано завищену мінімальну межу, яка дає підстави для притягнення до кримінальної відповідальності недобросовісних осіб; 2) мета даного кримінального правопорушення «отримання прибутку» є дискусійною, тому що таке словосполучення досі вживалося лише у контексті фактичних наслідків протиправної поведінки суб'єкта кримінального правопорушення.

Зроблений висновок, що законодавцю необхідно в диспозиції ст. 201-2 КК України чітко визначити коло суб'єктів, тим самим унеможливити притягнення до кримінальної відповідальності осіб, що не є суб'єктами отримання гуманітарної допомоги.

Ключові слова: Кримінальний кодекс України, законодавчі зміни, кримінальне правопорушення, нецільове використання безоплатної допомоги, кримінально-правова кваліфікація, санкції кримінально-правової норми.

Mulyar G.V., Babych V.A. Peculiarities of criminal responsibility for embezzlement of humanitarian aid during the legal regime of martial law in Ukraine.

The article analyzes Art. 201-2 of the Criminal Code of Ukraine "Illegal use for profit of humanitarian aid, charitable donations or free aid", the opinions of scientists regarding the specified article were investigated,

potential problems that may arise in the process of criminal prosecution for the relevant act were identified, and it was proposed possible ways to solve them.

Separate aspects of responsibility for the illegal use of humanitarian aid were studied by: A. Shevchuk, O. Bodnaruk, D. Kamenskyi, O. Dudorov, R. Movchan, O. Kolb, V. Grishko, Z. Krasko, O. Kryshevych, and others. In their writings, scientists have repeatedly emphasized the need for further research on this issue, because a proper criminal-legal analysis of Art. 201-2 of the Criminal Code of Ukraine is useful for correct further qualification when distinguishing criminal offenses against property and in the field of economic activity.

It was established that the amendment to the Criminal Code of Ukraine, Art. 201-2 allows us to carry out both preventive prevention of the commission of a criminal offense and the possibility of punishing persons who have already committed a criminal offense.

Among the existing shortcomings of the wording of the specified criminal offense, the following can be identified: 1) an unreasonably high minimum limit, which provides grounds for bringing criminal responsibility to unscrupulous persons; 2) the purpose of this criminal offense "making a profit" is debatable, because such a phrase has so far been used only in the context of the actual consequences of the illegal behavior of the subject of the criminal offense.

It was concluded that the legislator needs in the disposition of Art. 201-2 of the Criminal Code of Ukraine to clearly define the range of subjects, thereby making it impossible to prosecute persons who are not subjects of receiving humanitarian aid.

Key words: Criminal Code of Ukraine, legislative changes, criminal offense, misuse of free aid, criminal law qualification, sanctions of criminal law provision.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення держави-агресора та введенням по всій державі правового режиму воєнного стану, до України надсилається великі обсяги гуманітарної допомоги від різних країн світу та приватних організацій як у вигляді предметів та товарів, так і у вигляді коштів, благодійної допомоги та пожертв. В період воєнного стану, така допомога обов'язково має доходити до адресатів, проте неодноразово були виявлені численні випадки використання товарів гуманітарної допомоги не за призначенням та з метою отримання прибутку, що фактично і стало причиною запровадження кримінальної відповідальності за такі дії. Це ж стало і причиною відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до яких розслідування вказаного злочину віднесено до компетенції Служби безпеки України.

Стан опрацювання. Окремі аспекти відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги досліджували: А. Шевчук, О. Боднарук, Д. Каменський, О. Дудоров, Р. Мовчан, О. Колб, В. Гришко, З. Красько, О. Кришевич та ін. У своїх працях вчені не раз наголошували на необхідності подальшого дослідження зазначеного питання, адже належний кримінально-правовий аналіз ст. 201-2 КК України є корисним для правильної подальшої кваліфікації при відмежуванні кримінальних правопорушень проти власності та у сфері господарської діяльності.

Мета статті полягає в окресленні особливостей кримінальної відповідальності за незаконне розкрадання гуманітарної допомоги з урахуванням змін в законодавстві, що відбулися за період дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. 3 квітня 2022 року набрав чинності Закон України № 2155-IX від 24 березня 2022 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги», яким Кримінальний кодекс України (надалі – КК України) доповнено статтею 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги».

О. Колб зазначає, що проведений аналіз практики волонтерської діяльності, а також реагування державних органів і громадськості на випадки вчинення членами зазначених організацій та посадовими і службовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування протиправних діянь, пов'язаних із незаконним використанням гуманітарної допомоги, дозволяє констатувати, що в наявності складна теоретико-прикладна проблема, що потребує невідкладного вирішення на всіх рівнях: концептуальному, доктринальному, законодавчому та організаційно-розпорядному [1, с. 319].

В. Гришко, З. Красько наголошують, що встановлення відповідальності за делікти, здійснені в межах волонтерської діяльності та гуманітарної допомоги є вимогою сучасності та необхідністю воєнного часу. Однак норми, що врегульовують це питання потребують більш детального вивчення з метою вдосконалення [2, с. 328].

Д. Каменський дійшов висновку, що пошук відповіді на питання про потребу мати «під» гуманітарну допомогу і благодійні пожертви окрему заборону, присвячену самостійному господарському (економічному) делікту, мають бути присвячені подальші наукові розвідки, очевидно поєднані з уважним вивченням практики правозастосування [3, с. 80].

О. Дудоров та Р. Мовчан стверджують, що на сьогодні недоліки, притаманні караності незаконного використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв частково усуваються за допомогою застосування ч. 3 ст. 201-2 КК (за такою ознакою, як вчинення дій під час воєнного стану). З урахуванням викладеного, науковці пропонують виключити з КК України дослідженої кримінально-правової заборони як непотрібного прояву надмірної (надлишкової) криміналізації [4, с. 111].

О. Кришевич підтримує думку вище зазначених науковців та додає, що прийняті зміни щодо гуманітарної допомоги є доволі доречними та відповідають вимогам сьогодишньої ситуації, проте деякі їх положення потребують вдосконалення для того, щоб в подальшому уникнути як теоретичних неточностей, так і практичних непорозумінь, а саме що стосується суб'єкта цього кримінального правопорушення [5, с. 182].

Як бачимо, включення до КК України аналізованої заборони було неоднозначно сприйнято і викликало широкий резонанс серед науковців, абсолютна більшість яких дала негативну відповідь на питання про доцільність існування подібної заборони.

Відповідно до ст. 221-2 КК України, продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, з метою отримання прибутку, вчинені у значному розмірі, – караються штрафом від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до чотирьох років [6].

Варто звернути увагу на те, що законодавець відніс зазначене діяння до посягань у сфері господарської діяльності, визначивши як обов'язкову ознаку об'єкту предмет кримінального правопорушення – благодійні пожертви, гуманітарну чи безоплатну допомогу (власне, що стосується гуманітарної допомоги, то формально йдеться саме про товари чи предмети).

Відповідно до п. 1 Примітки до ст. 201-2 КК України, для розуміння змісту перелічених вище предметів необхідно брати до уваги положення, визначені профільними законами. Так, згідно з ч. 1 ст. 6 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», благодійною пожертвою визнається безоплатна передача благодійником коштів, іншого майна, майнових прав у власність бенефіціарів для досягнення певних, наперед обумовлених цілей благодійної діяльності [7].

Під поняттям гуманітарна допомога слід розуміти цільову безоплатну допомогу в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують у зв'язку з тяжкими обставинами спричиненими збройним конфліктом [8].

У абз. 2 ст. 1 Закону України «Про гуманітарну допомогу» вказано, що безоплатна допомога (пересилка, виконання робіт, надання послуг) – це надання гуманітарної допомоги без будь-якої грошової, матеріальної або інших видів компенсацій донорам [8].

Законодавець, вживши у ч. 1 ст. 201-2 словосполучення «... вчинені у значному розмірі», встановив мінімально необхідну межу загальної вартості гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, за наявності якої можна притягнути до кримінальної відповідальності у цьому випадку: станом на сьогодні це 434 тис 175 грн і більше – до цієї суми кваліфікація, очевидно, відбуватиметься за іншими, уже звичними для нас, нормами (ст. ст. 190, 191). Також пунктом другим Примітки до цієї статті встановлено розміри предмета кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів даного правопорушення – великий чи особливо великий (1 млн 240 тис 500 грн і більше та 3 млн 721 тис 500 грн і більше, відповідно).

На думку А. Шевчук, О. Бондарчук, у зазначеній статті, невинувато завищено мінімальну межу, яка дає підстави для притягнення до кримінальної відповідальності псевдоволонтерів та недоброчесних службових осіб [9, с. 190].

Погоджуємося з думкою вище зазначеного науковця, адже ст. 201-2 КК України визначається, що мінімальним порогом для притягнення до кримінальної відповідальності є вчинення такого діяння у значному розмірі (від 438 900 грн). Тобто, вчинення вищезазначених діянь на суму менші, ніж встановлено диспозицією ст. 201-2 КК України, не тягне за собою притягнення до кримінальної відповідальності.

Аналізуючи диспозицію ст. 201-2 КК України можна виділити три форми діяння, а саме такі альтернативні дії як:

- 1) продаж товарів чи предметів гуманітарної допомоги, тобто будь-яка їх оплатна передача;
- 2) використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги – тобто розпорядження ними у будь-який спосіб не за фактичним цільовим призначенням;
- 3) укладання будь-яких інших правочинів щодо розпорядження будь-чим із наведених вище.

Варто звернути увагу на те, що законодавець в диспозиції ст. 201-2 КК України чітко не визначає коло суб'єктів, роблячи можливим притягнення до кримінальної відповідальності осіб, що не є суб'єктами отримання гуманітарної допомоги.

Висновки. Доповнення КК України ст. 201-2 дає нам змогу здійснювати як превентивне попередження вчинення кримінального правопорушення так і можливості покарання осіб які вже вчинили кримінальне правопорушення.

З існуючих недоліків формулювання зазначеного кримінального правопорушення можна виділити наступні: 1) невиправдано завищену мінімальну межу, яка дає підстави для притягнення до кримінальної відповідальності недобросовісних осіб; 2) мета даного кримінального правопорушення «отримання прибутку» є дискусійною, тому що таке словосполучення досі вживалося лише у контексті фактичних наслідків протиправної поведінки суб'єкта кримінального правопорушення.

На нашу думку, законодавцю необхідно в диспозиції ст. 201-2 КК України чітко визначити коло суб'єктів, тим самим унеможливити притягнення до кримінальної відповідальності осіб, що не є суб'єктами отримання гуманітарної допомоги.

Список використаних джерел:

1. Колб О. Про деякі кримінально-правові заходи запобігання розкраданням майна, отриманого волонтерськими організаціями України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 317–319.
2. Гришко В., Красько З. Делікти, здійснені в межах волонтерської діяльності та гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 324–329.
3. Каменський Д. Відповідальність за розкрадання гуманітарної допомоги: новела вітчизняного кримінального закону під час війни. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. № 3. С. 70–82.
4. Дудоров О., Мовчан Р. Кримінально-правова заборона щодо незаконного використання гуманітарної допомоги: сумнівна законодавча новела. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. № 2. С. 99–115.
5. Кришевич О. Кримінальна відповідальність за нецільове використання гуманітарної допомоги чи один з видів шахрайства. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2022. № 17. С. 173–183.
6. Кримінальний кодекс України : від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 28 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
7. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI : станом на 11 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
8. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 р. № 1192-XIV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
9. Шевчук А., Боднарук О. Кримінальна відповідальність за розкрадання гуманітарної допомоги. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2022. № 72. С. 184–191.

УДК 343.322

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.30>

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЕКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ № 9223 ВІД 19.04.2023 В ЧАСТИНІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДІЇ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. 114-3 КК УКРАЇНИ¹

Олєйніков Д.О.,
кандидат юридичних наук,
професор спеціальної кафедри № 4 ІПЮК для СБУ НЮУ ім. Ярослава Мудрого,
<https://orcid.org/0000-0002-8515-5241>
Denoleynikov2015@gmail.com

Олєйніков Д.О. Критичний аналіз проекту Закону України № 9223 від 19.04.2023. в частині кримінальної відповідальності за дії, передбачені ст. 114-3 КК України.

Статтю присвячено науково-практичному аналізу положень проекту Закону України № 9223 від 19.04.2023, яким пропонується впровадження кримінальної відповідальності за дії, передбачені ст. 114-3 КК України, а саме, - створення, придбання, використання або збут облікових записів, що містять завідомо неправдиві відомості щодо користувача, в інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних мережах, за допомогою яких поширюється недостовірна інформація (у тому числі від імені інших осіб, причетність яких до оприлюднення інформації не підтверджена) або здійснюється втручання в діяльність фізичних і юридичних осіб, якщо такі дії вчинені на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, та ін. Автором проаналізовано диспозицію вказаної статті та виявлено низку недоліків, які не можуть бути усунені застосуванням засобів законодавчої техніки та конструювання.

Найбільш принциповими зауваженнями є такі: невідповідність назви статті її змісту та переліку видів діянь, які утворюють відповідні форми об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення; акцент уваги авторів законопроекту перенесено зі злочинних дій, які полягають в поширенні (розміщенні) за допомогою фейкового акаунту завідомо неправдивої інформації, на дії, які у вузькому сенсі передують такому поширенню, наприклад, створення фейкового акаунта; невідповідність Розділу Особливої частини КК України, в яку пропонується помістити ст. 114-3 КК України, фактичному родовому об'єкту складу цього кримінального правопорушення; наявність в диспозиції статті конструктивних категорій, які не відповідають змісту вчинюваних дій.

З урахуванням виявлених недоліків автором запропоновано концептуально змінити підходи до визначення дій, які необхідно криміналізувати, визначивши їх як «умисне поширення завідомо для суб'єкта неправдивої соціально значущої інформації». Додатково висловлено низку пропозицій щодо обов'язкових елементів, що доцільно передбачити в новій нормі, яку запропоновано помістити до Розділу IX Особливої частини КК України (Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки).

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти громадської безпеки, умисне поширення неправдивої інформації, використання фейкових акаунтів.

Oleynikov D.O. Critical analysis of the draft Law of Ukraine No. 9223 dated 04/19/2023 regarding criminal liability for actions, provided for by Art. 114-3 of the Criminal Code of Ukraine.

The article is devoted to a scientific and practical analysis of the provisions of the draft Law of Ukraine No. 9223 dated 04.19.2023, which proposes the introduction of criminal liability for the actions provided for in Art. 114-3 of the Criminal Code of Ukraine, namely, - the creation, acquisition, use or sale of accounts

¹ Статтю підготовлено за матеріалами відповіді на запит Головного слідчого управління Служби безпеки України щодо надання фахового науково-практичного судження на проект Закону України від 19.04.2023 № 9223 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за окремі дії проти основ національної безпеки України».

containing known false information about the user in information (automated), electronic communication networks, with the help of which unreliable information is distributed (including on behalf of other persons, whose involvement in the disclosure of information has not been confirmed) or interference is carried out in the activities of individuals and legal entities, if such actions are committed to the detriment of the sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, national, state, economic or informational security of Ukraine, etc. The author analyzed the disposition of the specified article and identified a number of shortcomings that cannot be eliminated by the use of legislative techniques and construction.

The most fundamental remarks are the following: the inconsistency of the title of the article with its content and the list of types of actions that form the corresponding forms of the objective side of the composition of the criminal offense; the focus of the authors of the draft law has been shifted from criminal actions, which consist in spreading (posting) knowingly false information using a fake account, to actions that, in a narrow sense, precede such spreading, for example, creating a fake account; inconsistency of the Section of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, in which it is proposed to place Art. 114-3 of the Criminal Code of Ukraine, the actual generic object of this criminal offense; the presence in the disposition of the article of constructive categories that do not correspond to the content of the actions being performed.

Taking into account the identified shortcomings, the author proposed to conceptually change approaches to the definition of actions that must be criminalized, defining them as «intentional dissemination of false socially significant information known to the subject.» In addition, a number of proposals were made regarding mandatory elements that should be included in the new norm, which is proposed to be included in Chapter IX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine (Criminal offenses against public safety).

Key words: criminal offenses against public safety, intentional dissemination of false information, use of fake accounts.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. 19.04.2023 року Верховною Радою України отримано проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за окремі дії проти основ національної безпеки України. Окрім іншого, автори проекту пропонують доповнити Кримінальний кодекс України нормою про відповідальність за використання облікових записів з метою поширення недостовірної інформації або для здійснення впливу на прийняття рішень, вчинення чи не вчинення дій (ст. 114-3 КК України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Наразі відсутні дослідження та публікації, які б висвітлювали перспективи криміналізації дій, пов'язаних зі створенням, придбанням, використанням або збутом облікових записів, що містять завідомо неправдиві відомості щодо користувача, в інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційних системах, електронних комунікаційних мережах, за допомогою яких поширюється недостовірна інформація (у тому числі від імені інших осіб, причетність яких до оприлюдненої інформації не підтверджена) або здійснюється втручання в діяльність фізичних і юридичних осіб.

Враховуючи вказану обставину, автор при отриманні висновків та формулюванні пропозицій опирається на загальнотеоретичні положення кримінального права.

Метою статті є науково-практичний аналіз змісту ст. 114-3 КК України, якою впроваджується кримінальна відповідальність за «використання облікових записів з метою поширення недостовірної інформації або для здійснення впливу на прийняття рішень, вчинення чи не вчинення дій», а також формулювання пропозицій щодо можливого удосконалення її положень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обґрунтовуючи доцільність впровадження кримінальної відповідальності за дії, передбачені ст. 114-3 КК України, автори законопроекту 9223 вказують на зростання негативних наслідків для держави, зокрема у ході військової агресії РФ проти України, які завдаються шляхом створення з метою збуту, збуту і використання облікових записів, що містять завідомо неправдиві відомості щодо користувача, для організації здійснення інформаційних атак з поширенням недостовірної інформації, що загрожує національним інтересам України, або для впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів [1]. З іншого ж боку, як вказано в Пояснювальній записці до законопроекту, його розроблено відповідно до Стратегії інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 з метою посилення відповідальності за поширення недостовірної інформації (дезінформації) [2].

Аналіз диспозиції ст. 114-3 КК України свідчить про те, що законодавцем пропонується криміналізувати створення, придбання, використання або збут облікових записів, що містять завідомо неправдиві відомості щодо користувача, в інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних мережах, за допомогою яких поширюється недостовірна інформація (у тому числі від імені інших осіб, причетність яких до оприлюднення інформації не підтверджена) або здійснюється втручання в діяльність фізичних і юридичних осіб, якщо такі дії вчинені на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, за відсутності ознак державної зради (ч. 1 ст. 114-3 КК України). Разом з цим, одразу пропонуємо звернути увагу на те, що, відповідно до назви статті, криміналізації підлягає лише «використання облікових записів з метою поширення недостовірної інформації або для здійснення впливу на прийняття рішень, вчинення чи не вчинення дій», що явно не відповідає змісту закладених до складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 114-3 КК України, форм його об'єктивної сторони.

Частину 2 ст. 114-3 КК України сконструйовано із використанням таких кваліфікуючих ознак:

- вчинення кримінального правопорушення повторно;
- вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб;
- вчинення кримінального правопорушення для здійснення впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій державними органами чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів.

За ч. 3 ст. 114-3 КК України кваліфікуються дії, які сприяють підвищенню рівня соціальної напруги, порушують конституційні права і свободи громадян, або іншим чином загрожують національній безпеці, за відсутності ознак державної зради, а за ч. 4 ст. 114-3 КК України – дії, передбачені ч. 1-2 ст. 114-3 КК України, вчинені в умовах воєнного стану.

Об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 114-3 КК України, утворюють наступні форми:

- а) створення облікових записів, що містять завідомо неправдиві відомості щодо користувача, в інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційних системах, електронних комунікаційних мережах (*далі за текстом – фейкових акаунтів*);
- б) придбання фейкових акаунтів (ч. 1, 2, 4 ст. 114-3 КК України);
- в) використання фейкових акаунтів (ч. 1, 2, 4 ст. 114-3 КК України);
- г) збут фейкових акаунтів (ч. 1, 2, 4 ст. 114-3 КК України);
- д) використання фейкових акаунтів для розміщення та поширення недостовірної інформації (у тому числі від імені інших осіб, причетність яких до оприлюдненої інформації не підтверджена), або для втручання в діяльність фізичних і юридичних осіб (ч. 3 ст. 114-3 КК України).

Разом з цим, конструкцією складу кримінального правопорушення передбачено предикатні або подальші дії з фейковими акаунтами, відсутність яких виключає кримінальну відповідальність за створення, придбання, використання або збут фейкового акаунту. До таких дій відносяться:

- поширення за допомогою фейкових акаунтів недостовірної інформації (у тому числі від імені інших осіб, причетність яких до оприлюдненої інформації не підтверджена);
- втручання за допомогою фейкового акаунта в діяльність фізичних і юридичних осіб;
- розміщення за допомогою фейкових акаунтів недостовірної інформації (у тому числі від імені інших осіб, причетність яких до оприлюдненої інформації не підтверджена).

Враховуючи, що чинним законодавством не передбачено порядку створення облікових записів на соціально орієнтованих платформах та інших ресурсах (внутрішні правила цих ресурсів для вітчизняного законодавства не є аргументом), не закріплено обов'язку користувачів при цьому вказувати свої анкетні дані, за якими вони можуть бути ідентифіковані, вбачається досить сумнівною ініціатива щодо криміналізації створення, придбання, використання або збуту облікових записів, що містять завідомо неправдиві відомості щодо користувача, в інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційних системах, електронних комунікаційних мережах. Намагаючись в своїх інтересах нівелювати цю вагому обставину, автори законопроекту вводять до диспозиції ст. 114-3 КК України додаткові ознаки, які, на їх думку, можна використати як підставу для криміналізації технічних дій з фейковими акаунтами:

- фейковий акаунт використовується для поширення недостовірної інформації або для втручання в діяльність фізичних і юридичних осіб;
- дії з фейковим акаунтом вчиняються на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Таким чином, якщо взяти до уваги суть питання, а не супутні обставини, то стане зрозумілим, що акцент уваги авторів законопроекту перенесено зі злочинних дій, які полягають в поширенні (розміщенні) за допомогою фейкового акаунту завідомо неправдивої інформації, на дії, які у вузькому сенсі передують такому поширенню, наприклад, створення фейкового акаунта. З іншого ж боку завідомо неправдиву інформацію можна поширювати і з акаунта, за яким можна ідентифікувати власника. І, якщо порівнювати суспільну небезпечність досягнутого злочинного результату, то для охоронюваних законом суспільних інтересів у сфері інформаційної безпеки байдуже, з якого облікового запису здійснюються вказані вище дії. Враховуючи цю обставину, вважаємо, що криміналізації підлягають не технічні дії з фейковими акаунтами, а суспільно небезпечна діяльність, яка полягає в поширенні неправдивої інформації певного характеру чи з певною метою.

Враховуючи, що родовим об'єктом складів злочинів, поміщених у Розділ I Особливої частини КК України, є ті або інші складові національної безпеки України (її основ), презюмується, що об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 114-3 КК України є також суспільні відносини у сфері основ національної безпеки України. На це зовні вказує використання при конструюванні диспозиції цього складу злочину виразу «на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України».

Аналогічний вираз використано законодавцем в диспозиції ст. 111 КК України, де державною зрадою визнається діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Як зазначають автори практичного poradnika з кримінально-правової оцінки злочинної колаборації, «усі форми державної зради об'єднує той факт, що вони умисно вчиняються громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України. Усвідомлення суб'єктом того факту, що він діє на шкоду певним охоронюваним законом державним інтересам, є однією із характеристик інтелектуального елементу умислу суб'єкта, яка підкреслює завідомість для особи певних обставин, усвідомлення яких є обов'язковим для цього виду злочину» [3, с. 84].

Принципово критикуючи намагання авторів законопроекту закріпити в тексті статті положення у спосіб, який суперечить принципу суб'єктивного ставлення в вину, підкреслюємо, що у випадку введення в текст статті 111 КК України посилання на характер суспільних відносин, яким завдається шкода, такий прийом є виправданим з огляду на характер форм державної зради, кожна з яких пов'язана з конкретними формами взаємодії з представниками іноземної держави, що проводять розвідувальну, підривну чи агресивну військову діяльність проти нашої держави.

Що ж стосується форм об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 114-3 КК України, то вони самі по собі навряд чи здатні створити загрозу спричинення шкоди суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України. Зазначену загрозу створює саме характер поширюваної у ході інформаційних спецоперацій чи інформаційної війни завідомо неправдивої інформації. Означена обставина ще раз підкреслює той факт, що криміналізації має підлягати сам факт поширення завідомо неправдивої інформації, а не ті або інші дії з фейковими акаунтами.

В принципі, аналогічної точки зору дотримуються автори пропозицій до проекту Закону, зазначаючи, що «у пояснювальній записці не наведено пояснень щодо форм і способів втручання в діяльність фізичних і юридичних осіб чи прикладів як таке втручання шкодитиме суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України» [4].

Черговим аргументом на користь того, що суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 114-3 КК України, посягає не на основи національної безпеки України, є обмежувальна конструктивна категорія «за відсутності ознак державної зради», використана законодавцем в диспозиції статті. Означена ознака свідчить про те, що законодавець в контексті відповідальності за ст. 114-3 КК України виключає вчинення дій, передбачених диспозицією цієї статті, на користь іноземної держави, іноземної організації або їхніх представників, оскільки такі дії вже будуть розглядатись або як державна зрада, або як одна із форм колабораційної діяльності, тобто кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України.

Частину 2 ст. 114-3 КК України сконструйовано з урахуванням введення в диспозицію кваліфікуючих ознак, серед яких вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 114-3 КК України «для здійснення впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій державними органами чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів». Означене формулювання є незвичним для КК України, оскільки характеризує відповідну мету злочину, проте за формою законодавчого вираження такою не є. Аналогічна конструкція частково застосовується в ст. 258 КК України, де «вплив на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, міжнародними організаціями» є метою злочину.

Виходячи з вказаного вище, конструкцію «для здійснення впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій державними органами чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів» можна розглядати як:

- мету злочину, передбаченого ч. 2 ст. 114-3 КК України;
- функціональне призначення фейкового акаунту, який створюється, придбається, використовується чи збувається на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, національній, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Цілком зрозуміло, що фейковий акаунт за своїм функціональним призначенням може бути використано у більш широкий спосіб. Створення фейкових акаунтів з обмеженим функціоналом технічно не передбачено, а, отже, конструкцію «для здійснення впливу на прийняття рішень чи вчинення або не вчинення дій державними органами чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів» необхідно розглядати саме в якості мети злочину, передбаченого ст. 114-3 КК України. Означена обставина вказує на закладений конфлікт суспільних відносин, поставлених під охорону закону про кримінальну відповідальність, оскільки конструювання мети у зазначений спосіб свідчить про те, що таке діяння посягає на громадську безпеку, а, отже, має бути поміщене до Розділу IX Особливої частини КК України.

Вказаний вище висновок підтверджує наступна конструкція, використана в ч. 3 ст. 114-3 КК України: «якщо такі дії сприяють підвищенню рівня соціальної напруги, порушують конституційні права і свободи громадян». Цілком очевидно, що поставлені під загрозу суспільні відносини в цьому випадку відносяться до громадської безпеки.

Висновок. Враховуючи наведене вище, запропонована авторами проекту Закону 9223 редакція ст. 114-3 КК України потребує не просто доопрацювання, а суттєвої зміни концепції в частині криміналізації суспільно небезпечного діяння, суть якого, на наш погляд, полягає не в технічних діях з фейковими акаунтами, а у злочинному впливі на окремі складові громадської безпеки, яка поряд з громадським порядком у Законі України «Про національну безпеку України» визначається як захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз [5]. Такий вплив здійснюється шляхом поширення завідомо для суб'єкта неправдивої соціально значущої інформації, що за відповідних умов та в певних обставинах здатне спричинити істотну шкоду охоронюваним законом інтересам суспільства і держави в цілому. Іншими словами, відповідно до об'єкта складу кримінального правопорушення, поширення завідомо неправдивих відомостей має бути поміщене до Розділу IX Особливої частини КК України (Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки).

За умови врахування законодавцем висловлених зауважень та пропозиції криміналізувати поширення соціально значущої інформації, вважаємо, що така норма, окрім іншого, має містити наступні елементи:

- а) посилення на умисність дій та завідомість для суб'єкта факту того, що інформація є неправдивою;
- б) визначення поняття соціально значущої інформації та наведення переліку її видів (наприклад, у примітці до статті);
- в) введення в якості кваліфікуючої ознаки тих або інших видів шкоди, яка завдається суспільно небезпечними діями суб'єкта.

Список використаних джерел:

1. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за окремі дії проти основ національної безпеки України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1738126>.
2. Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>.
3. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ: Алерта, 2023. 312 с.
4. Пропозиції Міністерства культури та інформаційної політики України до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за окремі дії проти основ національної безпеки України». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-3324348.pdf.
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

УДК 343.97:343.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.31>

ДЕТЕРМІНАЦІЙНА АРХІТЕКТУРА ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА, ЗУМОВЛЕНА ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ

Руфанова В.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент
слідчий-криміналіст слідчого управління ГУНП
в Дніпропетровській області
viktoria-dn@ukr.net*

Руфанова В.М. Детермінаційна архітектура домашнього насильства, зумовлена збройним конфліктом.

У статті авторкою аналізуються детермінанти, які впливають на кримінологічні показники домашнього насильства, і, які актуалізувалися після початку збройного конфлікту. Так, впливає на стан домашнього насильства те, що потерпілі обмежені в пересуванні; у зв'язку з вимушеною зміною місця проживання, потерпілі не знають до кого звернутися за допомогою; матеріальна та фізична залежність від кривдника особливо загострилася в період збройного конфлікту; постраждалим, які залишилися на окупованій території, нікуди звернутися за допомогою; постраждалі-жінки помилково вважають, що поліція перевантажена під час воєнного стану та не повідомляють про випадки домашнього насильства.

В період збройного конфлікту значна кількість кривдників перебувають на службі в територіальній обороні та Збройних Силах України, що унеможлиблює процес притягнення їх до відповідальності; кривдникам – внутрішньо переміщеним особам не можливо виписати обмежувальний припис, оскільки тоді йому не буде де жити; кривдники-внутрішньо переміщені особи не перебувають на обліках як кривдники в територіальних органах Національної поліції України; кривдники, які служать в територіальній обороні та Збройних Силах України мають при собі зброю та погрожують її застосуванням при вчиненні домашнього насильства; притулки для потерпілих від домашнього насильства використовується для забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, в наслідок цього, відсутні місця для жінок, яких потрібно ізолювати від кривдника та надати прилисток, тощо. Нові детермінуючі обставини значно вплинули на загальну картину запобігання та протидії домашньому насильству. В наслідок вищезазначених факторів, у майбутньому слід очікувати зростання випадків домашнього насильства. Тому, вже сьогодні, надзвичайно актуальним є впровадження підходу, орієнтованого на постраждалу особу. Кожен працівник поліції, прокурор, суддя, які мають справу з домашнім насильством, окрім врахування правових рамок, повинні пропускати матеріали справи через фільтри людяності, справедливості, гуманності та поваги до гідності кожної особи.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, гендерно зумовлене насильство, гендерна рівність, права людини, збройний конфлікт

Rufanova V.M. Deterministic architecture of domestic violence caused by armed conflict.

In the article, the author analyzes the determinants that influence the criminological indicators of domestic violence, and which were actualized after the beginning of the armed conflict. Yes, the fact that the victims are limited in movement contributes to the state of domestic violence; in connection with the forced change of place of residence, the victims have no one to turn to for help; material and physical dependence on the offender became especially acute during the armed conflict; victims who remained in the occupied territory have nowhere to turn for help; female victims mistakenly believe that the police are overworked during martial law and do not report cases of domestic violence.

During the armed conflict, a significant number of offenders serve in the territorial defense and Armed Forces of Ukraine, which makes the process of bringing them to justice impossible; it is not possible to issue a restraining order to offenders - internally displaced persons, because then he will have nowhere to live; offenders-internally displaced persons are not registered as offenders in the territorial bodies of the National

Police of Ukraine; offenders who serve in the territorial defense and the Armed Forces of Ukraine carry weapons and threaten to use them when committing domestic violence; shelters for victims of domestic violence are used to provide housing for internally displaced persons, as a result, there are no places for women who need to be isolated from the abuser and provided with a stipend, etc. New determining circumstances affected the general picture of prevention and countermeasures against domestic violence. As a result of the above-mentioned factors, we should expect an increase in cases of domestic violence in the future. Therefore, even today, the implementation of an approach focused on the affected person is extremely relevant. Every police officer, prosecutor, judge who deals with domestic violence, in addition to taking into account the legal framework, must pass the case materials through the filters of humanity, justice, humanity and respect for the dignity of each person

Key words: violence, domestic violence, gender-based violence, gender equality, human rights, armed conflict.

Постановка проблеми. 20 червня 2022 р. Верховною Радою України була ратифікована Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція). Чинності документ набув з 1 листопада 2022 р.

Стамбульська конвенція має ключове значення в системі нормативно-правових актів, які утворюють законодавче підґрунтя для забезпечення комплексного запобігання та протидії найбільш поширених формі гендерно зумовленого насильства – домашньому насильству. Ще до ратифікації Стамбульської конвенції, важливим рішенням з боку законодавця було доповнення Кримінального кодексу України статтею 126-1 «Домашнє насильство» [1] (2017 р.), прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII та затвердження Програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 р. [2]

Вибудовуючи нормативну архітектуру запобігання та протидії домашньому насильству, складно було передбачити нові виклики, з якими зустрілося українське суспільство 24 лютого 2022 р., після початку повномасштабного вторгнення збройних сил російської федерації (далі рф) на територію незалежної та суверенної України. Не залишилась осторонь негативного впливу збройного конфлікту і сфера сімейних відносин. З'явилися нові детермінуючі обставини, що вплинули на загальну картину запобігання та протидії домашньому насильству.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема запобігання та протидії домашньому насильству завжди викликала науковий інтерес у академічній спільноті. Протягом останніх років на рівні дисертаційних досліджували явище домашнього насильства А.Блага, М. Бакаїм, О. Беспаль, О. Біловол, О. Дмиращук, К. Довгунь, Ю. Ковалик, М. Кузнецов, Н. Ліщук, Н. Лесько, У. Митник, В. Медведська, Н. Стасюк, І. Скакун, А. Шинкарчук інші. Поряд з цим, через динамічність суспільних відносин, виникають нові обставини, які потребують дослідження з метою своєчасного впливу на них як з боку громадських організацій, державних інституцій, так і уповноважених суб'єктів запобігання.

Метою статті є визначення сучасних тенденцій, обумовлених існуючим збройним конфліктом, які впливають на сучасний стан та тенденції домашнього насильства, з метою підвищення ефективності превентивної діяльності.

Виклад основного матеріалу. З'ясування сучасного стану запобігання домашньому насильству можливо за допомогою дослідження статистичних даних про даний вид кримінальних правопорушень. За офіційними даними Офісу Генерального прокурора загальна кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 126-1 КК України становить: 2019 р. – 1068, 2020 р. – 2213, 2021 р. – 2432, 2022 р. – 1498, 4 місяці 2023 р. – 863 [3]. Відповідно до Єдиного реєстру судових рішень судами України по ст. 126-1 КК у 2021 р. винесено 1496 вироків, у 2022 р. – 1261, за 4 місяці 2023 р. 587 вироків. Цифри свідчать про незначне зниження кількісних показників домашнього насильства, поряд з цим, переконані, що реальна ситуація навпаки загострилася, оскільки збройний конфлікт значно вплинув емоційно-психологічне становище осіб та життя кожного українця в цілому.

Воєнний стан, введений в Україні 24 лютого 2022 р. в результаті повномасштабного вторгнення, обумовив певні зміни в детермінаційній архітектурі домашнього насильства. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень та судових вироків дозволив виділити наступні, найбільш значимі фактори, які вплинули на динаміку домашнього насильства.

Так, факторами з боку *постраждалих осіб*, які впливають на стан домашнього насильства є наступні: 1) потерпілі обмежені в пересуванні; 2) у зв'язку з вимушеною зміною місця проживання,

потерпілим нема до кого звернутися за допомогою; 3) матеріальна та фізична залежність від кривдника; 4) постраждалим, які залишилися на окупованій території, нікуди звернутися за допомогою; 5) постраждали-жінки помилково вважають, що поліція перевантажена під час воєнного стану та не повідомляють про випадки домашнього насильства, щоб не відволікати від більш «серйозних», на їх думку, справ; 6) відсутність свідків та не бажання ними давати свідчення, щоб не втручатися в справи чужої сім'ї; 7) часто кривдник заперечує систематичність вчинення ним домашнього насильства, як правило він дає свідчення з приводу останнього факту, який зафіксований та підтверджується працівниками поліції або медичними працівниками.

Факторами *організаційного характеру, які пов'язані з вимушеним переселенням населення України* є наступні: 1) значна кількість кривдників перебувають на службі в територіальній обороні та Збройних Силах України, що унеможливило процес притягнення їх до відповідальності; 2) кривдникам – внутрішньо переміщеним особам (далі ВПО) не можливо виписати обмежувальний припис, оскільки тоді йому не буде де жити; 3) кривдники-ВПО не перебувають на обліках як кривдники в територіальних органах Національної поліції України; 4) кривдники, які служать в територіальній обороні та Збройних Силах України мають при собі зброю та погрожують її застосуванням при вчиненні домашнього насильства; 5) притулки для потерпілих від домашнього насильства використовується для забезпечення житлом ВПО, в наслідок цього, відсутні місця для жінок, яких потрібно ізолювати від кривдника та надати притулок.

Проблеми в діяльності правоохоронних органів є такі:

1) Відсутність механізму реагування на випадки психологічного насильства, яке реалізується у формі погроз кривдником, який приймає участь у бойових діях, жінці, яка перебуває у безпечному місці (за кордоном). Розслідування таких випадків викликає багато проблем, оскільки проведення слідчих дій та експертиз на території іншої країни ускладнено.

2) Складнощі в доказуванні психологічного насильства у формі психологічного страждання та розладів здоров'я. Досить важко встановити зв'язок між діями кривдника та емоційною залежністю потерпілої та погіршенням якості її життя. За таких умов обов'язково слід призначати психолого-психіатричну експертизу. Однак, з урахуванням завантаженості експертів та термінів проведення експертизи, розслідування кримінального провадження значно затягується. Також, як правило, для проведення експертизи потрібно стаціонарне знаходження в лікарні, від чого потерпілі відмовляються. Поряд з цим, за відсутності результатів експертизи, прокурори ч відмовляються в оголошенні підозри, аргументуючи тим, що наявність рішення по ст. 173-1 КУПАП не забезпечує достатність доказів для оголошення підозри по ст. 126-1 КК України.

3) Поширеною є практика закриття кримінальних проваджень на підставі ст. 284 КПК за відсутності ознак систематичності, хоча в матеріалах кримінального провадження присутні документи, які підтверджують наявність систематичності в діях кривдника (записи в журналі електронних звернень, протоколи про вчинення адміністративних правопорушень по ст. 173-1 КУПАП, тощо).

Щодо ознаки «систематичності», не дивно, що на практиці відсутній єдиний підхід. В наукових колах також відсутнє єдине розуміння останньої. Так, на думку О. Дудорова та М. Хавронюка, систематичність являє собою не повторюваність тотожних чи схожих дій (чи бездіяльності), кожна з яких сама по собі може створювати враження незначної, але в сукупності вони впливають на потерпілу особу надзвичайно негативно, і інтенсивність цього впливу може залежати як від ступеню агресивності кожного окремого діяння, так і від їхньої кількості» [4, с. 78]. В свою чергу, М. Бажанов акцентує увагу на кількісній складовій, зазначаючи, що систематичність означає вчинення діяння більше ніж двічі (тобто три й більше), якщо протиправні дії є вираженням певної негативної тенденції в поведінці винуватої особи [5, с. 56].

Верховний Суд у своїй постанові від 25.02.2021 р. у справі № 583/3295/19, вказав, що «словосполучення «систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства» описує діяння. Закінченим кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення хоча б однієї із трьох форм (фізичного, психологічного чи економічного) *втретє*, у результаті чого настав хоча б один із вказаних в законі наслідків. При цьому не має значення, чи було відображено в адміністративному протоколі поліції, в обмежувальному приписі чи в іншому документі факт перших двох актів насильства. Факт документування має значення для доказування систематичності, але не більше ніж інші передбачені законом докази» [6].

4) Відсутній єдиний підхід до заповнення даних в Єдиному реєстрі досудових розслідувань. Так, зокрема, не завжди фіксують дитину, яка стала свідком домашнього насильства, як постраждалу осо-

бу. Не поодинокі випадки, коли слідчий, заповнюючи відомості в Єдиний реєстр досудових розслідувань не робить відмітку, що злочин, пов'язаний з домашнім насильством.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що проблема домашнього насильства залишається болючим явищем для нашої країни. Збройний конфлікт обумовив специфіку детермінаційного комплексу домашнього насильства та певною мірою вплинув на тенденції розвитку явища (зміна географії в наслідок вимушеного переміщення людей, відсутність законодавчих механізмів відслідкувати місцезнаходження кривдників через окупацію територій України, несення служби кривдниками в ЗСУ, соціальна напруженість в суспільстві, психологічне виснаження людей, відсутність єдиного підходу до реагування на випадки домашнього насильства з боку поліції, прокуратури та суду).

Поряд з цим, варто усвідомлювати, що в наслідок вищезазначених факторів, слід очікувати зростання випадків домашнього насильства в майбутньому. Саме тому, вже сьогодні, надзвичайно актуальним є впровадження підходу, орієнтованого на постраждалу особу. Кожен працівник поліції, прокурор, суддя, які мають справу з домашнім насильством, окрім врахування правових рамок, повинні пропускати матеріали справи через фільтри людяності, справедливості, гуманності та поваги до гідності кожної особи.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Закон України від 06.12.2017 р № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>.
2. Державна соціальна програма запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 р. № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-2021-%D0%BF#n16/>.
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2019, 2020, 2021, 2022, 2023 рр. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2/>.
4. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2019. С. 78.
5. Бажанов М.И. Множественность преступлений в уголовном праве Украины. Харьков: Право, 2000. С. 56.
6. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 25 лютого 2021 р. Справа No 583/3295/19 Номер провадження в апеляційному суді 11-кп/816/627/20 Провадження No 51-6189 км 20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443?fbclid=IwAR2aJUinLcZMpX3XOCAhPmcurEyFAyXpQfYTVUW7O7nklrhO-09QsLXytyug>.

УДК: 351.741 : 355.541.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.32>

ХОЛОСТИЙ ПОСТРІЛ АБО ПОСТРІЛ ВГОРУ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ МОЖЛИВІСТЬ У СЛУЖБОВО-БОЙОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Тінін Д.Г.,
*майор поліції, старший викладач кафедри ТСП,
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ, м. Дніпро
<https://orcid.org/0000-0002-8593-1706>
dimatidnepr13@gmail.com*

Мислива О.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент, підполковник поліції,
доцент кафедри ТСП,
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ, м. Дніпро
<https://orcid.org/0000-0002-0181-9603>
otaxah@gmail.com*

Тінін Д.Г., Мислива О.О. Холостий постріл або постріл вгору: необхідність чи можливість у службово-бойовій діяльності поліцейських (теоретичний аспект).

В умовах воєнного стану застосування поліцейськими заходів примусу на території України, а особливо вогнепальної зброї, має зосереджуватись на досягненні мети та відвернення небезпеки, яка створюється під час контакту з правопорушниками. Особливої уваги потребує система важелів гарантії безпеки поліцейських на законодавчому рівні, адже саме це являється однією з вимог ст. 29 закону України «Про Національну поліцію» від 2015 року. Згідно вимог цієї ж статті такі заходи повинні являтися ще й необхідними, пропорційними та ефективними.

Сучасна Україна стикається зі складними завданнями щодо забезпечення публічної безпеки та порядку. Захист нашої держави на сьогоднішній день являється пріоритетним напрямом діяльності всіх правоохоронних структур. Професійна спрямованість передбачає розуміння і внутрішнє сприйняття цілей і завдань професійної діяльності. Зміни, котрі відбуваються у змісті професійної спрямованості, знаходять своє відображення в тому, що зміцнюють мотиви, котрі пов'язані з професійною діяльністю, викликають покликання до прагнення у добросовісному виконанні власних службових обов'язків, бажанні показати себе в якості кваліфікованого фахівця та досягати успіхів в роботі, посиленні почуття відповідальності.

Національне законодавство України перебуває в стадії реформування та зазнає змін кожного дня з урахуванням певних прецедентів, з якими стикаються правоохоронці в повсякденній службово-бойовій діяльності.

В даній статті зосереджується увага на аналізі важливого аспекту службово-бойової діяльності поліцейських - холостого пострілу або пострілу вгору. Тема вивчається з теоретичного погляду з метою розкриття його необхідності та можливостей в роботі поліцейських.

У статті розглядається поняття холостого пострілу і пострілу вгору, аналізується їх теоретичні основи та практичне значення в контексті поліцейської роботи. Зосереджуючись на безпеці та стратегічному використанні вогнепальної зброї, в роботі досліджуються позитивні та негативні аспекти холостого пострілу та пострілу вгору.

В роботі проаналізовано можливості холостого пострілу або пострілу вгору в роботі поліцейських. Аналізуючи такі фактори, як вплив на психологічний стан злочинців, інтимідація, превентивні захо-

ди та ефективність стратегій протидії злочинності, авторами зроблено висновки щодо необхідності використання холостого пострілу або пострілу вгору як засобу забезпечення громадської безпеки та дієвості поліцейського втручання.

Ключові слова: холостий постріл, постріл вгору, службово-бойова діяльність, поліцейські, безпека, вогнепальна зброя, стратегічне використання.

Tinin D.G., Myslyva O.O. Idle shot or upward shot: necessity or possibility in official and combat activities of police officers (theoretical aspect).

In the conditions of martial law, the use of coercive measures by the police on the territory of Ukraine, and especially firearms, should focus on achieving the goal and averting the danger created during contact with offenders. The system of levers guaranteeing the safety of police officers at the legislative level requires special attention, because this is one of the requirements of Art. 29 of the Law of Ukraine “On the National Police” of 2015. According to the requirements of the same article, such measures must also be necessary, proportionate and effective.

Modern Ukraine is faced with complex tasks to ensure public safety and order. Today, the protection of our state is the priority area of activity of all law enforcement agencies. Professional orientation involves understanding and internal perception of the goals and tasks of professional activity. The changes taking place in the content of the professional orientation are reflected in the fact that they strengthen the motives related to professional activity, call for the desire to conscientiously perform one’s official duties, the desire to show oneself as a qualified specialist and achieve success in work, increasing the sense of responsibility.

The national legislation of Ukraine is in the stage of reformation and undergoes changes every day, taking into account certain precedents that law enforcement officers face in their daily official and combat activities.

In this article, attention is focused on the analysis of an important aspect of the service-combat activity of police officers - a blank shot or a shot upwards. The topic is studied from a theoretical point of view in order to reveal its necessity and possibilities in the work of police officers.

The article examines the concepts of blank shot and upward shot, analyzes their theoretical foundations and practical significance in the context of police work. Focusing on the safety and strategic use of firearms, the paper explores the positives and negatives of firing blanks and firing upwards.

The paper analyzes the possibilities of a blank shot or an upward shot in the work of police officers. Analyzing such factors as the impact on the psychological state of criminals, intimidation, preventive measures and the effectiveness of crime prevention strategies, the authors made conclusions about the need to use a blank shot or a shot upwards as a means of ensuring public safety and the effectiveness of police intervention.

Key words: blank shot, upward shot, service-combat activity, police officers, security, firearms, strategic use.

Постановка проблеми. Використання зброї є складовою частиною роботи поліцейських в багатьох країнах світу. Однак, це завжди пов’язане з ризиком, особливо при використанні так званих «холостих пострілів» або «пострілів вгору».

Сучасна суспільна дійсність постійно еволюціонує, рухаючись вперед із зростаючою швидкістю. У такому динамічному оточенні професійність і ефективність поліцейської діяльності стають ключовими факторами для забезпечення громадського порядку та безпеки. Одним із нових напрямків розвитку поліції є використання тактики, відомої як «холостий постріл» або «постріл вгору». Цей підхід викликає неабиякий інтерес і обговорення щодо його необхідності та можливості у службово-бойовій діяльності поліцейських.

Запровадження тренувань і підготовки для поліцейських, спрямованих на правильне використання цієї тактики, може знизити ризики непередбачуваних наслідків. З іншого боку, критики вказують на потенційну небезпеку, пов’язану з використанням холостого пострілу. Недбале використання цієї тактики може призвести до непередбачуваних наслідків, включаючи пошкодження майна, поранення невинних осіб або сприяння паніці серед тих, хто знаходиться поруч.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день вказана проблематика не розглядається в широкому аспекті, а також законодавчо не врегульовує суспільні відносини в області надання поліцейським та іншим правоохоронцям права на здійснення холостого пострілу чи пострілу вгору.

Наукові дослідження в цьому напрямку не проводились, однак є певні часткові надбання в цьому напрямку. Наукові дослідження в окремих аспектах висвітлювались у навчальних посібниках за ре-

дакцією М.М. Удянського, І.О. Толкунова, О.О. Бондаренка, В.В. Матухно, В.М. Олекса, С.М. Банаха, І.С. Винярчука, Ю.Р. Йосипіва, М.Д. Курляка, К.О. Маліновської, а також в роботах Семенюка В.І., Хударковського К.І., у наукових дослідженнях Плахотного А.П., Карпенка О.М.

Мета. Ретельно розглянути всі аспекти холостого пострілу та пострілу вгору, а також розробити можливі протоколи та процедури для їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Дискусії навколо використання холостого пострілу у поліцейській діяльності розділяють громадську думку. Одні вважають, що це необхідна стратегія, яка може допомогти поліцейським контролювати ситуації, в яких присутні загрозливі елементи або велика кількість осіб. Холостий постріл може слугувати як засіб запобігання або розгону насильницьких акцій, повернення уваги громадськості та забезпечення безпеки громади.

Холостий постріл – це вистріл без викиду снаряду, використовується зазвичай для симуляції реального вистрілу в тренувальних цілях. Постріл вгору, з іншого боку, – це випуск реального снаряду в повітря, який часто використовується як попереджувальний.

Обидва типи пострілів мають свої виклики та ризики. Холостий постріл може бути незрозумілим для тих, хто його сприймає, і в результаті може не привести до бажаного ефекту. Постріл вгору, хоча і може бути ефективним для попередження, втім, він має ризик пошкодження при поверненні снаряду на землю [1, с. 87].

Історія використання холостого пострілу в службово-бойовій діяльності поліцейських налічує велику кількість прикладів і варіацій залежно від країни та періоду часу. Наведемо кілька загальних відомостей про історію використання холостого пострілу:

- Сигнальні постріли. Використання холостого пострілу як сигнального засобу є одним з найстаріших способів комунікації поліцейських. У минулому, поліцейські використовували холості постріли, щоб надати сигнал про небезпеку, залучити увагу громади або запросити підтримку.

- Постріли вгору у святкових заходах. У деяких культурах холостий постріл вгору ставав традиційним елементом святкових заходів поліцейських. Він використовувався для святкування, відзначення особливих подій або як символ перемоги.

- Військове використання. В ході воєнних конфліктів холостий постріл може бути використаний для передачі певних повідомлень або сигналів військовим одиницям. Він може служити сигналом для початку атаки, залучення резервів або попередження про небезпеку.

- Тренування та навчання. Холостий постріл широко використовується в процесі тренування та навчання поліцейських. Він дозволяє практикувати навички стрільби, реагування на ситуації та комунікацію у безпечному середовищі.

Роль холостого пострілу у комунікації та психологічному впливі може бути значимою. Ось кілька аспектів, які слід враховувати:

- Залучення уваги. Холостий постріл може бути використаний для залучення уваги громадськості, особливо в ситуаціях, де необхідно привернути швидко увагу або викликати тривогу.

- Сигнал безпеки. В деяких випадках холостий постріл може слугувати сигналом безпеки або попередженням про небезпеку. Він може використовуватись для відсилання сигналу поліцейським або іншим службам про наявність проблемної ситуації.

- Виклик на допомогу. Холостий постріл може бути використаний як сигнал для заклику на допомогу. Він привертає увагу і допомагає залучити інших поліцейських або сусідніх служб до ситуації, де потрібна підтримка.

- Символічне значення. Холостий постріл може мати символічне значення у певних контекстах. Наприклад, він може символізувати відзначення чи святкування, особливо якщо використовується під час святкових заходів або урочистостей.

- Психологічний ефект на злочинців. В деяких ситуаціях холостий постріл може викликати психологічний ефект на злочинців або осіб, які вчиняють неправомірні дії. Він може викликати затримку, паніку або нервовість, що сприяє поліцейським у контролі ситуації та запобіганні подальшим небезпекам.

- Комунікація в службовому колективі. Холостий постріл може використовуватись як комунікаційний інструмент між поліцейськими. Наприклад, в ситуації, коли команда поліцейських розташована на великій відстані одна від одної, холостий постріл може бути сигналом для координації дій, переміщення або повідомлення про зміни в плані дій.

- Психологічний вплив на громадськість. Холостий постріл може мати психологічний вплив на громадськість у випадках, коли потрібно залучити увагу або заспокоїти ситуацію. Він може впли-

вати на емоційний стан та сприйняття людей, допомагаючи поліцейським керувати та контролювати ситуацію.

– Засіб запобігання насильству. Холостий постріл може бути використаний як засіб запобігання насильству. В деяких ситуаціях просте випущення холостого пострілу може змусити агресора або потенційного злочинця зупинити свої дії або змінити свою поведінку, враховуючи наявну загрозу.

– Дистанція та безпека. Використання холостого пострілу дозволяє поліцейським підтримувати безпечну дистанцію від потенційно небезпечної ситуації або особи. Він може бути використаний для відсічення атаки або створення простору для подальшої комунікації та взаємодії з іншими заходами безпеки [2, с. 42].

Використання холостого пострілу в службово-бойовій діяльності поліцейських пов'язане зі своїми власними безпековими аспектами і потенційними ризиками.

Важливим є те, що використання холостого пострілу повинно завжди здійснюватися з дотриманням відповідних навичок і безпекових процедур. Несправна зброя, неправильне використання або недостатнє навчання можуть призвести до нещасних випадків або травмування поліцейських.

Випуск холостого пострілу може призвести до пошкодження навколишнього майна або інших матеріальних цінностей. Недбале використання може спричинити шкоду будівлям, автомобілям, інфраструктурі та іншим об'єктам.

Постріл вгору може створювати небезпеку для оточуючих людей, якщо не вживаються необхідні заходи безпеки. Несправна зброя, випадкове або неконтрольоване випускання куль, неправильне націлювання або недостатня оцінка ситуації можуть призвести до випадкових травмувань або пошкоджень людей, які знаходяться у близькому оточенні.

Також зазначимо, що використання холостого пострілу може викликати паніку, тривогу або страх серед громадськості. Неправильне розуміння ситуації або неналежне пояснення можуть спричинити негативний вплив на психологічний стан людей [3, с. 98].

У поліцейській службі існують ситуації, коли використання холостих пострілів або пострілів вгору може бути виправдано. Це може бути, наприклад, у випадку, коли необхідно попередити потенційного злочинця про застосування вогнепальної зброї та демонстрації готовності до її застосування.

Однак, важливо враховувати, що використання зброї завжди повинно бути в останню чергу, і лише коли інші засоби виявилися неефективними. Також слід враховувати юридичні та етичні аспекти. Багато країн мають строгі закони щодо використання зброї поліцією, і недотримання цих законів може мати серйозні наслідки.

Важливо пам'ятати, що використання зброї повинно бути обмеженим і розсудливим, і повинно відповідати законодавству та поліцейським стандартам. Поліцейські повинні пройти відповідне навчання і тренування з використання зброї, а також бути свідомими про відповідальність, яку вони несуть за свої дії.

В Україні активно ведуться дискусії щодо використання холостого пострілу та пострілу вгору в поліцейській діяльності. Особливо після подій, пов'язаних з революцією Гідності та подіями на Майдані, питання використання зброї поліцією стало предметом громадських дебатів та розгляду.

Основні аспекти дебатів та публічної думки в Україні щодо цих методів включають:

1. Необхідність обмежень. Багато громадян вважають, що використання холостого пострілу та пострілу вгору повинно бути суворо обмеженим і дозволеним тільки в крайніх випадках, коли є загроза для життя поліцейського або інших осіб.

2. Прозорість і відповідальність. Громадськість вимагає, щоб випадки використання зброї поліцією були ретельно розслідувані, а відповідальні особи понесли належне покарання у разі порушення правил використання сили.

3. Альтернативні методи. Деякі громадяни вважають, що поліція повинна більше інвестувати у навчання поліцейських з альтернативних методів контролю та використання сили, таких як переговори, деескаляція конфліктів та використання невикористаних засобів.

4. Законодавча база. Дебати також стосуються необхідності удосконалення законодавства, яке регулює використання зброї поліцією. Важливо забезпечити належну регламентацію, прозорість та контроль в цій сфері [1, с. 101].

Громадська думка та дебати в Україні щодо холостого пострілу та пострілу вгору в поліцейській діяльності продовжуються, і вони залежать від конкретних ситуацій та поглядів громадськості.

Наразі в Україні ведуться реформи поліції, спрямовані на підвищення професіоналізму, етики та ефективності поліцейських. В рамках цих реформ обговорюються також питання використання сили та зброї поліцією [4].

Деякі громадські організації та активісти закликають до більш жорсткого контролю над використанням холостого пострілу та пострілу вгору, зокрема шляхом змін до законодавства та поліцейських протоколів. Вони наголошують на необхідності обмежень, чітких правил і регулярного навчання поліцейських.

Однак інші вважають, що поліцейські повинні мати можливість використовувати холостий постріл та постріл вгору в обмеженому контексті, коли це виправдано для забезпечення безпеки громади та самозахисту.

Остаточні рішення та політика використання холостого пострілу та пострілу вгору в Україні будуть залежати від законодавця, розробки поліцейських протоколів та думки громадськості. Подальші дискусії та дослідження можуть сприяти розробці більш точних і ефективних підходів до використання зброї в поліцейській діяльності [5]. Немаловажним аспектом є й якість підготовки поліцейських вогневої підготовки, особливо, з використанням новітніх інтерактивних технологій [6].

Серед важливих чинників під час прийняття рішення про використання такого пострілу зводиться до того, що поліцейська техніка використовується в умовах міста та забудови. Поліцейська тактика має суттєві відмінності від військової, а отже цей нюанс потрібно враховувати [7, с. 6]. Потрібно пам'ятати, що Україна використовує в основному традиційний підхід до вогневої підготовки поліцейських, який базується на виконанні навчальних планів та збільшенні кількості годин практичних занять зі стрільби. Однак, у більшості європейських країн, таких як Німеччина, Франція та Великобританія, звертається значна увага на індивідуальну підготовку поліцейських. Вони працюють з психологами та інструкторами з вогневої підготовки, щоб розвивати навички прийняття рішень та управління емоціями в складних ситуаціях. Такий підхід обумовлює необхідність роботи психолога з поліцейськими для готовності до здійснення пострілу, в тому числі й холостого або в гору [8, с. 93].

Потрібно зазначити, що у разі законодавчого закріплення подібної норми необхідно відмежувати холостий постріл або постріл в гору як спосіб попередження про застосування вогнепальної зброї та підставу застосування зброї у такому випадку. Ми погоджуємось думки науковців, що застосування вогнепальної зброї поліцейським полягає у приведенні в готовність та здійсненні пострілу за наявності підстав, які передбачені ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», без завдання шкоди життю та здоров'ю особи або будь-якому об'єкту [9, с. 202]. Після такого застосування поліцейський повинен повідомити про цей факт безпосереднього керівника для проведення подальшого службового розслідування та списання використаних набоїв. Тобто, в даному випадку повинно бути повідомлено тільки керівника підрозділу про такий факт без повідомлення відповідного прокурора.

Дане питання може бути розглянуте при врахуванні суспільної думки на рівні з законодавчим закріпленням, але повинно враховувати аспекти довіри населення до надання таких можливостей сучасним поліцейським. Адже питання взаємодії поліції з населенням завжди є досить актуальним і постійно потребує уваги та вдосконалення цього механізму. Сучасна концепція діяльності Національної поліції України передбачає партнерство, довіру, спілкування та діалог між поліцією та громадянами. Крім того, довіра громадян до Національної поліції, як до правоохоронної системи, безпосередньо залежить від успіху поліції у сфері захисту громадян, а також від рівня взаємодії громадськості з правоохоронними органами [10, с. 134].

Висновки. Холостий постріл або постріл вгору можуть бути важливими інструментами в службово-бойовій діяльності поліцейських, але їх використання має бути вимірюваним і відповідати ситуації. Важливо, щоб поліцейські служби навчали своїх співробітників правильному використанню цих технік, а також дотримувалися всіх відповідних законів та етичних принципів.

Поліцейські повинні бути навчені правильному використанню цих технік, включаючи відповідну комунікацію та протоколи безпеки. Наприклад, «постріл вгору» може бути використаний для залучення уваги до небезпечної ситуації, але водночас важливо мати на увазі, що вибуховий постріл може створити ризик ураження падаючими об'єктами чи кулями.

Використання таких технік також повинно відповідати місцевому законодавству та протоколам, і поліцейські повинні дотримуватися етичних принципів. Ключовим фактором є оцінка ситуації та ризиків, а також відповідне реагування на загрози.

Важливо, щоб поліцейські служби надавали достатнє навчання та підготовку своїм співробітникам щодо правильного використання цих технік. Це має включати не лише фізичну підготовку, але й навчання з комунікації, вирішення конфліктів та професійну етику.

У кінцевому підсумку, холостий постріл або постріл вгору можуть бути корисними інструментами для поліцейських на території України, але їх використання має бути обмеженим, розсудливим і відповідати вимогам безпеки, законодавству та етичним принципам.

Для дієвості таких технік і способів затримання злочинців та інших кримінальних елементів повинно бути забезпечено гарантії безпеки поліцейських на законодавчому рівні. Але, таке законодавче закріплення повинно бути виміряне правом поліцейського на його використання, а не обов'язком. Даний аспект надасть можливість поліцейському суб'єктивно приймати рішення про необхідність його використання, а не зобов'яже його до певного алгоритму дій в типових службово-бойових ситуаціях. Таке зобов'язання може призвести до зволікання застосування заходу примусу, що в подальшому призведе до настання тяжких наслідків.

Список використаних джерел:

1. Основи вогневої підготовки: навч. посіб. / М.М. Удянський, І.О. Толкунов, О.О. Бондаренко, В.В. Матухно, В.М. Олекса. Харків: НУЦЗУ, 2020. 147 с.
2. Проблеми та перспективи спеціальної підготовки правоохоронних органів України: збірка статей. Матеріали круглого столу (Київ, 28 жовтня 2016 р.). К.: Інститут в'язниць, 2016. 151 с.
3. Вогнева підготовка працівника Національної поліції України: навчальний посібник. С.М. Банах, І.С. Винярчук, Ю.Р. Йосипів, М.Д. Курляк, К.О. Маліновська та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 408 с.
4. Семенюк В.І. Удосконалення системи навчання курсантів вищих військових навчальних закладів з вогневої підготовки. Сучасна парадигма формування професіоналізму майбутніх фахівців: науково-теоретичний збірник. П-Хм.: ДПУ, 2011. URL: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv.cgi?irbis_64 (дата звернення 18.05.2023).
5. Хударковський К.І. Компетентнісний підхід як основа стратегії управління якістю освіти. Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. праць. Вип. 16. Харків: УПА, 2007.
6. Мислива О.О., Бодирев Д.А. Вогнева підготовка: інновації vs. традиції. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 1 (110). С. 23–28. DOI 10.31733/2078-3566-2021-1-23-28. URI: <http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/6598>.
7. Тінін Д., Антипова А. Тактичні особливості вибору порядку та способу ведення бою в умовах населених пунктів. *Молодий вчений*. 2022. № 8 (108). С. 5–7. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-8-108-2>.
8. Гриб, Б., & Тінін, Д. (2023). Порівняння сучасних методів вогневої підготовки поліцейських в Україні та країнах Європи. *Матеріали конференцій МЦНД, (05.05.2023; Вінниця, Україна)*, 93–95. вилучено із <https://archive.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/553>.
9. Плахотний А.П., Карпенко О.М. Щодо розмежування понять «застосування» та «активне застосування» вогнепальної зброї поліцейськими Національної поліції України. Правовий часопис Донбасу. Випуск № 4(81) 2022. Частина 1. Донецький державний університет внутрішніх справ, 2022. – 214 с., с. 200–203. DOI <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-200-203>. <https://ljd.dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/03/37.pdf>.
10. Тінін, Д.Г. Формування довіри населення як основний напрям оцінки ефективної роботи Національної поліції України. *Шановні учасники міжнародної конференції!*. 134. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (5 листопада 2021) / упор.: Г.Я. Савчин, У.О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 172 с. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4008/1/05_11_2021.pdf#page=134.

УДК 343.237 + 343.97:343.77

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.33>

ПРАВОЗАСТОСОВНА ПРАКТИКА ЩОДО ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИМ ФОРМАМ СПІВУЧАСТІ У ВЧИНЕНІ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Турлова Ю.А.,

*докторка юридичних наук, старша дослідниця,
провідна наукова співробітниця відділу проблем
кримінального права, кримінології та судоустрою,
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
Почесний працівник прокуратури України,
<https://orcid.org/0000-0003-0508-2087>,
turlova@ukr.net*

Турлова Ю.А. Правозастосовна практика щодо протидії організованим формам співучасті у вчиненні екологічних злочинів.

На основі офіційних статистичних джерел Офісу Генерального прокурора (Генеральної прокуратури України) та Державної судової адміністрації України проведено аналіз групової складової екологічної злочинності за період 2009-2022 років. Проведений довгостроковий кримінологічний аналіз дозволив встановити специфічні характеристики злочинців даної категорії та з'ясувати показники групової кримінальної активності, у тому числі у складі організованих груп, а також види вчиненого посягання. Розраховані та проілюстровані у діаграмах відповідні відносні показники щодо досліджуваних категорій злочинів. Оперування відносними кримінологічними показниками, а саме питомою вагою виявлених та засуджених осіб, які вчинили екологічні злочини у складі групи, а також співставлення отриманих результатів з аналогічними показниками загальної злочинності дозволило з'ясувати, що значення відповідного показника стосовно екологічних злочинів є істотно більшим – 21,2 % проти 11,5 % для загальної злочинності щодо виявлених осіб та 28,3 % проти 15,3 % щодо засуджених. Встановлено, що питома вага групової складової екологічної злочинності, а також судимості за екологічні злочини більше за загальну майже у два рази (1,84). Частка осіб, які вчиняли екологічні злочини у складі організованої групи чи злочинної організації, становила 0,8 % від усієї кількості виявлених екологічних злочинців і майже удвічі перевищує аналогічний показник загальної злочинності (0,45 %). Найбільшою часткою засуджених, які вчинили злочин у складі групи, характеризується незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину (47,0 % у 2022 році), що пояснюється способом його вчинення (метод гідророзмиву з використанням відповідних технічних засобів). Розрахунки та порівняння питомої ваги осіб, які вчинили екологічні кримінальні проступки у структурі усіх осіб, які вчинили екологічні кримінальні правопорушення, з аналогічними показниками осіб, які їх вчинили у складі групи, а також у складі організованої групи або злочинної організації, довели наявність кореляції між рівнем суспільної небезпечності екологічних посягань і рівнем організованості осіб, які їх вчиняють. Зауважено, що проведений статистичний аналіз виправдовується, по-перше, завданнями типологізації осіб, які вчиняють екологічні злочини, в наукових і практичних цілях, по-друге, поясненням детермінації злочинної поведінки, по-третє, розробкою ефективних заходів протидії злочинам даної категорії.

Ключові слова: екологічні злочини, кримінальна відповідальність, співучасть, групова злочинність, організовані форми, учасники організованих злочинних угруповань, кримінальні правопорушення, засуджені, організована група, злочинна організація, кримінальні проступки.

Turlova Yu.A. Law enforcement practice in countering organized forms of complicity in committing environmental crimes.

Based on the official statistical sources available from the Office of the Prosecutor General and the State Judicial Administration of Ukraine, the group component of environmental crime has been analyzed for the period 2009-2022. The long-term criminological analysis made by the authors allowed identifying the specific characteristics of criminals in this category and finding out the indicators of group criminal activity, including as part of organized groups, as well as the types of the encroachment committed. The relevant relative indicators pertaining to the examined categories of crimes are calculated and illustrated in diagrams. By using relative criminological indicators, specifically the proportion of detected and convicted persons who committed environmental crimes as part of a group, and by comparing the results obtained with similar total crime indicators the authors ascertained that the value of the relevant indicator for environmental crimes is significantly higher - 21.2 % versus 11.5 % for total crime in terms of persons detected and 28.3 % versus 15.3 % in terms of persons convicted. It is found that the proportion of the group component of environmental crime and of conviction for environmental crimes is almost twice as high as that of total crime (1.84). The proportion of persons who committed environmental crimes as part of an organized group or a criminal organization amounted to 0.8% of total environmental criminals detected and is almost twice as high as the same indicator for total crime (0.45%). Illegal mining, sale, acquisition, transfer, sending, transportation, and processing of amber account for the largest share of convicts who committed a crime as part of a group (47.0 % in 2022), and this is explained by the crime commission method (the method of hydro-erosion using appropriate technical means). By calculating and comparing the proportion of persons who committed environmental criminal infractions in the structure of all persons who committed environmental criminal offenses with similar indicators of persons who committed the same as part of a group and also as part of an organized group or a criminal organization, the authors proved that there is a correlation between the level of public danger of environmental encroachments and the level of organization of the persons who commit them. It is noted that the statistical analysis made is justified, firstly, by the tasks of typologizing the persons who commit environmental crimes for scientific and practical purposes, and secondly, by explaining the determination of criminal behavior, and thirdly, by developing effective measures to combat the crimes referred to this category.

Key words: environmental crimes, criminal liability, complicity, group crime, organized forms, members of organized criminal groups, criminal offenses, convicts, organized group, criminal organization, criminal infractions.

Постановка проблеми. Визначений статтею 16 Конституції України обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження генофонду Українського народу зумовлює актуальність протидії правопорушенням вказаної категорії, особливо найбільш небезпечній їх складовій – екологічній злочинності.

Разом з тим при дослідженні питань, що стосуються протидії екологічній злочинності, необхідно зважати не тільки на заподіяння злочинами шкоди довкіллю України, високий ступінь суспільної небезпеки протиправної поведінки, а й на те, що злочинність у цій сфері набуває все більш організованих форм та визначається корисливою спрямованістю злочинної діяльності, наявністю корупційних зв'язків, професіоналізацією та транснаціональним характером. На сьогодні зазначені посягання набули масового характеру, організованості та кримінального професіоналізму, завдаючи суспільству та державі істотної економічної та екологічної шкоди.

Саме тому стратегія протидії екологічній злочинності повинна містити й відповідні кримінально-репресивні заходи щодо організованих її форм, що визначені, зокрема, Концепцією державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, схваленою Указом Президента України від 21.10.2011 № 1000/2011 [1] та розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.01.2012 № 53-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю» [2]. Чинним стратегічним документом державної політики у цій сфері є Стратегія боротьби з організованою злочинністю, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р [3]. Одним із заходів щодо наукового забезпечення боротьби з організованою злочинністю Стратегією передбачається узагальнення судової практики щодо розгляду кримінальних проваджень за ознаками організованої злочинної діяльності. Зазначене справедливе й стосовно окремих видів злочинності, зокрема й екологічної. Саме тому, видається актуальним і

важливим вивчення практики притягнення до кримінальної відповідальності учасників злочинних угруповань, що вчиняють екологічні злочини.

Стан опрацювання цієї проблематики. Пошук шляхів удосконалення кримінологічних і кримінально-правових засад протидії організованій злочинності в Україні в різні часи був предметом досліджень О.Ю. Бусол, В.В. Голіни, О.О. Дудорова, Г.П. Жаровської, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.Г. Кальмана, О.О. Кваші, О.Є. Користіна, М.В. Корнієнка, О.М. Костенка, О.Г. Кулика, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, М.І. Мельника та ін. Питання, актуальні для ґрунтовного аналізу основ існування та протидії організованим злочинним угрупованням, що спеціалізуються на вчиненні різних видів екологічних злочинів, містяться у дисертаційних дослідженнях таких фахівців, як Н.Г. Іванова, Т.В. Корнякова, М.Г. Максименцев, О.В. Мельник, Г.С. Поліщук. Водночас, питання ж караності відповідних посягань, ефективності правозастосовної практики у досліджуваній сфері у вітчизняній правовій літературі вивчалось фрагментарно.

Метою статті є дослідження правозастосовної практики та її особливостей щодо протидії організованим формам співучасті у вчиненні екологічних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Відомості про групові злочини певної категорії відносяться до кримінально-правових характеристик особи злочинця та розглядаються при дослідженні одного з основних елементів кримінології – особи злочинця, адже накопичення, описання, пояснення та систематизація відповідних наукових знань є невід’ємним компонентом створення цілісної кримінологічної теорії протидії злочинності. Зазначене справедливе й стосовно окремих видів злочинності, зокрема й екологічної, запобігання якій неможливо без з’ясування специфіки окремих категорій осіб, які вчиняють злочини даної категорії, адже система особистісних характеристик злочинців має важливе значення для аналізу причин злочинної поведінки, а, відтак, і для запобігання таким злочинам [4, с. 63-64].

Як відомо, груповій злочинній діяльності властива підвищена суспільна небезпека, адже в процесі її здійснення об’єднуються зусилля декількох осіб з метою досягнення злочинних результатів, які є більш значимими, ніж унаслідок дій однієї особи.

Характерною ознакою екологічних злочинів є їхній груповий характер. Так, за даними Т.В. Корнякової, «19,7 % аналізованих злочинів у сфері навколишнього природного середовища вчинено за попередньою змовою групою осіб» [5, с. 247-248]. На жаль, автор не зазначає періоду проведення дослідження. Г.С. Поліщук, досліджуючи групову складову екологічної злочинності, звертає увагу на стійку тенденцію до зниження питомої ваги зареєстрованих злочинів проти довкілля, вчинених групою осіб. Так, у 2002 р. частка групової екологічної злочинності становила 17,4 %, а вже у 2007 р. – 10,8 % [6, с. 221].

За проведеними нами розрахунками відомостей, що містять форми статистичної звітності «Про осіб, які вчинили злочини» та «Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення» [7], доля осіб, котрі вчинили екологічні злочини у складі групи, у структурі всіх виявлених осіб протягом 2009–2022 рр. становила 21,2 %. Суттєві розбіжності з даними Г.С. Поліщука можна пояснити, по-перше, різними періодами дослідження, по-друге, різними категоріями показників, що відображають долю групової екологічної злочинності. Адже Г. С. Поліщук оперує кількістю (і відповідно) часткою злочинів, вчинених групою осіб. Відтак, різниться й методика розрахунків вказаних показників. У монографії ж Т.В. Корнякової не зазначено ні методики розрахунків, ні емпіричної бази дослідження.

На нашу думку, більш правильним при характеристиці особи злочинця використовувати відомості, що стосуються не зареєстрованих злочинів, а осіб, які їх вчинили (або ж засуджених осіб). Це дає змогу точніше оцінити окремі ознаки (у тому числі кримінально-правові) злочинців певної категорії, порівняти їх із загальними характеристиками особи злочинця та визначити специфіку, яка відрізняє досліджувану категорію злочинців.

Порівнюючи відповідні показники групової складової серед екологічних злочинців та осіб, що вчинили злочини всіх категорій, протягом 2009–2022 рр. варто звернути увагу на істотно більше значення відповідного показника стосовно екологічних злочинів – 21,2 % проти 11,5 % для загальної злочинності. Отже, майже у два рази (1,84) питома вага групової складової екологічної злочинності більше за загальну.

Варто також відзначити доволі стабільний характер досліджуваних ознак щодо екологічних злочинців, частка групової складової яких характеризувалась протягом 2009–2016 рр. несуттєвими коливаннями (із середнім рівнем 26,2 %). Починаючи ж із 2017 року спостерігаємо стабільне зниження відносних показників до мінімального значення у 2022 році – 11,4 %.

Водночас, характерною ознакою сучасного стану загальної злочинності є стрімке зменшення частки осіб, котрі вчинили злочин у групі. У колективній монографії «Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.)» наведено такі показники: 2002 р. – 29,1 %, 2014 р. – 11,6 % [8, с. 274]. Зауважимо, що у подальшому ця тенденція зберігається: у 2016 р. частка виявлених осіб, які вчинили злочин у групі, становила 10,5 %, а у 2022 році – 4,7%. Отже, за 20 років питома вага групової злочинності у структурі загальної злочинності зменшилась більш ніж у 6 разів.

Наведена нижче на рис. 1 діаграма ілюструє розраховані вище показники.

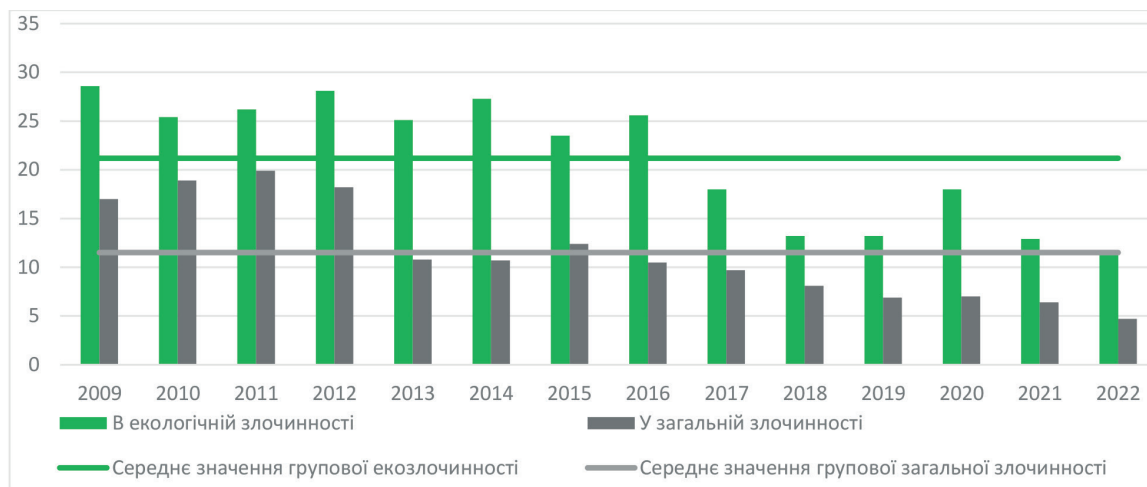

Рис. 1. Динаміка та середні значення часток групової складової екологічної злочинності та загальної злочинності протягом 2009–2022 рр. в Україні

Ще більшою є частка групової складової серед засуджених за екологічні злочини. Як вказує Г.С. Поліщук, за вироками судів, що набрали законної сили у 2004–2007 рр., питома вага осіб, засуджених за вчинення злочинів проти довкілля, коливалась від 44,3 % у 2005 р. до 37,7 % у 2007 р. Цей показник є істотно більшим за аналогічний показник загальної злочинності (25,0 % у 2007р.) [6, с. 222]. Відповідно до наших розрахунків, частка осіб, засуджених за вчинення злочинів проти довкілля, у середньому протягом 2009–2022 рр. становила 28,3 %. Порівняно з показниками загальної судимості (15,3 % – стосовно всіх категорій злочинів) середнє значення групової складової судимості за екологічні злочини протягом досліджуваного періоду є майже удвічі більшим. Що цікаво, співвідношення відповідного показника щодо судимості за екологічні злочини з загальною судимістю є точно таким, що й розраховані вище аналогічні показники злочинності – 1,84.

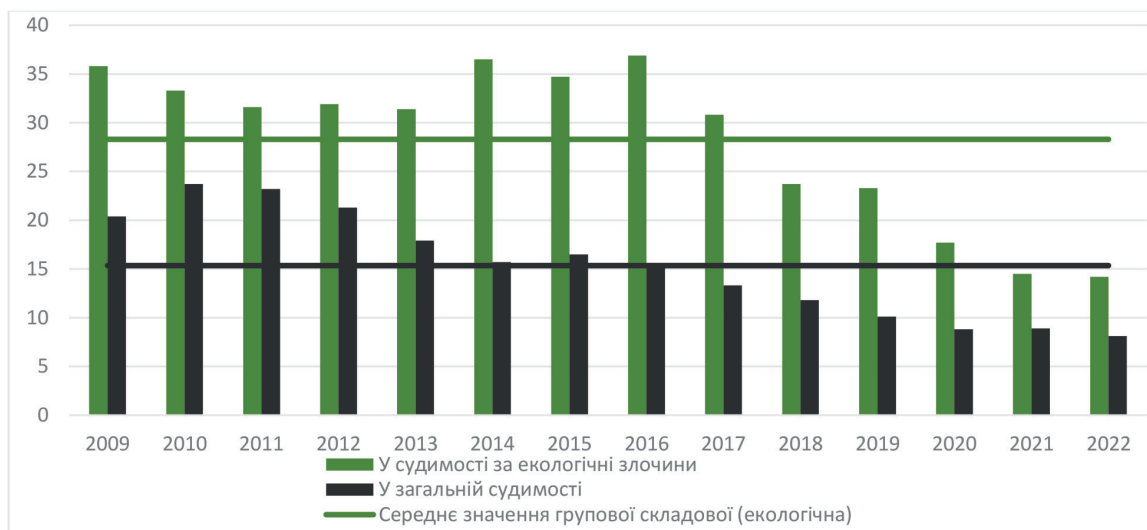

Рис. 2. Динаміка та середні значення питоמוї ваги групової складової у судимості за екологічні злочини та загальної судимості протягом 2009–2022 рр. в Україні

Показники, що характеризують вчинення екологічних злочинів у групі, суттєво різняться залежно як від виду посягання, так і від часу дослідження. Зокрема Т.В. Корнякова вказує, що станом на 2011 рік за попередньою змовою групою осіб вчинене майже кожне третє (31 %) незаконне полювання, кожне четверте-п'яте незаконне зайняття рибним, тваринним або іншим водним добувним промислом (23,7 %) і незаконна порубка лісу (22,5 %). Але лише у 12,2% випадків незаконне видобування корисних копалин було вчинено за попередньою змовою групою осіб (за іншими складами злочинів у сфері навколишнього природного середовища не виявлено фактів групового вчинення злочину) [5, с. 248].

Водночас, О.В. Мельник, котра досліджувала злочинне забруднення довкілля, так пояснює незначну частку групової злочинності за цією категорією справ: «офіційна статистика не є повністю адекватною реаліям вчинення злочинам даної категорії, адже хоча видання незаконного розпорядження, що призводить до забруднення довкілля або ж створення такої загрози, здійснюється службовою особою (яка за незаконне використання наявних в неї правових можливостей і притягується до відповідальності), фактичне виконання безпосередніх дій, як правило, здійснюються іншими особами. Досліджена нами правозастосовна практика свідчить про відсутність випадків притягнення до відповідальності безпосередніх виконавців злочинів даної категорії. При цьому потрібно виходити з того, що підлеглий та інша особа, які виконали розпорядження службової особи та усвідомлювали його злочинний характер, є співучасниками злочинної дії службової особи. У подібних ситуаціях сама службова особа виступає як організатор вчинення злочину. Кримінальна ж відповідальність осіб, які виконували розпорядження службової особи про забруднення об'єктів природного середовища, може настати в тих випадках, коли вони усвідомлювали істинний характер виданого наказу. Разом з тим, судово-слідча практика йде шляхом визнання таких виконавців особами, що діяли невинно» [9, с. 173].

Досліджуючи стан судимості станом на 2011 рік у сфері охорони рослинного світу, Н.Г. Іванова оцінює частку групової складової незаконної порубки лісу у 37,0 % [10, с. 51]. За нашими дослідженнями станом на 2010 рік, ще вищими були показники, що характеризують вчинення у групі незаконного полювання та незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. Так, частка засуджених бракон'єрів, що вчиняли злочин у групі осіб, становила у 2009 р. 41,0 % [11, с. 500].

Попри певний незбіг оцінок окремих дослідників стосовно розмірів групової складової серед окремих категорій екологічних злочинців, можна визначити злочини, за якими найчастіше засуджуються особи за вчинення екологічних злочинів у складі групи. Станом на 2016 рік такими були незаконне полювання та незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (52,1 %), незаконна порубка лісу (26,4 %) та порушення правил охорони або використання надр (18,6 %). Досить цікавими є структурні зрушення у показниках судимості осіб, які вчинили окремі екологічні злочини у складі групи та організованої групи, що відбулись в останні роки. Так, за відомостями Форми статистичної звітності Державної судової адміністрації України № 7 «Звіт про склад засуджених» [12] найбільшою часткою засуджених, що вчинили злочин у складі групи, характеризується незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину (ст. 240¹ Кримінального кодексу України), що було криміналізоване відповідно до Закону України від 19 грудня 2019 року № 402-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» [13]. Зазначений показник становив у 2022 році 47,0 %, але, думається, що й це значення є заниженим з огляду на спосіб вчинення незаконного видобутку бурштину, яким найчастіше є метод гідророзмиву з використанням відповідних технічних засобів. Загальна його схема є такою: біля ймовірного місця залягання породи встановлюють, підганяють компресор і мотопомпу, що складається з двигуна та пожежного насоса. Під великим тиском воду подають у ймовірне місце залягання бурштину, внаслідок чого утворюється велика яма, через яку легший за воду бурштин виштовхується нагору. Нововведення дає змогу без великого ризику для життя і здоров'я за короткий проміжок часу намити значну кількість коштовного каміння [14, с. 123]. Вочевидь, здійснити це самотужки, без сторонньої допомоги є практично неможливим.

Інші злочини характеризувались значно нижчими показниками: незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом – 19,1 %; незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу – 15,3 %; порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин – 11,0 %. Груповий характер цих злочинів можна пояснити особливостями вчинення зазначених посягань, які часто потребують узгоджених колективних дій співучасників.

Привертають увагу поодинокі випадки виявлення осіб, котрі вчиняли екологічні злочини у складі організованої групи чи злочинної організації. Так, протягом 2009–2022 рр. було виявлено лише 133 таких особи, що становило 0,8% від усієї кількості виявлених екологічних злочинців. Найбільша кількість членів таких угруповань засуджується за незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину. У 2022 році було засуджено 9 таких осіб.

Зауважимо, що виявлення даної категорії осіб почало стабільно зростати починаючи з 2017 року (протягом 2009–2016 рр. було виявлено лише 40 таких осіб). Відносний показник збільшився у два рази і в цілому за досліджуваний період істотно перевищує аналогічний показник загальної злочинності – 0,45 %, або 8953 осіб, з них – 13,7 % осіб, які вчинили злочини у складі організованих угруповань із міжрегіональними зв'язками. Стосовно екологічних злочинів зауважимо, що протягом аналізованого періоду було виявлено лише 5 організованих угруповань з міжрегіональними зв'язками (1 у 2020 році, 4 – у 2021 році). Усі вони спеціалізувались на незаконній порубці або незаконному перевезенні, зберіганні, збуті лісу.

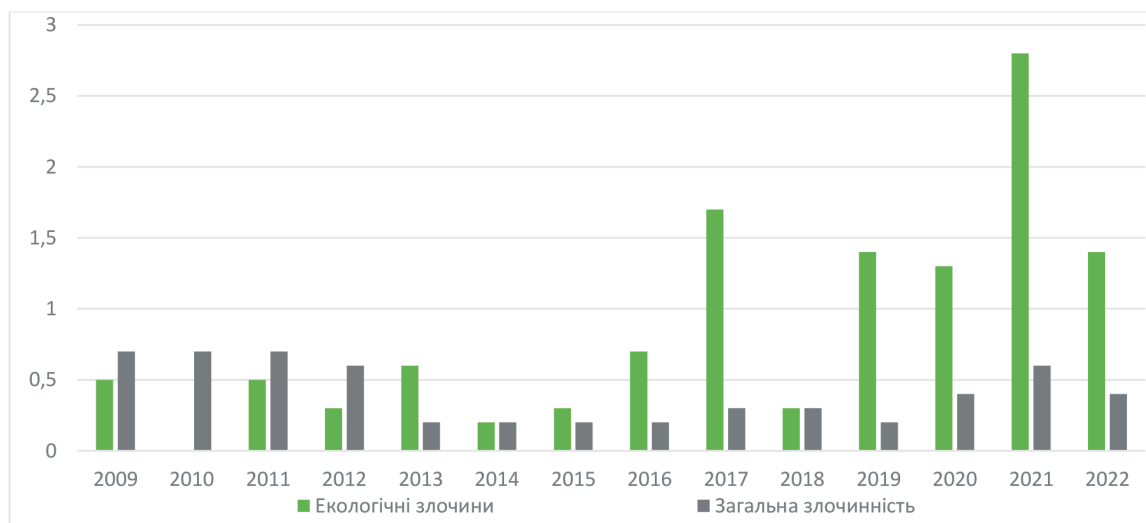

Рис. 3. Частка виявлених осіб, які вчинили злочини у складі організованих угруповань, протягом 2009–2022 рр. в Україні

Як видно із наведеної на рис. 3 діаграми, відносні показники, що відображають активність організованих угруповань у сфері екології, значно більше схильні до різких коливань ніж аналогічні показники загальної злочинності. Це, на наш погляд, зумовлено невеликою кількістю виявлених осіб, які вчинили екологічні злочини у складі організованих угруповань. Так, у середньому за досліджуваний період виявлялось 10 таких осіб (для загальної злочинності цей показник становить 640 осіб). При таких незначних абсолютних показниках щодо екологічних злочинів будь-які, навіть несуттєві, зміни в абсолютних показниках дуже істотно впливають на відповідні відносні показники.

Цілком очевидно, що зазначена статистика не відображає поширеності організованої екологічної злочинності, про існування та розвиток якої свідчать окремі публікації у медіа та думки науковців-фахівців. Зокрема, на думку Г.С. Поліщука, в Україні відсутня дієва та цілеспрямована протидія організованій екологічній злочинності, адже правоохоронні органи реагують лише на явні факти правопорушень, в основному стосовно безробітних місцевих мешканців, які таким чином намагаються заробити на своє існування. Члени ж організованих угруповань у сферу дії правоохоронних органів та судів практично не потрапляють [6, с. 224].

Організована злочинна діяльність таких осіб характеризується неодноразовим, повторним вчиненням екологічних злочинів та професіоналізацією частини злочинців цієї категорії. Професіоналізація ж кримінальної активності у сфері екології пов'язана з її експортом за межі держави та набуттям при цьому характеру транснаціональної організованої злочинності. Особливо яскраво це засвідчують масштабні незаконні порубки лісу в західних регіонах України з подальшим вивезенням лісоматеріалу контрабандним шляхом, а також незаконне видобування бурштину. Найнебезпечнішою категорією екологічних злочинців професійного типу є особи, які за своїми службовими обов'язками мали би

протидіяти злочинному промислу, але всупереч суспільним та державним інтересам, стають очільниками незаконного бізнесу. Серед злочинців такого типу працівники поліції, Служби безпеки України, прокуратури, прикордонної та митної служби, лісової охорони й рибінспекції. Таким особам властиві ґрунтовна підготовка та детальне планування злочинної діяльності організованих груп та злочинних організацій, забезпечення юридичного прикриття у вигляді укладання угод тощо. Належність до державної влади часто дозволяє злочинцям такого типу тривалий час уникати відповідальності, тому злочинна діяльність цієї категорії осіб характеризується найвищим рівнем латентності [15, с. 211]. Численними є приклади організованої злочинної діяльності під час незаконної порубки лісу та незаконного видобування бурштину з подальшим незаконним експорту добутої сировини. Для такого злочинного бізнесу характерне об'єднання зусиль представників різних правоохоронних та контролюючих органів.

Транснаціональні злочинні угруповання у сфері екології ефективно використовують нову економічну обстановку, повсякчас збільшують доходи від своєї діяльності, що являє собою одну з форм підприємництва, протиправним бізнесом, де вчинення корисливих екологічних злочинів є основним напрямом кримінальної діяльності, а отримання надприбутків – провідною ціллю. У цьому контексті варто згадати теорію економічного підходу Г. Беккера, котрий поширив сферу мікроекономічного аналізу на низку аспектів людської поведінки, відповідно до якої злочин буде вчинений, якщо він вигідний злочинцеві. Зазначений підхід ґрунтується на тому, що злочинці — не психопатичні особи і не жертви соціального впливу, а раціональні люди, поведінку яких можна передбачити в разі застосування до них певних обмежень, зважаючи на можливості, які вони мають. Тож вибір ними кримінальної поведінки слід сприймати як інвестиційне рішення в умовах ризику та невизначеності. Тому рівень корисливих кримінальних практик залежить від співвідношення користі, яку індивідуум отримує від вчинення злочину, та витрат на його вчинення. Він визначатиметься різницею доходів від легальної і нелегальної діяльності, вірогідністю бути спійманим та засудженим, ступенем тяжкості покарання тощо [16, с. 149].

Як вже зазначалось, групові злочинні практики характеризуються високим рівнем суспільної небезпечності, а організована злочинна діяльність – ще вищим. Наведене твердження можна проілюструвати статистикою виявлення осіб, які вчинили екологічні злочини. Так, питома вага осіб, які вчинили екологічні кримінальні проступки у структурі усіх осіб, які вчинили екологічні кримінальні правопорушення (у формальному розумінні ст. 12 Кримінального кодексу України) становить 29,7 % у середньому за останні три роки. Для осіб, які вчинили екологічні кримінальні проступки у складі групи, цей показник становить вже 16,1 %, а для тих, які їх вчинили у складі організованої групи або злочинної організації – 0 %. Тобто, правозастосовна практика засвідчує наявність кореляції між рівнем суспільної небезпечності екологічних посягань і рівнем організованості осіб, які їх вчиняють.

Висновки. Проведене авторкою дослідження особливостей правозастосовної практики щодо протидії організованим формам співучасті у вчиненні екологічних злочинів дозволило з'ясувати кількісні та якісні показники виявлення зазначених злочинів та судимості за їх вчинення в Україні протягом 2009–2022. Оперування відносними кримінологічними показниками, а саме питомою вагою виявлених та засуджених осіб, які вчинили екологічні злочини у складі групи та організованих злочинних угруповань, а також співставлення отриманих результатів з аналогічними показниками загальної злочинності дозволило здійснити порівняльний аналіз, визначити основні тенденції, специфічні особливості досліджуваної категорії злочинів. Стверджується, що сучасна кримінологічна доктрина й кримінально-превентивна практика потребують формування новітньої, концептуально цілісної системи наукових знань, спрямованих на протидію видозміненої екологічної злочинності в сучасній Україні. Саме тому, співставлення отриманих показників із типовими характеристиками загальної злочинності є інформаційною базою для типологізації осіб, які вчиняють екологічні злочини, та визначення детермінант екологічної злочинності, а відтак, має стати основою для розроблення заходів протидії цій категорії злочинів.

Список використаних джерел:

1. Концепція державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю: схв. Указом Президента України від 21.10.2011 № 1000/2011. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1000/2011> (дата звернення: 17.04.2023).

2. План заходів щодо реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.01.2012 № 53-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/53-2012-%D1%80> (дата звернення: 17.04.2023).
3. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 24.04.2023).
4. Turlova Yuliia, Polishchuk Hennadii. Some indicators of the recidivism and group component of environmental crime. *Recht der Osteuropaischen Staaten*. 2020. № 3. С. 63–68.
5. Корнякова Т.В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.
6. Поліщук Г.С. Щодо кримінологічної характеристики організованої екологічної злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. Київ. 2008. Вип. 18. С. 219–228.
7. Форма № 2 «Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення»: затв. наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 299 за погодженням з Державною службою статистики України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2> (дата звернення: 30.04.2023).
8. Кулик О.Г., Наумова І.В., Бова А.А. Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія. Київ: ДНДІ МВС України, 2015. 362 с.
9. Мельник О.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють злочини, пов'язані із забрудненням довкілля. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 168–175.
10. Іванова Н.Г. Запобігання злочинним посяганням на рослинний світ (за матеріалами Донецького регіону України): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 239 с.
11. Турлова Ю.А. Кримінологічна характеристика особи злочинця-браконьєра. *Судова апеляція*. 2010. № 2(19). С. 130–136.
12. Форма № 7 «Звіт про склад засуджених»: затв. наказом Державної судової адміністрації України від 23.06.2018 № 325. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022 (дата звернення: 30.04.2023).
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин: Закон України від 19.12.2019. № 402-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-20#n63> (дата звернення: 04.05.2023).
14. Турлова Ю.А., Поліщук Г.С. Деякі проблемні питання криміналізації незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Національного гірничого університету*. 2020. № 5. С. 122–128.
15. Турлова Ю.А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
16. Костенко О., Бусол О. Концепція протидії корупційній злочинності в Україні потребує нових підходів: основні тези. *Публічне право*. 2016. № 2 (22). С. 143–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_2_21 (дата звернення: 04.05.2023).

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.34>

ВИДИ ФІКСАЦІЇ ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Антонюк П.Є.,
*кандидат юридичних наук, професор кафедри
криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-1269-6992>
polinusla@meta.ua*

Волошин О.Г.,
*старший викладач кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертиз навчально-наукового інституту N 2
Національної академії внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-3976-3887>
ovolochin@ukr.net*

Сорока І.В.,
*кандидат юридичних наук, викладач кафедри
криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-1536-6745>
ira_07_09@ukr.net*

Антонюк П.Є., Волошин О.Г., Сорока І.В. Види фіксації залучення спеціаліста до кримінального провадження.

В статті розглядається значущість залучення спеціаліста до кримінального провадження як особи, яка на відміну від суб'єкта розслідування, має такі фахові компетентності (у вигляді знань та навичок), які дозволяють встановити фактичні дані про обставини, що мають значення для провадження. Визначаються випадки обов'язкового залучення спеціаліста до процесуальних дій.

Акцентується увага на правильному визначенні мети залучення спеціаліста до процесуальних дій – збирання доказів, у зв'язку з чим обґрунтовується думка щодо важливості такого оформлення результатів залучення спеціаліста, яке б забезпечило належність та допустимість зібраних доказів та подальше їх використання в процесі доказування.

Проводиться аналіз визначених Кримінальним процесуальним кодексом України видів фіксації залучення спеціаліста до кримінального провадження та здійснюється оцінка їх процесуальної спроможності щодо визначеної мети залучення спеціаліста. Обґрунтовуються висновки про неспроможність окремих видів фіксації залучення спеціаліста до процесуальних дій, визначених законодавцем, як доказів. Акцентується увага на втраті доказів при обранні таких видів фіксації залучення спеціаліста.

Визначаються переваги такого виду фіксації результатів залучення спеціаліста до кримінального провадження як письмове пояснення спеціаліста, який брав участь у проведенні відповідної процесуальної дії, долучене до матеріалів провадження як додаток до протоколу. Шляхом аналізу конструкцій кримінальних процесуальних норм визначається місце таких пояснень в системі процесуальних

джерел доказів. Обґрунтовується позиція щодо можливості та доцільності формування письмових пояснень спеціалістів у вигляді певних фахових висновків.

Відстоюється думка щодо необхідності заміни письмовим поясненням спеціаліста, як формою відображення результатів застосування ним своїх фахових компетентностей, такого «мертвого» інституту при розслідуванні кримінальних проступків як висновок спеціаліста, який не знайшов своєї реалізації в практичній діяльності органів досудового розслідування.

Ключові слова: залучення спеціаліста, висновок спеціаліста, письмове пояснення спеціаліста, довідка спеціаліста, джерело доказів, збирання доказів, спеціальні знання.

Antonyuk P.E., Voloshyn O.G., Soroka I.V. Types of fixing the involvement of a specialist in criminal proceedings.

The article examines the importance of involving a specialist in criminal proceedings as a person who, unlike the subject of the investigation, has such professional competences (in the form of knowledge and skills) that allow establishing factual data about the circumstances relevant to the proceedings. Cases of mandatory involvement of a specialist in procedural actions are determined.

Attention is focused on the correct definition of the purpose of involving a specialist in procedural actions - gathering evidence, in connection with which the opinion is substantiated regarding the importance of such registration of the results of the involvement of a specialist, which would ensure the appropriateness and admissibility of the collected evidence and their further use in the proving process.

An analysis of the types of fixation of the involvement of a specialist in criminal proceedings determined by the Criminal Procedure Code of Ukraine is carried out and an assessment of their procedural capacity is carried out in relation to the defined purpose of the involvement of a specialist. Conclusions about the inability of certain types of fixation of the specialist's involvement in procedural actions defined by the legislator as evidence are substantiated. Emphasis is placed on the loss of evidence when choosing such types of fixation of the involvement of a specialist.

The advantages of this type of fixation of the results of the involvement of a specialist in criminal proceedings are determined as a written explanation of the specialist who participated in the relevant procedural action, attached to the proceedings as an appendix to the protocol. By analyzing the constructions of criminal procedural norms, the place of such explanations in the system of procedural sources of evidence is determined. The position regarding the possibility and expediency of forming written explanations of specialists in the form of certain professional conclusions is substantiated.

The opinion is advocated regarding the need to replace a specialist's written explanation, as a form of reflecting the results of his application of his professional competences, of such a "dead" institution in the investigation of criminal misdemeanors as a specialist's conclusion, which did not find its implementation in the practical activity of pre-trial investigation bodies.

Key words: involvement of a specialist, specialist's opinion, specialist's written explanation, specialist's certificate, source of evidence, collection of evidence, special knowledge.

Постановка проблеми. Далеко не завжди встановлення фактичних даних суб'єктом розслідування та з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, можливо лише завдяки його фаховим знанням, передбаченим кваліфікаційними характеристиками для таких уповноважених осіб. Багато процесуальних дій, враховуючи природу об'єктів, на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта розслідування під час їх проведення, потребують залучення інших (спеціальних) знань [1, с. 220-221].

Однією з форм застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні, передбаченою Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), є залучення спеціаліста [2, ст. 71].

Так, в ст. 71 КПК України законодавець визначає спеціаліста як особу, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [2, ст. 71].

При цьому, важливо розуміти, що участь спеціаліста у кримінальному провадженні, як учасника цього кримінального провадження, визначається межами процесуальної дії, до проведення якої він залучався. Отримати від такої особи докази поза процесуальною дією, учасником якої вони була (як, наприклад, від осіб, що залучалися як поняті), не представляється можливим в силу відсутності передбаченого КПК України порядку.

У зв'язку з цим відображення залучення спеціаліста до кримінального провадження та фіксація результатів такого залучення в матеріалах провадження набуває особливо важливого, а іноді й вирішального, значення для досягнення мети розслідування в цілому.

Разом з цим, аналізуючи порядок збирання доказів за допомогою фахових знань спеціаліста, визначений КПК України, вимушені констатувати наявність закладених у такий порядок підстав для незворотної втрати доказів. Це пов'язано як з неузгодженістю певних правових норм та дефініцій, що використовує законодавець, так і з недостатньою визначеністю певних процесуальних процедур, що разом призводить до відсутності практики їх застосування для доказування.

Стан опрацювання проблематики. В цілому, питанням залучення спеціаліста до кримінального провадження приділили увагу багато українських науковців: аналіз проведення процесуальних дій за участю спеціалістів є традиційним структурним підрозділом дисертаційних та монографічних досліджень, присвячених методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Але, як правило, автори акцентують свою увагу на визначенні кваліфікації фахівців, що залучаються до процесуальних дій, та організації взаємодії суб'єктів розслідування з ними під час проведення процесуальних дій. Лише окремі вчені, такі як Щербаковський М.Г. [3, 4], Сімакова-Єфремян Е.Б. [5], Антонюк П.Є. [6, 7], Козіянчук В.С. [8], Пясковський В.В. [9], Михальчук Т.В., Свобода Є.Ю. [10], – в своїх дослідженнях піднімають проблемні аспекти відображення результатів залучення спеціаліста до кримінального провадження.

Але актуальність зазначеної проблематики набуває нових аспектів у зв'язку з перманентними змінами до КПК України щодо порядку збирання доказів, в тому числі за участю спеціаліста. І, на наше переконання, запропоновані законодавцем форми відображення участі спеціаліста у кримінальному провадженні в сучасних умовах потребують наукового аналізу.

Метою статті є критичний аналіз порядку збирання доказів у кримінальному провадженні за участю спеціаліста з метою напрацювання таких видів фіксації результатів його залучення, які забезпечать збирання повних та об'єктивних доказів на основі фахових знань особи, що залучається як спеціаліст, та використання їх в процесі доказування.

Виклад основного матеріалу. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, у тому числі до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [2, ст. 71].

Аналіз відповідних норм КПК України, дозволяє визначити наступні види процесуальної діяльності спеціаліста у кримінальному провадженні:

- надання консультацій,
- надання пояснень,
- надання довідок,
- надання висновків,
- надання безпосередньої технічної допомоги.

При цьому законодавець визначає ряд випадків, закріплених у відповідних нормах КПК України, обов'язкового залучення спеціаліста до кримінального провадження, як то: огляд трупа (ст. 228 КПК України), огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст. 229 КПК України), допит малолітньої або неповнолітньої особи (ст.ст. 226, 227 КПК України), огляд комп'ютерних даних (ч. 1, 2 ст. 237, ч. 4 ст. 99 КПК України) [11], копіювання інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах (ч. 2 ст. 168, ч. 4 ст. 99 КПК України).

На нашу думку, саме такий порядок демонструє цінність фахових знань спеціаліста, який обов'язково залучається до відповідних процесуальних дій, для встановлення фактичних даних та обставин події, що мають значення для кримінального провадження.

Законодавець розглядає спеціаліста як особу, «яка володіє спеціальними знаннями та навичками». На підставі цього можна визначити мету залучення спеціаліста до кримінального провадження: отримання за допомогою фахових знань та навичок спеціаліста таких фактичних даних (доказів), які недоступні для безпосереднього сприйняття, виявлення та вилучення як суб'єкту розслідування, так і іншим учасникам кримінального провадження. Тобто без спеціаліста отримання певних доказів (у випадках обов'язкового залучення спеціаліста) неможливе взагалі, або можливе за умови допомоги

спеціаліста шляхом реалізації його фахових компетентностей (у випадку необов'язкового, але можливого залучення спеціаліста).

На нашу думку, правильне розуміння мети залучення спеціаліста до кримінального провадження – отримання доказів, відіграє визначальну роль при аналізі видів фіксації залучення спеціаліста до кримінального провадження та подальшої процесуальної спроможності їх використання в процесі доказування.

Оскільки, фактичні дані, отримані в результаті залучення спеціаліста до кримінального провадження (як наслідок такого залучення), процесуальний порядок якого визначений КПК України, повинні трансформуватися в докази, а матеріальні відображення таких фактичних даних – тобто матеріалізовані результати залучення спеціаліста – в процесуальні джерела доказів.

Аналіз порядку збирання доказів у кримінальному провадженні із залученням спеціаліста демонструє, що то законодавець виділяє наступні матеріалізовані види фіксації результатів такого залучення, як:

- висновок (під час досудового розслідування кримінальних проступків) – п. 7 ч. 4 ст. 71 КПК України,
- довідка (з питань, що належать до сфери знань спеціаліста, у випадках, передбачених частиною третьою статті 245-1 КПК України) – п. 8 ч. 4 ст. 71 КПК України (причому, в редакції норми, скоріше за все, міститься помилка, і законодавець мав на увазі частину другу 245-1 КПК України) [8, с. 190],
- письмове пояснення – п. 2. ч. 2 ст. 105 КПК України,
- протокол процесуальної дії, до проведення якої залучався спеціаліст – ст. 104 КПК України.

Щодо висновку спеціаліста, то відповідно до ч. 1 ст. 298¹ КПК України висновок спеціаліста є процесуальним джерелом доказів у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки та може бути використаний у кримінальному провадженні щодо злочину на підставі ухвали слідчого судді. Таким чином, не вдаючись до аналізу процесуальної спроможності такого джерела доказів як висновок спеціаліста [10, с. 91-92], можемо констатувати, що фактичні дані, відображені у висновку спеціаліста як матеріалізованому результаті залучення спеціаліста до кримінального провадження, за своєю формальною природою, є доказами.

Щодо письмового пояснення спеціаліста, як матеріалізованого результату залучення спеціаліста до кримінального провадження, то відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії, можуть бути додатками до протоколу. Додаток же до протоколу, в свою чергу, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України, є документом, а документ – процесуальним джерелом доказів (ст. 84 КПК України). Таким чином, фактичні дані, відображені у письмовому поясненні спеціаліста, який брав участь у відповідній процесуальній дії, долученому до протоколу як додаток, є доказами.

Протокол процесуальної дії, до проведення якої залучався спеціаліст, і в якому зафіксовані хід і результати проведення процесуальної дії, в розумінні ст. 99 КПК України, є документом, тобто процесуальним джерелом доказів згідно з положеннями ст. 84 КПК України. Відповідно, фактичні дані, отримані за допомогою спеціаліста, що залучався до проведення процесуальної дії (для надання безпосередньої технічної допомоги або консультації) та зафіксовані у протоколі, є доказами.

Щодо довідки спеціаліста з питань, що належать до сфери його знань, у випадках, передбачених частиною третьою статті 245-1 КПК України (Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису), то виникають логічні питання щодо подальшого використання фактичних даних, що містяться в такій довідці, в процесі доказування.

На відміну від інших матеріалізованих результатів залучення спеціаліста до кримінального провадження, передбачених законодавцем, – письмового пояснення спеціаліста, висновку спеціаліста та протоколу процесуальної дії, – які можуть використовуватися в процесі доказування як процесуальні джерела доказів (документи), фактичні дані, що містяться в довідці спеціаліста, не можуть виступати доказами в кримінальному провадженні.

Передбачивши можливість оформлення результатів залучення спеціаліста до зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису, у виді довідки, законодавець не передбачив подальшого процесуального статусу такої довідки [8, с. 191].

Так, ні в ст. 245-1 КПК України (Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису), ні в ст. 105

КПК України (Додатки до протоколів) не передбачена можливість долучення до протоколу процесуальної дії як додатку довідки спеціаліста. Також довідка спеціаліста не є документом в розумінні ст. 99 КПК України (Документи), тобто не може виступати процесуальним джерелом доказів.

Таким чином, проведений аналіз демонструє, що фактичні дані, зафіксовані у виді довідки спеціаліста з питань, що належать до сфери його знань, у випадках, передбачених частиною третьою статті 245-1 КПК України, не можуть сприйматися як докази.

Враховуючи те, що спеціаліст залучається до кримінального провадження лише в межах процесуальної дії, в проведенні якої він приймає участь (що позбавляє сторони кримінального провадження отримати від нього будь-які показання поза межами цієї процесуальної дії), можна стверджувати про безповоротну втрату певних фактичних даних, отриманих внаслідок залучення спеціаліста до проведення процесуальної дії, передбаченої ст. 245-1 КПК України та відображений у довідці спеціаліста.

За результатами проведеного аналізу підтримуємо висловлену думку [8, с. 192], що, враховуючи встановлений порядок доказування у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 91 КПК України) та логіку законодавця, трансформовану в конструкцію певних норм КПК України, найбільш доцільною та процесуально спроможною формою оформлення результатів залучення спеціаліста до кримінального провадження (окрім фіксації його участі у протоколі процесуальної дії) є отримання письмового пояснення спеціаліста та долучення його до матеріалів провадження як додатку до протоколу відповідної процесуальної дії.

У випадках залучення спеціаліста до процесуальної дії, передбаченої ст. 245-1 КПК України (Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису), категорично наполягаємо на необхідності оформлення результатів такого залучення саме шляхом складання письмового пояснення спеціаліста, а не довідки спеціаліста, як то передбачає законодавець в ст. 71 КПК України, процесуальна неспроможність якої проаналізована нами вище.

Щодо відсутності визначених законодавцем форми, змісту та структури письмового пояснення спеціаліста, то підтримуємо думку про те, що така обставина лише розширює можливості суб'єкта розслідування щодо об'єктивного відображення фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження, та можуть бути пояснені спеціалістом на основі застосування ним відповідних фахових знань та навичок [9, с. 338].

Щодо протоколу процесуальної дії, до проведення якої залучався спеціаліст, як виду фіксації результатів такого залучення, то вважаємо, що сама природа протоколу, який складається від імені суб'єкта розслідування як результат безпосереднього сприйняття ним фактів і обставин, що мають значення для провадження, - не передбачає можливість викладення й тлумачення спеціальних методів пізнання та фахових технологій спеціаліста, що застосовуються в ході його цілеспрямованої пізнавальної діяльності, а передбачає лише можливість відображення самого факту залучення спеціаліста та отриманих результатів у вигляді певних матеріальних об'єктів. Таким чином, поза можливістю об'єктивного пізнання всіх учасників кримінального провадження та використання в процесі доказування залишається великий обсяг фактичних даних (доказів), що мають значення для кримінального провадження.

Такими фактичними даними, що не знаходять свого відображення в протоколі процесуальної дії, є, в тому числі [9, с. 335]:

- закономірності існування певних об'єктів, явищ та процесів об'єктивної дійсності, пов'язаних з подією кримінального правопорушення, які обумовили вибір спеціаліста щодо застосування конкретних методів та технічних засобів;
- умовиводи спеціаліста про механізм події в цілому або окремі її елементи, засновані на його компетентних знаннях;
- результати застосування технічних засобів щодо виявлення матеріальних слідів, їх якість, в тому числі негативні, з поясненням причини;
- стан, властивості та морфологія певних об'єктів матеріального світу, пов'язаних з подією кримінального правопорушення;
- пояснення наявності ситуаційно обумовлених слідів,
- результати експрес-методів, тестів тощо.

Причому, зважаючи на відсутність визначених КПК України обмежень щодо форми та змісту письмового пояснення спеціаліста, вважаємо за можливе відображати в ньому пояснення у вигляді певних фахових висновків спеціалістів про обставини, що мають значення для провадження. Звичайно, що

такі судження у вигляді висновку, викладені у письмовому поясненні спеціаліста, долученому до протоколу відповідної процесуальної дії у встановленому порядку, не можуть підміняти собою висновок експерта за результатами проведення експертизи. Але цілком можуть замінити собою висновок спеціаліста, процесуальна спроможність якого ставиться під сумнів навіть при розслідуванні проступків, в зв'язку з чим використання як доказу висновку спеціаліста залишилося «мертвою» нормою та не знайшло свого застосування в практичній діяльності по розслідуванню кримінальних правопорушень [10, с. 91–93].

Висновки. Проведений аналіз всіх передбачених законодавцем видів фіксації залучення спеціаліста до кримінального провадження з метою збирання доказів дозволяє виділити з-поміж інших письмові пояснення спеціалістів, які приймали участь у проведенні відповідної процесуальної дії (долучені до матеріалів провадження як додатки до протоколу такої дії) як такий вид фіксації, що здатний забезпечити збирання повних та об'єктивних доказів на основі фахових знань особи, що залучається як спеціаліст, та використання їх в процесі доказування.

Список використаних джерел:

1. Антонюк П.Є., Пясковський В.В. Щодо сутності спеціальних знань. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 1 постійнодіючої Міжнародної науково-практичної конференції. Кропивницький. 2021. С. 220–222.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Щербаковський М.Г. Консультативна функція спеціаліста у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ. 2017. Вип. 62. С. 43–51.
4. Щербаковський М.Г. Рецензия заключения судебного эксперта и письменное разъяснение специалиста: сходство и различие. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ. 2020. Вип. 65. С. 52–63. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.05>.
5. Сімакова-Єфремян Е.Б. До питання про введення у кримінальне процесуальне законодавство поняття «висновок спеціаліста». *Теорія і практика судової експертизи та криміналістики. Харків*. 2019. N 20. С. 110–120. DOI <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.07>.
6. Антонюк П.Є. Щодо сутності письмового пояснення спеціаліста у кримінальному провадженні. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. Київ. 2020. С. 47–50. URL: <https://kndise.gov.ua/upload/document/original/5fd09ad02772c.pdf>.
7. Антонюк П. Обов'язкове залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні України: проблемні аспекти. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15 грудня 2021 р.) / за заг. ред. Н.В. Нестор; уклад. О.В. Баулін, О.І. Жеребко, Т.П. Кривак, О.О. Садченко, А.В. Старушкевич, О.В. Юдіна. К.: Видавництво Ліра-К, 2021. С. 41–44.
8. Антонюк П., Козіянчук В. Актуальні питання оформлення результатів залучення спеціаліста до кримінального провадження. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 2 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції. Кропивницький. 2022. С. 189–192.
9. Антонюк П.Є., Пясковський В.В. Письмове пояснення спеціаліста в системі процесуальних джерел доказів на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. *Криміналістика і судова експертиза*: збірник наук. праць. 2021. № 66. С. 332–341. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.33>.
10. Антонюк П.Є., Свобода Є.Ю., Михальчук Т.В. Висновок спеціаліста як джерело доказів у кримінальному провадженні: аналіз процесуальної спроможності. *Криміналістика і судова експертиза*: збірник наук. праць. 2021. № 66. С. 88–95. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.33>.
11. Антонюк П., Кахнич К. Комп'ютерні дані як об'єкт огляду в кримінальному провадженні: проблемні аспекти. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 3 постійнодіючої Міжнародної науково-практичної конференції. Кропивницький. 2022. С. 34–37.

УДК 343.142 : 343.146 : 343.141

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.35>

ПОРЯДОК ВІДІБРАННЯ ЗРАЗКІВ З РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Антощук А.О.,

*т.в.о. завідувача кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

Басюк Л.О.,

*здобувач наукового ступеня доктора
філософії кафедри криміналістики
та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

Антощук А.О., Басюк Л.О. Порядок відібрання зразків з речей і документів для експертизи у кримінальному провадженні: критичний аналіз.

У статті розглядається значення дотримання встановленого Кримінальним процесуальним кодексом України порядку збирання доказів як гарантії їх належності та допустимості, зокрема при проведенні експертизи, коли для цього виникає необхідність в отриманні відповідних зразків.

Аналізується визначений порядок відібрання зразків з речей і документів у кримінальному провадженні на предмет визначеності та однозначності дефініцій, які використовує законодавець, та його відповідності заявленій меті такої слідчої (розшукової) дії як отримання зразків для експертизи. В результаті аналізу робиться висновок про наявний конфлікт кримінальних процесуальних норм, який є наслідком відсутності визначення правового режиму окремих видів зразків для експертизи в кримінальному провадженні з урахуванням їх природи та підміни окремих процесуальних категорій.

Акцитується увага на недосконалоостях встановленого порядку відібрання зразків з речей і документів у кримінальному провадженні та можливих наслідків цього – незворотної втрати доказів.

Зазначається на недоцільності застосування положень встановленого порядку відібрання зразків з таких речей і документів, що перебувають у володінні органів державної влади та місцевого самоврядування, а також отриманні додаткової ухвали суду для проведення обшуку в разі відмови особи, визначеної в ухвалі про тимчасовий доступ до речей і документів, добровільно надати доступ до таких речей і документів для отримання з них зразків.

Визначаються об'єктивні чинники (закладені у конструкцію відповідних процесуальних норм), які негативно впливають на ефективність розслідування кримінальних правопорушень, обумовлені встановленим Кримінальним процесуальним кодексом України порядком відібрання зразків з речей і документів. Зазначається на неприпустимості використання недосконалоості кримінальних процесуальних норм для активної протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Наголошується на нагальній необхідності дієвої уваги законодавця до встановленого порядку відібрання зразків з речей і документів у кримінальному провадженні з метою забезпечення ефективності отримання зразків для експертизи як засобу збирання доказів та розслідування в цілому.

Ключові слова: спеціальні знання, отримання зразків для експертизи, відібрання зразків з речей і документів, допустимість та належність доказів, висновок експерта, проведення експертизи, засіб збирання доказів, кримінальне провадження, розслідування, ефективність розслідування.

Antoshchuk A.O., Basyuk L.O. The procedure for taking samples from things and documents for examination in criminal proceedings: a critical analysis.

The article examines the importance of observing the procedure for collecting evidence established by the Criminal Procedure Code of Ukraine as a guarantee of their propriety and admissibility, in particular when conducting an examination, when for this there is a need to obtain relevant samples.

The determined procedure for taking samples from things and documents in criminal proceedings is analyzed for the certainty and unambiguity of the definitions used by the legislator and its compliance with the stated purpose of such an investigative (search) action as obtaining samples for examination. As a result of the analysis, a conclusion is made about the existing conflict of criminal procedural norms, which is a consequence of the lack of definition of the legal regime of certain types of samples for examination in criminal proceedings, taking into account their nature and the replacement of certain procedural categories.

Attention is focused on the imperfections of the established procedure for taking samples from things and documents in criminal proceedings and the possible consequences of this - the irreversible loss of evidence.

It is noted that it is impractical to apply the provisions of the established procedure for taking samples from such things and documents that are in the possession of state authorities and local self-government bodies, as well as obtaining an additional court order to conduct a search in case of refusal by the person specified in the decision on temporary access to things and documents, voluntarily provide access to such things and documents for obtaining samples from them.

Objective factors (embedded in the construction of relevant procedural norms) are determined, which negatively affect the effectiveness of the investigation of criminal offenses, determined by the procedure for taking samples from things and documents established by the Criminal Procedural Code of Ukraine. It is noted that it is inadmissible to use the imperfection of criminal procedural norms to actively oppose the investigation of criminal offenses.

It is emphasized the urgent need for effective attention of the legislator to the established procedure for taking samples from things and documents in criminal proceedings in order to ensure the effectiveness of obtaining samples for examination as a means of gathering evidence and investigation as a whole.

Key words: specialist knowledge, obtaining samples for examination, taking samples from things and documents, established procedure for obtaining samples, admissibility and propriety of evidence, expert's conclusion, conducting examination, means of collecting evidence, criminal proceedings, investigation, effectiveness of investigation.

Постановка проблеми. Законодавець визначає, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [1, ст. 84]. При цьому процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Основними критеріями, що висуваються для доказів, є їх належність та допустимість.

Належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів [1, ст. 85].

Допустимими докази визнаються, якщо вони отримані у порядку, встановленому КПК України. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилається суд при ухваленні судового рішення [1, ст. 86].

Правом збирання доказів у порядку, передбаченому КПК України, законодавець наділив: сторони кримінального провадження, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження [1, ст. 93].

Таким чином, порушення встановленого порядку збирання доказів, тобто отримання їх не із процесуальних джерел, є підставою для визнання їх недопустимими та неналежними: такими, на які не можна спиратися для оцінки достовірності чи недостовірності інших доказів, зокрема, похідних від них.

Розуміння цього причинно-наслідкового ланцюжка, закладеного у визначений КПК України порядок доказування, на наше переконання, набуває особливого значення, коли мова йде про отримання зразків для експертизи. Оскільки порушення встановленого порядку отримання зразків тягне за собою недопустимість висновку експерта, наданого по результатах дослідження експертом таких об'єктів [2, 34-35].

В аспекті зазначеного, підтримуємо думку Антонюк П.Є. та Щербанюка Д.В., що з огляду на встановлені вимоги щодо збирання доказів особливо важливе значення має чіткість та однозначність кримінальних процесуальних норм, визначеність дефініцій, які використовуються, та логічність встанов-

леного процесуального порядку, що, в сукупності, має забезпечити допустимість отриманого доказу для використання в процесі доказування [3, с. 61].

В той же час, встановлений КПК України порядок отримання зразків для експертизи, на нашу думку, є таким, що не лише не охоплює всієї природи зразків, необхідність в яких виникає при розслідуванні кримінальних правопорушень [4, с. 210], та створює передумови для порушення прав учасників кримінального провадження [5, с. 282-283], - але й закладає підстави для втрати доказів. Зокрема, аналіз порядку відібрання зразків з речей і документів, встановленого КПК України [1, ст. 245], дає підстави стверджувати, що кожного разу, коли виникає необхідність отримання таких зразків, сторони кримінального провадження піддаються об'єктивному ризику незворотної втрати доказів, що в цілому негативно впливає на ефективність процесу розслідування.

Стан опрацювання цієї проблематики. Українські вчені, такі як: О.В. Козак [6], В.І. Галаган [7], О.В. Баулін, Н.С. Карпов, П.Є. Антонюк, А.О. Антошук, Р.В. Куций [5], – неодноразово звертали свою увагу на окремі аспекти порядку отримання зразків для експертизи в кримінальному провадженні. Але здебільшого увага вчених пригорнута на проблему дотримання прав учасників кримінального провадження у зв'язку з існуванням примусового порядку отримання біологічних зразків особи. При цьому, враховуючи природу зразків з речей і документів, недостатня увага, на наш погляд, приділена порядку отримання саме таких зразків для експертизи у кримінальному провадженні та проблемним аспектам, закладеним у встановленому порядку відібрання зразків з речей і документів.

Метою статті є розглянути проблемні аспекти отримання зразків для експертизи з речей і документів як засобу збирання доказів, пов'язані з об'єктивними чинниками, закладеними у встановленому КПК України порядку отримання таких зразків, що впливають на ефективність процесу розслідування.

Виклад основного матеріалу. Встановлення фактичних даних про подію кримінального правопорушення за допомогою спеціальних знань шляхом проведення експертизи є одним із засобів збирання доказів у кримінальному провадженні. А висновок експерта, складений за результатами проведення експертизи, є процесуальним джерелом доказів [1, ст. 84].

У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. При цьому порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів, визначених ст.ст. 160 - 166 КПК України [1, ст. 245], а відібрання біологічних зразків у особи здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПУ України (Освідчування особи).

Таким чином, для дотримання порядку збирання доказів та забезпечення допустимості зібраних доказів, необхідно чітко розуміти природу об'єктів матеріального світу, зразки з яких необхідно отримати.

Відповідно до ст. 99 КПК України документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

На відміну від документу, законодавець не наводить тлумачення такого об'єкту як «речі» в кримінальному провадженні, а лише розкриває поняття «речові докази», під якими слід розуміти матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення [1, ст. 98].

Таким чином, відповідно до ч. 3 ст. 3 КПК України для правильного розуміння терміну «речі» користуємося визначенням, наведеним у ст. 179 Цивільного кодексу України, в якій зазначено, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [9]. При цьому правовий режим речі поширюється й на тварин, за виключенням випадків, встановлених законом [9, ст. 180].

Виходячи з такого розуміння речей як предметів матеріального світу, одяг особи в цілому та окремі елементи одягу, як об'єкти, які не є складовою тіла особи, також виступають речами. Тобто, в разі

необхідності отримання зразків з одягу особи, відповідно до встановленого КПК України порядку, необхідно робити це з дотриманням процесуальної процедури відібрання зразків з речей і документів, тобто згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів.

В той же час, відповідно до положень ст. 241 КПК України (Освідування особи), згідно з якими встановлюється порядок відбирання біологічних зразків особи, передбачає освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на його тілі, *одязі* (виділено автором), в якому він перебуває, слідів кримінального правопорушення та їх *вилучення* (виділено автором).

Результати дослідження демонструють наявний конфлікт правових норм та підміну правового режиму отриманих доказів. Таким чином, зразки з речей (одягу), отриманні в результаті освідування осіб, не можуть виступати допустимими доказами, оскільки для відібрання зразків з речей і документів передбачений інший порядок – відповідно до положення про тимчасовий доступ до речей і документів, регламентованого ст.ст. 160–166 КПК України.

З метою визначення ефективності встановленого порядку відібрання зразків з речей і документів та реального забезпечення заявленої мети – отримання зразків для експертизи, - доцільним вбачається його стислий аналіз.

Так, законодавець визначає, що сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком речей і документів, до яких заборонено доступ, зазначених у статті 161 КПК України (для таких речей і документів встановлений окремий порядок). Слідчий має право звернутися із зазначеним клопотанням за погодженням з прокурором [1, ст. 160].

Згідно визначеного порядку після отримання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя, суд здійснює судовий виклик особи, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, за винятком випадку, якщо сторона кримінального провадження, яка звернулася з клопотанням, доведе наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів. В такому разі клопотання може бути розглянуто слідчим суддею, судом без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться [1, ст. 163].

У повістці про судовий виклик, що слідчий суддя, суд надсилає особі, у володінні якої знаходяться речі і документи, зазначається про обов'язок збереження речей і документів у тому вигляді, який вони мають на момент отримання судового виклику.

Слідчий суддя, суд розглядає клопотання за участю сторони кримінального провадження, яка подала клопотання, та особи, у володінні якої знаходяться речі і документи, крім випадків, зазначених вище. Неприбуття за судовим викликом особи, у володінні якої знаходяться речі і документи, без поважних причин або неповідомлення нею про причини неприбуття не є перешкодою для розгляду клопотання.

За результатами розгляду клопотання слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів, в якій може дати розпорядження про надання можливості вилучення речей і документів, якщо сторона кримінального провадження доведе наявність достатніх підстав вважати, що без такого вилучення існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, або таке вилучення необхідне для досягнення мети отримання доступу до речей і документів [1, ст. 163].

Особа, яка зазначена в ухвалі слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів як володілець речей або документів, зобов'язана надати тимчасовий доступ до зазначених в ухвалі речей і документів особі, зазначеній у відповідній ухвалі слідчого судді, суду [1, ст. 165].

У разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, якій надано право на доступ до речей і документів на підставі ухвали, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку згідно з положеннями КПК України з метою відшукування та вилучення зазначених речей і документів [1, ст. 165].

На нашу думку, обов'язок сторони кримінального провадження, що звернулася з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів з метою отримання зразків для експертизи, доводити існування реальної загрози зміни або знищення речей чи документів для розгляду клопотання без участі особи, у володінні якої знаходяться речі і документи, а також для видання розпорядження слідчого судді, суду про надання можливості вилучення речей і документів, за відсутності чітких меж реальної такої загрози, - створює умови для прийняття відповідного рішення за внутрішнім переконанням відповідного слідчого судді, суду [1, ст. 94]. Тобто, немає гарантій, що речі і документи, зразки з яких

необхідно отримати для експертизи, будуть збережені після того, як особа, у володінні якої вони перебувають, дізнається про такий намір відповідної сторони кримінального провадження (у випадку, якщо слідчий суддя, суд оцінить наведені доводи щодо реальності загрози знищення таких об'єктів недостатніми).

Також, на наш погляд, об'єктивною загрозою щодо збереження необхідних речей і документів, зразки з яких планується отримати для експертизи, є наявність розриву у часі між судовим засіданням по розгляду клопотання про надання тимчасового доступу до речей і документів, та фізичним доступом до таких об'єктів з метою відібрання зразків з них.

До того ж особа, у володінні якої знаходяться речі і документи, зразки з яких необхідно отримати, не завжди є учасником відповідного кримінального провадження, а тому не має кримінальних процесуальних прав, обов'язків і повноважень, здатних зобов'язати її до певного виду поведінки, в тому числі щодо належного збереження речей і документів, визначених в ухвалі слідчого судді, суду.

Також, на наш погляд, з огляду на встановлений порядок, виглядає нелогічним вимога законодавця щодо отримання додаткової ухвали суду на проведення обшуку у разі відмови добровільного надання особою, у користуванні якої знаходяться речі і документи, визначені в ухвалі, таких речей і документів. Окрім того, що така вимога, на нашу думку, спотворює природу тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження та ухвали суду як відповідного механізму забезпечення законності в кримінальному провадженні, до того ж закладає реальну об'єктивну загрозу незворотної втрати доказів. Не викликає сумніву наївність очікувань від особи, яка відмовилася добровільно надати доступ до речей і документів, визначених в ухвалі слідчого судді, суду (копія якої їй обов'язково надається), сумлінного збереження таких об'єктів до моменту проведення обшуку по ухвалі суду.

Встановлений порядок вбачається не доцільним і у випадку, якщо речі і документи, зразки з яких планується отримати, перебувають у володінні підприємств, установ, організацій державної форми власності чи органів державної влади та місцевого самоврядування. Наприклад, згідно встановленого порядку, щоб отримати дактилокарту особи, яка перебуває на криміналістичному обліку Експертної служби МВС України, для проведення дактилоскопічної експертизи, необхідно дотриматися передбаченого ст. 245 КПК України порядку отримання зразків з речей і документів - згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів [1, ст.ст. 160–166].

А в разі недотримання такої процедури, отриманні зразки не можна вважати допустимими, а відповідно, й висновок експерта – належним доказом.

Також слушною, на наш погляд, є критика Антонюк П.Є. та Улещенко О.О. щодо відсутності визначених КПК України часових термінів для розгляду слідчим суддею, судом клопотання сторони кримінального провадження про тимчасовий доступ до речей і документів, що не лише не відповідає загальним засадам кримінального провадження щодо розумності строків, але й унеможливує організаційну діяльність суб'єкта розслідування по плануванню та здійсненню розслідування та виступає об'єктивним чинником, який негативно впливає на ефективність процесу розслідування в цілому [9, с. 110–111].

Висновки. З огляду на встановлений порядок відібрання зразків з речей і документів у кримінальному провадженні створюються об'єктивні передумови для: отримання неналежних та недопустимих доказів сторонами кримінального провадження; незворотної втрати доказів; неможливості належного організаційно-тактичного забезпечення процесу доказування.

Вказані чинники не забезпечують мети отримання зразків для експертизи як засобу збирання доказів, спотворюючи сутність цієї слідчої (розшукової) дії, та негативно впливають на ефективність розслідування кримінальних правопорушень в цілому.

З метою недопущення використання недосконалості кримінальних процесуальних норм для активної протидії розслідуванню, визначений Кримінальним процесуальним кодексом України порядок відібрання зразків з речей і документів в кримінальному провадженні потребує додаткової уваги законодавця.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

2. Антонюк П.Є. Організаційно-тактичні аспекти примусового відбирання біологічних зразків у особи в кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2017. Вип. 1. С. 34–39. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/16331/1/Visnik_1-27-2017.pdf.
3. Антонюк П.Є., Щербанюк Д.В. Процесуальна регламентація слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із тілом неживої людини. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.) / заг.ред. В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2021. С. 60–63.
4. Басюк Л.О. Отримання зразків з тіла неживої людини (трупа) для експертизи у кримінальному провадженні: проблемні аспекти. *Право і суспільство*. 2022. Вип. 3. С. 208–213. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2022/3_2022/32.pdf.
5. Антонюк П.Є., Антошук А.О., Куций Р.В. Тактика отримання зразків в кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2021. Вип. 5. С. 281–289. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/5_2021/41.pdf.
6. Козак О.В. Одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2011. 207 с.
7. Галаган В.І., Козак О.В. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України: монографія. 2-ге вид., переробл. та допов. Краматорськ : ТОВ «Каштан». 2015. 224 с.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40–44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
9. Антонюк П.Є., Улещенко О.О. Об'єктивні чинники, що впливають на ефективність процесу розслідування кримінальних правопорушень (на прикладі тимчасового доступу до речей і документів). *Проблеми досудового розслідування в сучасних умовах: правові та організаційні аспекти*: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 2021. 108–111.

УДК 343.98.068

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.36>

ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАХИСНИКА ЧИ ПРЕДСТАВНИКА ОСОБИ

Антошук А.О.,

*т.в.о. завідувача кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

Русанівська Д.Д.,

*здобувач наукового ступеня доктора
філософії кафедри криміналістики
та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

Антошук А.О., Русанівська Д.Д. Початок досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо втручання в діяльність захисника чи представника особи.

У статті розглядається значення дотримання встановленого кримінальним процесуальним кодексом України початку досудового розслідування загалом та у кримінальних провадженнях щодо втручання в діяльність захисника чи представника особи, зокрема. Звертається увага на те, що у чинному КПК України відсутня норма щодо процесуальної форми початку досудового розслідування за участю осіб, які користуються додатковими гарантіями незалежності. Акцентується увага на тому, що попри встановлені вимоги КПК України щодо перевірок заяв та повідомлень осіб, на практиці траплялися випадки проведення занадто довгої їх перевірки.

Детально проаналізовано нормативно-правове регулювання початку досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо втручання в діяльність захисника чи представника особи. Акцентовано увагу на тому, що законодавчі гарантії захисту професійної діяльності адвоката знівельовано відсутністю практики ретельного розслідування всіх фактів посягань і реального покарання винних осіб у злочинах, здійснених стосовно адвокатів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю.

Зазначається, що досить частими стали випадки, коли заяви захисників та представників особи про порушення їх прав, які мають ознаки кримінального правопорушення, розглядаються не протягом 24 год., а впродовж десяти днів, а інколи і протягом тридцяти днів в порядку Закону України «Про звернення громадян», попри пряму заборону розгляду таких заяв.

Виявлено підстави у відмові у внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). При розслідуванні втручання в діяльність захисника чи представника особи такими підставами виступають: 1) необхідність у наданні додаткових доказів; 2) відсутність законних підстав для внесення відомостей до ЄРДР.

Вважається, що чинна модель кримінальної процесуальної норми, яка стосується внесення відомостей до ЄРДР досить обмежена для прийняття швидкого та обґрунтованого рішення про початок досудового розслідування.

Ключові слова: початок досудового розслідування, кримінальне провадження, захисник, адвокат, єдиний реєстр досудових розслідувань, докази, розслідування, ефективність розслідування, Європейський суд з прав людини, дізнавач, слідчий.

Antoshchuk A.O., Rusanivska D.D. Initiation of pre-trial investigation in criminal proceedings regarding interference in the activities of a defense attorney or a person's representative.

The article examines the importance of observing the beginning of the pre-trial investigation established by the Criminal Procedure Code of Ukraine in general and in criminal proceedings regarding interference in the activities of a defense attorney or a person's representative, in particular. Attention is drawn to the fact that the current Code of Criminal Procedure of Ukraine does not contain a rule regarding the procedural

form of starting a pre-trial investigation with the participation of persons who enjoy additional guarantees of independence. Attention is drawn to the fact that, despite the established requirements of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the verification of applications and notifications of individuals, in practice there have been cases of their verification taking too long.

The normative and legal regulation of the initiation of pre-trial investigation in criminal proceedings regarding interference in the activities of a defense attorney or a person's representative is analyzed in detail. Attention is focused on the fact that the legal guarantees of the protection of the lawyer's professional activity are negated by the lack of practice of thorough investigation of all facts of encroachment and real punishment of guilty persons in crimes committed against lawyers in connection with their professional activity.

It is noted that cases have become quite frequent when statements by defenders and representatives of a person about the violation of their rights, which have signs of a criminal offense, are considered not within 24 hours, but within ten days, and sometimes even within thirty days in accordance with the Law of Ukraine "On Appeals citizens", despite the direct prohibition of consideration of such applications.

The reasons for the refusal to enter information into the Unified Register of Pretrial Investigations (hereinafter referred to as the Unified Register of Pretrial Investigations) have been identified. During the investigation of interference in the activities of the defender or representative of a person, the following grounds are used: 1) the need to provide additional evidence; 2) lack of legal grounds for entering information into the EDPR.

It is believed that the current model of the criminal procedural norm, which concerns the entry of information into the ERDR, is limited enough to make a quick and well-founded decision on the initiation of a pre-trial investigation.

Key words: initiation of pre-trial investigation, criminal proceedings, defender, lawyer, unified register of pre-trial investigations, evidence, investigation, effectiveness of investigation, European Court of Human Rights, investigator.

Постановка проблеми. Разом із прийняттям у 2012 році Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України) було запроваджено ряд нововведень. Не є виключенням і нововведення, які стосуються початку досудового розслідування, яке зумовлено трансформацією кримінально-процесуальної діяльності загалом. З моменту прийняття КПК України було внесено ряд змін та доповнень до колізійних, а інколи і спірних питань, які виявлялися в ході практичної діяльності правоохоронних органів із застосування вказаного законодавчого документу, які за своєю суттю направлені на оптимізацію процесу розслідування і виконання завдань кримінального судочинства. Саме тому, питання початку досудового розслідування потребує свого розгляду та вдосконалення, а особливо коли йде мова про таку категорію кримінальних правопорушень, які стосуються втручання в діяльність захисника чи представника особи.

Стан опрацювання цієї проблематики. Про актуальність дослідження проблематики початку досудового розслідування та необхідності удосконалення вказаної норми КПК свідчать і чисельні наукові напрацювання провідних вчених-процесуалістів. Так, із початку дії КПК України про це писали Лобойко Л.М., Татаров О.Ю., Фаринник В.І., Аленін Ю.П., Чурікова І.В. В подальшому до цієї проблематики зверталися Погорецький М.А., Удалова Л.Д., Вакулік О.А., Сімінович Д.В.

В підтвердження проблемності початку досудового розслідування втручання в діяльність захисника чи представника особи слугують і результати анкетування дізнавачів, слідчих та працівників оперативних підрозділів Національної поліції України (далі – НП України), які вказали, що на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 397 КК України найчастіше виникають труднощі з: 1) внесенням відомостей до ЄРДР – 56 %; 2) попередньою кваліфікацією вчиненого кримінального проступку – 39,8 %; 3) визначення переліку обставин, що підлягають встановленню – 28,3 %; 4) визначенням першочергових слідчих (розшукових) дій – 25,1 %; 5) планування початкового етапу розслідування – 11,5 %.

Метою статті є розрити правові підстави, виокремити та запропонувати шляхи вирішення окремих проблемних аспектів початку досудового розслідування втручання в діяльність захисника чи представника особи.

Виклад основного матеріалу. Комплексний аналіз положення чинного, із врахуванням останніх змін, КПК України дає змогу зауважити, що в ньому залишилися проблемні аспекти початку досудового розслідування. Так, у ньому відсутнє законодавче унормування процесуальної форми початку досудового розслідування за участю осіб, які користуються додатковими гарантіями незалежності.

Водночас, такі гарантії не є привілеєм, а лише пов'язані зі специфічною професійною діяльністю. Такі гарантії незалежності осіб, зокрема захисників чи представників особи необхідні, перш за все, для мінімізації можливості зовнішнього протизаконного втручання сторонніх осіб у процес виконання ними своїх професійних функцій та обов'язків.

Окрім відсутності унормування процесуальної форми початку досудового розслідування за участю осіб, які користуються додатковими гарантіями незалежності у чинному КПК України відсутні і ряд інших норм. Мова йде про главу, яка б регламентувала стадію порушення кримінального провадження. Як зауважив В.І. Фаринник, новелою та позитивним кроком є позиція законодавця щодо не включення стадії порушення кримінальної справи у положення КПК України. На його переконання, за таких умов громадяни матимуть змогу реалізувати право на захист своїх інтересів одразу після надходження заяви чи повідомлення про злочин. Це також виключить конфлікти між працівниками правоохоронних органів та громадянами, оскільки кожна заява чи повідомлення будуть розглянуті та прийняті по ним рішення. Даний крок усуває найістотнішу бюрократичну перепону в кримінальному провадженні, а також значною мірою заощаджуються дорогий час, людські та матеріальні ресурси [1, с. 179-180].

В підтримку скасування довготривалості перевірок заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення звертається і В.Г. Дрозд, яка зазначила, що варто підтримати законодавця, а також висловлення науковців із приводу позитивності скасування довготривалої дослідчої перевірки, оскільки спроба на етапі, коли ще не прийнято рішення про початок розслідування, беззаперечно встановити факт учинення кримінального правопорушення, тобто виявити всі суб'єктивні й об'єктивні елементи складу злочину, неправомірна. Це не відповідає пізнавальній ситуації, що складається на цьому етапі кримінальної процесуальної діяльності. [2, с. 269].

Попри встановлені вимоги КПК України щодо перевірок заяв та повідомлень осіб, на практиці траплялися випадки проведення занадто довгої їх перевірки. Більше того, це питання вийшло і за межі України. Так, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) визначає необхідність дотримання вимоги щодо швидкості та принципу ефективності досудового розслідування. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Савіцький проти України» від 26 жовтня 2012 року, де Суд виявив низку порушень процесуального та матеріального аспекту на стадії досудового розслідування. Зокрема, Суд зазначає, що з серпня по грудень 1998 року державні органи розглядали скаргу заявника у рамках дослідчої перевірки. Проте в інших справах Суд встановлював, що така слідча процедура не відповідає принципу ефективного засобу юридичного захисту, оскільки слідчий у рамках цієї процедури може вдаватися лише до обмеженої кількості процесуальних дій, а процесуальний статус потерпілого належним чином не визначений. Всебічне розслідування було розпочато лише 30 грудня 1998 року (див. пункт 37), тобто із чотиримісячним запізненням. Така затримка звела нанівець ефективність подальшого провадження [3].

Звичайно, що більшість представників органів досудового розслідування дотримуються вимог КПК України щодо невідкладності, але не пізніше 24 годин внесення відомостей до ЄРДР. Як відмічає суддя Київського районного суду міста Одеси А. Щербіна, «автоматичне» (формальне) внесення негативно впливає на результати роботи правоохоронної системи (в її вузькому розумінні), оскільки кількість кримінальних проваджень частіше ототожнюється з кількістю кримінальних правопорушень, яка через такий підхід зростає (кількісний показник). Окрім цього, органи прокуратури та досудового розслідування повинні проводити певний ряд процесуальних і слідчих дій (зареєструвати кримінальне провадження, повідомити про початок досудового розслідування, визначити слідчого (групу слідчих), визначити прокурора (групу прокурорів), провести першочергові слідчі дії та інше), і все це до того, як буде нарешті зрозуміло, чи мала подія кримінального правопорушення взагалі місце (якісний показник) [4].

Проте, ця норма правоохоронними органами виконується не завжди. Досить частими стали випадки, коли заяви захисників та представників особи про порушення їх прав, які мають ознаки кримінального правопорушення, розглядаються не протягом 24 год., а впродовж десяти днів. Такі заяви не вносять до ЄРДР, а захисники та представники осіб, відповідно, не набувають статусу потерпілого. Досить часто захисники та представники особи оскаржують дії правоохоронних органів щодо відмови у визнанні їх потерпілими. Проте рішення суддів неоднозначні у одному випадку слідчий-суддя, розглянувши подані матеріали задовольняє клопотання особи, але у більшості випадків відмовляє у задоволенні посилаючись на різні підстави. Так, слідчий суддя Личаківського районного суду м. Львова, розглянувши у відкритому судовому засіданні скаргу адвоката ОСОБА_3 на бездіяльність

слідчого Першого слідчого відділу Територіального управління Державного бюро розслідувань, розташованого у м. Львові, ОСОБА_4 щодо нерозгляду клопотання (заяви), поданого 19 серпня 2021 року про визнання потерпілим у кримінальному провадженні № 62021140010000163 від 28.05.2021 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 397 КК України, відмовив у задоволенні [5].

Крім цього, відомі випадки, коли заяви захисників та представників особи про вчинення щодо них діянь, які мають ознаки кримінального проступку, передбаченого ст. 397 КК України, розглядаються протягом тридцяти днів в порядку Закону України «Про звернення громадян», а не за відповідними вимогами КПК України. Хоча, у вказаному законі є пряма заборона розглядати такі заяви. Так, відповідно до ст. 12 вказаного закону, дія цього Закону не поширюється на порядок розгляду заяв і скарг громадян, встановлений кримінальним процесуальним, цивільно-процесуальним, трудовим законодавством, законодавством про захист економічної конкуренції, законами України «Про судову оцінку» і «Про статус суддів» та «Про доступ до судових рішень», Кодексом адміністративного судочинства України, законами України «Про запобігання корупції», «Про виконавче провадження» [6]. Це тягне за собою негативні правові наслідки у вигляді не повідомлення заявника (захисника чи представника особи) у якому порядку відбувається розгляд відповідної. Таким чином, відбувається порушення принципу оперативності (невідкладності) розслідування, а отже, його ефективності. Використання судової процедури оскарження бездіяльності слідчого щодо невнесення заяви про злочин до ЄРДР нерідко допомагає поновити права заявника. Проте вона також потребує певного часу, протягом якого втрачається можливість належного та ретельного збирання доказів [7, с. 58].

Порушення вимог ст. 214 КПК України негативно проявляється на діяльності правоохоронних органів та впливає на поширення негативної думки про них у громадськості. Досить часто у засобах масової інформації або серед захисників можна почути, що правоохоронні органи часто порушують встановлені у КПК України строки внесення відомостей до ЄРДР. Ще більш негативним явищем – є відмова у внесенні відомостей до ЄРДР. Підставами виступають: 1) необхідність у наданні додаткових доказів; 2) відсутність законних підстав для внесення відомостей до ЄРДР. Із вищезазначеного стає зрозумілим, що подібна бездіяльність порушує вимоги положень ст. 214 КПК України, а тому повинна оскаржуватися у суді відповідно до вимог ст. 303 КПК України. Проте, судова практика з вирішення таких скарг неоднозначна, оскільки суди досить часто відмовляють у їх задоволенні (46,4 %).

Так, зі змісту ухвали слідчого судді Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області вбачається, що адвокат ОСОБА_1 звернувся до Старокостянтинівського райсуду з скаргою на бездіяльність посадових осіб Старокостянтинівського ВП ГУ НП Хмельницької області, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви про кримінальне правопорушення, зобов'язати внести такі відомості до ЄРДР. Адвокат ОСОБА_1 просив розпочати за вищевказаною заявою про вчинення злочину досудове розслідування у формі досудового слідства за вчинення дій, які мають ознаки складу злочинів, передбаченого ч. 1 ст. 397 та ч. 1 ст. 398 КК України.

Водночас, слідчий суддя у мотивувальній частині свого рішення вказав, що заява адвоката ОСОБА_1 від 07.03.2018р. не містить обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, як це передбачено вимогами ст. 214 КПК України і відповідно у задоволенні скарги відмовив [8].

Проте, із наведеним рішенням ми не можемо погодитися із наступних міркувань. По-перше, норми ч. 1 та ч. 4 ст. 214 КПК України необхідно тлумачити і сприймати у взаємозв'язку. Без прийняття та реєстрації заяви чи повідомлення не можливо внести відомості до ЄРДР. По-друге, якщо заява чи повідомлення захисника чи представника особи стосувалася вчинення кримінального правопорушення, то слідчий чи дізнавач мав її прийняти та належним чином внести відомості до ЄРДР. По-третє, не відповідає вимогам закону положення викладені у рішенні слідчого судді, що не знайшли свого відображення документи, які підтверджують правомірність діяльності захисника чи представника особи по наданню ним правової допомоги. Адже чинним КПК України не передбачається дослідча перевірка, а всі обставини, викладені в заяві чи повідомленні можуть перевірятися лише під час досудового розслідування. Не безпідставно в ч. 3, ст. 214 КПК України передбачено, що здійснення досудового розслідування, крім випадків, передбачених цією частиною, до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. У невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути проведений огляд місця події (відомості вносяться невідкладно після завершення огляду). Для

з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути: 1) відібрано пояснення; 2) проведено медичне освідчування; 3) отримано висновок спеціаліста і знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; 4) вилучено знаряддя і засоби вчинення кримінального проступку, речі і документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей [9].

Виходячи із вищевикладеного слід наголосити, що дійсно неприпустимою є практика, коли уповноважені службові особи правоохоронних органів відмовляють в прийнятті заяви чи повідомлення посилаючись на відсутність якихось обставин або їх недостатність. Про це вказує і пряма норма, а саме ч. 4 ст. 214 КПК України, відповідно до якої слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення. Відмова у прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається [9]. Аналогічна вимога закріплена і в Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, затвердженої Наказом МВС України від 08.02.2019 № 100. Так, у пункті 1 розділу 2 цього Порядку зазначено, що прийняття заяв (повідомлень) незалежно від місця і часу їх учинення, повноти отриманих даних, особи заявника здійснює цілодобово, безперервно та невідкладно орган (підрозділ) поліції, до якого надійшла така інформація [10]. На виконання цього слід брати до уваги і п. 2 ч. 1 розділу 2 Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Офісу Генерального прокурора (далі – ОГП) від 30.06.2020 р. № 298, де вказано, що відомості про кримінальне правопорушення, викладені у заяві, повідомленні чи виявлені з іншого джерела, повинні відповідати вимогам пункту 4 частини п'ятої статті 214 КПК України, зокрема мати короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [11]. Вказані вище положення законів та нормативно-правових актів спрямовані в першу чергу на захист прав осіб при поданні заяв або повідомлень до правоохоронних органів про вчинення кримінальних правопорушень.

Однак законодавчі гарантії захисту професійної діяльності адвоката знівельовано відсутністю практики ретельного розслідування всіх фактів посягань і реального покарання винних осіб у злочинах, здійснених стосовно адвокатів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю. Через створення перешкод у професійній діяльності порушується конституційне право людини на правову допомогу, яке є ключовим при реалізації права на справедливий суд. Без забезпечення права на захист не існує жодна правова держава, обов'язком якої є реалізація права кожного на правову допомогу та гарантування реального, а не теоретичного притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні конституційних гарантій. Перешкоджання адвокатській діяльності веде до втрати довіри до системи правосуддя в державі Україна, а свідоме порушення її гарантій представниками органів державної влади ставить під сумнів ефективність проведення реформи правоохоронної системи та свідчить про невідповідність високим європейським правовим стандартам, до яких прагне Україна. Разом з тим у випадках, коли протиправні дії стосовно адвокатів скоєно іншими особами, правоохоронними органами не здійснюється належних слідчих дій у межах кримінального провадження за цими фактами, що зі свого боку гарантує уникнення винними відповідальності, встановленої законом [12].

Висновки. Враховуючи практичну діяльність правоохоронних органів, слід зазначити, що складність прийняття дізнавачем, слідчим, прокурором рішення про початок досудового розслідування про кримінальні правопорушення, вчинені відносно адвокатів, обумовлена особливим правовим режимом їх діяльності. Враховуючи той факт, що, більшість (98,8%) випадків розпочинається розслідування на підставі заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, яке надходить від захисника чи представника особи, то у дізнавача, слідчого, прокурора відсутня реальна можливість перевірити всі обставини вчиненого кримінального правопорушення та доцільності внесення відомостей до ЄРДР. Саме тому, внесення відомостей до ЄРДР відбувається виходячи з обставин, викладених у заяві чи повідомленні із яких має бути виокремлено відповідний склад кримінального правопорушення. Безпосередньо, на початковому етапі дізнавачу, слідчому, прокурору майже не відомі фактичні обставини, що стосуються події кримінального правопорушення, особи, яка його вчинила, мотиву, обставини, в яких його вчинено, тощо. Саме тому, чинна модель кримінальної процесуальної норми, яка стосується внесення відомостей до ЄРДР досить обмежена для прийняття швидкого та обґрунтованого рішення про початок досудового розслідування. Тому, вбачаємо за необхідне внести зміни до пер-

шого речення ч. 1 ст. 214 КПК України та викласти її в такій редакції: «*І.Слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 48 годин після отримання від особи заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення.....*».

Список використаних джерел:

1. Фаринник В.І. Початок досудового розслідування та особливості кримінального переслідування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 178–195.
2. Дрозд В.Г. Окремі питання регламентації початку досудового розслідування в умовах проведення правової реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 268–272.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Савіцький проти України» від 26.10.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_878#Text.
4. Щербіна А. Внесення відомостей до ЄРДР (частина 1 ст. 214 КПК): глибина занурення. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/251640-vnesennya-vidomostey-do-yerdr-chastina-1-st214-kpk-glibina-zanurennya>.
5. Ухвала Личаківського районного суду м. Львова від 27.08.2021 року. Справа № 463/9528/21. Провадження № 1-кц/463/5389/21 *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99205551>.
6. Закон України «Про звернення громадян» № 393/96-ВР від 02.10.1996 *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 47, ст. 256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text>.
7. Протидія перешкоджання законній професійній діяльності журналістів в Україні: / заг. ред. С.С. Чернявський, Л.В. Опришко, А.В. Титко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 128 с.
8. Ухвала Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 06.04.2018 року. Справа № 683/773/18. Провадження 1-кц/683/299/2018 *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/683/773/18>.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
10. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: *Наказ Міністерства внутрішніх справ України* від 08.02.2019 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text>.
11. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. *Наказ Офісу Генерального Прокурора* № 298 від 30.06.2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>.
12. Звіт про порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні за 2013-2018 роки. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: [https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/UNBA_Zahyst_Adv_2018_UKR_WEB\(1\).pdf](https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/UNBA_Zahyst_Adv_2018_UKR_WEB(1).pdf).

УДК: 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.37>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ У ПРОЦЕСІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

Беспалько І.Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
асистент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна*

Беспалько І.Л. Особливості застосування тимчасового доступу до речей і документів у процесі кримінального процесуального доказування.

Відповідно до ч. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПК) сторона обвинувачення як суб'єкт доказування у судовому розслідуванні отримує докази шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК України. До інших процесуальних дій, які можуть бути способами отримання доказової інформації, належать: заявлення клопотань, скарг, заяв, відводів, а також окремі заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема, тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове вилучення майна, арешт майна. В даній статті хотілося б докладніше розглянути окремі особливості такої процесуальної дії, як тимчасовий доступ до речей і документів, передбачений главою 15 КПК. Системний аналіз положень цієї глави, інших норм чинного КПК, а також практики їх застосування, дають підстави зробити висновок, що є недосконалість законодавчого регулювання з питання застосування тимчасового доступу до речей і документів у процесі кримінального процесуального доказування.

В публікації на підставі аналізу особливостей нормативної регламентації застосування тимчасового доступу до речей і документів висловлені зауваження до низки норм КПК, які закріплюють особливості застосування даного заходу забезпечення кримінального провадження у процесі кримінального процесуального доказування під час досудового розслідування та запропоновані підходи до усунення їх недоліків. Дане питання по різному оцінюється як практиками, так і науковцями та активно застосовується під час кримінального провадження, що підтверджується даними судової статистики. Розглянуті теоретичні та практичні аспекти даної проблематики. В статті стверджується, що незважаючи на поширеність використання даного інституту, наявна значна кількість непорозумінь та суперечностей між теорією та практикою. В роботі висловлені критичні зауваження стосовно порядку нормативної регламентації та використання тимчасового доступу до речей і документів у процесі кримінального процесуального доказування. Матеріали статті представляють як теоретичну, так і практичну цінність. Вони можуть бути використані для подальшого наукового дослідження особливостей застосування заходів забезпечення кримінального провадження у процесі кримінального процесуального доказування, а також для належного розуміння та здійснення правозастосовної кримінальної процесуальної діяльності.

Ключові слова: заходи забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей і документів, кримінальне процесуальне доказування, виїмка, слідчі (розшукові) дії, витребування та отримання речей і документів.

Bespalko I.L. Features of the application of temporary access to things and documents in the process of criminal procedural evidence.

In accordance with Part 2 of Art. 93 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Criminal Procedure Code), the prosecution, as a subject of evidence in a judicial investigation,

obtains evidence through conducting investigative (detective) actions and covert investigative (detective) actions, requesting and receiving things, documents, information, experts' conclusions, audit conclusions and inspection reports from public authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations, officials and individuals, as well as carrying out other procedural actions provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine. Other procedural actions that can be ways of obtaining evidentiary information include: filing motions, complaints, statements, objections, as well as separate measures to ensure criminal proceedings, in particular, temporary access to things and documents, temporary seizure of property, seizure of property. In this article, I would like to consider in more detail the specific features of such a procedural action as temporary access to things and documents, provided for in Chapter 15 of the Criminal Procedure Code. A system analysis of the provisions of the given chapter, other norms of the current the Criminal Procedure Code, as well as the application thereof, suggest a conclusion that there is an imperfection in the legislative regulation on the issue of applying temporary access to things and documents in the process of criminal procedural evidence.

The publication comments on a number of norms of the Criminal Procedure Code which establish the specifics of the application of the given measure of ensuring criminal proceedings in the process of criminal procedural evidence during the pre-trial investigation, and proposes approaches to eliminating their shortcomings, based on the analysis of the specifics of the normative regulation of temporary access to things and documents. This issue is evaluated differently by both practitioners and scientists and is actively used during criminal proceedings, which is confirmed by court statistics. Theoretical and practical aspects of the given issue are considered. The article claims that despite the widespread use of the given institute, there is a significant amount of misunderstandings and contradictions between theory and practice. The paper contains critical remarks regarding the procedure of normative regulation and the use of temporary access to things and documents in the process of criminal procedural evidence. The materials of the article are both of theoretical and practical value. They can be used for further scientific research on the specifics of the application of measures to ensure criminal proceedings in the process of criminal procedural evidence, as well as for the proper understanding and implementation of law-enforcement criminal procedural activities.

Key words: measures to ensure criminal proceedings, temporary access to things and documents, criminal procedural evidence, seizure, investigative (detective) actions, requesting and receiving things and documents.

Постановка проблеми. Запровадження інституту тимчасового доступу до речей і документів, перш за все, спрямоване на розширення змагальності в кримінальному провадженні, надання його сторонам рівних можливостей щодо збирання доказів шляхом тимчасового доступу до речей і документів, які в подальшому можуть бути визнані доказами. Тимчасовий доступ до речей і документів як засіб кримінального процесуального доказування відіграє важливу роль у діяльності з отримання доказів у кримінальному провадженні. Дослідження вказаного інституту, як і будь-якого іншого явища, насамперед потребує з'ясування його сутності та змісту, що обумовлює необхідність здійснення історичного екскурсу, встановлення етапів розвитку предмета наукового дослідження. Інститут тимчасового доступу до речей і документів як засіб кримінального процесуального доказування було запроваджено з прийняттям КПК 2012 року, проте він має свої історичні передумови становлення та розвитку, що залежали від розвитку суспільства, політичної та правової систем. За своєю сутністю тимчасовий доступ є насамперед заходом забезпечення, який відповідно до ч. 1 ст. 131 КПК застосовується з метою досягнення дієвості кримінального провадження (під дієвістю, на наш погляд, потрібно розуміти здатність виконати завдання провадження; забезпечення його ефективності). Однак існує немало законодавчих колізій, так практичних проблем, які потребують негайного вирішення.

Стан опрацювання. Дослідження можливості використання результатів тимчасового доступу до речей і документів у кримінальному процесуальному доказуванні неодноразово ставало предметом наукових пошуків Ю.П. Аленіна, І.В. Гловюк, В.О. Гринюка, І.Ю. Кайла, О.В. Капліної, М.П. Климчука, Л.М. Лобойка, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, О.С. Старенького, О.Ю. Татарова, Л.Д. Удалової, В.І. Фаринника, М.С. Цуцкірідзе, С.С. Чернявського, А.В. Чуб, О.Г. Шило, О.Г. Яновської та інших фахівців, однак на сьогодні проблемні питання отримання доказів шляхом здійснення тимчасового доступу до речей і документів у досудовому розслідуванні залишаються одним із найбільш проблематичних у правозастосовчій діяльності.

Метою статті є потреба визначитися з особливостями застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження як тимчасовий доступ до речей і документів у процесі кримінального процесуального доказування, дослідження їх сутності як способів збирання та перевірки доказів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 159 КПК тимчасовий доступ до речей і документів – це захід забезпечення кримінального провадження, сутність якого полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку). Тимчасовий доступ до електронних інформаційних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку здійснюється шляхом зняття копії інформації, що міститься в таких електронних інформаційних системах або їх частинах, мобільних терміналах систем зв'язку, без їх вилучення». Тому тимчасовий доступ до речей і документів є не просто заходом забезпечення кримінального провадження, а й процесуальною дією, що дозволяє отримувати докази у кримінальному процесі. Це означає, що досліджуваний інститут є невід'ємним елементом діяльності з доказування у кримінальному провадженні.

Фактичними підставами для застосування тимчасового доступу до речей і документів є можливість використання як доказів відомостей, що містяться в речах і документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається з'ясувати за допомогою цих речей і документів, у випадку подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю. Положення ст. 160 КПК передбачають, що сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком зазначених у ст. 161 КПК. Слідчий має право звернутися із зазначеним клопотанням за погодженням з прокурором. У такому клопотанні сторони кримінального провадження повинні навести, крім іншого: 5) значення речей і документів для встановлення обставин у кримінальному провадженні; 6) можливість використання як доказів відомостей, що містяться в речах і документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів, у випадку подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю.

Слід звернути увагу на те, що до набрання чинності новим КПК у випадках, коли слідчий мав точні дані, що предмети чи документи, які мали значення для справи, перебувають у певної особи чи в певному місці, відповідно до ст. 178 КПК 1960 р. за постановою слідчого проводилася їх виїмка. У чинній редакції КПК України такої слідчої дії, як виїмка, уже немає. Деяка її схожість спостерігається з таким заходом забезпечення кримінального провадження, як тимчасовий доступ до речей і документів із такими особливостями:

- ініціювати й проводити тимчасовий доступ до речей і документів (на відміну від колишньої виїмки) має право не лише сторона обвинувачення, а й сторона захисту;

- якщо кінцевою метою виїмки за КПК 1960 р. було вилучення предметів і документів, які мають значення для встановлення істини, то для тимчасового доступу до речей і документів кінцева мета може полягати лише в ознайомленні з речами й документами, виготовленні копій документів. Крім того, якщо сторона кримінального провадження порушує питання про необхідність вилучення речей та оригіналів або копій документів, вона повинна обґрунтувати таку необхідність відповідно до п. 7 ч. 2 ст. 160 КПК України;

- до основних ознак виїмки належала можливість як добровільного, так і примусового проведення вилучення предметів чи документів, а отже, виїмка могла відразу переходити в обшук. На відміну від цього, наразі, проведення обшуку в процесі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів можливе лише в разі постановлення слідчим суддею, судом відповідної ухвали;

- ефективність виїмки визначалась насамперед її раптовістю, що не характерне в більшості випадків для тимчасового доступу до речей і документів. Зокрема, розгляд клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється за участі особи, у володінні якої знаходяться такі речі й документи, за винятком випадку, якщо сторона кримінального провадження, яка звернулася з клопотанням, доведе наявність достатніх підстав уважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів (ч.ч. 1, 2, ст. 163 КПК).

- у разі розгляду клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів за участі особи, у володінні якої знаходяться такі речі й документи, зазначена особа, отримавши такий виклик, буде заздалегідь обізнана про те, що в неї може виникнути обов'язок надати доступ до певних речей і документів, і вона може вжити певних заходів, що унеможливлять ознайомлення з ними (сховати, знищити тощо).

У разі розгляду клопотання за відсутності особи, у володінні якої знаходяться такі речі й документи, не виключена можливість відмови такої особи від надання речей і документів та їх знищення, поки буде вирішуватися питання про надання дозволу на проведення обшуку.

Таким чином, тимчасовий доступ до речей і документів не є аналогом колишньої слідчої дії – виїмки ані за процесуальним значенням, ані за процесуальним порядком здійснення.

Слід зауважити, що позиція більшості науковців зводиться до того, що тимчасовий доступ до речей і документів за своєю сутністю та спрямованістю наближений до *слідчих (розшукових) дій* і має на меті отримання (збирання) або перевірку вже отриманих доказів.

Зокрема, В.І. Фаринник зазначає, що саме на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у більшості випадків і спрямоване проведення тимчасового доступу, у зв'язку із чим його віднесення до заходів забезпечення кримінального провадження (а не до слідчих дій) є досить дискусійним питанням [4, с. 220]. Н.П. Кушнір, навпаки, пропонує здійснювати відмежування заходів забезпечення кримінального провадження від слідчих дій, виходячи із сутності процесуальної дії, яка зумовлюється тією метою, що є пріоритетною під час її реалізації. Так, метою перших є забезпечення виконання сторонами й учасниками кримінального провадження обов'язків, покладених на них. Пріоритетною метою слідчих дій є отримання (збирання) або перевірка вже отриманих доказів [1, с. 80]. А.В. Чуб слушно зазначав, що тимчасовий доступ до речей і документів – це процесуальна дія, що забезпечує безпосереднє отримання доказової інформації сторонами кримінального провадження шляхом витребування та вилучення в установленому законом порядку від юридичних та фізичних осіб речей і документів, які мають значення в кримінальному провадженні [5, с. 42].

На нашу думку, тимчасовий доступ до речей і документів слід розглядати як засіб формування інформаційно-довказової бази без необхідності для цього закріплення його в системі слідчих (розшукових) дій. Варто відзначити, що з позиції Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, викладеної у п. 2.5 «Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження» від 7 лютого 2014 року, застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження органами досудового розслідування намагаються досягти мети, яка сама таким заходам не властива. Зокрема, це стосується випадків, коли у клопотанні порушується питання про тимчасовий доступ до речей і документів з метою збирання доказів. Клопотання слідчих в окремих випадках ґрунтуються на необхідності правомірного доступу та вилучення речей, які можуть бути речовими доказами. Проте поза увагою слідчого, процедура, слідчого судді залишається та обставина, що збирання доказів, у тому числі і речових, відбувається через інститут слідчих дій (зокрема, вилучення в ході огляду, проведення обшуку). У таких випадках неправильне розуміння органами досудового розслідування, слідчими суддями положень кримінального процесуального закону фактично зумовлює підміну слідчих дій заходом забезпечення кримінального провадження [3]. Крім того, цей захід забезпечення кримінального провадження має чимало спільних рис з такою дією, як *витребування та отримання речей і документів* (чч. 2, 3 ст. 93 КПК), адже обидва є способами не примусового збирання та перевірки доказів, застосовуються, коли відомо, у кого чи де знаходяться такі речі і документи. Водночас процесуальна форма витребування та отримання речей і документів не містить детальної правової регламентації його здійснення та відбувається за постановою дізнавача, слідчого, детектива НАБУ, прокурора або за запитом захисника. Непередбачений і будь-який вид юридичної відповідальності за невиконання вимоги про видачу речей і документів. Тому важливо провести розмежування між цими способами збирання доказів. Ґрунтуючись на положенні п. 18 інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів особи під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження» від 5 квітня 2013 року, можна стверджувати, що витребування та отримання речей і документів застосовують коли: 1) достовірно відомо, у кого чи де зберігається предмет чи документ; 2) запитувані об'єкти не містять охоронювану законом таємницю; 3) є підстави вважати, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові та фізичні особи нададуть такі речі чи документи добровільно; 4) відсутня загроза того, що документ або предмет будуть знищені чи сфальсифіковані в період між вимогою та їх наданням [2]. Однією з умов отримання доказів, які відповідають ознаці допустимості, є здійснення тимчасового доступу до речей і документів *належним суб'єктом*. Ч. 1 ст. 41 КПК дійсно надають можливість оперативним підрозділам користуватися процесуальним статусом слідчого

під час виконання доручень слідчого чи прокурора, але з обмеженими повноваженнями, оскільки оперативні підрозділи реалізують свої повноваження в межах наданих їм доручень. При цьому відповідні доручення можуть надаватися лише на проведення СРД та НСРД. Провадження інших процесуальних дій оперативними підрозділами, у тому числі й застосування тимчасового доступу до речей і документів, на підставі доручення слідчого чи прокурора чинним КПК не передбачено. У зв'язку з цим, застосування оперативними підрозділами тимчасового доступу до речей і документів на підставі доручення слідчого, прокурора призводить до неможливості визнання результатів такої дії доказами у кримінальному провадженні, оскільки вони не відповідають вимозі допустимості – отримані неналежним суб'єктом. В.І. Фаринник зазначає, під час надання доручення на проведення тимчасового доступу до речей і документів оперативному працівнику слідчий не враховує той факт, що тимчасовий доступ до речей та документів є процесуальною дією, а не слідчою дією, отже, не підпадає під визначення, вказане у п. 3 ч. 1 ст. 40 та ст. 41 КПК [4, с. 108].

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо цілком слушною практику тих слідчих суддів, які відмовляють у задоволенні клопотань слідчих, прокурорів про тимчасовий доступ до речей і документів, із тих підстав, що суб'єктом здійснення тимчасового доступу до речей і документів у відповідних клопотаннях вказуються співробітники оперативних підрозділів. В обґрунтування таких рішень слідчі судді посилаються на положення ст. 41 КПК України, яка не передбачає законодавчої можливості надання слідчими, прокурорами доручень співробітникам оперативних підрозділів на проведення інших процесуальних дій.

Однак для забезпечення ефективності та своєчасності отримання доказів, які б відповідали ознаці допустимості, вважаємо, що необхідно розширити повноваження слідчих, прокурорів як суб'єктів кримінального процесуального доказування, виклавши положення ст. 41 КПК у такій редакції: «Оперативні підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів Державної прикордонної служби України здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, а також інші процесуальні дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора, а підрозділ детективів, оперативно-технічний підрозділ та підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України – за письмовим дорученням детектива або прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури». Крім того, на противагу сторонам обвинувачення та захисту, потерпілий не згаданий серед суб'єктів права звернення до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів. Таке правове положення, на нашу думку, суперечить положенням ч. 3 ст. 93 КПК, ставить потерпілого у нерівне становище з представниками сторони захисту в контексті способів збирання та перевірки доказів. Адже тимчасовий доступ до речей і документів належить до інших процесуальних дій, до яких може вдаватися сторона захисту з метою збирання та перевірки доказів. Це значно ускладнює реалізацію потерпілим та його представником завдань з відстоювання своїх інтересів у кримінальному провадженні. Тому це чергова колізія у регламентації прав потерпілого, адже ч. 3 ст. 93 КПК закріплює за потерпілим можливість ініціювання проведення інших процесуальних дій, до яких належить і такий захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на одержання та перевірку доказової інформації, як тимчасовий доступ до речей і документів. Однак він, не будучи слідчою (розшуковою) дією, призначений для використання у кримінальному процесуальному доказуванні усіма його суб'єктами, до яких безперечно належить і потерпілий.

Висновки. На підставі всього вищезазначеного, можемо зробити *висновок*, що тимчасовому доступу до речей і документів відводиться важлива роль у формуванні інформаційно-доказової бази. Не випадково вказаний інститут відразу почав широко застосовуватись на практиці. Під час використання даного інституту передбачається можливість доступу до об'єктів, що містять відомості про факти й обставини, і здійснюється закріплення таких відомостей з одночасним наданням їм процесуальної форми засобів доказування.

Список використаних джерел:

1. Кушнір Н.П. Тимчасовий доступ до речей і документів: дискусійні питання правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Випуск 28. Том 3. С. 79–82.

2. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження. *Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ* від 05.04.2013 р. № 223-559/0/4-13 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13#Text>.
3. *Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження*. Вищий Спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14#Text>.
4. Фаринник В.І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія та практика: *монографія*. Київ: Алерта, 2017. 548 с.
5. Чуб А.В. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження: *дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.09. Київ, 2017. 221 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1446/1/chub_dis.pdf.

УДК 343.157.3.

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.38>

РОЗДУМИ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ СТАТТІ 459 КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Костюченко О.Ю.

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувача кафедрою кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-2243-1173>
1966lkos@gmail.com*

Костюченко О.Ю. Роздуми щодо конституційності частини першої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України.

В даній публікації у зв'язку з розглядом на даний час Конституційним Судом України провадження щодо конституційності частини першої статті 459 КПК України наведена позиція авторки з цього питання. Комплексний аналіз правового регулювання повноважень слідчих суддів із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні дає можливість зробити висновок, що здійснюючи ці повноваження, слідчий суддя виконує конституційне повноваження суду, а всі його ухвали є рішеннями суду. Слідчий суддя діє від імені суду як суддя – носій судової влади. Реалізація слідчим суддею повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні є складовим елементом реалізації функції правосуддя. Відповідаючи на поставлене питання: «чи забороняє частина перша статті 459 КПК безпосередньо або ж у посутньому зв'язку з іншими приписами Кодексу перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами?», слід зазначити, що прямої заборони на перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами частина перша статті 459 КПК не містить. Проте відсутня пряма вказівка на право оскарження та перегляду. Фактично судова практика щодо неможливості оскарження та перегляду ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами пішла шляхом застосування наслідкового формально-юридичного розуміння змісту використаних у главі у главі 34 КПК «Провадження за нововиявленими або виключними обставинами» термінів у посутньому зв'язку з іншими приписами КПК, що говорить про порушення принципу правової визначеності у правовому регулюванні цього питання, що призводить до неоднозначного розуміння та правозастосування цих норм. Такий підхід у судовій практиці не дає можливості своєчасно виправити помилку слідчого судді шляхом перегляду його ухвали. Фактично незаконне та несправедливе рішення слідчого судді набирає законної сили та повинно бути виконане. Така ситуація є неприпустимою, оскільки виправлення помилкового рішення слідчого судді у формі ухвали повинно мати місце та бути максимально наближеним у часі до моменту його перегляду та виправлення судової помилки. Позбавлення права на доступ до суду у вигляді перегляду ухвали слідчого судді за нововиявленими обставинами слід вважати недомірним по відношенню до поставленої мети, що свідчить про невідповідність частини першої статті 459 КПК частині 1 статті 8 Конституції України в частині принципу правової визначеності як складової принципу верховенства права. А оскільки в такий непропорційний спосіб було обмежено право на доступ до суду, то ця норма з тих же причин суперечить частині другій статті 55 Конституції України. Можливість перегляду за нововиявленими обставинами ухвал слідчих суддів повністю відповідатиме принципам верховенства права та основним засадам судочинства, визначеним Конституцією України.

Ключові слова: нововиявлені обставини, ухвала слідчого судді, судові рішення, суддя, суд, слідчий суддя, право на справедливий судовий розгляд.

Kostiuchenko O. Reflections on the constitution of part one of article 459 of the criminal procedure code of Ukraine.

In this publication, in connection with the consideration by the Constitutional Court of Ukraine of proceedings on the constitutionality of part one of Article 459 of the CPC of Ukraine, the author's position on this issue is given. A comprehensive analysis of the legal regulation of the powers of investigating judges in judicial control over the observance of the rights, freedoms and interests of persons in criminal proceedings makes it possible to conclude that by exercising these powers, the investigating magistrate exercises the constitutional powers of the court, and all his rulings are court decisions. The investigating magistrate acts on behalf of the court as a judge – the bearer of judicial power. The exercise by the investigating judge of the powers of judicial control over the observance of the rights, freedoms and interests of persons in criminal proceedings is an integral element of the implementation of the justice function. Answering the question: “whether part one of Article 459 of CPC directly or in connection with other provisions of the Code prohibits reviewing rulings of investigating judges under newly discovered circumstances”, it should be noted that part one of Article 459 of CPC does not contain a direct ban on reviewing rulings of investigating judges under newly discovered circumstances. However, there is no direct indication of the right of appeal and review. In fact, an illegal and unfair decision of the investigating magistrate enters into legal force and must be enforced. Such a situation is unacceptable, since the correction of an erroneous decision of the investigating magistrate in the form of a ruling should take place and be as close as possible in time to its review and correction of the judicial error. Deprivation of the right of access to court in the form of reviewing the ruling of the investigating magistrate under newly discovered circumstances should be considered immeasurable in relation to the goal, which indicates the inconsistency of part one of Article 459 of CPC with part 1 of Article 8 of the Constitution of Ukraine in terms of the principle of legal certainty as a component of the rule of law. And since the right of access to court was restricted in such a disproportionate way, this norm for the same reasons contradicts part two of Article 55 of the Constitution of Ukraine. The possibility of reviewing the rulings of investigating judges under newly discovered circumstances will fully comply with the principle of the rule of law and the basic principles of justice defined by the Constitution of Ukraine.

Key words: newly discovered circumstances, ruling of the investigating magistrate, court decision, judge, court, investigating magistrate, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики дослідження викликана розглядом на даний час Конституційним Судом України провадження за конституційною скаргою особи П. [1] щодо конституційності частини першої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом КПК). З даного предмету автором статті був складений науковий висновок [2], який використовується в даній публікації щодо відповіді на наступні питання: 1) Чи забороняє частина перша статті 459 КПК безпосередньо або ж у посутньому зв'язку з іншими приписами Кодексу перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами? 2) Чи відповідатиме принципіві верховенства права та основним засадам судочинства, визначеним Конституцією України, можливість перегляду за нововиявленими обставинами ухвал слідчих суддів?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можливість перегляду ухвал слідчого судді за нововиявленими обставинами розглядали у своїх крайніх публікаціях: Аркуша Л.І., Торбас О.О., Волошина В.К., Завтур В.А., Стоянов М.М.

Метою статті є відповіді на наступні питання: 1) Чи забороняє частина перша статті 459 КПК безпосередньо або ж у посутньому зв'язку з іншими приписами Кодексу перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами? 2) Чи відповідатиме принципіві верховенства права та основним засадам судочинства, визначеним Конституцією України, можливість перегляду за нововиявленими обставинами ухвал слідчих суддів?

Викладення основного матеріалу дослідження. Для відповіді на поставлені проблемні питання необхідно провести аналіз відповідного правового регулювання з предмету дослідження. Так, частина перша статті 8 Конституції України проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права; частина перша статті 24 Конституції України зазначає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; частина друга статті 55 Конституції України визначає, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. [3].

Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року у Доповіді «Верховенство права» вказала, що основними критеріями

ми розуміння верховенства права, зокрема, є: доступність закону (закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним), питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; рівність перед законом, влада має здійснювати у правомірний, справедливий та розумний спосіб; елементами верховенства права є: законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; юридична визначеність; заборона свавілля; рівність перед законом. [4]

Слід наголосити, що за змістом статті 2 КПК завданнями кримінального провадження як у цілому, так і кожного його етапу (стадії) є в першу чергу захист особи, в другу – суспільства та в третю держави від кримінальних правопорушень, крім того, невід’ємною складовою є і охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Вбачається, що застосування належної правової процедури щодо кожного учасника кримінального процесу передбачає максимальне використання всіх існуючих процесуальних інститутів для забезпечення захисту їх прав, свобод та законних інтересів на всіх етапах (стадіях) кримінального провадження. Проте механізм застосування певних процесуальних інститутів не завжди є повністю однозначним для розуміння суб’єктами правозастосування, що свідчить про недотримання законодавцем принципу правової визначеності, що вкрай негативно впливає на виконання завдань кримінального провадження та практику правозастосування. У контексті статті 8 Конституції України юридична визначеність забезпечує адаптацію суб’єкта правозастосування до нормативних умов правової дійсності та його впевненість у своєму правовому становищі, а також захист від свавільного втручання з боку держави у сферу його прав. Конституційний Суд України зазначає, що юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування). Юридична визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути чіткості та зрозумілості у викладенні норм права. Кожна особа залежно від обставин повинна мати можливість орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується у певному випадку, та мати чітке розуміння щодо настання конкретних юридичних наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність норм права (абзаци четвертий – шостий підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 [5].

Поставлені на вирішення питання та аналіз змісту конституційної скарги особи П. свідчать про існування проблеми правової визначеності у розумінні та застосуванні процесуального інституту нововиявлених обставин щодо можливості перегляду ухвали слідчого судді, тобто правозастосуванні частини першої статті 459 КПК. Так, *ухвалою слідчого судді Октябрського районного суду м. Полтави від 23 листопада 2021 року у справі 554/5236/21 було відмовлено у задоволенні заяви потерпілої П. про перегляд ухвали слідчого судді за нововиявленими обставинами [6].* Проблемне питання полягало в наступному: *потерпілою було подано скаргу на бездіяльність прокурора, пов’язану із неприйняттям рішення в порядку статті 308 КПК. Прокурор повідомив слідчому судді про закриття кримінального провадження дізнавачем. Це стало підставою для відмови у задоволенні скарги, оскільки досудове розслідування завершено. Проте, на наступний день після постановлення ухвали прокурор своїм рішенням скасував постанову дізнавача про закриття кримінального провадження. Це, на думку потерпілої, є підставою для перегляду первісної ухвали слідчого судді за нововиявленими обставинами. Слідчий суддя в ухвалі зазначив, що відповідно до КПК перегляду за нововиявленими обставинами підлягають лише рішення «суду», в той час як «слідчий суддя» не є «судом», а отже і перегляду його рішення не підлягають. Полтавським апеляційним судом від 26.01.2022 року рішення залишено без змін з тих самих мотивів. Така ухвала не підлягає касаційному оскарженню і є остаточною [1].*

Слід погодитися з позицією процесуалістів, що дійсно, норми Глави 26 КПК України не регламентують такі випадки. У частині 7 статті 304 КПК вказується, що повернення скарги не позбавляє права повторного звернення до слідчого судді, суду в порядку, передбаченому КПК. Натомість, якщо слідчий суддя прийняв рішення про відмову у задоволенні скарги, особа не може звернутися згодом із тотожною скаргою. Втім, це свідчить лише про недосконалість положень Глави 26 КПК, що відкриває

можливість для зловживань з боку дізнавача, слідчого, прокурора і не може бути підставою для підміни засобів юридичного захисту. [7] Проте не можна погодитися з думкою тих же авторів, що надання законодавцем права подавати заяви на перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами не відповідатиме принципу верховенства права та основним засадам судочинства, визначеним Конституцією України. [7]

З цього приводу слід здійснити аналіз правових норм щодо змісту відповідних термінів, так у Конституції України у Розділі VIII «Правосуддя» йде мова про *суди та суддів*. Крім того визначено тільки *функцію правосуддя*, яку в Україні здійснюють виключно *суди* (стаття 124) та *судді* (частина 1 статті 127 та частина 1 статті 129).

Слід звернути увагу, що термін «слідчий суддя» не використовується у Конституції України, крім того в Основному Законі України у Розділі VIII «Правосуддя» прямо нічого не зазначено щодо повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. У відповідних статтях Розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», які стосуються обмеження свобод осіб у кримінальному провадженні також не використовується термін «*слідчий суддя*», а таке право надане тільки *суду*, який повинен вирішити ці питання лише *вмотивованим рішенням суду*. Відповідно можна зробити висновок, що здійснення повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні належить тільки *суду*, який повинен прийняти з цього приводу *мотивоване рішення*.

Зокрема, звернемо увагу на терміни у статтях 29-31 Конституції України: Стаття 29. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за *вмотивованим рішенням суду* і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена *судом*. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено *вмотивованого рішення суду про тримання під вартою*... Кожний затриманий має право у будь-який час *оскаржити в суді своє затримання*... Стаття 30. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за *вмотивованим рішенням суду*... Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише *судом* у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. [3]

Аналіз вищенаведених статей 29-31 Конституції України дає право зробити однозначний висновок, що законодавець використовує тільки терміни «*суд*», «*рішення суду*», відповідно *обмежити конституційні права та свободи особи має право тільки суд своїм вмотивованим рішенням*.

Відповідно терміни «*слідчий суддя*» та «*ухвала слідчого судді*» використовуються тільки у Законі України «Про судоустрій та статус суддів» та КПК. Про слідчих суддів та здійснення ними повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні законодавець говорить у частині 8 статті 21 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», зокрема, що *слідчий суддя* не звільняється від виконання обов'язків *судді першої інстанції*, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення. У частині 9 статті 29 цього Закону визначено, що Голова апеляційного суду здійснює повноваження *слідчого судді* та призначає з числа суддів апеляційного суду суддів (суддю) для здійснення таких повноважень у випадках, визначених процесуальним законом. [8]

Зміст терміну «*слідчий суддя*» визначений законодавцем у пункті 18 частини 1 статті 3 КПК - *суддя суду першої інстанції*, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому статтею 247 цього Кодексу – *голова чи за його визначенням інший суддя відповідного апеляційного суду*. *Слідчий суддя (слідчі судді)* у суді першої інстанції обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду. [9]

Фактично комплексний аналіз правового регулювання здійснення повноважень *слідчими суддями* із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні дає можливість зробити висновок, що здійснюючи ці повноваження *слідчий суддя виконує конституційне повноваження суду*, а всі його ухвали є *рішеннями суду*. *Слідчий суддя діє від імені суду як суддя – носій судової влади*. Реалізація *слідчим суддею повноважень із судового контролю за дотриманням*

прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні є складовим елементом реалізації функції правосуддя.

Згідно положень частини 1 статті 110 КПК процесуальними рішеннями є всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, *слідчого судді, суду*. У частині 2 статті 110 КПК вже конкретизується форма судових рішень, що *судове рішення приймається у формі ухвали*, постанови або вироку, які мають відповідати вимогам, передбаченим статтями 369, 371-374 цього Кодексу.

Слід визнати, що поняття «рішення суду» та «судове рішення» у кримінальному провадженні є тотожними за своїм змістовним наповненням.

Найважливішою метою судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні є захист прав людини, який можливий лише за існування законного, обґрунтованого, мотивованого, справедливого процесуального рішення слідчого судді – *ухвали слідчого судді*. Саме для досягнення цієї мети повинні бути реалізовані процесуальні гарантії, зокрема, право на справедливий розгляд слідчим суддею питань, які належать до предмету судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, складовою якого слід вважати і право на оскарження та перегляд ухвали слідчого судді. У реалізацію конституційних приписів частини другої статті 55 Конституції України згідно частини 1 статті 24 КПК кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Провадження за нововиявленими або виключними обставинами, передбачене Главою 34 КПК за своєю правовою природою є екстраординарною стадією кримінального провадження. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами є важливою гарантією захисту прав і свобод людини, зокрема, у сфері кримінального судочинства. Перегляд судових рішень, які набрали законної сили, є додатковим засобом забезпечення законності рішення суду і є резервним механізмом захисту прав та законних інтересів осіб і забезпечення справедливого та ефективного здійснення правосуддя.

Слід звернути увагу, що у главі 34 КПК «Провадження за нововиявленими або виключними обставинами» законодавець використовує терміни: «кримінальне провадження», «суд», «судове рішення», «вирок», «ухвала», «учасники судового провадження», проте не використовує термін «судове провадження». Зміст терміну «судове провадження» визначений у пункті 24 статті 3 КПК – кримінальне провадження у суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення, провадження з перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, а також за нововиявленими або виключними обставинами.

Підставами для здійснення кримінального провадження за нововиявленими обставинами згідно статті 459 КПК є: 1. Набрання судовим рішенням законної сили (об'єкт перегляду); 2. Наявність однієї чи декількох нововиявлених обставин (предмет перегляду), зокрема: 3) скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення вироку чи постановлення ухвали, що належить переглянути; 4) інші обставини, які не були відомі суду на час судового розгляду при ухваленні судового рішення і які самі по собі або разом із раніше виявленими обставинами доводять неправильність вироку чи ухвали, що належить переглянути. Крім того, слід звернути увагу на зміст частини 1 статті 463 КПК, що заява про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами подається до суду тієї інстанції, який першим допустив помилку внаслідок незнання про існування таких обставин. Також слід звернути увагу на зміст пунктів 4 та 5 статті 462 КПК, що у заяві про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами зазначаються: обставини, що могли вплинути на судове рішення, але не були відомі та не могли бути відомі суду та особі, яка звертається із заявою, під час судового розгляду; обґрунтування з посиланням на обставини, що підтверджують наявність нововиявлених обставин, та зміст вимог особи, яка подає заяву, до суду.

Висновки. Відповідаючи на поставлене питання: «чи забороняє частина перша статті 459 КПК безпосередньо або ж у посутньому зв'язку з іншими приписами Кодексу перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами?», слід зазначити, що прямої заборони на перегляд ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами частина перша статті 459 КПК не містить. Проте відсутня і пряма вказівка на право оскарження та перегляду. Фактично судова практика щодо неможливості оскарження та перегляду ухвал слідчих суддів за нововиявленими обставинами пішла шляхом застосування наслідкового формально-юридичного розуміння змісту використаних у главі 34 КПК «Провадження за нововиявленими або виключними обставинами» термінів у посутньому зв'язку з іншими приписами КПК, що говорить про порушення принципу правової визначеності у правовому регулюванні цього питання, що призводить до неоднозначного розуміння та правозастосування цих

норм. Такий підхід у судовій практиці не дає можливості своєчасно виправити помилку слідчого судді в його ухвалі шляхом її перегляду. Фактично незаконне та несправедливе рішення слідчого судді набирає законної сили та повинно бути виконане. Така ситуація є неприпустимою, оскільки виправлення помилкового рішення слідчого судді у формі ухвали повинно мати місце та бути максимально наближеним у часі до моменту його перегляду та виправлення судової помилки. Позбавлення права на доступ до суду у вигляді перегляду ухвали слідчого судді за нововиявленими обставинами слід вважати недомірним по відношенню до поставленої мети, що свідчить про невідповідність частини першої статті 459 КПК частині 1 статті 8 Конституції України в частині принципу правової визначеності як складової принципу верховенства права. А оскільки в такий непропорційний спосіб було обмежено право на доступ до суду, то ця норма з тих же причин суперечить частині другій статті 55 Конституції України. Можливість перегляду за нововиявленими обставинами ухвал слідчих суддів повністю відповідатиме принципу верховенства права та основним засадам судочинства, визначеним Конституцією України.

Список використаних джерел:

1. Конституційна скарга П. 18/75 від 12.04.2022 року.
2. Науковий висновок завідуючої кафедри кримінального процесу та криміналістики ННІП КНУ імені Тараса Шевченка №042/825 від 10.05.2023 р.
3. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 03.05.2023).
4. Доповідь «Верховенство права», схвалена Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні. Венеція, 25–26 березня 2011 р. Доповідь № 512/2009. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf (дата звернення 08.05.2023).
5. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення“ від 2 березня 2015 року № 213–VIII від 23 січня 2020 року № 1-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text> (дата звернення 08.05.2023).
6. Ухвала слідчого судді Октябрського районного суду м. Полтави від 23 листопада 2021 року, судова справа № 554/5236/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101285309/>
7. Аркуша Л.І., Торбас О.О., Волошина В.К., Завтур В.А., Стоянов М.М. Щодо можливості перегляду ухвал слідчого судді за нововиявленими обставинами. Юридичний науковий електронний журнал. № 2/2023. С. 453–456.
8. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 03.05.2023).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.39>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ ДЛЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Кравчук С.Й.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Хмельницького національного університету*

Кравчук С.Й. Проблемні аспекти застосування результатів слідчого експерименту для розслідування кримінальної справи.

В статті розкривається проблема необхідності проведення окремих експериментально-дослідницьких дій, спрямованих на встановлення можливості сприйняття особою певних фактів або явищ, здійснення нею конкретних дій, наявності або відсутності певних вмінь і навичок тощо. Такі дослідження виконуються шляхом проведення слідчого експерименту.

Разом із тим слідчий експеримент, як і будь-яка інша слідча дія, забезпечує не тільки перевірку даних, що мають значення для провадження кримінальної справи, а також отримання нових доказів (зокрема, встановлення механізму утворення слідів кримінального правопорушення).

Особлива увага звертається на те, що розкриття кримінальних правопорушень та розслідування кримінальних проваджень – складний процес пізнання, який детально регламентований кримінально-процесуальним законом. Відступ від якого розцінюється як порушення закону. Процесуальною формою діяльності слідчих під час проведення попереднього розслідування є слідчі дії, що виступають одночасно і як спосіб доказування. Але такі слідчі дії, як допит, виїмка, пред'явлення для впізнання отримали загальне визнання (як у теорії, так і на практиці), то стосовно слідчого експерименту, передбаченого ст. 240 КПК України, єдності в поглядах не існує. Через це виникають проблеми вибору тактики проведення слідчого експерименту; оцінювання отриманих під час його проведення результатів; визначення ролі цієї слідчої дії в процесі доказування. Тому в статті зроблено висновок про необхідність аналізу стану проблем і концептуальних основ вдосконалення процедури отримання нової доказової інформації та перевірки наявних доказів шляхом проведення слідчого експерименту, що має забезпечити швидке, якісне й ефективне розслідування кримінальних правопорушень.

Крім цього, автором звертається увага на те, що слідчий експеримент є найбільш трудомісткою складною слідчою дією, оскільки у ньому бере участь велика кількість осіб. Проте результати правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі доведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, особливо за їх відмови від раніше наданих показань або у випадку смерті. Якісне та ефективне проведення слідчого експерименту вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій, що не тільки дозволить одержати правдиві показання, та довести причетність певних осіб до кримінальної діяльності.

Ключові слова: слідчий експеримент, кримінальне правопорушення, дослідження, відтворення, організація, проблеми.

Kravchuk S.Y. Problematic aspects of the application of the results of the investigative experiment for the investigation of a criminal case.

The article reveals the problem of the need to carry out separate experimental and research actions aimed at establishing the possibility of a person's perception of certain facts or phenomena, his implementation of specific actions, the presence or absence of certain abilities and skills, etc. Such research is carried out by conducting an investigative experiment.

At the same time, an investigative experiment, like any other investigative action, ensures not only the verification of data relevant to the conduct of a criminal case, but also the obtaining of new evidence (in particular, establishing the mechanism of formation of traces of a criminal offense).

Particular attention is paid to the fact that the disclosure of criminal offenses and the investigation of criminal proceedings is a complex process of knowledge, which is regulated in detail by the criminal procedural law. Deviation from which is considered a violation of the law. The procedural form of the activity of the investigators during the preliminary investigation is investigative actions that act simultaneously and as a method of proof. But such investigative actions as interrogation, seizure, presentation for identification received general recognition (both in theory and in practice), then in relation to the investigative experiment provided for in Art. 240 of the CCP of Ukraine, there is no unity in views. Because of this, problems arise in choosing the tactics of conducting an investigative experiment; evaluation of the results obtained during its implementation; determination of the role of this investigative action in the process of proof. Therefore, the article concludes about the need to analyze the state of problems and the conceptual foundations of improving the procedure for obtaining new evidentiary information and checking existing evidence by conducting an investigative experiment, which should ensure a quick, high-quality and effective investigation of criminal offenses.

In addition, the author draws attention to the fact that the investigative experiment is the most time-consuming complex investigative action, since a large number of people participate in it. However, the results of a properly conducted investigative action play an important role in the process of proving the guilt of persons suspected of committing a criminal offense, especially for their refusal to testify previously given or in the case of death. A high-quality and effective investigative experiment requires careful preparation, clear organization, and the use of a number of tactical techniques and combinations, which will not only allow obtaining truthful testimony, but also prove the involvement of certain persons in criminal activity.

Key words: investigative experiment, criminal offense, research, reproduction, organization, problems.

Постановка проблеми. З початку введення в дію в Україні судово-правової реформи особливої актуальності набувають питання вдосконалення процедури розкриття та розслідування кримінальних правопорушень з дотриманням основного принципу правової держави, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод – обов'язком держави.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, особливо тяжких (умисних вбивств, розбійних нападів, вимагань, захоплення заручників, незаконного виготовлення зброї, боєприпасів, вибухівки, наркотичних засобів або психотропних речовин, документів, печаток тощо), нерідко виникає потреба (крім перевірки та уточнення показань підозрюваних і обвинувачених) проведення окремих експериментально-дослідницьких дій, спрямованих на встановлення можливості сприйняття особою певних фактів або явищ, здійснення нею конкретних дій, наявності або відсутності певних вмінь і навичок тощо. Такі дослідження виконуються шляхом проведення слідчого експерименту [3, с. 102].

Разом із тим слідчий експеримент, як і будь-яка інша слідча дія, забезпечує не тільки перевірку даних, що мають значення для провадження кримінальної справи, а також отримання нових доказів (зокрема, встановлення механізму утворення слідів кримінального правопорушення).

Традиційно ця слідча дія розглядається як об'єднання (сполучення) двох окремих слідчих дій – відтворення обстановки та перевірки свідчень на місці вчинення кримінального правопорушення, в яких пізнавальні можливості, способи отримання інформації, процесуальне положення учасників є різними. Через це виникають проблеми вибору тактики проведення слідчого експерименту, оцінювання отриманих під час його проведення результатів, визначення ролі цієї слідчої дії в процесі доказування.

Стан опрацювання цієї проблематики. Слідчий експеримент відіграє чи не найважливішу роль у процесі розслідування того чи іншого кримінального правопорушення, а тому детальне дослідження даного правового інституту посприє більш ефективному його використанню і, як наслідок, підвищенню результативності проведення слідчої дії. Розуміння сутності, умов застосування, визначення місця слідчого експерименту має суттєве методичне значення та сприяє правильній організації його проведення, що в свою чергу дозволяє більш чітко уявити структуру процесу криміналістичної діяльності по розкриттю та розслідуванню різних видів кримінальних правопорушень. Вагомий внесок у розробку даної тематики зробили вітчизняні і зарубіжні вчені: Комісарчук Ю.А., Очеретяний В.А., Чаплинська Ю.А., та інші науковці. Разом з тим, науковцями не в повній мірі розроблена проблема застосування результатів слідчого експерименту.

Метою статті є визначення механізму практичного застосування результатів слідчого експерименту для розкриття кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Слідчий експеримент належить до похідних слідчих дій і проводиться, як правило, не на перших етапах досудового розслідування. Однак, на думку С.І. Новикова, несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно позначається на якості досудового розслідування та на отриманих результатах, особливо у тих випадках, коли перевіряються обставини, що пов'язані із видимістю, оглядовістю, обстановкою місцевості, яка швидко змінюється [4, с. 10].

Негативними аспектами, які мають вплив на розкриття кримінального правопорушення, є протидія осіб, які причетні до проведення розслідування. У літературі такі випадки називаються штучним створенням причин та умов припинення або ігнорування участі у слідчих діях. Слідчий своїми непрофесійними діями, зволіканням, неухважністю, халатністю чинить протидію у процесі розкриття кримінальних правопорушень. В такому випадку, не розглядаються ситуації, коли слідчого заохочують до «потрібного» процесу розслідування. Так, низька ефективність діяльності учасників будь-якої слідчої дії, невідповідність до участі у слідчій дії, втрата контролю над ситуацією, відсутність чітко спланованого ходу проведення слідчих дій, відсутність запасного плану проведення слідчої дії, на випадок виникнення форс-мажорних ситуацій тощо. Це призводить до неправильного чи некоректного проведення слідчого експерименту, в результаті чого він стає шкідливим та таким, що унеможливорює подальше ведення слідства [8, с. 97].

Проблемою застосування результатів слідчих експериментів для розкриття кримінальних правопорушень є їх неправильна оцінка. Адже оцінка результатів дослідних дій слідчим носить доволі складний характер та не завжди однозначна. Перш за все у слідчого повинна бути абсолютна впевненість в тому, що всі необхідні умови, які існували в реальній дійсності, під час проведення слідчого експерименту, були дотримані або реконструйовані. Також повинно бути розуміння, що суттєвих змін в обстановку не вносилося, а наявні відхилення ніякого впливу на результати слідчого експерименту не мають. Тільки за таких умов можна говорити про достовірність результатів розглядуваної слідчої дії.

Результати слідчого експерименту повинні розглядатися лише в сукупності з іншими матеріалами розслідуваної кримінальної справи. Вони, як правило, або підтверджують або спростовують наявне у слідчого припущення, або самі стають базою для нового припущення про факт або явище правопорушення. Щоб результати експерименту могли бути підставою або спростуванням версії, що фігурувала в справі, висновки слідчого або суду з результатів експерименту повинні бути достовірні, тобто відповідати вчиненому правопорушенню, відображати об'єктивно існуючу дійсність. У тому випадку, якщо результати експерименту служать базою для висунування нової версії, нового припущення про факт або явище, висновки, зроблені з них, можуть бути як достовірними, так і ймовірними [2, с. 94].

В криміналістичній літературі є дві різні думки про доказове значення результатів слідчого експерименту, що отримані в ході проведення цієї слідчої дії. Окремі вчені вважають, що отримані при проведенні певної слідчої дії позитивні (факт, що перевіряється, дія, подія - могли бути) або негативні (факту, що перевіряється, події не було й не могло бути) результати мають доказове значення [23, с. 79]. Так, Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Климко Н.І. вважають, що результат тільки того слідчого експерименту має доказове значення, який підтвердив подію, що перевіряється, або той чи інший факт, процес, явище [1, с. 64]. Шепітько В.Ю. відстоює позицію, що доказове значення мають як позитивні, так і негативні результати експериментальної перевірки [9, с. 90]. На мій погляд, також більш конструктивною і продуктивною є думка саме криміналістів, які визнають доказове значення як негативних, так і позитивних результатів проведеного слідчого експерименту.

Тому поділ результатів слідчого експерименту на позитивні та негативні є відносно умовним: висунута слідча версія могла підтвердитися в ході слідчого експерименту, в результаті якого встановлена неможливість існування певної події за певних умов. Крім того, існують ситуації, коли в ході слідчого експерименту не вдалося ані підтвердити, ані заперечити певне припущення щодо механізму події.

Якщо в результаті експерименту встановлюється, що дії, стосовно яких особа надала свідчення, неможливо здійснити саме таким чином, як вона стверджує, робиться, як правило, категоричний висновок про неможливість здійснення вказаних дій саме так, як стверджує особа. Але можуть бути виключення, коли результати залежать від особистісних індивідуальних якостей виконавця (наприклад, коли перевіряються його фізичні дані, професійні чи інші навички). У тих випадках, коли відсутня така пряма залежність від індивідуальних особливостей людини та можлива повністю об'єктивна перевірка (наприклад, можливість дістати щось через певний отвір) висновок носить категоричний характер. При цьому необхідно враховувати всі обставини фактів, що перевіряються, та ретельно їх аналізувати. Також є можливість неправдивих свідчень та спроби викривити результати слідчого

експерименту. Так, під час проведення слідчого експерименту підозрюваний може знищувати сліди кримінального правопорушення. Тому слідчий, надаючи особі змогу супроводжувати свої свідчення демонстрацією певних дій, навичок, мають в той же час припиняти спроби знищення слідів, об'єктів чи іншим чином приховати обставини здійснення кримінального правопорушення [6, с. 211].

Підозрюваний (обвинувачений) може викривити результати слідчого експерименту, дізнавшись мету проведення експерименту. Так як до початку експерименту слідчому необхідно роз'яснити учасникам їх права та обов'язки, а також попередити про відповідальність за розголошення результатів чи інших відомостей, які стали відомі в процесі проведення експерименту. Це призводить до розкриття суті самого експерименту чи його окремих частин, що може вплинути на особу, яка побажає приховати певні обставини, які мають значення для встановлення об'єктивної істини. Результати такого слідчого експерименту будуть необ'єктивними, а мета слідчої дії не буде досягнута. В свою чергу, це призводить до того, що під час судового розгляду справи кожен третій підсудний (серед потерпілих кожен сьомий) змінює свої свідчення та причинами вказаних наслідків називають не усвідомленням мети проведення слідчої дії, неправильне процесуальне оформлення ходу та результатів слідчої дії [5, с. 8]. Все це здійснюється за підказкою адвокатів, що мають за мету недопущення кримінальної відповідальності своїх підзахисних, які дійсно вчинили кримінальне правопорушення.

Ще однією проблемою можуть стати зустрічі підозрюваних між собою, підозрюваного і потерпілого та/або свідків під час проведення слідчої дії. Успішність результатів слідчого експерименту залежить від його безконтактного проведення. Слідчому потрібно уникнути зустрічі підозрюваних між собою, підозрюваного і потерпілого та/або свідків під час проведення слідчої дії. Оскільки участь кількох підозрюваних (обвинувачених) у проведенні слідчого експерименту може призвести до узгодження ними своїх позицій та дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер по відношенню до інших. Як зазначає Чаплинська Ю.А. однією з основних тактичних умов є проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним окремо. Так, у тих випадках необхідності проведення слідчого експерименту з декількома обвинуваченими слідчий повинен провести експериментальні дії з кожною собою окремо [7, с. 251].

В результаті слідчого експерименту може встановитись, що подія, яка перевіряється (сприйняття, дія) могла відбуватися відповідно до свідчення допитуваної особи чи припущення слідчого. Разом з цим, ця обставина не завжди означає, що саме досліджувана дія вчинялась чітко за згаданим свідченням або припущенням. На підставі такого результату можливо лише стверджувати, що така подія можлива за певних умов. Для категоричного висновку необхідна сукупність доказів. Але якщо в результаті слідчого експерименту встановлюється, що певна подія, явище, дія могли відбутися лише певним чином та ніяким іншим, в такому випадку висновок може бути категоричним.

В окремих випадках в результаті проведення слідчого експерименту встановлюється можливість здійснення будь-яких дій, що мають відношення до кримінального правопорушення (наприклад, можливість відкриття певного запірного пристрою), не одним, а декількома способами. В таких випадках неможливо зробити категоричних висновків, а лише ймовірні припущення. Залежно від ступеня ймовірності розрізняють формальну й реальну можливість. Формально можливим вважається такий розвиток події, який сам по собі не суперечить встановленим експериментальним результатам, але вони (результати) не виключають, а допускають такий розвиток.

При наявності додаткових доказів в кримінальному провадженні, що підтверджують реальну можливість події, яка перевірялася в ході слідчого експерименту, його результат може розглядатися як більш ймовірний, і за своєю доказовістю може наближатися до категоричного, тобто такого, що не лише допускає, а реально підтверджує подію, яка перевіряється.

Щодо доказової важливості певних видів слідчого експерименту, то всі їх види можна умовно розділити на дві групи: слідчі експерименти, якими встановлюється можливість чи неможливість якогось факту та слідчі експерименти, якими встановлюється зміст самого факту чи процес його походження.

Так, позитивне встановлення можливості того чи іншого факту при проведенні слідчих експериментів першої групи означає вірогідність його існування, але не дає підстав категорично стверджувати, що цей факт дійсно мав місце. При цьому, негативне рішення, тобто встановлення неможливості такого факту, означає його не вчинення в момент події, що розслідується, якщо результати слідчого експерименту достовірні (дотримані всі умови його проведення). Таким чином, негативне рішення, при його достовірності, має категоричний характер і може грати роль прямого доказу в системі інших доказів.

Якщо при проведенні слідчих експериментів другої групи встановлюється, що подія могла відбутися лише в даний спосіб та не інакше, то результати слідчого експерименту оцінюються як категоричні достовірні докази. У випадках, коли слідчим експериментом встановлюється лише можливість певного ходу події, то висновки із результатів даних слідчих експериментів будуть лише вірогідними, тому що така можливість не виключає того, що подія відбувалася інакше.

Іноді виникає необхідність у проведенні слідчого експерименту вдруге, оскільки встановлено, що під час проведення першого слідчого експерименту не всіх умов було дотримано. Тактика наступного слідчого експерименту нічим не відрізняється від тактики попереднього. При цьому повинні дотримуватись всі процесуальні правила і тактичні умови його проведення. Адже неодноразовість проведення однорідних дослідів є тактичною умовою, що забезпечує об'єктивність і достовірність слідчого експерименту. Проведення кількості наступних експериментів, виходячи з ситуації і конкретних завдань, що вирішуються, визначає особа, яка провадить розслідування кримінальної справи та керує цією слідчою дією. Неодноразовість їх проведення зменшує або навіть виключає можливість отримання випадкового результату, дозволяє визначити тимчасові, швидкісні і інші умови події, що перевіряється.

Висновки. Отже, результати слідчого експерименту повинні розглядатися лише в сукупності з іншими матеріалами розслідуваної кримінальної справи. Як правило, вони підтверджують чи спростовують існуюче в слідчого припущення, або самі стають базою для нового припущення про певний факт або явище, що стосується кримінального правопорушення. Щоб результати експерименту могли служити підставою або спростуванням версії, яка фігурувала в справі, висновки слідчого або суду з результатів експерименту повинні бути достовірні, тобто повинні відображати об'єктивно існуючу дійсність. У тому випадку, якщо результати експерименту служать базою для висунення слідчим нової версії, нового припущення про факт або явище кримінального правопорушення, висновки зроблені з нього можуть бути як достовірними, так і ймовірними. Від цього залежить кількість висунених слідчим версій і, як результат, якість та терміни подальшого розслідування кримінальної справи.

Список використаних джерел:

1. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Климко Н.І. Криміналістика: підручник. К.: Атака, 2001. 544 с.
2. Гусаченко Є.О. Фіксація та оцінка результатів слідчого експерименту. Південноукраїнський правничий часопис. 2017. № 3. С. 93–98.
3. Жувака С.О. Слідчий експеримент: проблеми застосування. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. 2014. № 9-2 том 2. С. 102–104.
4. Новиков С.И. Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий: учебн. пособ. К.: КВШ МВД СССР, 1986. 84 с.
5. Стратонов В.М. Відтворення обстановки та обставин події як метод пізнання під час розслідування злочину: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2001. 14 с.
6. Очеретяний В.А. Поняття й сутність слідчого експерименту. Право і суспільство: наук. журнал. 2015. № 3. С. 209–213.
7. Чаплинська Ю.А. Проблемні питання слідчого експерименту. Право і суспільство. 2014. № 1. С. 249–254.
8. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2011. 496 с.
9. Шепітько В.Ю. Криміналістика: підручник. К.: Ін Юре, 2010. 496 с.

УДК 343.34

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.40>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ САНКЦІЇ У СТАТТЯХ ПРО ПУБЛІЧНІ ЗАКЛИКИ ДО ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Кривопускова К.Л.,
*аспірантка відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*
<https://orcid.org/0000-0001-5553-8420>

Кривопускова К.Л. Кримінально-правові санкції у статтях про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Стаття присвячена аналізу санкцій кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України (ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1, 2, 3 ст. 110, ч. 1, 5 ст. 111¹ КК України). Визначено недоліки санкцій зазначених кримінально-правових норм.

Здійснено класифікацію санкцій статей за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Встановлено, що санкції складів публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України (крім санкції, передбаченої ч. 1 ст. 111¹) є кумулятивними та передбачають можливість застосування додаткових покарань у виді конфіскації майна (ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1, 2, 3 ст. 110, ч. 5 ст. 111¹ КК). При цьому ч. 5 ст. 111¹ КК України містить дві кумулятивні санкції (обов'язкову та факультативну).

У статті проаналізовано пропозиції українських вчених-правознавців, які стосуються удосконалення санкцій норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Зокрема, наведено аргументи, які свідчать про необхідність передбачити у ч. 1 ст. 111¹ КК України позбавлення волі як основне покарання. Окрім того, підтримується пропозиція вчених передбачити у ч. 1 ст. 111¹ КК України позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання.

Аналіз наявних санкцій норм доводить використання законодавцем несистемного підходу при оцінці суспільної небезпечності публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. З урахуванням необхідності посилення охорони національної безпеки України в умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України визначено шляхи удосконалення системи санкцій кримінально-правових норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Ключові слова: кримінально-правові санкції, публічні заклики, суспільна небезпечність, покарання, збройна агресія РФ проти України.

Kryvopuskova K.L. Criminal sanctions in articles on public appeals to commit criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of penal sanctions of criminal law provisions on public calls for committing criminal offences against the foundations of national security of Ukraine (part 2, 3 of article 109, part 1, 2, 3 of article 110, part 1, 5 of article 111¹ of the Criminal code of Ukraine). The author identifies the shortcomings of the penal sanctions of these criminal law provisions.

The author classifies the penal sanctions of the articles for public calls to commit criminal offences against the foundations of national security of Ukraine. It is established that the sanctions of the elements of public calls for committing criminal offences against the foundations of national security of Ukraine (except for the sanction provided for in part 1 of article 111¹) are cumulative and provide for the possibility of additional punishment in the form of confiscation of property (part 2, 3 of article 109, part 1, 2, 3 of article 110, part 5

of article 111¹ of the Criminal code). At the same time, part 5 of article 111¹ of the Criminal code of Ukraine contains two cumulative penal sanctions (mandatory and optional).

The article analyses the proposals of Ukrainian legal scholars concerning the improvement of penal sanctions under the provisions on public calls for criminal offences against the foundations of national security of Ukraine. In particular, the author provides the arguments which demonstrate the need to provide for imprisonment as the main punishment in part 1 of article 111¹ of the Criminal code of Ukraine. In addition, the author supports the proposal of scholars to provide for deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities as an additional punishment in part 1 of article 111¹ of the Criminal code of Ukraine.

The analysis of the existing sanctioning provisions proves that the legislator uses a non-systematic approach when assessing the public danger of public calls for criminal offences against the foundations of national security of Ukraine. Given the need to strengthen the protection of Ukraine's national security in the context of Russia's full-scale armed aggression against Ukraine, the author identifies the ways to improve the system of penal sanctions under criminal law provisions on public calls for criminal offences against the foundations of Ukraine's national security.

Key words: criminal penal sanctions, public appeals, public danger, punishment, armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Постановка проблеми. Згідно статистичних даних Офісу Генерального прокурора з початку збройної агресії РФ проти України значно зросла кількість вчинених публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки в Україні. Так, якщо за 2013 р. обліковано 6 кримінальних правопорушень за ст. 109 КК України, за ст. 110 – 0, у 2014 р. за ст. 109 – 91, за ст. 110 – 285; у 2015 р. за ст. 109 – 40, за ст. 110 – 205, проте лише за січень-квітень 2023 р. за ст. 109 – 51, за ст. 110 – 244, за частинами 1 та 2 ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» КК України – 322 [1]. Цілком очевидно, що серед наведених зареєстрованих кримінально протиправних посягань, входячи з розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень вироків, більшу частину становлять публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Однак, як уточнює В.В. Гапончук, «реальний стан призначення судами покарань за вчинення публічних закликів визначити складно, оскільки на сьогодні відсутні статистичні дані стосовно фактів засудження за вчинення вказаних кримінальних правопорушень, а також призначення покарань за їх вчинення» [2, с. 188-189].

Ефективність засобів протидії злочинності значною мірою залежить від потенційних можливостей, закладених у кримінально-правовій санкції. Тому важливо не лише встановити в законі вичерпний перелік видів злочинів, а й визначити науково обґрунтовані, взаємозумовлені, такі, що відповідають тяжкості злочину і особі винного, санкції [3, с. 94].

При конструюванні санкцій норм кримінального закону передусім враховується суспільна небезпечність діяння. Необхідно зазначити, що суспільна небезпечність кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України завжди усвідомлювалась державою та суспільством, тому і покарання за ці діяння було і є досить суворим.

Стан дослідження. Дослідженню цієї проблематики присвячені праці таких українських вчених-правознавців: О.Ф. Бантишева, М.С. Бондаренко, В.М. Бурдіна, В.В. Гапончука, І.В. Діордіци, М.М. Дмитрука, І.О. Єни, З.А. Загинеї-Заболотенко, О.О. Кваші, О.О. Кравчука, В.Н. Кубальського, В.В. Кузнецова, С.Я. Лихової, В.А. Мисливого, Р.О. Мовчана, Є.О. Письменського, М.А. Рубашенка, М.В. Сийплові, В.П. Сисоєвої, Є.Д. Скулиша, М.Б. Стиранки, М.І. Хавронюка, Р.Л. Чорного, О.А. Чувакова, О.В. Шамари, В.М. Янка та інших. Проте у наукових працях не приділялась належна увага системному аналізу санкцій за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Метою цієї статті є системний аналіз кримінально-правових санкцій у статтях Кримінального кодексу про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Не можна не погодитися з думкою З.А. Загинеї-Заболотенко, яка пише: «Повномасштабна збройна агресія російської федерації, яка розпочалася в Україні 24.02.2022, зумовила зміну парадигми кримінально-правового реагування держави на вчинення, серед іншого, злочинів проти основ національної безпеки України» [4, с. 479]. Деякі вчені пропонують переглянути санкції статей КК України, що входять до розділу першого Особливої частини КК України, з метою

їх підвищення у разі вчинення цих злочинів в умовах воєнного або надзвичайного стану [5, с. 398]. Вчений-правознавець О.О. Горох зазначає, що «до санкції висувають певні вимоги. Так, вона має відповідати суспільній небезпеці злочинного діяння і поширеності злочинів певного виду, бути узгодженою із санкціями за вчинення інших близьких за видом і характером злочинів; надавати можливість індивідуалізувати покарання з урахуванням можливих варіантів учинення злочину в реальності. Її конструювання має базуватися на принципах доцільності, обґрунтованості, законності, рівності громадян перед законом, вини, справедливості, гуманізму, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання та економії заходів кримінально-правового впливу. Безумовно, що в цьому процесі потрібно враховувати й набутий досвід боротьби зі злочинністю, дані судової практики, результати наукових досліджень» [3, с. 94]. Загальноприйнятим вважається, що під час конструювання кримінально-правових санкцій повинні враховуватися: об'єкт кримінально-правової охорони, суспільна небезпечність діяння (спосіб, засоби, знаряддя, час, місце, обстановка, злочинні наслідки); особа злочинця (рецидив, форма вини, мотив, ціль кримінального правопорушення); вид і розмір покарань за злочини, що є близькими за видом та характером [6, с. 60].

Публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, публічні заклики до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (ч. 1 ст. 111¹ КК України) відповідно до ч. 2 ст. 12 КК України належать до кримінальних проступків. Аналіз санкцій інших складів публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України свідчить про належність посягань до нетяжких (частина 2 та 3 ст. 109, ч. 1 ст. 110) тяжких (частина 2 ст. 110, частина 5 ст. 111¹) та особливо тяжких злочинів (частина 3 ст. 110 КК України).

Передбачені законом санкції за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України є альтернативними (ч. 2, 3 ст. 109; ч. 3 ст. 110 КК містять два основних покарання) та відносно визначеними (ч. 1, 2 ст. 110; ч. 1, ч. 5 ст. 111¹ КК містять одне основне покарання). При цьому санкції статей про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України представлені п'ятьма видами основних та додаткових покарань: 1) позбавлення волі на певний строк (ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1, 2, 3 ст. 110, ч. 5 ст. 111¹) – шість санкцій; 2) конфіскація майна (ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1, 2, 3 ст. 110, ч. 5 ст. 111¹) – шість санкцій; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 1 ст. 111¹, ч. 5 ст. 111¹) – дві санкції; 4) обмеження волі (ч. 2, 3 ст. 109) – дві санкції; 5) довічне позбавлення волі (ч. 3 ст. 110) – одна санкція. Санкції складів публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України (крім санкції, передбаченої ч. 1 ст. 111¹) є кумулятивними та передбачають можливість застосування додаткових покарань у виді конфіскації майна (ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1, 2, 3 ст. 110, ч. 5 ст. 111¹ КК). При цьому санкція ч. 5 ст. 111¹ КК України містить дві кумулятивні санкції (обов'язкову та факультативну).

У доктрині кримінального права передбачено поділ кумулятивних санкцій на два підвиди: а) з обов'язковим застосуванням додаткових покарань (обов'язкова кумулятивна санкція); б) з необов'язковим застосуванням додаткових покарань (факультативна кумулятивна санкція) [7, с. 28]. До останнього підвиду (факультативна кумулятивна санкція) належать санкції у всіх наведених складах кримінальних правопорушень про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України (ч. 2, 3 ст. 109, ч. 1, 2, 3 ст. 110, ч. 5 ст. 111¹ КК). Водночас санкція ч. 5 ст. 111¹ КК України передбачає обов'язкове позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (обов'язкова кумулятивна санкція). Частина перша ст. 111¹ КК України передбачає можливість застосування лише одного виду основного покарання – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (відносно визначена санкція). Вказана законодавча новела актуалізує проблему її осмислення. Як слушно зазначає Р.О. Мовчан, «не зовсім логічною виглядає вказівка у ч. 1 ст. 111¹ КК лише на один безальтернативний вид покарання, який зазвичай передбачається лише у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом, – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. Зокрема, виникає питання – а як бути із покаранням осіб, які не займають певної посади і не займаються певною діяльністю? Причому, ознайомившись із вироками відносно суб'єктів, які були визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111¹ КК, можна перекоонатись у тому, що на практиці превалюють саме такі випадки, адже із шести притягнутих до кримінальної відповідаль-

ності осіб, п'ять бути непрацюючими або ж пенсіонерами. І лише в одному випадку за аналізованою нормою були кваліфіковані дії особи, яка являлась депутатом» [8, с. 56-57].

З цього приводу інші вчені-правознавці висловлюють певні міркування щодо необхідності удосконалення санкцій норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Так, З.А. Загине́й-Заболотенко слушно зазначає, що позбавлення права може мати необхідний ефект та може досягнути цілей покарання, визначених у ст. 50 КК, лише у випадку, коли це покарання стане виключно додатковим [4, с. 482]. В.М. Бурдін [9, с. 162] та М.І. Хавронюк [10] у своїх працях також критично висловлюються щодо доцільності розглядуваного покарання за кримінальні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 111¹ КК. Вважаємо достатньо обґрунтованою думку вчених З.А. Загине́й-Заболотенко та Р.О. Мовчана, які пропонують передбачити у ч. 1 ст. 111¹ КК позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання. При аналізі санкції ст. 111¹ КК України в юридичній літературі звертається увага на те, що визначені ступені суспільної небезпеки колабораційної діяльності (частини 1, 2 – кримінальні проступки) не зовсім відповідають назві Розділу 1 Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки». Зважаючи на таку неузгодженість, науковці пропонують передбачити в санкціях частин 1 та 2 ст. 111-1 КК України покарання у виді позбавлення волі [11, с. 387; 12, с. 142]. О.О. Кваша слушно пише про те, що «хоча у новелі, передбаченій у ст. 111¹ «Колабораційна діяльність», у частинах 1 та 2 встановлено відповідальність за кримінальні проступки, слід ставити питання ... про адекватну оцінку законодавцем ступеня суспільної небезпечності колабораційної діяльності і необхідність зміни відповідних санкцій цієї статті в частині включення до них основного покарання у виді позбавлення волі» [13, с. 26]. Такий підхід заслуговує на підтримку, враховуючи, по-перше, підвищену суспільну небезпечність публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України в умовах збройного протистояння Українського народу російській державі-агресору та державі-терористу; по-друге, спрямованість вказаних посягань на досягненні цілей росії як держави-агресора і водночас держави-терориста. Крім того, публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України спрямовані на порушення положень статей 17 («захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу») та 65 («захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України ... є обов'язком громадян України») Конституції України. Натомість Р.О. Мовчан вважає, що ступінь суспільної небезпеки описаних у частині 1 та 2 ст. 111¹ КК діянь є таким, що свідчить про доцільність застосування до винних осіб покарання у виді штрафу, а не позбавлення волі [8, с. 69].

Серед вчених триває дискусія з приводу недоліків санкцій інших норм про публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Не можна не підтримати позицію І.О. Єні, який з метою забезпечення більш якісного формування санкцій та забезпечення плавного й поступового зростання караності діяння в залежності від його суспільної небезпечності пропонує внести зміни до ст. 109 КК України. В її теперішньому вигляді санкції ч. 1, ч. 2, ч. 3 розташовані за ступенем суворості в послідовності «середня за суворістю», «найменш сувора», «найбільш сувора». Співвідношення санкцій, передбачених ч. 1 і ч. 2 ст. 109 КК України виглядає непослідовним та порушує вимогу щодо співвідношення суворості санкцій у їх системі в межах окремої конкретної статті. Для усунення цього дефекту законодавчої техніки пропонується змінити порядок розташування частин вказаної статті із тим, щоб санкції в ній було викладено в порядку зростання суворості: від найменш до найбільш суворої» [14, с. 91-92]. Згідно окремої думки судді Верховного Суду А.П. Буценка «позиція законодавця, який розглядає заклики як окремий вид злочину, а не як стадію вчинення злочину, до якого закликають, знаходить вираження і у його підходах до покарання. Навіть визнаючи суспільну небезпеку певного виду публічних закликів, кримінальний закон завжди вважає їх суттєво менш небезпечним злочином, ніж той злочин, до якого закликають. Це можна побачити, зіставивши максимальні покарання за діяння і за заклики до діянь (п. 26) [15]. Тому вчені-правознавці вбачають хибним підхід, який полягає у помилковому об'єднанні в ч. 1 ст. 110 КК двох різних за ступенем суспільної небезпеки посягань – дій, направлених на порушення територіальної цілісності, та публічних закликів до таких дій [2, с. 185; 16, с. 106-107; 17, с. 233].

Л.М. Садула, Л.І. Скрекля та М.Б. Стиранка звертають увагу на те, що «у ст.ст. 109, 436 КК України застосовано протилежний підхід. Так, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, а також до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту є менш небезпечними діяннями у порівнянні з учиненням безпосередніх дій з цією ж метою. При тому, що у ст. 109

КК України йдеться виключно про насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, у ст. 110 КК України натомість вказується на дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України, які можуть мати як насильницький, так і ненасильницький характер. Такий неоднаковий підхід до встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики видається невиправданим» [18, с. 172; 19, с. 106-107]. В.В. Гапончук з цього приводу пише: «Порівнюючи, насамперед, розміри покарання у виді позбавлення волі за вчинення злочинів, передбачених статтями 109 та 110 КК, які фактично є однаковими за ступенем суспільної небезпеки, вбачається, що законодавець таку обставину не врахував та встановив, що більший ступінь суспільної небезпеки мають публічні заклики, передбачені у ч. 1 ст. 110 КК, порівняно з публічними закликами, відповідальність за які передбачена у ч. 2 ст. 109 цього Кодексу» [2, с. 186-187]. Подібну оцінку у своїй праці висловлює В.М. Янко [16, с. 106]. Непослідовність, допущена на рівні основних складів, простежується й на рівні кваліфікованих. По-перше, знову має місце незрозуміла різниця в законодавчій оцінці суспільної небезпеки кваліфікованих закликів до вчинення умисних дій на порушення територіальної цілісності та кваліфікованих закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу. Публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення умисних дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, учинені представником влади або повторно (ч. 2 ст. 110 КК) розглядаються законодавцем як такі, що є більш небезпечними, ніж публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, за наявності аналогічних кваліфікуючих ознак (ч. 3 ст. 109 КК) [16, с. 107].

Привертає увагу підхід, використаний Робочою групою з питань кримінального права при розробці проекту нового КК України (станом на 30.01.2023), пов'язаний з тим, щоб за різноманітні види публічних закликів на шкоду державній безпеці відповідальність передбачити в одній статті 9.1.12 «Публічні заклики на шкоду державній безпеці» проекту нового КК України, яка викладена в наступній редакції: «Особа, яка публічно закликала до: 1) насильницької зміни конституційного ладу, його повалення чи захоплення державної влади, 2) зміни територіальної цілісності України чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, 3) проведення незаконних виборів чи референдуму, спрямованих на зміну конституційного ладу, його повалення чи захоплення державної влади, 4) підтримки рішень чи дій держави-агресора або до співпраці з нею, 5) проведення незаконних виборів чи референдуму, 6) сприяння здійсненню збройної агресії проти України, тимчасової окупації частини її території або уникнення відповідальності за таку агресію чи окупацію, 7) зради України чи колабораційної діяльності, 8) підтримки збройної агресії проти України, її окупації або дій, спрямованих на уникнення відповідальності за таку агресію чи окупацію, або 9) розповсюджувала матеріали із такими закликами, – вчинила злочин 3 ступеня», що передбачає покарання у виді штрафу у розмірі від 1000 до 2000 розрахункових одиниць або ув'язнення на строк від 3 до 4 років [20]. Такий підхід видається доволі прогресивним та заслуговує на схвалення, оскільки пропонується системний підхід до оцінки суспільної небезпечності публічних закликів на шкоду державній безпеці.

Висновки. Аналіз санкцій статей в КК України, які регламентують кримінальну відповідальність за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, засвідчує, що іноді законодавцем не враховані правила їх конструювання. Наявна розбалансованість санкцій кримінально-правових норм полягає в установленні суттєво різних за розміром покарань за однакові за ступенем суспільної небезпечності кримінально протиправні посягання, що свідчить про несистемний підхід законодавця при оцінці суспільної небезпечності публічних закликів до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Не викликає сумніву необхідність перегляду та збалансування наявних санкцій з метою встановлення *співрозмірних та справедливих покарань в КК України за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, враховуючи їх підвищену суспільну небезпечність та поширеність в умовах збройної агресії рф проти України.*

Список використаних джерел:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіційний веб-портал Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 06.05.2023).

2. Гапончук В.В. Кримінально-правова протидія публічним закликам до вчинення злочинних дій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2021. 272 с.
3. Горох О.П. Проблеми конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм. *Наукові записки НаУКМА*. 2009. Т. 90: Юридичні науки. С. 94–98.
4. Загинець-Заболотенко З.А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за окремі форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 479–482.
5. Бантишев О.Ф., Титула Д.В. Новели кримінального кодексу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 396–398.
6. Ігнатенко М.П. Виявлення закономірностей конструювання кримінально-правових санкцій у контексті законодавчої діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 60–64.
7. Ткачук Ю.О. Сутність, ознаки та структура санкцій у кримінальному законодавстві України. *Адвокат*. 2007. № 9. С. 26–28.
8. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 244 с.
9. Бурдін В.М. Деякі міркування щодо реформи покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (в контексті ст. 111¹ КК України). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Вип. 74. С. 156–165.
10. Хавронюк М.І. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-nova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/> (дата звернення: 13.05.2023).
11. Кузнецов В.В., Сийпловіч М.В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70 (1). С. 374–381.
12. Лихова С.Я., Сисоєва В.П. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: аналіз новел кримінального законодавства. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.)* / [редкол.: С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський, А.А. Вознюк та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 142–146.
13. Кваша О.О. Родовий об'єкт злочинів розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України: держава & національна безпека. *Право України*. 2022. № 11. С. 24–36.
14. Єна І.О. Покарання та його призначення за злочини проти основ національної безпеки України: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Харків, 2021. 161 с.
15. Окрема думка судді А.П. Буценка До постанови колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 лютого 2019 р. у справі № 653/1302/15-к (провадження № 51-3696км18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80396348?fbclid=IwAR20il0akGvnCzRG24GS1JmFTgewROnGIVAbR9j2iK_pxOBKjki6oBXfP-w# (дата звернення: 15.05.2023).
16. Янко В.М. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ суверенітету українського народу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. 239 с.
17. Дмитрук М.М. Співвідношення «діяння» та «заклику до його вчинення» в теорії кримінальної законотворчості. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.)*. У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 231–233.
18. Садула Л.М., Скрекля Л.І., Стиранка М.Б. Кримінальна відповідальність за публічні заклики до посягання на територіальну цілісність і недоторканність держави. *Європейські перспективи*. 2022. № 1. С. 171–175.
19. Стиранка М.Б. Кримінально-правова характеристика сепаратизму в Україні: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів, 2020. 264 с.
20. Проект нового КК України (станом на 30.01.23). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/projekt>.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.41>

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Кучинська О.П.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського Національного університету
імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0003-3464-4798>
2000_oksana@ukr.net*

Кучинська О.П. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій.

У статті розглядається особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Наводяться дані судової статистики, що стосуються потерпілих осіб та завдана матеріальна та моральна шкода від кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XVI Кримінального кодексу України протягом 2021-2022 років. Зазначено про процесуальні особливості статусу потерпілої особи, передбачені ст.ст. 55–57 Кримінального процесуального кодексу України. Проаналізовані положення нормативних актів, що стосуються відшкодування шкоди потерпілим. Пропонується прийняття окремого закону, який врегулював би підстави, умови, механізм та джерела виплати державною коштів потерпілим. Також запропоновано створення Фонду відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, у тому числі і за кіберзлочини (кримінальні правопорушення, що вчиняються з використанням інформаційних технологій). Враховуючи специфіку вчинення зазначених кримінальних правопорушень, а саме те, що вони вчиняються віддалено та з використанням інформаційних технологій (персональний комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон тощо), які у сучасних умовах інтенсивного розвиваються, виокремлено характерні ознаки особи потерпілого у даних протиправних діяннях: 1) вік; 2) використання операційної системи та обізнаність особи у користуванні інформаційними технологіями; 3) місце знаходження потерпілого; 4) характер заподіяної шкоди; 5) соціальний стан (статус) потерпілого. Звернута увага на особливе значення з'ясування віку особи потерпілого. Наголошено, що є певна категорія зазначених кримінальних правопорушень, що вчиняються стосовно осіб літнього віку; інша категорія щодо неповнолітніх осіб. Констатовано, що відомості про особу потерпілого грають вагомий роль під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Розуміючи та аналізуючи такі відомості слідчий, дізнавач, прокурор можуть висувати відповідні версії розслідування, що сприятиме швидкому та ефективному проведенню досудового розслідування зазначених протиправних діянь.

Ключові слова: інформаційні технології, особа потерпілого, криміналістична характеристика, кіберзлочини, потерпілий, слідчий, дізнавач.

Kuchynska O.P. The person of the victim as an element of the criminal characteristics of criminal offenses committed with the use of information technologies.

The article considers the victim's identity as an element of forensic characterization of criminal offenses committed using information technologies. The article provides data on judicial statistics concerning victims and material and moral damage caused from criminal offenses provided for in Section XVI of the Criminal Code of Ukraine during 2021-2022. It is indicated about the procedural features of the status

of an injured person provided for in articles 55–57 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The provisions of regulatory acts concerning compensation for damage to victims are analyzed. It is proposed to adopt a separate law that would regulate the grounds, conditions, mechanism and sources of payment of state funds to victims. It is also proposed to create a fund for compensation at the expense of the state for material and moral damage, including for cybercrime (criminal offenses committed using information technologies). Taking into account the specifics of the commission of these criminal offenses, namely, the fact that they are committed remotely and using information technologies (personal computer, laptop, tablet, smartphone, etc.), which in modern conditions are intensively developing, the characteristic features of the victim's personality in these illegal acts are highlighted: 1) Age; 2) use of the operating system and awareness of the person in the use of Information Technologies; 3) location of the victim; 4) nature of the damage caused; 5) social status (status) of the victim. Attention is drawn to the special importance of finding out the age of the victim's identity. It is noted that there is a certain category of these criminal offenses committed against the elderly; another category against minors. It is stated that information about the identity of the victim plays a significant role in the investigation of criminal offenses committed using information technologies. Understanding and analyzing such information, the investigator, Inquirer, and prosecutor can put forward appropriate versions of the investigation, which will contribute to the rapid and effective pre-trial investigation of these illegal acts.

Key words: information technologies, victim's identity, forensic characteristics, cybercrime, victim, investigator, Inquirer.

Постановка проблеми. Одне з головних місць у криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних технологій, відіграють відомості про особу потерпілого, що дають можливість слідчому, дізнавачу, прокурору отримати відповідну інформацію про подію вчинення кримінального правопорушення, а також ефективно використати її під час розслідування зазначених протиправних діянь.

Стан опрацювання. Наукові дослідження, що стосуються проблемних питань вивчення особи потерпілого, як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, проводили українські вчені: Н.М. Ахтирська, В.І. Галаган, М.А. Погорецький, В.О. Коновалова, О.Ю. Костюченко, В.К. Лисиченко, І.Ю. Мірошніков, О.Н. Колесниченко, М.В. Салтевський, Д.Б. Сергєєва, В.Ю. Шепітько та інші.

Метою статті є визначення характерних ознак особи потерпілого у кримінальних правопорушеннях, що вчиняються з використанням інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. За даними судової статистики [1] у кримінальних правопорушеннях, передбачених Розділом XVI КК України, у 2021 році фізичних осіб потерпілих обліковано 38, заподіяно моральної та матеріальної шкоди на суму 8 458 897 грн. Деяко меншим є показник у 2022 році - потерпілих 15 осіб, матеріальна та моральна шкода склала 521 598 грн. Натомість, наведені статистичні дані не в повній мірі відтворюють кількість потерпілих та заподіяну шкоду від зазначених кримінальних правопорушень, оскільки обмежуються ст.ст. 361–363-1 КК України. Суттєвими факторами, що впливають на формування цих статистичних даних також є:

- 1) не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи;
- 2) не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення;
- 3) сам потерпілий не звертається із заявою про вчинення кримінального правопорушення;
- 4) потерпілі можуть знаходитися в інших країнах, через що звертаються до правоохоронних органів іноземних держав.

Перед тим, як перейти до дослідження характерних криміналістичних ознак особи потерпілого у кримінальних правопорушеннях, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, зазначимо щодо процесуальних особливостей особи потерпілого, оскільки він є одним з ключових учасників кримінального провадження.

Згідно чинного Кримінального процесуального законодавства (ч. 1 ст. 55 КПК України) потерпілим у кримінальному провадженні може бути як фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Крім того, може бути і адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2].

Слід звернути увагу, що з прийняттям у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України вперше змінено суб'єктний склад потерпілих, і на сьогодні потерпілим у кримінальних провадженнях визначається не лише фізична, а й юридична особа.

Потерпілим також може бути особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 3 ст. 55 КПК України). Слід зауважити, що потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства (ч. 4 ст. 55 КПК України).

Якщо внаслідок правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливає подання нею відповідної заяви, потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб (ч. 6 ст. 55 КПК України).

Права та обов'язки потерпілого визначаються ст.ст. 56 та 57 КПК України та виникають з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 2 ст. 55 КПК України). Така заява подається до слідчого, дізнавача чи прокурора під час досудового розслідування, чи до суду під час судового провадження.

Не вдаючись до наукової полеміки, зауважимо, що такий підхід до визначення моменту визнання особи потерпілою є дискусійним. Йдеться про те, що з моменту скоєння кримінального правопорушення та до визнання особи потерпілою зберігається невизначеність у правовому статусі постраждалої особи від кримінального правопорушення, що позбавляє її можливості використовувати права, які складають процесуальний статус потерпілого, і як наслідок, тягне порушення його прав на доступ до правосуддя та судовий захист.

У зв'язку із специфікою кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій (вчиняються віддалено, злочинець-жертва не мають фізичного контакту тощо) постає питання про відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок держави.

Наприклад, у Австрії, Великобританії, Німеччині, Франції, США, Японії на законодавчому рівні закріплено право постраждалої особи на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок держави, оскільки вважається, що це є невід'ємним правом кожного громадянина та є елементом правового статусу особи.

Так, у рамках реалізації права потерпілого у ст. 127 КПК України визначаються випадки такого відшкодування за рахунок підозрюваного, обвинуваченого, а також за його згодою, будь-якої фізичної чи юридичної особи та держави. Частково визначені питання відображаються у різних нормативних актах на рівні кодексів (ст. 209 КК України, ст. ст. 1177, 1207 ЦК України), але загальним чином і без урахування конкретних ситуацій. Нажаль, таке право потерпілого, як відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, потрапляє в Україні у розряд формальних.

Вбачається за доречним, прийняття окремого закону, який врегулював би підстави, умови, механізм та джерела виплати державною коштів потерпілим. У 1993 році Верховною Радою України було ухвалено Постанову № 2931-XII «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» [3]. У п.6 цієї постанови зазначалося про те, що необхідно розглянути питання про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою». Однак у 1996 році цей пункт Постанови втратив чинність. З 2004 по 2020 рік неодноразово на розгляд парламенту вносилися проекти законів, що передбачали створення в Україні Фонду відшкодування шкоди потерпілим [4], [5].

Нажалі до сьогоднішнього дня такий Фонд в Україні не створений. Тому, ми пропонуємо створити Фонд відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, у тому числі і за кіберзлочини (кримінальні правопорушення, що вчиняються з використанням інформаційних технологій).

При створенні такого Фонду пропонуються наступні джерела його наповнення:

- відрахування частини сум, що одержані від реалізації конфіскованого майна;
- частина від сплати штрафів за адміністративні та кримінальні правопорушення;
- суми від зборів при укладенні певних видів страхових договорів;
- добровільні внески юридичних та фізичних осіб.

Що стосується особи потерпілого, як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, то у криміналістичній літературі, яка стосується методики розслідування зазначених протиправних діянь, недостатньо приділено уваги особі потерпілому.

Слушно зауважує О.В. Лускатов, що між потерпілим і злочинцем найчастіше просліджується певний взаємозв'язок, внаслідок чого злочинці зазвичай не випадково обирають окремих осіб об'єктами свого кримінального посягання [6, с. 413].

Погоджуємося з думкою В.Ю. Шепітька, що особі потерпілого, як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, притаманний наступний перелік ознак:

- 1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта, сімейний стан, наявність родичів та інші);
- 2) соціально-психологічні дані (темперамент, характер, емоційні прояви);
- 3) характеристика особи потерпілого (за місцем роботи, навчання, проживання, за показанням рідних, близьких);
- 4) соціальні зв'язки (коло спілкування, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу тощо);
- 5) особливості поведінки – до, під час чи після вчинення кримінального правопорушення;
- 6) матеріальне становище
- 7) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей);
- 8) дані про суспільно-корисну діяльність, її особливості;
- 9) причини віктимної поведінки [7, с. 164-165].

У кримінальних правопорушеннях, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, Л.П. Паламарчук виділяє такі характерні ознаки особи потерпілого:

- вид діяльності (господарська, комерційна, управлінська, виробнича, інформаційна, посередницька, транспортна тощо);
- фінансовий стан;
- досвід роботи працівників з комп'ютерною технікою;
- наявність служби безпеки щодо захисту комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж [8, с. 80].

Беручи до уваги вищенаведені думки науковців, враховуючи специфіку вчинення окреслених кримінальних правопорушень, а саме те, що вони вчиняються віддалено та з використанням інформаційних технологій (персональний комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон тощо), у сучасних умовах інтенсивного розвитку інформаційних технологій, можна виокремити характерні ознаки особи потерпілого у даних протиправних діях:

- 1) вік;
- 2) використання операційної системи та обізнаність особи у користуванні інформаційними технологіями;
- 3) місце знаходження потерпілого;
- 4) характер заподіяної шкоди;
- 5) соціальний стан (статус) потерпілого.

Особливе значення має з'ясування віку особи потерпілого. До прикладу, є певна категорія зазначених кримінальних правопорушень, що вчиняються стосовно осіб літнього віку, а інша категорія щодо неповнолітніх осіб.

Так, не поодинокими у наш час є випадки, коли особам літнього віку телефонують шахраї, представляючись представниками охорони банку та повідомляють потерпілим про сумнівні банківські операції на рахунку. Користуючись раптовістю та погрозою втрати всіх накопичених на банківському рахунку коштів, шахраї просять повідомити їм всі банківські дані потерпілого. Необізнаність літніх людей сприяє тому, що вони під психологічним впливом повідомляють шахраям всі необхідні дані.

Що стосується неповнолітніх потерпілих осіб, то проти них частіше вчиняються такі дії як кібербулінг (цькування однокласників в школі), розбещення неповнолітніх з використанням інформаційних технологій тощо.

Використання відповідної операційної системи. В більшості випадків, шахраї створюють шкідливе програмне забезпечення, що націлене на відповідну операційну систему (Windows, Linux тощо). Оскільки поширеною операційною системою у світі є Windows, то більшість шкідливих програмних засобів націлені саме на цю операційну систему.

Також, велику роль під час розслідування зазначених протиправних діянь відіграють відомості про те, що потерпілий вчиняв на своєму пристрої: які інформаційні ресурси (сайти) він відвідував, чи приходили йому на електронну поштову скриньку сумнівні листи з файлами, чи реєструвався він на сумнівних сайтах тощо.

Місце знаходження потерпілого. Оскільки дані кримінальні правопорушення не мають просторового обмеження, тобто особа злочинець може знаходитися в одній країні, а особа потерпілого в іншій, це може слугувати ознакою вибору злочинцем саме даного потерпілого.

Соціальний стан (статус) потерпілого. Велику роль грає соціальний стан (статус) потерпілого в суспільстві. Не рідко злочинці обирають своїми жертвами саме відомих осіб. Так, хакери намагалися видати себе за колишнього канцлера Німеччини Ангелу Меркель та начебто від її імені просили надати відповідну інформацію у президента Європейського центрального банку Крістіни Лагард [9].

У іншому випадку, жертвами російських хакерів стали федеральні прокурори США. У період з 7 травня по 27 грудня 2020 року проводилися масштабні хакерські атаки проти працівників офісу прокуратури США. При цьому, у 27 офісах прокуратури США був зламаний один обліковий запис співробітника даного відомства [10].

Висновки. Таким чином, відомості про особу потерпілого грають вагомую роль під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Розуміючи та аналізуючи такі відомості слідчий, дізнавач, прокурор можуть висувати відповідні версії розслідування, що сприятиме швидкому та ефективному проведенню досудового розслідування зазначених протиправних діянь.

Список використаних джерел:

1. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення 05.05.2023).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2530> (дата звернення 20.04.2023).
3. Постанова Верховної Ради України «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю» від 26.01.1993 № 2931-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2931-12#Text> (дата звернення 21.04.2023).
4. Проект Закону «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких правопорушень». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/200126> (дата звернення 05.05.2023).
5. Проект Закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочинів» № 6283 від 25.10.2004. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6283&skl=5 (дата звернення 20.04.2023).
6. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Дніпро, 2017. 480 с.
7. Шепітько В.Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів. *Проблеми законності: республік. між від. наук. зб.* Харків: Нац. юрид. акад.. України, № 93. 2008. С. 168–174.
8. Паламарчук Л.П. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2004. 215 с.
9. Хакери видали себе за Ангелу Меркель і намагалися зламати акаунти глави Європейського центробанку. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/07/12/7143080/> (дата звернення 05.05.2023).
10. Мін'юст США: російські хакери здамали пошту федеральних прокурорів <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/2/7302466/> (дата звернення 05.05.2023).

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.42>

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО) У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ (АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ)

Кузьмінський О.О.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*
<https://orcid.org/0000-0001-6645-0619>

Кузьмінський О.О. Порухення прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні (аналіз практики ЄСПЛ).

Забезпечення захисту усіх прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні, який має невід'ємні права, свободи та гарантовані законом інтереси, є одним із основних завдань судових і правоохоронних органів у межах реалізації принципу людиноцентричності. Метою дослідження було встановлення ефективності правозастосування норм, що забезпечують права підозрюваних (обвинувачених) в Україні на основі аналізу відповідних рішень ЄСПЛ, та надання пропозицій щодо її підвищення. На практиці під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду непоодинокі порушення прав вказаних осіб, які закріплені у національному та міжнародному законодавстві, що свідчить про недостатню ефективність правозастосування. Встановлено, що кримінальне процесуальне законодавство України корелюється із нормами міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в частині забезпечення прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні. Пропозицією у результаті проведеного дослідження є підготовка працівників державних органів у сфері реалізації норм КПК з урахуванням людиноцентричності і обов'язку урахування у своїй діяльності практики ЄСПЛ з метою недопущення нових аналогічних (чи подібних) порушень прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні. Дане дослідження не вичерпує усіх проблем, пов'язаних із порушенням прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні, але ним відкриваються перспективи подальших пошуків у цій сфері.

Ключові слова: обвинувачений, підозрюваний, кримінальне провадження, права людини, судова практика, ЄСПЛ, право на професійний захист, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на особисту свободу і недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на недоторканість житла, право на таємницю кореспонденції, людиноцентричність.

Kuzminsky O.O. Violation of the rights of the suspect (accused) in criminal proceedings (analysis of ECtHR practice).

Ensuring the protection of all the rights of a suspect (accused) in criminal proceedings, who has inherent rights, freedoms and interests guaranteed by law, is one of the main tasks of judicial and law enforcement agencies within the framework of the implementation of the principle of human-centeredness. The purpose of the study was to establish the effectiveness of law enforcement of the norms that ensure the rights of suspects (accused) in Ukraine based on the analysis of relevant decisions of the ECtHR, and to provide suggestions for its improvement. In practice, during the pre-trial investigation and trial, there are frequent violations of the rights of the specified persons, which are enshrined in national and international legislation, which indicates insufficient effectiveness of law enforcement. It has been established that the criminal procedural legislation of Ukraine is co-used with the norms of international normative legal acts, in particular the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in terms of ensuring the rights of the violated (accused) in criminal proceedings. The proposal as a result of the conducted research is the training of employees of state bodies in the field of implementation of the norms of the Criminal Procedure Code, taking into account people-centeredness and the obligation to take into account the practice of the ECHR in

their activities in order to prevent new similar (or similar) violations of the rights of the suspect (accused) in criminal proceedings. This study does not exhaust all the problems associated with the violation of the rights of suspects (accused) in criminal proceedings, but it opens up prospects for further research in this area.

Key words: accused, suspect, criminal proceedings, human rights, judicial practice, ECHR, right to professional protection, right to an effective means of legal protection, right to personal freedom and integrity, the right to respect for private and family life, the right to inviolability of housing, the right to secrecy of correspondence, human-centeredness.

Постановка питання. Сучасний розвиток законодавчої та правозастосовної практики в умовах євроінтеграції має основним своїм принципом людиноцентричність, в основі якого лежить визнання людини, її життя і здоров'я, прав, свобод і законних інтересів найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Це стосується усіх сфер життя, у тому числі і сфери кримінальної юстиції.

Одним із найважливіших напрямків діяльності органів кримінальної юстиції є притягнення особи до відповідальності за вчинення кримінального правопорушення. При цьому потрібно забезпечити захист усіх прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні, оскільки він, як і будь-який інший учасник провадження, також має невід'ємні права, свободи та гарантовані законом інтереси. Відповідно права підозрюваного (обвинуваченого), поряд із гарантованим забезпеченням у законодавстві, мають бути чітко і своєчасно роз'яснені і реалізовані під час застосування кримінально-правових та кримінальних процесуальних норм.

Але на практиці під час затримання підозрюваного, досудового розслідування і встановлення ознак суб'єкта вже у ролі обвинуваченого, судового розгляду справи відбувається порушення прав, свобод і законних інтересів вказаного учасника кримінального провадження. При цьому, варто зазначити, що ці випадки є непоодинокі, а ефективність захисту прав підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) потребує удосконалення, що обумовлює актуальність даного питання. У доктрині кримінального права та процесу основна увага приділяється порушенню права підозрюваного (обвинуваченого) на належний захист. Натомість порушення інших прав цього учасника провадження залишаються практично за межами досліджень. Це обумовлює визначення основного напрямку даної роботи, а саме встановлення інших прав підозрюваного (обвинуваченого), які порушуються, і аналіз практики ЄСПЛ з цих питань.

Огляд літератури. Питанню забезпечення прав обвинувачених (підозрюваних, підсудних) у кримінально-процесуальній та кримінально-правовій доктринах присвячено досить велику кількість досліджень. Зокрема, проблеми захисту прав цих суб'єктів вивчали Д. Вітаускас, В.К. Волошина, Ю.М. Грошевий, Є.В. Повзик, В.М. Тертишник, Ю.П. Янович та інші вчені. Окремо аналізувалися питання забезпечення права на захист вказаних учасників кримінального провадження – тут можна назвати таких вчених, як О.А. Банчук, Т. Волошанівська, І.В. Гловюк, О.М. Дроздов, І.М. Зубач, О.В. Климович, С.О. Ковальчук, П.М. Маланчук, О.В. Малахова, Т.М. Мирошниченко, В.О. Попелюшко, Т.І. Фулей, О.Г. Яновська та інші.

Незважаючи на досить велику кількість досліджень у межах окресленої проблематики, відкритими залишаються питання забезпечення усіх прав підозрюваних (обвинувачених), закріплених у відповідних національних та міжнародних нормативно-правових актах, у кримінальному провадженні.

Мета і завдання. Метою даного дослідження буде встановити ефективність правозастосування норм, що забезпечують права підозрюваних (обвинувачених) в Україні на основі аналізу відповідних рішень ЄСПЛ, та надання пропозицій щодо її підвищення. У межах поставленої мети у ході дослідження будуть вирішені такі завдання, як: визначення прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого), які порушуються у кримінальному провадженні; аналіз офіційних статистичних даних щодо рішень, винесених ЄСПЛ у справах про порушення прав підозрюваних (обвинувачених) як в Україні, так і в інших країнах.

Виклад основного матеріалу. Підозрюваний (обвинувачений), як вже вказувалося, має такі ж права (із певними законодавчо визначеними обмеженнями), як і інші учасники, незважаючи на те, що його статус у кримінальному провадженні має так би мовити «негативне забарвлення». Але варто зазначити, що далеко не завжди дотримання прав підозрюваних (обвинувачених) відбувається на практиці під час здійснення процесуальних дій на різних етапах кримінального провадження.

Як вже вказувалося вище, у переважній більшості досліджень основна увага приділяється порушенню такого права підозрюваного (обвинуваченого) як права на захист. І практично не приділяється увага питанням порушення інших основоположних прав, свобод і законних інтересів цих учасників

провадження. Ці права, свободи та інтереси впливають із основних засад кримінального провадження, які визначені на законодавчому рівні у Конституції та у Кримінальному процесуальному кодексі України.

Право на професійний захист (доступ до адвоката, позбавлення права обрати захисника (адвоката) чи отримати безоплатну юридичну допомогу), яке найчастіше порушується щодо підозрюваного (затриманого, обвинуваченого), закріплене у ст. 63 Конституції України, ст. 20 КПК, а також у ч. 3 ст. 6 (кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права ... захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або - за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника - одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (далі - Конвенція). За офіційними статистичними даними ЄСПЛ виносить найбільше рішень саме з приводу порушення цього права. Так, зокрема, у 2018 році було 63 звернення громадян до ЄСПЛ з України, 53 звернення з Туреччини, 21 звернення з Румунії, по 11 з Греції та Угорщини, по 1 з Люксембурга та Ірландії [3]; у 2019 році – 58 звернень з України, по 27 з Молдови та Угорщини, 17 з Туреччини, 11 з Румунії, 10 з Греції, по 1 з Нідерландів, Сан-Марино, Ірландії [4]; у 2020 році – 28 звернень з України, 24 з Туреччини, 15 з Молдови, 14 з Румунії, 9 з Греції, 7 з Угорщини, по 1 з Сан-Марино, Кіпру та Ірландії [5].

Про необхідність більш ефективного забезпечення реалізації підозрюваним (обвинуваченим) свого права на захист свідчать і рішення ЄСПЛ щодо порушень права підозрюваного (обвинуваченого) на належний юридичний захист. Так, зокрема, можна привести Рішення ЄСПЛ по справі «Агратова та інші проти України» від 6 грудня 2018 р., згідно з яким суд одноголосно прийняв рішення на користь заявника і виніс рішення про сплату державою компенсації у вказаній у заяві та додатках суми [8]. 10 червня 2021 року ЄСПЛ виніс рішення по справі «Бало-Балицький та інші проти України» щодо порушення ч. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції у зв'язку з відсутністю ефективного засобу юридичного захисту із зобов'язанням держави сплатити суми компенсації [8]. Серед рішень ЄСПЛ по порушенню вказаного вище права підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні також можна назвати і рішення по справах «Васильков проти України» від 22 вересня 2022 року; «Головко проти України» від 23 січня 2020 року; «Дацьков та інші проти України» від 24 лютого 2022 року та інші [8]. Тут також можна назвати і рішення по справах про порушення ст. 6 Конвенції в інших країнах, а саме: «Шубінський проти Словенії» від 18 січня 2007 р.; «Вера Фернандес-Уїдобро проти Іспанії» від 06 січня 2010 р.; «Корреїя де Матос проти Португалії» від 04 квітня 201 р.; «Лагерблум проти Швеції» від 14 січня 2003 р. [2] та інші.

Крім того можуть порушуватися і інші права і свободи підозрюваних (обвинувачених), про які практично не згадується у відповідних дослідженнях. В першу чергу, це право на свободу, оскільки особа може бути позбавлена права на місце перебування, вільного пересування поза вимогами закону (наприклад, перевищення термінів тримання під вартою, незаконне чи з порушенням законних вимог затримання, незаконне поміщення у спеціалізовані заклади тримання підозрюваних, обвинувачених, підсудних тощо), а також неповідомлення при затриманні про причини арешту, не роз'яснені права, не надається захисник. Право на свободу закріплене у ст. 29 «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність» Конституції України, в якій вказано, що «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом», у ст. 12 КПК та ст. 5 Конвенції. Звернень щодо порушення цього права дещо менше, ніж у попередньому випадку, але теж достатньо: у 2018 році було 45 звернень громадян до ЄСПЛ з України, 29 з Туреччини, 14 з Молдови, 6 з Греції, 2 з Угорщини, по 1 з Румунії, Люксембургу та Албанії [3]; у 2019 – 54 звернення з України, 16 з Туреччини, 9 з Молдови, по 5 з Греції і Угорщини, 2 з Румунії, 1 з Данії [4]; у 2020 році – 49 звернень з України, 16 з Туреччини, 8 з Угорщини, 6 з Болгарії, 2 з Молдови, 1 з Румунії [5].

Щодо порушень положень ст. 5 Конвенції, то ЄСПЛ винесена досить велика кількість відповідних рішень щодо України. Так, наприклад, 2 березня 2023 року було винесено рішення по справі «Дишук та інші проти України», згідно з яким було підтверджено положення ст. 5 Конвенції у частині незаконного тримання заявників під вартою і винесено рішення щодо стягнення з держави на користь заявників визначеної у відповідних документах суми [8]. Також рішення щодо порушення п. 3 ст. 5 Конвенції було винесено ЄСПЛ по справі «Бідашко і Сагайдак проти України» від 10 червня 2021 року, у якому було констатовано надмірну тривалість тримання під вартою під час досудового розслідування із зобов'язанням сплатити державою заявникам визначеної суми [7]. Згідно із рішенням ЄСПЛ від

18 червня 2020 року у справі «Завадський та інші проти України» державою у особі представників відповідних органів у кримінальному провадженні були порушені пункти 1, 3 (тримання під вартою під час досудового розслідування заявників було незаконними та необґрунтованими) та пункт 5 статті 5 Конвенції (відсутність забезпеченого правовою санкцією права на відшкодування за незаконне тримання заявників під вартою), внаслідок чого було постановлено виплату визначеної суми Україною заявникам [7]. Серед інших рішень ЄСПЛ по порушенню ст. 5 Конвенції можна назвати: «Іванов та інші проти України» від 10 листопада 2022 року, «Кирилов проти України» від 27 травня 2021 року, «Конопльов проти України» від 28 січня 2021 року, «Романов проти України» від 28 травня 2020 року та інші [7]. Також ЄСПЛ виносив рішення і щодо порушень права на свободу і особисту недоторканість в інших країнах: «Медведев та інші проти Франції» від 29 березня 2010 року; «Іловецький проти Польщі» від 04 жовтня 2001 р.; «Вренчев проти Сербії» від 23 вересня 2008 р.; «Корнейкова проти України» від 19 січня 2012 р.; «Галь проти України» 16 квітня 2015 р. [2] тощо.

Досить часто порушується право підозрюваного (обвинуваченого) на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції, що допускається лише у випадках, передбачених законом, що встановлюється ст. 8 Конвенції. Ці права гарантуються цілою низкою норм Конституції України, зокрема, ст. 30 «Кожному гарантується недоторканність житла», відповідно до якої «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду», ст. 31 у відповідності до положень якої кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції», ст. 32, за якою «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини». Також це право передбачене і у низці кримінальних процесуальних принципів: недоторканність житла чи іншого володіння особи (ст. 13); таємниця спілкування (ст. 14), невтручання у приватне життя (ст. 15), недоторканність права власності (ст. 16). Втручання в приватне і сімейне життя, житло, порушення таємниці переписки, телефонних розмов тощо допускається лише у передбачених законом випадках. Справ за позовами по ст. 8 Конвенції значно менше, ніж за попередні, але теж достатньо: у 2018 році було зареєстровано 12 звернень громадян до ЄСПЛ з України, 8 з Туреччини, 6 з Румунії, 3 з Болгарії, по 2 з Угорщини і Молдови, по 1 з Естонії та Норвегії [3]; у 2019 – 9 звернень з України, 11 з Угорщини, по 4 з Молдови та Румунії, 2 з Болгарії, по 1 з Угорщини, Франції, Естонії [4]; у 2020 – по 3 звернення з України та Угорщини, 11 з Туреччини, 10 з Румунії, 7 з Болгарії, 2 з Молдови [5].

Дещо менше рішень (відповідно до меншої кількості звернень, про що йшлося вище) винесено ЄСПЛ у справах по порушенню прав підозрюваних (обвинувачених) в Україні, передбачених ст. 8 Конвенції. Рішенням ЄСПЛ від 15 жовтня 2020 року у справі «Старишко проти України» було постановлено, що було наявне обмеження прав заявника на побачення під час тримання його в установі виконання покарань у 2000–2014 роках, внаслідок чого держава зобов'язується компенсувати заявнику чітко визначену суму [9]. У справі «Власенко проти України» від 3 лютого 2022 року ЄСПЛ постановив, що державою Україною було порушено право заявника, передбачене ст. 8 Конвенції, оскільки мав місце незаконний та свавільний доступ прокуратури до його банківських документів, здійснений у ході кримінального провадження у зв'язку зі ствердженням невиконання рішення національного суду [9]. У рішенні ЄСПЛ по справі «Панченко та інші проти України» від 14 жовтня 2021 року вказано, що позбавлення заявників можливості бачитися зі своїми родичами у зв'язку із поміщенням до віддалених установ виконання покарань та відмовами органів державної влади у задоволенні їхніх заяв про переведення, порушило їхні права за статтею 8 Конвенції [9]. ЄСПЛ у своєму рішенні від 15 вересня 2022 року «Станіслав Луценко проти України» констатував порушення положень ст. 8 Конвенції, врахувавши, що дисциплінарні стягнення, які призвели до застосування до заявника суворішого режиму відбування покарання, а також рішення про неодноразове переведення заявника до інших колоній не мали законних підстав [9]. Тут також приведемо у якості прикладу рішення ЄСПЛ у справах «Полторацький проти України» від 22 квітня 2021 року, «Краснюк проти України» від 17 грудня 2019 року та інші [9].

І ще одне право, з приводу порушення якого розглядаються справи в ЄСПЛ – це право, передбачене ст. 13 Конвенції «Право на ефективний засіб юридичного захисту», яке гарантує надання особі можливості захищати свої права та свободи у разі їх порушення. Це право також гарантується ст. 59

Конституції України, в якій зазначено, що «кожен має право на професійну правничу допомогу; у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно; кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», а також ст. 20 КПК «Забезпечення права на захист». Таких звернень громадян до ЄСПЛ за 2018 рік було 37 з України, 12 з Греції, 7 з Туреччини, по 6 з Молдови, Угорщини, Болгарії [3]; у 2019 – 38 звернень з України, 16 з Угорщини, 7 з Греції, 5 з Болгарії, 3 з Молдови, по 1 з Франції та Естонії [4]; у 2020 – 18 звернень з України, 7 з Греції, по 3 з Румунії та Болгарії, по 2 з Угорщини та Молдови [5].

Ст. 13 Конвенції також порушується досить часто, про що свідчать наявні рішення ЄСПЛ. У справі «Антонов проти України» від 10 лютого 2022 року ЄСПЛ постановив, що неналежні умови тримання їх під вартою та відсутність у національному законодавстві ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з цим свідчать про порушення ст. 13 Конвенції [6]. Також ЄСПЛ констатував порушення ст. 13 Конвенції у зв'язку із неналежними умовами тримання під вартою та відсутність ефективного засобу юридичного захисту стосовно цих скарг у справі «Бас та інші проти України» від 16 вересня 2021 року [6]. За відповідним рішенням ЄСПЛ від 7 жовтня 2019 року у справі «Копитець і Штопко проти України» у заявників не було ефективного засобу юридичного захисту, що так само порушує ст. 13 Конвенції [6]. Крім вказаних можна також назвати такі рішення ЄСПЛ у справах, як «Білий проти України» від 13 січня 2022 року, «Гранітний та інші проти України» від 22 липня 2021 року, «Мельник проти України» від 21 листопада 2019 року, «Пантелесенко проти України» від 29 червня 2006 року [6]. «Сміт і Грейді проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1999 р.; «Аксої проти Туреччини» від 18 грудня 1996 р. [2].

Крім вже казаних також можуть порушуватися: право на інформацію, гарантоване ч. 3 ст. 29 (кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника), ст. 57 (кожному гарантується право знати свої права і обов'язки) Конституції та ч. 3 ст. 5 Конвенції; право на мовчання, яке полягає у праві людини не свідчити (не давати показання) проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, що закріплене у ст. 63 Конституції та ст. 18 «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї» КПК та інші права і свободи, що можуть порушуватися вусупереч встановленим законом меж.

Висновки. Проведене вище дослідження дозволяє нам зробити ряд висновків. В першу чергу, зазначимо, що кримінальне процесуальне законодавство України корелюється із нормами міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в частині забезпечення прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні. Зі іншого боку на практиці під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду непоодинокі порушення прав вказаних осіб, які закріплені у національному та міжнародному законодавстві, що свідчить про недостатню ефективність правозастосування. Тому основною пропозицією у результаті проведеного дослідження є підготовка працівників державних органів у сфері реалізації норм КПК з урахуванням людиноцентричності і обов'язку урахування у своїй діяльності практики ЄСПЛ з метою недопущення нових аналогічних (чи подібних) порушень прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні.

Дане дослідження не вичерпує усіх проблем, пов'язаних із порушенням прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні і застосуванням практики ЄСПЛ у вказаній сфері. Цим відкриваються перспективи подальших пошуків, зокрема, у частині виконання рішень ЄСПЛ в Україні та подальшого забезпечення на законодавчому рівні дотримання прав підозрюваних (обвинувачених), зокрема ефективної реалізації права на захист.

Список використаних джерел:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/European_Convention_on_Human_Rights.
2. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng#%20>.
3. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2018_ENG.pdf.
4. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2019_ENG.pdf.

5. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2020_ENG.pdf.
6. Стаття 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту». URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-13-pravo-na-efektivniy-zasib-yuridichnogo-zahistu-4206>.
7. Стаття 5 «Право на свободу та особисту недоторканість» URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-5-pravo-na-svobodu-ta-osobistu-nedotorkanist-4200>.
8. Стаття 6 «Право на справедливий суд» URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviyy-sud-4201>.
9. Стаття 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-8-pravo-na-povagu-do-privatnogo-i-simeynogo-jittya-4202>.

УДК 343.137

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.43>

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКЛАДЕННЯ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ

Сидій Я.В.

прокурор Київської окружної прокуратури №6
<http://orcid.org/0000-0001-9742-6208>

Сидій Я.В. Деякі проблемні питання забезпечення укладення угоди про визнання винуватості.

В статті авторка розглядає деякі проблемні питання тактико-криміналістичного забезпечення однієї з компромісних процедур, передбачених у чинному КПК України - угоди про визнання винуватості.

Розглядаються найбільш типові зловживання процесуальним правом обвинуваченням під час укладення зазначеної угоди, коли використовуючи наявність певних недоліків регламентування порядку укладення угоди про визнання винуватості (ініціації, перемовин, вчинення певних дій, або надання певних гарантій сторонами угоди та ін.), прокурор та слідчий з певної мотивації та інтересів, які не завжди відповідають змісту публічного інтересу, використовують ситуації, які характеризуються підвищеним ризиком для зловживання обвинуваченням процесуальним правом, в результаті чого можуть бути грубо порушені або обмежені права, свободи та інтереси сторін або інших осіб.

Розглядається ситуація укладення такої угоди тільки для того щоб не досліджувати усі докази в суді, оскільки досудовим слідством допущені помилки, які неможливо виправити. «Штучне» створення преюдиції, коли обвинувач, всупереч загальним правилам преюдиції, використовує обвинувальний вирок, яким затверджена угода про визнання винуватості, для обмеження прав особи, яка не є учасником кримінального провадження. А також використання обвинуваченням невизначеності статусу й повноважень потерпілого у ситуаціях, передбачених у ч.4 ст.469 КПК, коли потерпілий надає згоду на укладення угоди про визнання винуватості у провадженнях про вчинення особливо тяжких злочинів та ін.

Обґрунтовується, що крім удосконалення норм КПК та усунення певних недоліків регламентування порядку укладення угоди про визнання винуватості, в криміналістичних методиках й рекомендаціях з криміналістичного забезпечення досудового розслідування та підтримання публічного обвинувачення, необхідно передбачити типові ситуації зловживання процесуальним правом з боку обвинувачення, які можна використовувати при реалізації доказів в суді під час ініціювання та укладення угоди про визнання винуватості.

Ключові слова: угода про визнання винуватості, прокурор, потерпілий, зловживання процесуальними правами.

Sydiy Y.V. Some problematic issues of ensuring the conclusion of a plea agreement.

In the article, the author examines some problematic issues of tactical and forensic support of one of the compromise procedures provided for in the current Criminal Procedure Code of Ukraine - the plea agreement.

The most typical abuses of the procedural right by the prosecution during the conclusion of the specified agreement are considered, when using the presence of certain shortcomings in the regulation of the procedure for concluding a plea agreement (initiations, negotiations, the performance of certain actions, or the provision of certain guarantees by the parties to the agreement, etc.), the prosecutor and the investigator from a certain motivations and interests that do not always correspond to the content of the public interest, use situations that are characterized by an increased risk for the abuse of procedural law, as a result of which the rights, freedoms and interests of the parties or other persons may be grossly violated or limited.

We are considering the situation of concluding such an agreement only in order not to examine all the evidence in court, because the pre-trial investigation made mistakes that cannot be corrected. The “artificial” creation of prejudice occurs when the prosecutor, contrary to the general rules of prejudice, uses a guilty verdict that approved a plea agreement to limit the rights of a person who is not a party to the criminal proceedings. As well as the prosecution’s use of the uncertainty of the victim’s status and powers in situations

provided for in Part 4 of Article 469 of the Criminal Procedure Code, when the victim consents to the conclusion of a plea agreement in proceedings for the commission of particularly serious crimes, etc.

It is substantiated that in addition to improving the norms of the Criminal Procedure Code and eliminating certain deficiencies in the regulation of the procedure for concluding a plea agreement, in forensic methods and recommendations for forensic support of pre-trial investigation and maintaining a public prosecution, it is necessary to provide for typical situations of abuse of procedural law by the prosecution, which can be used in the implementation evidence in court during the initiation and conclusion of a plea agreement.

Key words: plea agreement, prosecutor, victim, abuse of procedural rights.

Постановка проблеми. В умовах трансформації моделі кримінального судочинства, пов'язаного зі зміною характеру та співвідношення процесуальних можливостей й компетенцій сторін, посилення впливу змагальності та внесення елементу прагматизму у процес доказування, відмова від безкомпромісного підходу до боротьби зі злочинністю, вкрай важливим є питання щодо забезпечення компромісних процедур в кримінальному судочинстві, яке є результатом, з одного боку, пошуку найоптимальнішої рівноваги між швидким, повним і неупередженим дослідженням усіх обставин кримінального провадження, а з іншого – забезпечення дотримання прав і законних інтересів його учасників.

Після появи у КПК України (далі – КПК) новел, пов'язаних з компромісними процедурами (в першу чергу – угоди про визнання винуватості), Україна отримала застереження з боку ПАРЕ щодо наявності певних ризиків зловживання сторонами своїми процесуальними правами, визнаючи такі провадження такими, що «... відкриті для зловживань як обвинуваченням, так і захистом». Зазначається, що прокурор може погрожувати обвинуваченому неналежним суворим вироком у випадку, якщо підозрюваний не визнає провини, навіть за відсутності достатніх доказів (підкреслюється, що йдеться про «молодих і бідних злочинців»); а адвокат-захисник може переконати перевантаженого прокурора в складній справі прийняти часткове зізнання і помірну санкцію нехтуючи іншою, більш серйозною злочинною діяльністю (коли йдеться «про переваги багатим злочинцям, які вчинили посадовий злочин») та ін. [1].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) зловживання правом визначає як будь-яку діяльність або вчинення будь-яких дій, спрямованих на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції (ст. 17) [2]. Відповідно до вимог п. 3, ч. 7 ст. 474 КПК, угоди про визнання винуватості не повинні порушувати права, свободи чи інтереси сторін або інших осіб.

У вітчизняному кримінальному процесі інститут заборони зловживання процесуальними правами не закріплений, хоча передбачений у цивільному, адміністративному та господарському судочинстві України. При цьому в ухвалі Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) від 30.05.2018 р. у справі № 676/7346/15-к констатується, що хоча в КПК не передбачено загального положення про заборону зловживання процесуальними правами, однак така заборона є загально-правовим принципом і поширюється на всі галузі права [3].

Чинний КПК передбачає ситуації, коли суд може кваліфікувати певні дії учасників кримінального процесу як зловживання процесуальними правами (ч. 4 ст. 81, ч. 10 ст. 290, ч. 4 ст. 394 КПК); є також зловживання процесуальним правом, які визначені у окремих рішеннях ККС ВС. Зловживання процесуальними правами як правове явище викликає підвищений інтерес як в теорії, так і на практиці, найчастіше це проявляється в діях сторін, в тому числі – обвинувачення, від дій чи бездіяльності яких залежить ефективність розслідування в процесі виконання завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК). Вирішальну роль для унеможливлення зловживання процесуальними правами учасниками кримінального провадження відіграє законодавець, який має встановлювати чіткі та однозначні нормативні вимоги. Адже застосування невизначених правових категорій та оцінних понять в кримінальних процесуальних нормах «провокує» учасників процесу на певні дії, які є проявом зловживання процесуальним правом. Найбільш чіткої визначеності потребують норми, що визначають повноваження сторін у кримінальному судочинстві (прокурор, слідчий, захисник), від яких залежить вирішення питань, які впливають як на процес досудового розслідування, так і судового розгляду кримінального провадження; а в ситуаціях прийняття рішення щодо ініціації та укладення угоди про визнання винуватості – суттєво впливають на подальший розвиток кримінальних процесуальних правовідносин та дотримання конституційних прав людини в ході їх здійснення.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання процесуальної регламентації кримінального провадження на підставі угод активно досліджувалися у вітчизняній науковій літературі, зокрема,

вони були предметом дослідження наукових праць Аленіна Ю.А., Боярова В.І., Власової Г.П., Гловок І.В., Гринюка В.О., Когутича І.І., Назарова В.В., Нора В.Т., Пушкаря П.В., Рогатюка І.В., Сіроткіної М.В., Тітка І.А., Філіна Д.В., Шило О.Г., Удалової Л.Д. та багатьох ін., проте, питанням щодо зловживання сторонами під час укладення угоди про визнання винуватості, науковцями належної уваги приділено фактично не було.

Метою статті є намагання наукового висвітлення найбільш поширених зловживань процесуальними правами обвинуваченням під час укладення угоди про визнання винуватості, коли використовуючи наявність певних недоліків регламентування порядку укладення угоди про визнання винуватості (ініціації, перемовин, вчинення певних дій, або надання певних гарантій сторонами угоди та ін.), прокурор та слідчий з певної мотивації та інтересів використовують ситуації, які характеризуються підвищеним ризиком для зловживання обвинуваченням процесуальними правами, в результаті чого можуть бути грубо порушені або обмежені права, свободи та інтереси сторін або інших осіб.

Виклад основного матеріалу. Тактико-криміналістичне забезпечення укладення угоди про визнання винуватості, наприклад, в рамках проведення тактичної операції «досягнення компромісу з підозрюваним (обвинуваченим)» [4, с. 368], має вигляд рекомендацій, де, серед інших, на нашу думку, повинно бути передбачено виникнення та аналіз ситуацій, пов'язаних з відсутністю чітких та однозначних нормативних вимог, які «провокують» прокурора, слідчого, захисника на поведінку, яка може розглядатися як зловживання процесуальними правами сторонами угоди.

Зловживання процесуальними правами притаманні як стороні захисту, так і стороні обвинувачення, а також іншим учасникам кримінального провадження (потерпілому, свідку; особі, права та інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування). Такі зловживання можна визначити як дію або бездіяльність при реалізації учасником кримінального провадження своїх процесуальних прав без мети досягнення правомірного результату і всупереч змісту та призначенню цих прав, спрямовані на перешкоджання виконання завдань кримінального провадження. Тобто ключовим у питанні визначення зловживання правом є мета, яка переслідується учасником кримінального провадження при реалізації своїх процесуальних прав чи передбачених законом повноважень. Насправді, відповідна мета простежується майже завжди; і якщо слідчий суддя не реагує на певну недобросовісну поведінку, то це переважно не від того, що він не розуміє реального стану речей і наміру відповідного учасника, а власне від відсутності нормативних процесуальних механізмів протидії процесуальним зловживанням [5, с.478]. Ці дії можуть бути спрямовані як на створення штучних перешкод для вирішення правового конфлікту (так звана «правова диверсія») з порушенням права особи на справедливий суд чи створенням таких ускладнень опоненту, які не дозволяють йому виграти справу, так і бути наслідком певних корупційних домовленостей. Тобто, як правило, зловживання правом – це умисне діяння, яке характеризується ознаками, що відрізняє його від правової помилки [6, с. 11] і це цілком пов'язано зі свободою розсуду особи на певний вибір поведінки, що може вийти за межі правомірної поведінки та призвести до настання негативних наслідків (шкідлива поведінка, стосовно якої відсутні каральні норми, правопорушення або злочин [7, с. 249]), як результат здійснення процесуального права.

Під мотивом укладення угоди про визнання винуватості розуміють основну мету, досягнення якої прагне прокурор у цьому випадку, а під мотивацією – сукупність й послідовність мотивів та причин, що спонукають (й спрямовують) прокурора до здійснення конкретних дій. І з цього приводу Кісліцина І.О. цілком справедливо зауважує, що практика укладення угод про визнання винуватості має певні ризики, яким можна запобігти у разі, якщо мотиви прокурора будуть відповідати потребам кримінального провадження і букві закону [8, с.11].

Треба виходити з того, що прокурор під час ініціювання, підготовки та укладення зазначеної угоди може керуватися різними мотивами: з одного боку - прагнення своїми діями принести користь суспільству, бажання прискорити процес розслідування кримінального провадження та зменшити навантаження на прокурора й органи досудового розслідування; процесуальна економія, прагнення швидко розкрити злочин й притягнути винних до відповідальності, призначивши справедливе покарання; намір підвищити рівень розкриття злочинів й поліпшити криміногенну обстановку; отримання визнання з боку громади й перспектив кар'єрного просування по службі та ін., а з іншого - бажання позбутися даного кримінального провадження шляхом направлення до суду, не враховуючи при цьому відсутності серйозних підстав укладення угоди про визнання винуватості (наприклад, в силу порушень (слідчої помилки), які допущені слідчими, що не дозволяють розглянути це кримінальне провадження в суді у «звичайному» порядку) та створення видимості благополуччя у розкритті злочинів (в умовах процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням, яке набуває формальних

ознак, що є наслідком непомірного навантаження прокурора [9, с. 51]) або з мотивів корисливого характеру та ін.

До прикладів зловживання процесуальними правами з боку обвинувачення, зокрема, можна віднести наступні ситуації у кримінальних провадженнях, де застосована угода про визнання винуватості:

Найбільш поширеними ситуаціями зловживаннями процесуальними правами прокурором – це ініціація та укладення угоди про визнання винуватості тільки для того щоб не досліджувати усі докази у суді, але не з метою процесуальної економії, а в силу того, що йому відомі всі проблеми, що наявні у справі (наприклад, слідчі помилки), яких вже виправити не можна і він не хоче, щоб про них дізнався суд. У такому випадку належним чином визначити наявність суспільного інтересу, зазначеного у пп. 3 та 4 ч. 1 ст. 470 КПК прокурору не завжди вдається. А тому не завжди можна пояснити необхідність її укладення як керівнику прокуратури під час організації опрацювання проєктів угод про визнання винуватості (у порядку, передбаченому п.9.16 Наказу Генерального прокурора №309 від 30.09.2021 р. «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні») [10], так і суду.

«Штучне» створення преюдиції, коли обвинувач, всупереч загальним правилам преюдиції, використовує обвинувальний вирок, яким затверджена угода про визнання винуватості, для обмеження прав особи, яка не є учасником кримінального провадження. Це ситуації, коли в обвинуваченні прокурор використовує фактичні обставини справи з посиланням на вчинення іншою особою, яка не є учасником кримінального провадження, певного кримінального правопорушення. Це суперечить загальним правилам преюдиції, які не визнають преюдиційного характеру за обвинуваченнями, які встановлені вироком в рамках застосування спрощених процедур без повноцінного доказування, що є порушенням ст. 6 Конвенції з прав людини і основоположних свобод - права на справедливий суд [11, с. 67–73].

Використання невизначеності статусу й повноважень потерпілого у ситуаціях, передбачених у ч. 4 ст. 469 КПК, коли потерпілий надає свою письмову згоду на укладення угоди про визнання винуватості у провадженнях про вчинення особливо тяжких злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або терористичною групою.

Як відомо, після появи у КПК новели (гл. 35) щодо угоди про визнання винуватості, наявність потерпілого у кримінальному провадженні призводила до неприпустимості застосування зазначеної угоди. Але після внесення 16.03.2017 р. змін до ст.469 КПК, були передбачені виключення із загального правила про заборону укладати угоду про визнання винуватості, якщо у кримінальному провадженні бере участь потерпілий. Зокрема, процесуальна домовленість між учасниками кримінального провадження щодо такої угоди дозволена за умови надання всіма потерпілими письмової згоди прокурору на укладення ними угоди (ч. 4 ст. 469 КПК) [12].

Участь потерпілого у таких угодах як науковцями-процесуалістами, так і практиками не завжди сприймалася позитивно. Під час кримінального провадження процесуальний керівник досудовим розслідуванням спочатку враховує в таких ситуаціях інтереси підозрюваного (обвинуваченого), а не потерпілого (у контексті ситуацій, передбачених у пп. 2, 3 ч. 4 ст. 469 КПК). Прокурору простіше врахувати інтереси й позицію підозрюваного, обвинуваченого. Для останнього це може бути достатньо широке коло інтересів – від бажання зміни запобіжного заходу на більш м'який та ін. і до закриття кримінального провадження або суттєвого пом'якшення покарання, а для потерпілого – від бажання уникнути від участі у провадженні і до основного (стратегічного) інтересу – загладження підозрюваним (обвинуваченим) шкоди, завданої злочинними діями та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Але на практиці потерпілі досить часто, з огляду на свою правову неосвіченість, залишаються пасивними учасниками укладення угоди, при цьому їхні права, внаслідок затвердження судом такої угоди не поновлюються [13, с. 261].

Треба констатувати, що компроміс інтересів обвинувачення і захисту не завжди відповідає інтересам потерпілого. Сучасну змагальну модель кримінального процесу, якщо йдеться про потерпілого, певною мірою можна визнати дискримінаційною, оскільки права потерпілого суттєво обмежені, він не є стороною процесу і майже завжди залишається наодинці зі своїми проблемами, не одержуючи необхідної підтримки з боку органів кримінальної юстиції [14, с. 178, 181]: для отримання компенсацій він повинен неодноразово з'являтися до слідчого, а потім і до суду, де може потрапити під тиск й пресинг з боку підозрюваного (обвинуваченого) та його оточення. Саме тоді виникає феномен «вторинної віктимізації» – для непрофесійних учасників кримінальний процес сам по собі, незалежно від результатів, є тягарем – «покаранням». Тому вважається, що потерпілий, втягуючись в процес досудового слідства, судового розгляду справи (дає свідчення, бере участь в проведенні слідчих (роз-

шукових) та інших процесуальних діях, з'являється до суду та ін.) страждає повторно. І при цьому практично не отримує відшкодування тієї моральної і матеріальної шкоди, що спричиняється процесуальними тягарями [15, с. 21].

Європейська модель кримінального процесу, яка покладена в основу чинного КПК України, не вимагає згоди потерпілого на укладення зазначеної угоди. Це пов'язано з тим, що відшкодування завданої шкоди часто бере на себе держава – за допомогою відповідних фондів, які відшкодовують потерпілому втрати. Законодавство нашої країни цього не передбачає, як не передбачено, якій повинен бути зміст такої згоди потерпілого: чи це узгодження обраної обвинуваченням кваліфікації дій підозрюваного або формулювання підозри; чи узгодження розміру покарання або розміру відшкодування. Не визначені процесуальні права й обов'язки потерпілого, який надав зазначену згоду.

Відповідно до вимог ст. 1177 ЦК України шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону (зокрема, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом). У 2005р. Україною підписано Європейську конвенцію про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (1983р.). Але у подальшому ця Конвенція не була ратифікована, а направлений до Верховної Ради України у 2020р. проект Закону України «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких правопорушень» був 02.02.21 р. знятий з розгляду [16].

В період підготовки та ініціювання укладення угоди про визнання винуватості у провадженнях, де є потерпілий, обвинуваченню потрібно враховувати позицію й інтереси потерпілого (в рамках комунікації з потерпілою особою), щоб у подальшому, під час укладення угоди, її умови не порушували права потерпілого (п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК). У разі незгоди потерпілого з позицією обвинувачення щодо укладення угоди, прокурор (слідчий) застосовує певні тактичні прийоми з метою переконати потерпілого у доцільності таких дій з поясненням, що ця особа не є організатором злочинної групи, організації; не є активним учасником вчинення злочину щодо потерпілого і при цьому саме завдяки цій особі, його показанням, викриваються злочинні дії інших учасників злочинної групи, організації та ін.

Сьогодні вже можна констатувати, що поява потерпілого в угодах про визнання винуватості це свідчення зовсім іншого різновиду такої угоди: по-перше, з'являється новий учасник, раніше не передбачений в цій угоді; а по-друге, основною метою цієї угоди (для обвинувачення) є не процесуальна економія, а співробітництво підозрюваного (обвинуваченого) з обвинуваченням задля розкриття тяжкого або особливо тяжкого злочину шляхом отримання доказів, які викривають у вчиненні злочину інших учасників злочину.

Сіроткіна М.В. саме цим обґрунтовує необхідність поділу угоди про визнання винуватості на два види: (1) угода про визнання винуватості у провадженнях щодо кримінальних проступків, нетяжких і тяжких злочинів та (2) угода про співробітництво в усіх категоріях кримінальних проваджень. Для другої групи важливим є співробітництво з обвинуваченням, а для першої – це питання буде другорядним. Вона пропонує угоду про співробітництво у кримінальному провадженні виділити окремо та врегулювати процесуальний порядок укладення такої угоди, її зміст, наслідки укладення та затвердження, порядок судового провадження на підставі такої угоди й наслідки її невиконання [17, с. 254-255].

Такий поділ вимагає від прокурора по-іншому підходити до зазначених угод, зокрема, до ситуацій, передбачених пп. 2, 3 ч. 4 ст. 469 КПК, де визначена умова - викриття підозрюваним злочинних дій учасників групи, які вчинили особливо тяжкий злочин за попередньою змовою групою осіб, організованою групою або терористичною групою – потребує передбачити забезпечення гарантій безпеки такого підозрюваного (обвинуваченого), в тому числі шляхом проведення тактичної операції «забезпечення безпеки підозрюваного (обвинуваченого)» [18]. Тоді же виникає потреба в письмовому узгодженні угоди з потерпілим. Але участь потерпілого в укладенні угоди про визнання винуватості, за реалій чинного КПК, залишається умовною і не відповідає вимогам юридичної визначеності, як складнику верховенства права [13, с. 262].

Вирішення цього питання може бути пов'язане з необхідністю включення до числа сторін угоди про визнання винуватості (у ситуаціях, передбачених у пп. 2, 3 ч. 4 ст. 469 КПК) поряд із прокурором і підозрюваним (обвинуваченим) також й потерпілого, з включенням до змісту такої угоди елементів угоди про примирення (ст. 472 КПК) [20, с. 42; 21, с. 106].

Треба зазначити, що у разі укладення угоди про визнання винуватості, відповідно до п. 9 ч. 2 ст. 52 КПК для підозрюваного передбачена обов'язкова участь захисника, що не передбачено для потерпілого. З огляду на правову неосвіченість потерпілого, останній часто залишається пасивним учасником укладення угоди, а тому це питання (щодо активної участі потерпілого) можна вирішити шляхом

залучення адвоката – представника інтересів потерпілого. Це позитивно вплине на процес протидії спробам грубого порушення або обмеження прав, свобод й інтересів потерпілого та дозволить своєчасно виявити ознаки зловживання процесуальним правом з боку сторін.

Зокрема, у цьому ж контексті, підвищеним ризиком зловживання процесуальними правами з боку прокурора є ситуації, пов'язані з перевіркою достовірності обставин, які згідно з вимогами ст.470 КПК підлягають врахуванню при укладенні угоди про визнання винуватості.

ККС ВС з цього приводу, зокрема, зазначив, що перевірка достовірності обставин, які згідно зі ст. 470 КПК підлягають врахуванню при укладенні угоди про визнання винуватості, є обов'язком прокурора. При цьому, зважаючи на визначені законом наслідки невиконання угоди (процесуального характеру, передбачені ст. 476 КПК, або за наявності для того підстав - ініціювання прокурором кримінального провадження за ст. 389-1 КК України), на суд при затвердженні угоди про визнання винуватості не можуть бути покладені інші обов'язки щодо перевірки можливості її затвердження, ніж ті, які прямо передбачені у ст. 474 КПК [22].

Наведений перелік випадків і ситуацій, зрозуміло, не є вичерпним, оскільки всі вони мають оціночний характер з огляду на відсутність у КПК критеріїв віднесення реалізації прав чи обов'язків до недобросовісної.

Зокрема, це також можуть бути ситуації, коли прокурор ухиляється від проведення тактичної операції «забезпечення безпеки підозрюваного (обвинуваченого)» - вирішення питання щодо застосування стосовно підозрюваного (обвинуваченого) заходів забезпечення безпеки, за наявності підстав і приводів, передбачених у ст.20 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [18] у контексті п. 2, 3 ч. 4 ст. 249 КПК) та ін.

Прокурор під час досудового розслідування, як його процесуальний керівник, використовує криміналістичну методику, яка визначає особливості розслідування, та здійснює певний регулюючий вплив на процес розслідування - формування доказів, а під час розгляду кримінального провадження в суді – реалізує систему доказів. Для цього в криміналістичних методиках і рекомендаціях з криміналістичного забезпечення досудового розслідування, особливостей підтримання публічного обвинувачення, в тому числі й під час укладення угоди про визнання винуватості, повинні розглядатися не тільки традиційні слідчі та судові ситуації, пов'язані з найбільш поширеними слідчими помилками, допущеними під час досудового розслідування, але й інші дефекти, які негативно впливають на процес реалізації доказів в суді, зокрема, вказують на наявність ознак зловживання процесуальними правами з боку сторін.

Висновки. Поширення зловживань процесуальним правом сторонами кримінального процесу та іншими особами під час укладення угоди про визнання винуватості пов'язано з наявністю певних недоліків регламентування порядку укладення угоди про визнання винуватості (ініціації, перемовин, вчинення певних дій, або надання певних гарантій сторонами угоди та ін.). Це призводить до того, що сторони (зокрема, прокурор) з певної мотивації та інтересів, які можуть не відповідати змісту публічного інтересу, використовують ситуації, які характеризуються підвищеним ризиком для зловживання процесуальним правом, в результаті чого можуть бути грубо порушені або обмежені права, свободи та інтереси сторін або інших осіб.

Крім удосконалення норм КПК та усунення певних недоліків регламентування порядку укладення угоди про визнання винуватості, в криміналістичних методиках й рекомендаціях з криміналістичного забезпечення досудового розслідування та підтримання публічного обвинувачення, необхідно передбачити найпоширеніші (типові) ситуації зловживання процесуальними правами з боку сторін кримінального провадження та інших осіб, а також пов'язаних з типовими слідчими помилками, іншими дефектами при реалізації доказів в суді під час ініціювання та укладення угоди про визнання винуватості.

Список використаних джерел:

1. Резолюція ПАРЕ № 2245 (2018) «Укладання угод у кримінальному провадженні: необхідність мінімальних стандартів для системи відмови від судового розгляду». URL: <http://www.echr.com.ua/document/rezolyuciya-parye-2245-2018>.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року. URL: <http://www.echr.coe.int>.
3. Ухвала Верховного Суду Першої палати судової палати Касаційного кримінального суду від 30.05.2018 р. у справі № 676/7346/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74440103/>.

4. Сидій Я.В. Щодо процедури угоди про визнання винуватості у контексті співробітництва підозрюваного з обвинуваченням. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 365–371. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.68>.
5. Горідько М. Щодо зловживання процесуальними правами органом досудового розслідування під час проведення обшуку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 475–479. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/118>.
6. Хабло О.Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.09. Київ, 2008. 22 с.
7. Розумовський О. Зловживання процесуальними правами за чинним кримінальним процесуальним законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 4/2021. С. 247–252.
8. Кісліцина І.О. Роль прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод про визнання винуватості: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.10. Одеса, 2018, 23 с.
9. Шумило М.Є. КПК України – 10 років: крок вперед, два на місці? (основні положення доповіді). *Кримінальний процесуальний кодекс України: десятиліття реалізації і проблеми сьогодення*: збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 10-річчя вступу в дію Кримінального процесуального кодексу України, м. Львів, 18 листопада 2022 р. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2022. С. 38–52.
10. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні : наказ Генерального прокурора № 309 від 30 вересня 2021 р. № 309. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21#Text>.
11. Сидій Я.В. Проблеми преюдиціальності вироку на підставі угоди про визнання винуватості. *Вісник Академії адвокатури України*. 2021. № 1. С. 67–73.
12. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення механізмів забезпечення завдань кримінального провадження: Закон України № 1950-VIII від 16.03.2017. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 17. ст. 204.
13. Мудрак І.В. Комунікативна позиція потерпілого у кримінальному провадженні на підставі угод. *Юридичний науковий електронний журнал*. 4/2020. С.260–263.
14. Щиголь О. Нова концепція процесуального становища потерпілого та його представників у кримінальному провадженні з урахуванням засади процесуального віктимцентризму. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 177–185.
15. Присяжнюк Т.І. Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту. Київ: Центр учбових програм, 2007. 239 с.
16. Проект Закону України № 3892 від 17.07.20 р. «Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69541.
17. Сіроткіна М.В. Теорія і практика реалізації права на компроміс у кримінальному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: спеціальність 12.00.09. К.:НАВС, 2021. 497 с.
18. Бояров В.І. Загальні положення проведення на досудовому слідстві тактичної операції «захист свідка». *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. № 1/2006. С. 207–210.
19. Гловюк І.В. Укладення угоди про визнання винуватості: окремі питання у контексті оновлення законодавства. *Теорія і практика протидії злочинності у сучасних умовах*: міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 10 листопада 2017 р. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 40–42.
20. Глоба М. Згода потерпілого як складник передумови укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 4 (32). С. 103–108.
21. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 07.04.2020 р. у справі № 761/13021/19 (провадження № 51-409 км20) URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88707488>.

УДК 343.98+347.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.44>

ДОКАЗОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВИСНОВКУ ФАХІВЦЯ У ГАЛУЗІ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

Федик Ю.Я.,

кандидат ветеринарних наук,

доцент кафедри нормальної та патологічної анатомії та судової ветеринарії

Львівський Національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій

імені С.З. Гжицького

cat_doc_@ukr.net

Бесага І.В.,

викладач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу

факультету № 3 ІПФПНП ЛьвДУВС

<https://orcid.org/0000-0002-2736-4985>

animespirit12@ukr.net

Федик Ю.Я., Бесага І.В. Доказове значення висновку фахівця у галузі ветеринарної медицини у судовому процесі.

У роботі висвітлено питання щодо наявності повноважень у неатестованих експертів – фахівців ветеринарної медицини щодо проведення судово-ветеринарної експертизи, а також досліджено доказове значення висновку експерта у судовому провадженні. Авторами розглядається питання про проведення судово-ветеринарної експертизи кримінальних, цивільних справах та справах про адміністративні правопорушення у контексті доказової сили висновку експерта щодо встановлення фактів протиправних діянь та причинно-наслідкових зв'язках між такими діями та негативними наслідками, що настали. Особливий наголос робиться на значенні висновку експерта у галузі ветеринарії у справах про відшкодування моральної та матеріальної шкоди. У статті містяться окремі положення про обов'язковість проведення експертизи у певних випадках. Виявлено, що профільне законодавство не містить детального опису вимог щодо того, хто може вважатися експертом, але воно містить конкретні вимоги до рівня освіти, кваліфікації та наявності необхідних знань для вирішення поставлених питань. Авторами визначено вимоги до осіб, які можуть вважатися експертами. Встановлено, що чинним законодавством надано право проводити судово-ветеринарну експертизу особам, яких не внесено до реєстру атестованих експертів, за умови, якщо такі можуть підтвердити свою кваліфікацію як фахівця у відповідній галузі, а також вказано на винятки з цього правила. Визначення того, хто може бути експертом, може бути здійснене з урахуванням не тільки наявності офіційної атестації, але й доказу кваліфікації та досвіду відповідної галузі. Встановлено, що висновок експерта може бути використаний як доказ у справах про відшкодування моральної та матеріальної шкоди у випадках, коли він містить відповідні висновки щодо протиправної поведінки особи, яка завдала шкоду, наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою, а також вини особи, яка завдала шкоду.

Ключові слова: судово-ветеринарна експертиза, судово-експертна діяльність, фахівець, відшкодування шкоди, доказове значення.

Fedyk Y., Besaha I. Evidentiary value of the conclusion of a veterinary expert in a judicial proceeding.

The paper discusses the issue of the authority of non-certified experts – specialists in veterinary medicine – to conduct forensic veterinary examinations, as well as the evidentiary value of expert opinions in legal proceedings. The authors address the issue of conducting forensic veterinary examinations in criminal, civil, and administrative cases in the context of the evidentiary value of expert conclusions regarding the establishment of illegal acts and causation between such acts and the negative consequences that have arisen. Special emphasis is placed on the significance of expert conclusions in the field of veterinary medicine in

cases involving the compensation of moral and material damages. The article includes separate provisions on the mandatory conduct of expert examinations in certain cases. It has been found that the relevant legislation does not provide a detailed description of the requirements for who can be considered an expert, but it does contain specific requirements for the level of education, qualifications, and necessary knowledge to address the issues at hand. The authors have identified the requirements for individuals who can be considered experts. It has been established that current legislation grants the right to conduct forensic veterinary expertise to persons who are not registered as certified experts, provided they can demonstrate their qualifications as experts in the relevant field, and exceptions to this rule are also indicated. The determination of who can be an expert can be based not only on official certification but also on proof of qualifications and experience in the relevant field. It has been established that an expert's conclusion can be used as evidence in cases of compensation for moral and material damages, provided that it contains appropriate conclusions regarding the unlawful behavior of the person who caused the damage, the existence of a causal link between the unlawful behavior and the damage caused, and the guilt of the person who caused the damage.

Key words: forensic veterinary expertise, forensic expert activity, expert, compensation for damages, evidentiary value.

Постановка проблеми. У процесуальному законодавстві України та судово-експертній діяльності велике значення мають питання пов'язані з призначенням, проведенням та використанням результатів судових експертиз, включаючи судово-ветеринарну експертизу. Остання виконує важливу роль в розв'язанні судово-експертних завдань, що стосуються правопорушень, пов'язаних з тваринами, компенсації завданої ними шкоди, а також впливають з професійної діяльності фахівців ветеринарної медицини. Дослідження статуту суб'єкта судово-ветеринарної експертизи та доказової сили висновку експерта є важливим питанням для вчених-юристів та судово-ветеринарних експертів, оскільки визначення того, хто має повноваження проводити експертизу та яким чином висновок експерта відрізняється від інших доказів у контексті доказового значення є фундаментальним у науці про судову експертизу та в експертній практиці. Розв'язання цих проблем має важливе практичне значення, оскільки невірне тлумачення законодавства про судову експертизу може призвести до неправильностей у проведенні судово-ветеринарної експертизи, відмов від її проведення, підміни судової експертизи іншими процесуальними діями, а також проблем при доказуванні тих обставин і фактів, які можуть підтверджуватися лише висновком експерта.

Стан опрацювання тематики. Загальні питання предмета, методів та місця судово-ветеринарної експертизи в системі судових експертиз піднімалися І.В. Яценком [1–5, 8, 10–14], О.М. Ключевим [6, 14], Л.М. Деречою [2, 14], Е.Б. Сімаковою-Єфремян [7, 14] тощо. Практичні аспекти проведення судово-ветеринарної експертизи, а також висвітлення конкретних випадків та методик, окрім вищенаведених науковців, належать авторству С.І. Запарі, А.В. Захар'єва, Я.К. Сердюкова, Н.М. Богатко, Л.В. Пчелінської [8], В.Г. Гончаренка, І.В. Гори [9], О.І. Парилівського, Р.Г. Казанцева та Г.В. Смирнова [5, 10, 12–14], В.М. Лемішевського [15], Г.А. Зона, Л.Б. Івановської, М.В. Доб'ї [17], С.С. Охріменко, В.В. Кравчука, О.В. Кравчука, Ю.М. Туровця [18], Н.С. Щербакової, С.Б. Передери, Ж.О. Передери, Є.А. Щербакова [19], Б.К. Слободянюка [20]. Розвідки названих авторів переважно скеровані у русло наукового обґрунтування необхідності використання спеціальних фахових знань у формі проведення судово-ветеринарної експертизи під час розкриття та розслідування кримінальних та адміністративних правопорушень.

Незважаючи на вищенаведене, дослідження доказової сили висновку експерта у галузі судової ветеринарії, а також окремі аспекти призначення відповідної експертизи у рамках судового процесу не отримали належного висвітлення. Зокрема, у науковій літературі не набули розроблення питання значення судово-ветеринарної експертизи для встановлення факту протиправності діянь та причинно-наслідкових зв'язків між протиправними рішеннями, діями та бездіяльністю з негативними наслідками, у т.ч. завданою моральною шкодою чи збитками.

Метою пропонованої розвідки визначено встановлення наявності повноважень у неатестованих експертів – фахівців ветеринарної медицини щодо проведення судово-ветеринарної експертизи, а також дослідження доказового значення висновку експерта у судовому провадженні.

Виклад основного матеріалу. Нормативну базу проведення експертного дослідження (експертизи) становлять ст.ст. 65, 72, 102 ЦПК України, ст.ст. 69, 70, 101, 102, 242–245, 332 КПК України, ст.ст. 68, 101–111 КАС України, ст.ст. 69, 98–107 ГПК України. Базовим, спеціальним законодавством про судову експертизу є, зокрема, Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 № 4038-

ХП (надалі – Закон № 4038-ХП), а також підзаконні нормативно-правові акти – відомчі Інструкції: Інструкція про призначення і проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (надалі – Інструкція № 53/5) та Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 12 грудня 2011 року № 3505/5 (надалі – Інструкція № 3505/5).

Відповідно до статті 1 вищезгаданого Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. Згідно із статтею 7-1 Закону № 4038-ХП підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб.

Стаття 72 ЦПК України, ст. 69 ГПК України та ст. 68 КАС України та передбачають, що експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Стаття 69 КПК України містить більш широке визначення поняття «Експерта у кримінальному провадженні». Ним вважається особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

І.В. Яценко надає перелік правопорушень, що зазначені у Кодексі України про адміністративні правопорушення та Кримінальному кодексі України відповідно та робить висновки, що судово-ветеринарну експертизу живих тварин, а також трупів тварин з травмами різного походження призначається правоохоронними органами під час досудового розслідування правопорушень проти громадського порядку та моральності, проти довкілля, а також у сфері професійної діяльності щодо надання публічних послуг. Автор також побіжно звертає увагу на доказове значення судово-ветеринарної медицини у спорах, що виникають з цивільних та господарських правовідносин [1, с. 29, 34, 36].

Б.К. Слободенюк, у свою чергу, звертає увагу на необхідності використання спеціальних знань експертів у галузі ветеринарії при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з умисним знищенням або пошкодженням чужого майна. Науковець також звертає увагу на необхідності належного аналізу та оцінювання висновку експерта як доказу у кримінальній справі, його дослідження у співставленні з іншими доказами [20, с. 193].

Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом (частина 1 статті 7 Закону України «Про судову експертизу»). Державні спеціалізовані установи, а також фахівці, що не є працівниками цих установ, зазначені у статті 7 цього Закону, виконують інші роботи на договірних засадах (частина 7 статті 15 цього Закону).

Особа або орган, які призначають або замовляють судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, або іншим фахівцям з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено законом (частина 2 статті 9 Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 № 4038-ХП). До фахівця у відповідній галузі знань, який проводить судову експертизу, застосовуються положення цього Закону щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень розділу III цього Закону (частина 5 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 № 4038-ХП).

Таким чином, попри відсутність у профільному законодавстві детального роз'яснення того, хто може вважатися експертом, передбачено конкретні вимоги щодо рівня вищої освіти, кваліфікації та наявності необхідних знань для вирішення поставлених питань. У той же час, чинним законодавством надано право проводити судово-ветеринарну експертизу особам, яких не внесено до реєстру атестованих експертів, за умови, якщо такі можуть підтвердити свою кваліфікацію як фахівця у відповідній галузі. Вказаний висновок підтримується вищими судовими інстанціями, а також окремими науковцями [21–24].

Згадане правило не поширюється: 1) на працівників спеціалізованих установ. У випадку якщо звернення щодо проведення експертизи надійшло саме до цієї установи як юридичної особи, а не до

конкретного її працівника. Спеціалізовані установи здійснюють свою діяльність згідно з Положенням про відповідну установу та відповідно до Закону «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 № 2498-ХІІ. Лабораторні дослідження для діагностики захворювань тварин, включаючи відповідні дослідження ґрунту, води та засобів утримання тварин, проводяться уповноваженими лабораторіями, які мають відповідну акредитацію. 2) Атестованих судових експертів, які не є працівниками зазначених установ. Такі можуть здійснювати експертизу виключно з тих видів судових експертиз і експертних спеціальностей, які зазначені у свідоцтві про присвоєння кваліфікації судового експерта.

Одночасно з зазначеним варто враховувати і те, що не кожен висновок фахівця у галузі ветеринарної медицини вважається висновком експерта. Законодавством передбачено ряд вимог до цього документа (пункт 4.12 Інструкції № 53/5). Однією з найважливіших, на наше переконання, є вимога про зазначення у тексті висновку підтвердження того, що експерт попереджений про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку.

Наступним важливим моментом є правильне формулювання питань експертизи. Галузеве процесуальне законодавство виходить з того, що обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. З огляду на це, висновки експерта мають давати відповідь на специфічні питання, які не можуть підтверджуватися іншими доказами. Такими питаннями можуть бути ті, які визначені п. 10.3 Інструкції № 53/5, за умови, що відповідь на ці запитання містить чіткі висновки щодо подій і фактів. Важливими у такому контексті є висновки експертів, які можуть слугувати доказами протиправної поведінки суб'єкта у справах, що пов'язані з відшкодуванням моральної та матеріальної шкоди. Якщо у справах про адміністративні правопорушення та кримінальних провадженнях висновки експерта мають додаткове значення та оцінюються на рівні з іншими доказами, то у приватно-правових спорах ситуація відрізняється.

Верховний Суд зробив висновки, що положеннями ч. 2 ст. 242 КПК України передбачено випадки, за яких проведення експертизи є обов'язковим, зокрема, при встановленні причин смерті (п. 1) та встановленні тяжкості тілесних ушкоджень (п. 2). Процесуальний закон зобов'язує слідчого або прокурора звернутися до експертної установи для проведення судово-медичної експертизи. Тлумачення норм, що містяться в ст.ст. 242–244 КПК, вказують про обов'язковість експертизи щодо встановлення причини смерті людини. У зазначеній нормі не міститься уточнення про обов'язковість призначення й проведення експертиз щодо тварин. Верховний суд дійшов висновку про те, що вирішення питання про необхідність призначення судово-ветеринарної експертизи суди повинні вирішувати у кожній конкретній справі [25].

Зобов'язання про відшкодування шкоди – це правовідношення, у силу якого одна сторона (потерпілий) має право вимагати відшкодування завданої шкоди, а інша сторона (боржник) зобов'язана відшкодувати завдану шкоду в повному розмірі. Аналіз положень статей 11, 1166, 1167 ЦК України дає підстави вважати, що підставою виникнення зобов'язання про відшкодування шкоди є завдання матеріальної та моральної шкоди іншій особі. Таке зобов'язання виникає за умов наявності шкоди, протиправної поведінки особи, яка завдала шкоду, наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала шкоду та завданою шкодою, вини особи, яка завдала шкоду.

Висновок експерта може слугувати доказом у таких категоріях справ, якщо у ньому містяться висновки щодо протиправної поведінки особи, яка завдала шкоду, наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала шкоду та завданою шкодою, а також вини особи, яка завдала шкоду. Як приклад варто розглянути рішення районного суду м. Одеси [26]. У даній справі позивач на підтвердження заявлених позовних вимог подала як доказ вини працівників ветеринарної клініки у смерті домашньої тварини протокол розтину трупа тварини. У документі зазначено, що смерть тварини виникла внаслідок індивідуальної непереносимості препаратів. При оцінці згаданого протоколу суд зробив висновок, що такий не результатом судово-ветеринарної експертизи та, відповідно, не містить встановлених фактів щодо порушення лікування собаки позивача лікарями ветеринарної клініки, тобто не встановлює винну поведінку лікарів. Суд також зауважив, що аргументи позивачки щодо неправильно проведеного лікування та встановленого діагнозу на підставі якого була проведена операція лікарями ветеринарної клініки є не виправданими, оскільки судом не встановлено причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням відповідача та заподіянням збитків позивачу. У інших подібних справах суд зробив висновки, що перевірка обставин та встановлення причин смерті собаки, а також причинно-наслідковий зв'язок між ушкодженнями і причиною смерті тварини

не можуть бути встановлені або перевірені іншим шляхом, окрім проведення по даній справі судово-ветеринарної експертизи [26–28].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що хоча профільне законодавство не містить детального опису того, хто може вважатися експертом, але воно містить конкретні вимоги до рівня освіти, кваліфікації та наявності необхідних знань для вирішення поставлених питань. Чинне законодавство дозволяє проводити судово-ветеринарну експертизу особам, які не внесені до реєстру атестованих експертів, якщо такі можуть підтвердити свою кваліфікацію як фахівці у відповідній галузі. Отже, визначення того, хто може бути експертом, може бути здійснене з урахуванням не тільки наявності офіційної атестації, але й доказу кваліфікації та досвіду відповідної галузі.

Висновок експерта може бути використаний як доказ у справах про відшкодування моральної та матеріальної шкоди у випадках, коли він містить відповідні висновки щодо протиправної поведінки особи, яка завдала шкоду, наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою, а також вини особи, яка завдала шкоду.

Список використаних джерел:

1. Яценко І.В. Місце судово-ветеринарної експертизи в системі судових експертиз та її значення у судочинстві. *Eurasian scientific discussions*. Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2022. С. 27–36.
2. Яценко І.В., Дереча Л.М. Можливості судово-ветеринарної експертизи як нового виду судових експертиз. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. С. 550–567.
3. Яценко І.В. Предмет судово-ветеринарної експертизи та його значення в теорії і практиці судової експертизи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 73 (2). 2022. С. 154–173.
4. Яценко І.В., Запара С.І., Захар'єв А.В. Сучасний стан і перспективи розвитку судово-ветеринарної експертизи в Україні (оглядова стаття). *Судова ветеринарна експертиза*, 18. 2018. С. 568–575.
5. Яценко І.В., Казанцев Р.Г. Порядок проведення судово-ветеринарної експертизи трупів тварин в секційній залі спеціалізованої експертної установи. *Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування*, 7. 2021. С. 179–191.
6. Ключев О.М. Удосконалення експертного забезпечення правосуддя: теоретичні, правові та організаційні аспекти. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*, 19. 2019. С. 102–117.
7. Сімакова-Єфремян Е.Б. Загальна теорія судової експертизи як основа методології проведення комплексних судово-експертних досліджень. *Вісник Академії правових наук України*, 3 (46). 2006. С. 225–235.
8. Судово-ветеринарна експертиза та оціночні критерії смертельних вогнепальних поранень тварин (із експертної практики) / І.В. Яценко та ін. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини*, 30(2). 2015. С. 325–346.
9. Експертизи у судочинстві України : посібник / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
10. Методика судово-ветеринарної експертизи трупів тварин / І.В. Яценко та ін. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2022.
11. Методика судово-ветеринарного дослідження тварин з метою встановлення їх каліцтва / І.В. Яценко, О.І. Парилівський. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2022. 50 с.
12. Правила судово-ветеринарної експертизи трупів тварин: Методичні рекомендації / І.В. Яценко, О.І. Парилівський, Р.Г. Казанцев. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2022. 41 с.
13. Порядок вилучення об'єктів судово-ветеринарної експертизи з трупа тварини для лабораторних досліджень: Меіодичні рекомендації / І. В. Яценко та ін. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2021. 51 с.
14. Судова ветеринарна медицина: її минуле, нинішнє й майбутнє / І.В. Яценко та ін. *Fundamental and applied research in the modern world*. BoScience Publisher. Boston, USA. 2021. С. 1091–1010.
15. Лемішевський, В. Судово-ветеринарна експертиза трупа собаки із ознаками насильницької смерті: огляд випадку. *Conference «Modern Methods of Diagnostic, Treatment and Prevention in Veterinary Medicine»*. 2021. Pp. 98–99.

16. Зон Г.А., Івановська Л.Б. Судово-ветеринарна експертиза в промисловому птахівництві. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини*, 28(2). 2014. С. 207–210.
17. Зон Г.А., Івановська Л.Б., Доб'я М.В. Результати діагностики пухлин собак в м. Суми. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Ветеринарна медицина*, 9. 2013. С. 171–174.
18. Кравчук В.В., Кравчук О.В., Туровець Ю.М. Застосування судово-ветеринарної експертизи під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. *Криміналістичний вісник*, 2 (24). 2015. С. 109–114.
19. Зміни у законодавстві України щодо призначення судово-ветеринарних експертиз та порядку залучення експертів / Щербакова Н.С. та ін. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, 1. 2018. С. 132–134.
20. Слободянюк Б. Використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях про умисне знищення або пошкодження чужого майна. *Історико-правовий часопис*, 2 (6). Луцьк, 2015. С. 189–194.
21. Постанова Верховного Суду у справі від 21.05.2020 року № 810/4566/17.
22. Постанова Верховного Суду у справі від 31.03. 2021 року № 523/7567/20.
23. Постанова Верховного Суду у справі від 21.04.2021 року № 910/701/17.
24. Волочай С.П. Можливості експертного забезпечення адвокатської практики на основі Закону України «Про судову експертизу». *Місце недержавної судової експертизи у забезпеченні судочинства України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції-дискусії (м. Київ, 19 жовтня 2020 року). Київ: Видавник Назаров О.А., 2020. С. 74–79.
25. Постанова Верховного Суду у справі від 20.05.2021 року № 127/29538/19
26. Рішення Київського районного суду м. Одеси 13.10.2022 року № 947/15546/22.
27. Рішення Апеляційного суду Житомирської області у справі від 30.09.2014 року № 293/278/14-ц.
28. Рішення Турківського районного суду Львівської області у справі від 12.04.2023 року № 458/371/22.

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.961.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.45>

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НОТАРІУСА ЗА ПОРУШЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ

Білокурська О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
<https://orcid.org/0000-0003-1005-2165>
o.biloskurska@chnu.edu.ua*

Федорчук М.Д.,
*асистент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
<https://orcid.org/0000-0002-5578-2447>
m.fedorchuk@chnu.edu.ua*

Білокурська О.В., Федорчук М.Д. Юридична відповідальність нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці в Україні.

Стаття присвячена дослідженню питання щодо нотаріальної таємниці, яка є невід’ємною складовою діяльності нотаріуса та розгляду питань щодо відповідальності нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці. Проаналізовані теоретичні, законодавчі та практично-прикладні аспекти нотаріальної таємниці та її правозастосування. Авторами статті відзначено, що відповідно до чинного законодавства України, нотаріус повинен нести юридичну відповідальність за порушення нотаріальної таємниці. Однак, відсутність чіткого визначення критеріїв порушення нотаріальної таємниці та чіткої регламентації на законодавчому рівні відповідальності за такі порушення ускладнюють практику притягнення до відповідальності нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці. Анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю відноситься до виняткових випадків встановлення відповідальності нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці. Наголошується, що якщо особа надала згоду на поширення інформації про вчиненні нотаріальної дії, то у такому разі це не може бути підставою для анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю, підтвердженням чого слугує наявність постанови Верховного Суду. Проте, при нанесенні значної шкоди правам та інтересам фізичних, юридичних осіб або державі видається необхідним застосування більш суворих негайних заходів до нотаріуса для забезпечення прав інших осіб та відновлення довіри до професії нотаріуса. Автори приходять до висновку, що за порушення таємниці вчинення нотаріальних дій, нотаріус повинен нести адміністративну, а в окремих випадках і кримінальну відповідальність, оскільки існуюча відповідальність не включає в себе покарання за завдання шкоди іншим особам, у тому числі за розголошення відомостей, що становлять нотаріальну таємницю. Такого роду порушення може завдати значної шкоди іншим особам, зокрема, порушити їх конституційне право на приватність, конфіденційність. Окрім того, норми адміністративної та кримінальної відповідальності повинні бути конструктивно побудовані та встановлені на законодавчому рівні, визначені органи адміністративної та кримінальної юрисдикції для забезпечення прозорості та чіткості процедур застосування відповідних санкцій, передбачених законодавством, враховуючи ступінь завданої шкоди.

Ключові слова: нотаріальна таємниця, нотаріус, юридична відповідальність, професійна таємниця, нотаріальна діяльність, анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, захист прав людини.

Biloskurska O., Fedorchuk M. Legal liability of the notary for violation of notarial secrecy in Ukraine.

The article is devoted to the investigation of the issue of notarial secrecy as an integral part of the notary's activity, and consideration of the problems of the notary's liability for violation of notarial secrecy. Theoretical, legislative, and practical aspects of notarial secrecy and its enforcement are analyzed. The authors of the article noted that according to the current legislation of Ukraine, a notary must bear legal responsibility for the violation of notarial secrecy. However, the lack of a clear definition of the criteria for violation of notarial secrecy and precise regulation at the legislative level of responsibility for such violations complicates the practice of prosecuting a notary public for violation of notarial secrecy. Cancellation of the certificate of the right to engage in notarial activity refers to exceptional cases of establishing the notary's liability for breach of notarial secrecy. It is emphasized that if a person has given consent to the dissemination of information about the performance of a notarial act, then this cannot be a reason for annulment of the certificate of the right to engage in notarial activity, which is confirmed by the presence of the Supreme Court's decision. However, in case of significant damage to the rights and interests of individuals, legal entities, or the state, it seems necessary to apply stricter immediate measures to the notary to ensure the rights of other persons and restore trust in the profession. The authors come to the conclusion that for violating the secrecy of notarial acts, the notary must bear administrative and, in some cases, criminal liability, since the existing liability does not include punishment for causing harm to other persons, including for disclosing information constituting notarial secrecy. This kind of violation can cause significant harm to other persons, in particular, violate their constitutional right to privacy and confidentiality. In addition, the norms of administrative and criminal liability should be constructively constructed and established at the legislative level, the bodies of administrative and criminal jurisdiction should be defined to ensure transparency and clarity of the procedures for the application of appropriate sanctions provided for by law, taking into account the degree of damage caused.

Key words: notarial secret, notary, legal responsibility, professional secret, notarial activity, annulment of the certificate of the right to engage in notarial activity, administrative responsibility, criminal liability, protection of human rights.

Постановка проблеми. Принцип нотаріальної таємниці є одним з основних принципів нотаріальної діяльності, який гарантує збереження конфіденційності інформації, яка отримується під час виконання нотаріальних функцій. Проте, не дивлячись на важливість цього принципу, законодавство про нотаріальну діяльність не передбачає жодних механізмів відповідальності за порушення нотаріальної таємниці нотаріусами, що може призвести до непередбачуваних наслідків для сторін.

З метою забезпечення ефективного захисту нотаріальної таємниці необхідно внести зміни до законодавства, які передбачатимуть відповідальність нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці. Такі зміни мають стати додатковим інструментом впливу на нотаріусів та мають сприяти забезпеченню більш ефективного захисту конфіденційної інформації та підвищити довіру до сфери нотаріату в цілому в суспільстві.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та методологічні аспекти, присвячені проблемам нотаріальної таємниці, висвітлювали у своїх працях Н. Денисяк, Ю. Желіховська, Д. Журавльов, О. Коротюк, Е. Крістева, Т. Лавренчук, С. Маляренко, В. Марченко, О. Остапенко, В. Парасюк, С. Фурса, Є. Фурса, К. Чижмарь та інші. Існують і окремі поодинокі наукові праці, що заклали основи для вирішення наукового завдання утворення конституційного підґрунтя для подальшого удосконалення правової регламентації нотаріальної таємниці в Україні, як вагомого принципу нотаріальної діяльності – дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук К. Чижмарь: «Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина» [1] та дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук К. Гарбуз: «Правове регулювання діяльності нотаріату, як суб'єкта захисту конституційних прав» [2]. Окрім того, особливу увагу дослідженню питань юридичної відповідальності нотаріуса в Україні приділили такі науковці, як О. Висеканцев, І. Гаєвський, Н. Денисяк, Л. Ладіна, О. Нелін, О. Поповченко, І. Святецька, С. Хімченко та інші. Не применшуючи ваги наукового доробку кожного науковця у дослідження проблем юридичної відповідальності нотаріуса зауважимо, що окремі питання ще не отримали свого належного ґрунтового опрацювання. Загалом, основна увага науковців зосереджена здебільшого на теоретичних аспектах юридичної відповідальності нотаріуса в цілому або на деталізації юридичної відповідальності нотаріуса за порушення вимог законодавства у сфері фінансового моніторингу в Україні. Разом з тим, потребують більш детального

вивчення та аналізу питання, що торкаються особливостей юридичної відповідальності нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці в Україні.

Метою статті є комплексний аналіз основ правової регламентації інституту юридичної відповідальності нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці в Україні.

Виклад основного матеріалу. В процесі своєї діяльності нотаріус стає носієм значної частини інформації, яка торкається як особистого життя клієнта так і його майнового стану. Володіння нотаріусом інформації конфіденційного характеру є невід'ємною складовою його діяльності, без знання якої він не може на професійному рівні виконувати свої повноваження. Іншими словами, нотаріальна таємниця є різновидом професійної таємниці, оскільки відомості, що виступають предметом професійної таємниці набуваються нотаріусом у зв'язку з його професійною діяльністю і їх розголошення обмежується відповідним нормативно-правовим актом.

Згідно до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про нотаріат» «нотаріальна таємниця – це об'єм відомостей, що були одержані під час здійснення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу та її майно, а також особисті майнові, немайнові права і обов'язки тощо» [3]. М. Долинська розглядає нотаріальну таємницю у двох аспектах: як таємницю особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії та таємницю нотаріуса, як фахівця [4, с. 168]. К. Чижмарь звертає увагу, що «інформація, для того, щоб бути визнаною об'єктом правової охорони як нотаріальна таємниця повинна бути пов'язаною з особою, яка звернулася до нотаріуса, її майном; не повинно бути обмежень в законодавстві щодо можливості віднесення такої інформації до нотаріальної таємниці; така інформація не повинна законодавством відноситися до загальнодоступної; обізнаність нотаріуса з інформацією такого характеру є результатом його професійної діяльності» [5, с. 64]. Ми погоджуємося з думкою Я. Панталієнко про те, що «оскільки визначити сукупність всіх відомостей, що були одержані нотаріусом під час здійснення своїх професійних обов'язків є неможливим, тоді доцільно зазначити у законі, що предметом нотаріальної таємниці виступають будь-які відомості, з якими ознайомився нотаріус в процесі виконання функцій, покладених на нього законодавством» [6, с. 364].

У ст. 5 Закону України «Про нотаріат» закріплений обов'язок нотаріуса зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій [3]. Кодекс «Етика та правила організації нотаріату» у ст. 48 передбачає, що «нотаріус має обов'язок зберігати професійну таємницю та конфіденційність з метою забезпечення суспільного блага та суспільної користі [7]. Одним із принципів професійної етики нотаріуса, який закріплений у Правилах професійної етики нотаріусів України є принцип нотаріальної таємниці та конфіденційності [8].

В контексті дослідження обов'язку додержання принципу нотаріальної таємниці, важливим є питання відповідальності за порушення цього принципу. Так, ст. 8 Закону України регламентує, що «особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку, встановленому законом». Проте безпосередньо в Законі не деталізуються підстави та порядок притягнення нотаріуса до юридичної відповідальності за порушення нотаріальної таємниці. В науковій літературі правильно зазначається: «відсутність норм права, які передбачають санкції за порушення, означає відсутність встановленого виду і міри втрат, що повинна зазнати винна особа, що унеможливає її покарання» [9, с. 101]. У практичній площині існують окремі випадки, коли факт порушення встановлений в судовому засіданні та вважається доведеним, а притягнути нотаріуса до відповідальності неможливо через відсутність необхідної законодавчої норми.

В чинному українському законодавстві відсутній і спеціальний нормативно-правовий акт, який окремо врегульовував б питання юридичної відповідальності нотаріуса. З огляду на це, на нашу думку, відсутність систематизованої деталізації підстав та процедури притягнення нотаріуса до юридичної відповідальності у Законі України «Про нотаріат» є певною прогалиною та потребує подальшого законодавчого вдосконалення.

Нотаріальна таємниця виникає у вигляді відносин між особами щодо забезпечення конституційних прав та законних інтересів конкретної особи чи групи осіб. На законодавчому рівні правова охорона нотаріальної таємниці забезпечується шляхом встановлення відповідних обов'язків щодо дотримання такої таємниці. Хочемо звернути увагу, що в ст. 8 Закону України «Про нотаріат» передбачено перелік уповноважених органів, на письмову вимогу яких надається інформація, що становить зміст нотаріальної таємниці – це «суд, органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, прокуратура, органи досудового розслідування, органи доходів і зборів, органи Пенсійного фонду України, державний виконавець, приватний виконавець за виконавчим провадженням» [3]. Тому, перш ніж надати відомості, що складають зміст нотаріальної таємниці необхідно з'ясувати наступне: чи мав право

орган на подання такого письмового звернення і чи є така вимога обґрунтованою та належним чином оформленою.

В свою чергу, нотаріус, який розголосив відомості, що складали предмет нотаріальної таємниці повинен нести відповідальність у вигляді анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про нотаріат», серед підстав для анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю є порушення нотаріусом нотаріальної таємниці. Таке рішення може бути прийняте Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату на підставі подання Міністерства юстиції України, його територіальних органів.

Хочемо звернути увагу на такий вагомий факт, як те, що якщо особа надала згоду на поширення інформації про вчиненні нотаріальної дії, то у такому разі це не може бути підставою для анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Про це йдеться, зокрема, у постанові Верховного Суду від 22.07.2020 по справі № 826/11673/17. Так, позивачем подано до Головного територіального управління юстиції міста Києва скаргу щодо протиправних дій приватного нотаріуса Київського нотаріального округу, в якій вказано на те, що нотаріусом, в порушення ст. 8 Закону України «Про нотаріат», розголошено нотаріальну таємницю. Проте, в ході дослідження обставин справи, з'ясовано та підтверджено матеріалами справи, що пояснення щодо правочинів, посвідчених позивачем та іншими особами, яких стосувалася нотаріальна дія, як органу досудового слідства, так і іншим особам, надано після отримання відповідних згод від останніх [10]. В окремих випадках анулювання свідоцтва пов'язується із застосуванням до нотаріуса кримінальної відповідальності, оскільки однією з підстав анулювання такого свідоцтва згідно ст. 12 Закону України «Про нотаріат» є винесення щодо нотаріуса обвинувального вироку суду, який набрав законної сили [3].

Окремі науковці притримуються думки, що факт анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю ототожнюється із звільненням, оскільки характеризується подібними юридичними наслідками [9, с. 104]. «Анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю відноситься до дисциплінарних стягнень...І хоча нотаріус (як державний, так і приватний) не знаходиться у трудових відносинах безпосередньо з Міністерством юстиції, останнє є органом, уповноваженим накладати на нотаріуса дисциплінарні стягнення. Таким чином, анулювання свідоцтва є саме видом дисциплінарного стягнення, що застосовується Міністерством юстиції України на підставі норм ст. 12 Закону України «Про нотаріат» [9, с. 105–107]. Таке твердження, на нашу думку, є дискусійним, оскільки нотаріус не є підлеглою особою у трудових відносинах з Міністерством юстиції України.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на той факт, що анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю відноситься до виняткових випадків встановлення відповідальності нотаріуса за порушення нотаріальної таємниці. Проте, при нанесенні значної шкоди правам та інтересам фізичних, юридичних осіб або державі видається необхідним застосування більш суворих негайних заходів до нотаріуса для забезпечення прав інших осіб та відновлення довіри до професії нотаріуса.

Звертаємо увагу, що положення ст. 172⁸ Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає адміністративну відповідальність у вигляді штрафу за «незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових повноважень» [11]. Разом з тим, в примітці до статті подається конкретизація стосовно осіб, що можуть бути суб'єктами зазначених правопорушень, з посиланням на п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», серед яких не згадується нотаріус. Звідси можна зробити висновок тоді, що нотаріус не виступає суб'єктом правопорушення згідно норм ст. 172⁸ КУпАП.

Видається правильним, що за порушення таємниці вчинення нотаріальних дій, нотаріус повинен нести адміністративну, а в окремих випадках і кримінальну відповідальність, оскільки існуюча відповідальність не включає в себе покарання за завдання шкоди іншим особам, у тому числі за розголошення відомостей, що становлять нотаріальну таємницю. Такого роду порушення може завдати значної шкоди іншим особам, зокрема, порушити їх конституційне право на приватність, конфіденційність тощо. Окрім того, норми адміністративної та кримінальної відповідальності повинні бути конструктивно побудовані та встановлені на законодавчому рівні, визначені органи адміністративної та кримінальної юрисдикції для забезпечення прозорості та чіткості процедур застосування відповідних санкцій, передбачених законодавством.

Зауважимо, що нотаріус визнається суб'єктом кримінального правопорушення, яке передбачено ст. 232¹ Кримінального кодексу України – «Незаконне використання інсайдерської інформації» [12]. Щоправда дана стаття регулює питання незаконного використання інсайдерської інформації, і метою

даної статті є захист матеріальних інтересів емітента цінних паперів. Тобто, у разі вчинення нотаріусом діяння, що містить ознаки даного кримінального правопорушення і має місце порушення нотаріальної таємниці, то кримінальну відповідальність нотаріус може нести саме за незаконне використання інсайдерської інформації. Таким чином, ст. 232¹ Кримінального кодексу України забезпечує захист конкретного виду інформації та не передбачає кримінальне покарання за порушення нотаріальної таємниці.

Хочемо звернути увагу, що відсутність закріплення на законодавчому рівні кримінальної відповідальності за порушення нотаріальної таємниці може створювати прогалини в забезпеченні надійності таємності нотаріальних дій та порушувати права правомочних суб'єктів на захист їх особистої інформації, що тягне за собою порушення положень ч. 2 ст. 32 Конституції України – «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

Ю. Орзих зауважує, що «чисельними є факти запитування та спроб витребування в нотаріусів інформації, оригіналів, копій та дублікатів документів банківськими установами, які виступають як кредитори померлих боржників. Так, посилаючись на ст.ст. 1281, 1282 Цивільного кодексу України [13], банківські установи вимагають від нотаріусів, зокрема, надання інформації про спадкоємців померлого, що є нотаріальною таємницею та, в тому числі, містить персональні дані. При цьому варто звернути увагу на те, що вказані статті Цивільного кодексу України не містять обов'язку нотаріуса розголошувати таку інформацію, що може призвести до порушення нотаріусом обов'язку зберігати нотаріальну таємницю» [14, с. 165].

Висновки. Отже, узагальнюючи вищевикладене зазначимо, що необхідно розглядати нотаріальну таємницю як невід'ємну частину нотаріальної діяльності, яка гарантує збереження конфіденційності інформації та має за мету захист інтересів сторін і забезпечення їх правової безпеки.

Загалом, факт існування інституту нотаріальної таємниці слугує гарантією нотаріальної діяльності для нотаріуса, оскільки стає перешкодою для втручання з боку третіх осіб у професійну діяльність нотаріуса, і одночасно є одним з найуразливіших складових в діяльності нотаріату, як суб'єкта захисту прав людини. Це пояснюється існуючою прогалиною в нормах чинного законодавства щодо прямої вказівки на можливість застосування адміністративної чи кримінальної відповідальності за розголошення відомостей, що становлять предмет нотаріальної таємниці.

Видається доцільним з метою попередження здійснення порушень нотаріальної таємниці та захисту прав людини на рівні законодавства передбачити норми юридичної відповідальності за порушення нотаріальної таємниці нотаріусом шляхом встановлення кримінальної та адміністративної відповідальності, враховуючи ступінь завданої шкоди. Окрім того, вбачається необхідним внесення змін і доповнень до чинного законодавства та встановлення юридичної відповідальності і щодо інших правозобов'язаних суб'єктів окрім нотаріусів, оскільки шкода, яка завдана клієнту неправомірним використанням відомостей, що являються нотаріальною таємницею не є залежною від суб'єкта порушення.

Список використаних джерел:

1. Чижмарь К.І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина. Дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02. конституційне право. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 350 с.
2. Гарбуз К.С. Правове регулювання діяльності нотаріату як суб'єкта захисту конституційних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02. конституційне право. Ужгород, 2021. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/35550> (дата звернення 10.05.2023).
3. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993р. № 3425-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення 10.05.2023).
4. Долинська М.С. Нотаріат : підручник. Львів : Ліга-Прес, 2018. 398 с.
5. Чижмарь К.І. Гарантії нотаріальної діяльності: деякі питання теорії та практики. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4 С. 61–65.
6. Панталієнко Я.П. Нотаріальна таємниця – одне із загальних правил вчинення нотаріальних дій. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 44. С. 363–368.

7. Deontology and Rules of Organization for Notariats. URL: https://www.uinl.org/en_GB/organizacion-de-la-funcion. (дата звернення 10.05.2023)
8. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : Наказ Міністерства юстиції України від 07.06.2021 № 2039/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-21#Text> (дата звернення 10.05.2023).
9. Журавльов Д.В., Коротюк О.В., Чижмарь К.І. Правова охорона нотаріальної таємниці: монографія. К.: ОВК, 2017. 190 с.
10. Постанова Верховного Суду від 22.07.2020 у справі № 826/11673/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90519463?fbclid=IwAR0aaMau6IeRS cv8CzvMB6wxMWyFwRIXYbuwGXYSTT41pEYIN3uxckKpZ9A> (дата звернення 10.05.2023).
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n1850> (дата звернення 10.05.2023).
12. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 10.05.2023).
13. Цивільний кодекс України: від 16.01.2013 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15> (дата звернення 10.05.2023).
14. Орзіх Ю.Г. Нотаріальна таємниця і проблеми її правозастосування: міфи та реальність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія Право. Випуск 59. Том 1. С. 162–166.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.46>

СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ПРАВО» І «МОРАЛЬ» В КОНТЕКСТІ ЗДІЙСНЕННЯ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Заборовський В.В.,

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
<https://orcid.org/0000-0002-5845-7535>*

Манзюк В.В.,

*доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
<https://orcid.org/0000-0003-2133-1573>*

Копча І.І.,

*аспірант кафедри господарського права
Ужгородського національного університету*

Заборовський В.В., Манзюк В.В., Копча І.І. Співвідношення категорій «право» і «мораль» в контексті здійснення адвокатської діяльності.

У даній статті аналізуються як спільні риси, так і рис, що розмежовують категорії «право» і «мораль» насамперед через призму специфіки правового статусу адвоката та адвокатської діяльності в цілому. Аналізуються позиції науковців щодо визначення взаємозв'язку між даними категоріями. Акцентується увага на тому, що більшість науковців розглядають такий взаємозв'язок через призму взаємодоповнення інститутів права і моралі як регуляторів суспільних відносин.

В рамках даної статті було досліджено співвідношення між категоріями «право» і «мораль» саме через призму професійної діяльності адвоката. Робиться висновок за яким, в процесі здійснення адвокатської діяльності відбувається збіг (поєднання) правових і суто моральних аспектів (норми права і моралі є нерозривно пов'язаними), а така діяльність за своєю природою повинна сприйматися саме через призму моральності, враховуючи особливу роль моральних засад для професії адвоката (адвокат повинен виходити з більш глибокого розуміння категорій «правосуддя», «справедливість», «честь», «гідність», «добросовісність», «відповідальність» тощо як здійснюючи свою професійну діяльність, так і в повсякденному житті).

Звертається увага на те, що адвокат у будь-якій своїй діяльності, у тому числі й у повсякденному житті, повинен неухильно дотримуватися насамперед моральних обов'язків, які на нього покладає його особливий статус (його професія), що в поєднанні з правовими уособлюють його професійний обов'язок, не виконання якого тягне за собою дисциплінарну відповідальність.

Для досягнення поставленої мети та розкриття обумовлених завдань, авторами були застосовані характерні для правової науки методи, а саме дослідження проводилося із застосуванням насамперед системно-структурного та порівняльно-правового методів, а також діалектичного методу пізнання правової дійсності.

Ключові слова: мораль; право; адвокат; правила адвокатської етики; правовий статус адвоката; адвокатська діяльність; права адвокат; професійний обов'язок адвоката; моральний обов'язок адвоката; дисциплінарний проступок.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V., Kopcha I.I. Correlation between the categories «law» and «morality» in the context of the practice of advocacy.

This article analyzes both the common features and the features that distinguish the categories of «law» and «morality» primarily through the prism of the specifics of the legal status of a lawyer and the lawyer's

activity as a whole. The positions of scientists regarding the definition of the relationship between these categories are analyzed. Attention is focused on the fact that most scientists consider such a relationship through the prism of the complementarity of the institutions of law and morality as regulators of social relations.

Within the framework of this article, the relationship between the categories «law» and «morality» was investigated precisely through the prism of the lawyer's professional activity. A conclusion is drawn according to which, in the process of lawyer activity, there is a coincidence (combination) of legal and purely moral aspects (the norms of law and morality are inextricably linked), and such activity by its nature should be perceived precisely through the prism of morality, taking into account the special role of moral principles for the profession of a lawyer (a lawyer should proceed from a deeper understanding of the categories «justice», «justice», «honor», «dignity», «good faith», «responsibility», etc. both in carrying out his professional activities and in everyday life).

Attention is drawn to the fact that a lawyer in any of his activities, including in everyday life, must first of all strictly observe the moral duties imposed on him by his special status (his profession), which, in combination with legal ones, embody his a professional duty, the failure of which entails disciplinary responsibility.

In order to achieve the set goal and reveal the stipulated tasks, the authors used the methods characteristic of legal science, and the research itself was conducted using primarily systemic-structural and comparative-legal methods, as well as the dialectical method of learning legal reality.

Key words: morality; right; lawyer; rules of lawyer ethics; legal status of a lawyer; advocacy; lawyer rights; professional duty of a lawyer; the moral duty of a lawyer; disciplinary offense.

Актуальність теми. Розкриваючи сутність адвокатської діяльності, а саме аналізуючи як правовий статус адвоката [1; 2] в цілому, так і окремі його структурні елементи такі як права [3], обов'язки [4], гарантії [5] та відповідальність [6] ми звертали увагу на важливість моральних засад щодо кожного з таких елементів [7]. Важливу роль моральним вимогам відведено і в процесі набуття особою статусу адвоката [8; 9]. Неодноразово предметом наукових досліджень багатьох вчених були й питання щодо співвідношення права і моралі. В той же час, враховуючи специфіку професійної діяльності адвоката щодо надання правничої допомоги та вплив моральних засад на таку його діяльність, вважаємо за необхідне розкрити сутність, а також співвідношення категорій «право» і «мораль» саме через призму адвокатської діяльності, враховуючи особливе значення інституту адвокатури в громадянському суспільстві та правовій державі щодо захисту прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз наукових публікацій. Проблема співвідношення категорій право та мораль, зокрема, в контексті здійснення професійної діяльності адвоката була предметом наукової розвідки багатьох науковців. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти зазначеної проблематики доцільно виокремити праці Б.М. Гамалюк, Б.О. Гені, І.О. Гетьман-П'ятковської, Ю.Д. Жидової, С.Б. Компанейцева, М.М. Маськовітої, І.Я. Семенюк, К.О. Ткаченко, Я.В. Фляжнікової В. Чорнопискої, О.Г. Яновської та інших.

Метою даної статті є розкриття співвідношення між категоріями «право» і «мораль», а саме аналіз як спільних рис, так і рис, що їх розмежовують насамперед через призму специфіки правового статусу адвоката та адвокатської діяльності в цілому. Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: дослідити сутність права і моралі як найважливіших регуляторів суспільних відносин; розкрити позиції науковців, які виділяють риси, що розмежовують категорії «право» та «мораль», а також вказують на взаємозв'язок між ними, який набуває особливого прояву насамперед в процесі здійснення адвокатом своєї професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Перш за все вважаємо за необхідне розкрити сутність категорій «право» та «мораль». Так, у словниках української мови «право» загалом сприймається як система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю або ж всього народу, або пануючого класу, а також звертається увага на те, що поняття «державна» і «права» є неподільними один від одного, оскільки право своїм виникненням і функціонуванням завдячує державі, тоді як держава є немисливою поза правом [10, с. 506]. В свою чергу, під мораллю розуміється система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства в цілому, або ж сприймається як діяльність щодо повчання, давання настанов, порад [11, с. 799]. Функціональне призначення моралі, за твердженням науковців, полягає у впливі на поведінку людини, у формуванні певних стандартів її поведінки [12, с. 102].

Право і мораль являють собою два найважливіші регулятори відносин, які відомі суспільству з давніх-давен. Щодо моралі, то вона виникла задовго до появи права, і на думку Ю.Л. Жидової, є нічим іншим як проявом розвиненості моральної свідомості людини, і діяльності, що вона здійснює. Вона звертає увагу на те, що з моментом утворення держави, норми моралі, що врегульовують суспільні відносини, отримують законодавче закріплення, а тому може йти мова про вже про появу норм права [13, с. 61]. В даному випадку необхідно виходити з розуміння права саме як «позитивного» права, норми якого зафіксовані у письмовій формі (нормативно-правових актах) та забезпечуються шляхом примусу з боку держави. Подібної точки зору притримується і Я.В. Фляжнікова, зазначаючи, що ці два регулятори суспільних відносин різняться, як з філософської, так і історичної точки зору, і мораль давніша за своїм походженням та є однією із форм суспільної свідомості, тоді як право з'являється тільки на певному етапі суспільного розвитку, що пов'язане з виникненням держави [14, с. 73].

Відмінність між мораллю та правом полягає і в тому, що мораль, як слушно відмічає А.М. Бірюкова, була сформована як результат тривалого розвитку суспільної свідомості (об'єднує та гармонізує загальний порядок з індивідуальністю людини) і більш органічно сприймається духовним світом людини, тоді як право виступає у вигляді системи норм поведінки, яка «нав'язується» суспільству. Моральні вимоги, як слушно вказує М.М. Маськовіта, займають одне з найважливіших і визначальних місць в правовій системі суспільства, і на відміну від права, вони звернені до совісті людини та орієнтовані на свідоме і добровільне дотримання нею моральних принципів, оскільки людина в цій ситуації керується насамперед своїм внутрішнім переконанням, а дотримання норм моралі фактично забезпечується лише можливістю застосування заходів громадського впливу, в той же час механізм морального впливу інколи буває дієвіший за правове регулювання [15, с. 288].

В юридичній літературі побутує й точка зору про те, що мораль має певну перевагу (пріоритет) над правом, оскільки, яке б значення права не було велике, моральність завжди вища, оскільки закон не може зобов'язати людину вчиняти певні моральні поступки, прикладів яких можна навести безліч, зокрема, в сьогодинішніх умовах життя. В той же час, ми поділяємо позицію С.В. Корнесва, що люди забувають про моральні та етичні норми поведінки і лише сліпо дотримуються закону, який наводить блискучий афоризм римських юристів, що «будь-яке найточніше застосування законів породжує найбільшу несправедливість» [16, с. 263]. Існує точка зору й про наявність суперечностей (розбіжностей) між нормами права і моралі. Так, на думку, Б.О. Гені, такі розбіжності базуються на суперечностях сьогодення, складності самого життя, динамічності розвитку суспільних відносин, появи нових тенденцій їх розвитку, внаслідок чого він доходить висновку, що незважаючи на те, що мораль і право формуються на єдиному фундаменті суспільних відносин, суперечності між ними полягають у недосконалості окремих правових норм або ж їх відставанні від потреб суспільства, враховуючи певний випереджувальний характер морального розвитку, який до того ж висуває більш високі вимоги до поведінки людини порівняно з правом, тож мораль, на його переконання, є передумовою права, але не є його єдиним джерелом [17, с. 15].

Незважаючи на наявність певних суперечностей (розбіжностей) між нормами права і моралі, все ж між даними найважливішими регуляторами суспільних відносин більше спільних рис, ніж тих, що їх розмежовують. Так, К.О. Ткаченко, у своєму дисертаційному дослідженні слушно відмічає, що мораль і право, будучи чинниками нормативного регулювання соціального життя, беруть свої витoki у звичай як історично першій формі регулювання поведінки, що і зумовлює ряд спільних рис: опираються на звичаєву форму поведінки; фіксування суспільних відносин і закріплення їх на основі належного; спроможність регулювати соціальну поведінку особи; зв'язок з діями особи та її відповідальністю за свої дії тощо [18, с. 61].

Більшість науковців розглядають такий взаємозв'язок через призму взаємодоповнення інститутів права і моралі як регуляторів суспільних відносин. Такий взаємозв'язок, на переконання Б. М. Гамалюк та І.Я. Семенюк полягає в тому, що право і мораль, є особливо невід'ємними один від одного, і саме тому, коли право розглядається у відношенні до інституту моралі, тоді сутність права, зміст його норм стають більш доступними та зрозумілими, а осмислення права в його взаємозв'язку з моральністю є однією із найдавніших традицій становлення суспільства та держави [12, с. 101].

Подібної точки зору притримуються й інші науковці, звертаючи увагу на взаємодоповнювальний зв'язок моралі і права в контексті регулювання поведінки суб'єктів права, взаємодія яких полягає в соціальному та функціональному призначенні (право як система справедливих настанов, створюючи умови для вільного здійснення волі людини, наближає його до моралі, а поняття свободи та справед-

ливості будучи основними категоріями права, впливають на мораль і пояснюють її природу [19, с. 11]. Поділяють таку позицію й інші науковці, зазначаючи, що моральні вимоги набуваючи формальний характер (стаючи нормами моралі) визначаються націленістю на поняття «ідеал», яке має тісний взаємозв'язок зі змістом, сутністю такої категорії як «право» [20, с. 130].

В аспекті нашого дослідження співвідношення інститутів права і моралі як регуляторів суспільних відносин, заслуговує на увагу й позиція С.В. Московіної, за якою спочатку норми моралі користувалися безперечним пріоритетом у суспільстві, а для законодавця слугували основним джерелом правових ідей, тоді як з розвитком правового регулювання мораль почала виконувати субсидіарну роль, доповнюючи правовий регламент (або регулюючи такі відносини, які не піддавалися правовому контролю), в той же час престиж правових приписів завжди значною мірою визначається їхньою відповідністю моральним настановам [21].

Повною мірою поділяючи позицію науковців щодо взаємодоповнювального зв'язку моралі і права в аспекті регулювання суспільних відносин, на нашу думку, ще більше зближення даних категорій відбувається в контексті здійснення адвокатом своєї професійної діяльності, враховуючи те, моральні засади (етика адвоката) збігаються з правом насамперед за формою вираження (в переважній більшості цивілізованих країн світу прийняті в тому чи іншому виді деонтологічні кодекси, в Україні – Правила адвокатської етики 2017 року [22]).

На ті чи інші аспекти такого взаємозв'язку через призму здійснення адвокатської діяльності звертають увагу й ряд науковців. Так, досліджуючи взаємозв'язок між такими категоріями як «право» та «мораль» С.В. Компанейцев доходить висновку, що вони виступають деонтологічною основою діяльності адвоката і саме вони через його свідомість визначають рівень його професіоналізму, а також мають прояв у його повсякденній діяльності. Аналізуючи зв'язку «право-мораль» науковець аргументує позицію, що пріоритет повинен надаватися саме нормам моралі (перевага моралі полягає в тому, що саме вона формується у свідомості людини природним шляхом та органічніше проникає у її духовний світ), незважаючи на те, що розвиток правового регулювання посприяв тому, що мораль стала виконувати субсидіарну роль, доповнюючи тим самим таке регулювання, або ж регламентуючи суспільні відносини, коли вони не підлягають регулюванню правовими нормами [23, с. 304]. Адвокатська етика, як зазначає Л.У. Шаріпова, являє собою належну поведінку члена адвокатського співтовариства, що встановлюється корпоративними правилами в тих випадках, коли правові норми не встановлюють для нього відповідних правил поведінки [24, с. 163].

Подібної точки зору притримуються й інші науковці, вказуючи на те, що адвокатура, яка діє в межах встановлених законодавцем правил адвокатської етики, розглядає право саме через призму моральності своєї професії, внаслідок чого сприймає правосуддя в набагато ширшому розумінні, ніж інші органи державної влади та органи місцевого самоврядування (для адвокатури притаманне розширене розуміння правових аспектів у поєднанні із морально-етичними нормами). Вони доводять висновку, що у професії адвоката відбувається перехрещення і морально-правових, і суто правових аспектів [12, с. 103].

Будь-які засоби і методи, як слушно привертає нашу увагу О.Г. Яновська, повинні бути насамперед моральними насамперед в адвокатській діяльності, стосовно якої можна стверджувати, що вона повністю пронизана мораллю (моральність являє собою найважливіший компонент особистості та є показником ступеня її розвиненості). У адвокатській діяльності, як зазначає вчена, зливаються правові і моральні засади (мораль і право нерозривно пов'язані), оскільки при здійсненні професійної діяльності адвокат повинен керуватись, передусім, моральними принципами, бути морально стійким, і це допомагатиме здійснити правильний вибір у складних ситуаціях, що мають місце у професії адвоката [25, с. 38].

В процесі здійснення адвокатської діяльності, професійна етика адвоката та право, як зазначає А.В. Орешин, збігається і за характером приписів, оскільки дотримання загальнолюдських норм моралі хоч і є обов'язковим, в той же час залишається на розсуд суб'єкта суспільних відносин та здійснюється добровільно (відсутній як такий державний примус), а їх виконання забезпечується через звички або ж острах перед громадським осудом, який не є достатньо ефективним для попередження діянь, що негативно сприймаються в суспільстві. Як слушно акцентує увагу науковець, це положення фактично не стосується адвокатської етики, оскільки правила адвокатської поведінки є обов'язковими для адвоката, а тому в контексті професії адвоката вони перестають бути моральними і переходять у розряд легальних, оскільки адвокат зобов'язується не тільки дотримуватися професійних етичних норм (характерно і для звичайних норм моралі), але також несе моральну і, головне, юридичну (дис-

циплінарну) відповідальність за умисне чи з грубої необережності порушення правил адвокатської етики аж до позбавлення статусу адвоката [26, с. 110].

Подібної точки зору притримується й український законодавець, який в ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [27], де закріплено примірний перелік професійних обов'язків адвоката, на перше місцях розмістив обов'язок дотримуватися присяги та правил адвокатської етики, порушення якого розглядається як окремий вид дисциплінарного проступку адвоката. Слід врахувати те, що за вчинення такого проступку до адвоката може бути застосоване дисциплінарне стягнення у вигляді як зупинення, так і позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю, що свідчить про значну увагу, яку приділяє законодавець морально-етичній складовій професійної діяльності українського адвоката.

Висновки. Незважаючи на наявність певних суперечностей (розбіжностей) між нормами права і моралі, все ж між даними найважливішими регуляторами суспільних відносин більше спільних рис, ніж тих, що їх розмежовують. Аргументується позиція, за якою більшість науковців розглядають такий взаємозв'язок через призму взаємодоповнення інститутів права і моралі як регуляторів суспільних відносин.

Повною мірою поділяючи позицію науковців щодо взаємодоповнювального зв'язку моралі і права в аспекті регулювання суспільних відносин, на нашу думку, ще більше зближення даних категорій відбувається в контексті здійснення адвокатом своєї професійної діяльності, враховуючи те, що моральні засади (професійна етика адвоката) збігаються з правом насамперед за формою вираження (в переважній більшості цивілізованих країн світу прийняті в тому чи іншому виді деонтологічні кодекси, в Україні – Правила адвокатської етики 2017 року).

В процесі здійснення адвокатської діяльності відбувається збіг (поєднання) правових і суто моральних аспектів (норми права і моралі є нерозривно пов'язаними), а така діяльність за своєю природою повинна сприйматися саме через призму моральності, враховуючи особливу роль моральних засад для професії адвоката (адвокат повинен виходити з більш глибокого розуміння категорій «правосуддя», «справедливість», «честь», «гідність», «добросовісність», «відповідальність» тощо як здійснюючи свою професійну діяльність, так і в повсякденному житті).

Адвокат у будь-якій своїй діяльності, у тому числі й у повсякденному житті, повинен неухильно дотримуватися насамперед моральних обов'язків, які на нього покладає його особливий статус (його професія), що в поєднанні з правовими уособлюють його професійний обов'язок. Адвокат повинен завжди усвідомлювати, що невиконання або неналежне виконання такого обов'язку є дисциплінарним проступком, за який може бути застосовано відповідальність аж до позбавлення його статусу адвоката. Адвокат повинен враховувати й дію принципу пріоритетності інтересів клієнта, але водночас не забувати, що закон і моральність у його професійній діяльності є вищими за волю його клієнта

Список використаних джерел:

1. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. К., 2017. 577 с.
2. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 650 с.
3. Заборовський В.В., Булеца С.Б. Щодо можливості отримання інформації з обмеженим доступом на запит адвоката. *Visegrad journal on human rights*. 2021. № 2. Р. 322–328.
4. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семерак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 444–449. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.71>.
5. Заборовський В.В. Правова природа гарантій, що пов'язані з кримінальним переслідуванням адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 141–144.
6. Заборовський В.В. Відповідальність адвоката за неявку в судове засідання: проблеми кваліфікації поважності причин неявки. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 336–342. URL: http://pap.in.ua/6_2015/102.pdf.
7. Заборовський В.В. Правовая природа негативных и позитивных условий морально-этического характера, которые являются предпосылкой для получения статуса адвоката в Украине. Сравнительно-правовой аспект. *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis*. 2017. Vol. 6 (2). S. 85–102.

8. Заборовський В.В. Судимість як негативна умова набуття статусу адвоката. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 19-20 лютого 2016 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 210–213.
9. Заборовский В.В. Некоторые проблемные аспекты сдачи квалификационного экзамена на получение статуса адвоката по законодательству Украины и зарубежных стран. *Право.бу*. 2017. № 2 (46). С. 107–112.
10. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1976. Т. 7: Поїхати-Приробляти. 724 с.
11. Словник української мови: в 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. 800 с.
12. Гамалюк Б.М., Семенюк І.Я. Моральні імперативи в системі професійної адвокатської діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2018. Вип. 3. С. 98–108.
13. Жидова Ю.Д. Адвокатская деятельность: нравственные аспекты ее осуществления. *Студенческий вестник*. 2021. № 27(172). Ч. 1. С. 61–64.
14. Фляжнікова Я.В. Історичні витоки етичних правил у професії адвоката. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 73–76.
15. Маськовіта М.М. Деонтологічні кодекси як морально-правова основа підвищення ефективності реалізації присяги. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 837. – С. 287–291.
16. Корнеев С.В. Этика – кредо профессиональной деятельности адвоката. *Бизнес в законе*. 2009. № 5. С. 263–266.
17. Геня Б.О. Деонтологічні норми у професійній діяльності юриста. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: *Право*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 1. С. 14–17.
18. Ткаченко К.О. Філософські засади адвокатської етики в соціокультурному контексті: дис. канд. філос. наук: 09.00.03. Одеса, 2021. 188 с.
19. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2007. 20 с.
20. Чернописька В. Теоретико-методологічні основи дослідження моральних засад інституту адвокатури. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. Том 7. № 3 (27). С. 125–132.
21. Москвина С.В. Конституционно-правовые основы становления гражданского общества и Общественной палаты в Российской Федерации. *Вестник Межрегионального открытого социального института*. 2015. № 1 (1). С. 54–57.
22. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України від 9 червня 2017 року. URL: <http://vkdk.org/wp-content/uploads/2017/07/PravilaAdvokatskojiEtiki2017.pdf>.
23. Компанейцев С.Б. Деонтологічні засади діяльності адвоката: поняття, ознаки. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 3. С. 301–308.
24. Шарипова Л.У. К вопросу о сущности профессиональной этики адвоката. Истемный анализ и синтез моделей научного развития общества: сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции (Самара, 14 ноября 2021 г.). Стерлитамак: АМИ, 2021. с. 161–165.
25. Яновська О.Г. Співвідношення мети та засобів як етична проблема адвокатської діяльності. *Юридична Газета*. 2017. № 12 (562). С. 38-39.
26. Орешин Е.В. Юридическая природа норм адвокатской этики. *Проблемы экономики и юридической практики*. 2014. № 2. С. 210–212.
27. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

УДК 347.97/.99

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.47>

СУДОВА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ВИЗНАЧЕНІСТЬ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ

Стефанчук М.М.,
доктор юридичних наук, професор
професор кафедри нотаріального,
виконавчого процесу та адвокатури,
прокуратури, судоустрою Навчально-наукового
інституту права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
<https://orcid.org/0000-0002-6239-9091>

Стефанчук М.М. Судова реформа в Україні: визначеність категоріального апарату.

У статті висвітлено нормативно-правовий та теоретико-методологічний підходи до розуміння категоріального апарату судової реформи в Україні.

Констатовано, що судова реформа, передусім, потребує відповідного наукового супроводу, зокрема щодо чіткого визначення її предмета та напрацювання понятійно-категоріального апарату, з огляду на відсутність чіткого нормативно-правового визначення низки важливих термінів, передусім таких як «судова система», «судова влада», «система правосуддя», «судоустрій», які неодноразово використовуються при розробці відповідних реформаційних положень.

Метою статті визначено встановлення концепту співвідношення релевантних судовій реформі правових категорій крізь призму правового аналізу нормативно-правового та теоретико-методологічного підходів до їхнього розуміння, та їхній подальший розвиток.

Встановлено, що чинне законодавство України не містить нормативно-правового визначення таких дефініцій як «судоустрій», «судова влада», «судова система», «правосуддя», «система правосуддя», попри те, що активно послуговується ними, здійснюючи правове регулювання відносин у сфері судоустрою та статусу суддів. У науковій юридичній літературі подекуди ці терміни використовуються без конкретизації їхнього визначення, з огляду на тісний зв'язок між ними та змістовну взаємозумовленість, формуючи із них певний синонімічний ряд. Водночас, задля відповідності предмета реформаційних положень таким критеріям як логічність, раціональність та несуперечливість, доведено потребу у розмежуванні цих термінів, виокремивши відповідні критерії такого розмежування.

За результатами правового аналізу законодавчих та доктринальних підходів до вирішення цієї проблеми обґрунтовано доцільність визнання категорії «система правосуддя» всеохоплюючою правовою категорією, яка включатиме в себе судову систему та системи інших суміжних із судовою владою правових інститутів (прокуратури, адвокатури, примусового виконання рішень), що функціонально забезпечують її реалізацію. Запропоновано перейменувати Розділ VIII Конституції України на «Система правосуддя», з огляду на те, що здійснення правосуддя передбачає необхідність належної організації судової влади, її реалізації судами і забезпечення спеціально уповноваженими органами та установами, які у своїй сукупності і взаємозв'язках становлять систему правосуддя, що включає інституційні, функціональні елементи та організаційні аспекти.

Ключові слова: судова реформа, судова влада, судоустрій, судова система, система правосуддя, категоріальний апарат.

Stefanchuk M. Judicial reform in Ukraine: the certainty of a categorical apparatus.

The article highlights normative-legal and theoretical-methodological approaches to understanding the legal categories and concepts of judicial reform in Ukraine.

It is established that the judicial reform, first of all, needs appropriate scientific support, in particular with regard to the clear definition of its subject and the development of a conceptual and categorical apparatus, given the lack of a clear regulatory and legal definition of a number of important terms, primarily such

as «judicial system», «judicial authority», «justice system», «judiciary», which are repeatedly used in the development of relevant reformation provisions.

The purpose of the article is to establish the concept of the relationship of legal categories relevant to the judicial reform through the prism of legal analysis of normative-legal and theoretical-methodological approaches to their understanding and their further development.

It is also established that the current legislation of Ukraine does not contain a normative legal definition of such definitions as «judiciary», «judicial authority», «judicial system», «justice», «justice system», even though it actively uses them, carrying out legal regulation of relations in the field of the judiciary and the status of judges. In scientific legal literature, these terms are sometimes used without specifying their definition, given the close connection between them and meaningful interdependence, forming a synonymous line from them. Simultaneously, to comply with the subject of reformation provisions to such criteria as logic, rationality and non-contradiction, the need to distinguish between these terms has been proven, having identified the appropriate criteria for such a distinction.

According to the results of the legal analysis of legislative and doctrinal approaches to solving this problem, the expediency of recognizing the category «justice system» as a comprehensive legal category, which will include the judicial system and the systems of other legal institutions related to the judicial authority (Public prosecutor's office, Bar, enforcement of decisions), which functionally ensure its implementation, is substantiated. It is proposed to rename Chapter VIII of the Constitution of Ukraine to the «Justice System», given that the administration of justice requires the proper organization of judicial power, its implementation by courts and ensure by specially authorized bodies and institutions, which in their totality and interrelationships constitute the justice system, which includes institutional, functional elements and organizational aspects.

Key words: judicial reform, judicial authority, judiciary, judicial system, justice system, categorical apparatus.

Постановка проблеми. Українська держава перебуває в перманентному стані судової реформи, ефективність якої наразі є одним із основних індикаторів оцінки готовності України до інтеграції з Європейським Союзом. Першочерговим завданням на цьому етапі реформи визначено відновлення повноцінної роботи новосформованих Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів; структурна модернізація й оптимізація органів судової влади, у тому числі проведення всебічного аудиту повноважень органів та установ системи правосуддя з метою усунення дублювання функцій та забезпечення процедур ефективного використання ресурсів; удосконалення процедур призначення на посади, звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів; оптимізація існуючої мережі загальних судів відповідно до нового адміністративно-територіального устрою та існуючих викликів; цифровізація судового процесу, розвиток дистанційного судочинства та інші [1].

Водночас, як і будь-яка інша, судова реформа, передусім, потребує відповідного наукового супроводу, зокрема щодо чіткого визначення її предмета та напрацювання понятійно-категоріального апарату, з огляду на відсутність чіткого нормативно-правового визначення низки важливих термінів, передусім таких як «судова система», «судова влада», «система правосуддя», «судоустрій», які неодноразово використовуються при розробці відповідних реформаційних положень.

У цьому контексті, слід зауважити, що саме дефініції розкривають найсуттєвіші юридичні ознаки досліджуваних правових інститутів. Як вірно зауважує з цього приводу Б. В. Малишев: «... наука починається з розробки її понятійно-категоріального апарату. «...». Досягнувши певного рівня, категоріальний апарат науки, по-перше, фіксує у системі категорій і понять наявні знання про певний предмет і стає надійним фундаментом для подальших його досліджень; по-друге, починає відігравати роль своєрідного критерію логічності, несуперечливості, раціональності нових знань про предмет дослідження; по-третє, сам стає предметом вивчення з метою власного удосконалення» [2, с. 238-239].

Стан розробки теми. Судова реформа, як значуща наукова проблема, її понятійно - категоріальний апарат, який відображає зміст та значення її положень, віднайшли свою доктринальну розробку у дослідженнях таких науковців, як В.Д. Бринцев, М.Й. Вільгушинський, В.Г. Гончаренко, В.В. Городовенко, Ю.М. Грошевий, В.В. Долежан, І.Б. Коліушко, Р.О. Куйбіда, В.Т. Маляренко, І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, І.В. Назаров, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, Д.М. Притика, С.В. Прилуцький, А.О. Селіванов, В.В. Сердюк, О.З. Хотинська-Нор, О.Г. Яновська та інші, праці яких становлять теоретико-методологічну основу судової реформи.

Водночас розвиток законодавства, яким втілюються у практичну площину положення судової реформи, зокрема внесення змін до Конституції України щодо правосуддя однойменним Законом [3],

за яким у розділі VIII Конституції України «Правосуддя» були викладені основи конституційно-правового статусу не лише судової влади, а й прокуратури та адвокатури, вимагає переосмислення та подальшого розвитку сформованих доктринальних поглядів, зокрема і щодо розуміння релевантних термінів, передусім таких як «судова система», «судова влада», «система правосуддя».

Отже, **метою статті** є встановлення концепту співвідношення релевантних судовій реформі правових категорій крізь призму правового аналізу нормативно-правового та теоретико-методологічного підходів до їхнього розуміння та їхній подальший розвиток.

Виклад основного матеріалу. У цьому контексті, передусім слід зауважити, що чинне законодавство України не містить нормативно-правового визначення таких дефініцій як «судоустрій», «судова влада», «судова система», «правосуддя», «система правосуддя», однак активно оперує ними, здійснюючи правове регулювання відносин у сфері судоустрою та статусу суддів. У науковій юридичній літературі подекуди ці терміни використовуються без конкретизації їхнього визначення, з огляду на тісний зв'язок між ними та змістовну взаємозумовленість, формуючи із них певний синонімічний ряд. Водночас, задля відповідності предмета реформаційних положень таким критеріям як логічність, раціональність та несуперечливість, виникає потреба у розмежуванні цих термінів, виокремивши відповідні критерії такого розмежування.

У розвиток цієї тези, якщо звернутися до законодавчого визначення цих питань, то слід зауважити на тому, що у статті 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначається, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом, а реалізують судову владу судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур. При цьому, слід звернути увагу на положення ч. 1 ст. 124 Конституції України, за змістом яких правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, що дає підстави з певною вірогідністю виснувати про те, що на законодавчому рівні зміст дефініцій «судова влада» та «правосуддя» розкривається через суб'єктно-функціональний критерій.

Конституційний Суд України в одному із своїх документів визначив правосуддя як самостійну галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ» [4], яке можна охарактеризувати як державницький аспект у розумінні правосуддя, за якого правосуддя розглядається як функціональний аспект судової влади. А у мотивувальній частині Рішення від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора Конституційний Суд України зауважив, що правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах [5], що суттєво зміщує акценти у розумінні органом конституційної юстиції «правосуддя» як ціннісного феномену.

Доктринальні підходи до розуміння «правосуддя» різняться. У цьому дослідженні ми не ставимо за мету окреслити наукову дискусію щодо розуміння цього феномену, зазначимо лише про те, що основні його аспекти зводяться до розуміння правосуддя як форми здійснення судової влади у відповідності із правилами судочинства та як форма захисту порушеного права, який можна поійменувати як функціонально-діяльнісний аспект розуміння правосуддя.

Водночас визначальним аспектом у розумінні терміну «правосуддя» є аксіологічний аспект. З цього приводу Б.В. Малишев влучно зазначає, що правосуддям є діяльність судів з розгляду спорів, яка відповідає певним ціннісним морально-правовим характеристикам, у той самий час як діяльність судів з розгляду спорів, яка не відповідає цим характеристикам, але відповідає формальним вимогам закону, є судочинством [2, с. 243]. На цій основі науковець пропонує розуміти правосуддя як спосіб розв'язання спору про право, яким захищаються права і свободи суб'єктів права (фізичних осіб, юридичних осіб, держави, суспільства): а) на підставі закону та принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму; б) на постійній і професійній основі спеціальними органами державної влади – судами, акти яких забезпечуються авторитетом держави [2, с. 244].

Вищевикладене формує розуміння «судової влади» як самостійного виду державної влади, що розкривається через її специфічну функцію – правосуддя, яка здійснюється спеціальними органами державної влади – судами, акти яких забезпечуються авторитетом держави, зокрема через конституційне закріплення гарантій обов'язковості виконання судових рішень та його державної забезпеченості у визначеному законом порядку.

Подібний підхід відображений у розумінні категорії «судова влада» у Великій українській юридичній енциклопедії, авторами якої враховані сучасні наукові підходи до розуміння понять, які знайшли

своє відображення у цьому виданні. Так, зокрема у вказаному виданні зазначається про декілька підходів, що сформувались у науковій літературі, до формулювання визначення судової влади: функціональний, за якого поняття «судова влада» розкривається через специфічну функцію державної влади, яка реалізується через діяльність системи судів і органів організаційного забезпечення; інституційний, за якого судова влада розглядається через систему спеціальних органів – судів, що мають специфічну компетенцію; підхід, за якого судова влада визначається через форми і принципи її організації та діяльності [6, с. 816]. Здійснюючи правовий аналіз таких підходів, з певною вірогідністю можна висувати про те, що ключовою категорією у розумінні поняття «судова влада» за функціонального підходу є «правосуддя» як функція судової влади, за інституційного підходу – «судоустрій», за діяльнісного підходу – «судочинство».

Водночас привертає увагу енциклопедична дефініція терміну «судова система» як системи державних органів – судів, які є носіями судової влади. При цьому зауважується на тому, що судова система – це не просто сукупність усіх судів держави, що є її елементами, а саме система, яка характеризується певними способами взаємодії її елементів, основними критеріями класифікації яких пропонується розглядати природу такої взаємодії й те, чи буде вона виходити за межі самої судової системи. До внутрішньосистемних способів взаємодії елементів судової системи пропонується віднести процесуальну взаємодію; організаційну взаємодію у тому числі і з зовнішніми для судової системи суб'єктами: органами суддівського самоврядування, органами, що забезпечують функціонування судової влади; взаємодію з питань суддівської самоорганізації. У рамках зовнішньої взаємодії пропонується виділити два види зв'язків: взаємодію із зовнішніми несудовими органами, зокрема питання координації роботи судів із правоохоронними органами із забезпечення судового розгляду справ, виконання судових рішень та ін.; взаємодію із судовими системами (судами) іноземних держав, у рамках якої можуть підтримуватися зв'язки як з іноземними національними судами, так і з міжнародними судами або наднаціональними судовими установами [6, с. 830-831].

Така енциклопедична дефініція, окреслюючи елементи судової системи, фактично відображає положення статті 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», якими законодавець вводить дефініцію «система судоустрою», визначаючи що суди України утворюють єдину систему. Такий стан законодавчого визначення згаданих вище дефініцій О.З. Хотинська-Нор характеризує як формально-легальне розуміння судової системи, або традиційний рівень розуміння дефініції «судова система», як організованої сукупності судів, що визначається нормативно-правовими актами, і змістовно відповідає вживаному терміну «судоустрій» [7, с. 31-32]. Подібного підходу притримуються й інші науковці. Зокрема, С.В. Прилуцький та О.В. Стрельцова зауважують на тому, що системний аналіз положень законодавства України дає підстави стверджувати, що поняття «система судоустрою» та «система судів» мають однакове значення і тому є синонімами [8, с. 83].

Крім того, з точки зору суб'єктного складу судової системи, у науковій юридичній літературі пропонується її вузьке розуміння, як системи, що складається з двох підсистем: судоустрою, який визначає організацію судів, та судового ладу, який визначає організацію судових органів із забезпечувальними функціями, до яких належать Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Державна судова адміністрація України та Національна школа суддів України, та широке розуміння – як цілісного комплексу правових інституцій, через які реалізується судова влада, та їх зв'язків. За такого підходу її елементами, зокрема, є: принципи організації судової системи, суддівський корпус, суддівське самоврядування, судове право, судова практика, судові тлумачення, прокуратура та адвокатура [7, с. 27-30].

М.С. Булкат зазначає, що терміни «судова система», «система судів» передбачають наукове відображення саме структури судів, органів здійснення правосуддя, про що, за її твердженням, свідчать і мовленнєві значення слів у цих термінах, і правова природа їх конструкції, які водночас є складовими відносно змісту терміну «система органів судової влади» [9, с. 273]. Вчена зауважує на необхідності у доктрині судової влади розмежовувати такі поняття як «суб'єкт-носії судової влади» (під якими вона пропонує розуміти суб'єктів-реалізаторів судової влади, які є носіями влади в контексті виконання ними конкретно-визначених обов'язків на певній посаді в державному органі або установі системи органів судової влади) та «суб'єкти, які беруть участь у реалізації конкретної функції судової влади» (зокрема різні суб'єкти інститутів громадянського суспільства: адвокатури, третейського розгляду спорів тощо та органів державної влади: прокуратури, виконання судових рішень тощо [9, с. 286].

У цілому погоджуючись з окресленими вище позиціями, все ж дискусійним видається твердження про те, що судова влада реалізується через такі інституції як адвокатура та прокуратура, принаймні

на сучасному етапі державотворення. В обґрунтування таких сумнівів наведемо наступні міркування. Здійснюючи правовий аналіз положень Закону України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» можна констатувати доволі потужне зближення прокуратури та судової влади, опосередковане конституційними змінами, відповідно до яких в структурі тексту Конституції України розміщено конституційні положення про них у єдиному розділі, що пов'язаний із правосуддям. Водночас щодо науково-теоретичного обґрунтування такого конституційного позиціонування одні науковці стверджують, про те, що прокуратура є суб'єктом судової влади, оскільки безпосередньо реалізує основні конституційні функції у сфері правосуддя, й від рівня її правового статусу залежать авторитет судової влади та ефективність здійснення функцій правосуддя в Україні [10, с. 66]. Інші – піддають критиці таку позицію, акцентуючи увагу на тому, що прокуратура не здійснює правосуддя, а лише сприяє його здійсненню, оскільки вона не є суб'єктом судової влади, а правосуддя в Україні згідно з ч. 1 ст. 124 Конституції України здійснюють виключно суди [11].

У цьому аспекті заслуговує на підтримку позиція А.В. Лапкіна про те, що «... така модель конституційного регулювання дає підстави для розгляду прокуратури та адвокатури як суміжних із судовою владою інститутів, які забезпечують реалізацію покладених на неї функцій у тісному зв'язку із судовою владою, але є автономними і незалежними від неї» [12, с. 49].

Тому, більш вдалим, на нашу думку, видається визначення цих інститутів як складових системи правосуддя. У цьому контексті слушною видається позиція Н. П. Сизої, яка у сучасному правовому вимірі пропонує такі складові системи правосуддя: органи судової влади, які здійснюють правосуддя (суди), органи суддівського врядування (Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Державна судова адміністрація України та Національна школа суддів України), державні органи, що виконують охоронні функції щодо діяльності судів (Служба судової охорони), а також прокуратура та адвокатура, які функціонально забезпечують реалізацію судової влади та здійснення правосуддя, органи державної виконавчої служби, діяльність яких є необхідною умовою завершеності правосуддя, а також органи суддівського самоврядування (збори суддів, з'їзд суддів України, Рада суддів України), які забезпечують незалежність суддів [13, с. 294]. У цілому погоджуючись з такою концепцією виокремлення складових елементів системи правосуддя, видається таким, що потребує глибшого обґрунтування віднесення Державної судової адміністрації України та Національної школи суддів України до органів суддівського врядування, оскільки з урахуванням законодавчого статусу цих інституцій вони не відповідають ознакам, які виокремлюють органи суддівського врядування. Потребує також з'ясування питання про віднесення до системи правосуддя інституту приватних виконавців, оскільки вчена про них не згадує, а зазначає лише про державну виконавчу службу, що видається таким, що не у повній мірі охоплює суб'єктів системи правосуддя, що забезпечують примусове виконання судових рішень. Крім того, видається доцільним за такого концепту включати до системи правосуддя Державну кримінально-виконавчу службу та інших суб'єктів системи кримінальної юстиції (органи пробації), які так само функціонально забезпечують реалізацію судової влади та здійснення правосуддя. За такого підходу система правосуддя інституційно включатиме у себе широкі коло суб'єктів як у сфері кримінальної юстиції для цілей забезпечення належного правосуддя у справах кримінальної юрисдикції, так і поза межами сфери кримінальної юрисдикції. Примітно, що за суб'єктною складовою таке розуміння системи правосуддя дуже наближено до висвітлених вище доктринальних поглядів щодо широкого розуміння судової системи та системи органів судової влади, водночас змістовний акцент зроблено на «функціональному забезпеченні реалізації судової влади та здійсненні правосуддя», оскільки термін «забезпечення» тлумачиться, як створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чогось [14, с. 18], а дієслово «реалізувати» тлумачиться як здійснювати, робити реальним, втілювати в життя щось [15, с. 466], що у контексті нормативно-правової регламентації цих питань відноситься до повноважень судів, в той час, як «створення надійних умов (сприяння) для належного здійснення (реалізації) судами правосуддя» відноситься до повноважень усіх інших суміжних правових інститутів.

У науковій юридичній літературі також звертається увага на те, що законодавець використав для назви розділу VIII Конституції України багатозначне поняття «правосуддя», однак за змістом цього розділу, на думку А. В. Лапкіна, можна дійти висновку, що законодавець, застосовуючи до іменника «правосуддя» дієслово «здійснює» (ст.ст. 124, 127, 129), розглядає у ньому правосуддя передусім як функцію судової влади (судочинство). Такий підхід відрізняється від логіки виокремлення інших розділів Основного Закону, які стосуються гілок державної влади або окремих найважливіших державних органів. Крім того, зауважує вчений, розділ VIII Конституції України регламентує низку ор-

ганізаційних питань щодо судоустрою та статусу суддів, а також Вищої ради правосуддя, які мають опосередковане відношення до здійснення правосуддя як функції судової влади, однак розкривають інституційний та організаційний її аспекти, що дає йому підстави для висновку, що у вказаному розділі йдеться про побудову та функціонування судової влади. Водночас автор пропонує або перейменувати розділ VIII Конституції України, однак не на «Судова влада», а «Судова влада та суміжні інститути» чи на «Юстиція», з огляду на відсутність ґрунтовних підстав віднесення прокуратури, та неможливість віднесення адвокатури до органів судової влади, однак наявність підстав для визнання їх суміжними із судовою владою інститутами, які забезпечують реалізацію покладених на неї функцій у тісному зв'язку із судовою владою, однак автономними і незалежними від неї, або переформулювати зміст цього розділу з тим, щоб він більш повно і всебічно розкривав багатозначний термін «правосуддя», а не акцентував увагу тільки на його функціональному аспекті [12, с. 49], що заслуговує на підтримку.

У цьому контексті видається більш виправданим перейменування Розділу VIII Конституції України на «Система правосуддя», з огляду на те, що здійснення правосуддя передбачає необхідність належної організації судової влади, її реалізації судами і забезпечення спеціально уповноваженими органами та установами, які у своїй сукупності і взаємозв'язках становлять систему правосуддя, що включає інституційні, функціональні елементи та організаційні аспекти.

З урахуванням вищевикладеного, можна дійти висновку про те, що судова реформа, яка перманентно триває в Україні та ефективність якої наразі є одним із основних індикаторів оцінки готовності України до інтеграції з Європейським Союзом, потребує відповідного наукового супроводу, зокрема щодо чіткого визначення її предмета та напрацювання понятійно-категоріального апарату. За відсутності нормативно-правового визначення таких дефініцій як «судоустрій», «судова влада», «судова система», «правосуддя», «система правосуддя» ці терміни використовуються без конкретизації їхнього визначення, з огляду на тісний зв'язок між ними та змістовну взаємозумовленість. Водночас, задля відповідності предмета реформаційних положень таким критеріям як логічність, раціональність та несуперечливість, виникає потреба у розмежуванні цих правових категорій та у визначенні їхнього співвідношення між собою. У розвиток цієї тези вбачається доцільним визнати категорію «система правосуддя» всеохоплюючою правовою категорією, яка включатиме в себе судову систему та системи інших суміжних із судовою владою правових інститутів (прокуратури, адвокатури, примусового виконання рішень), що функціонально забезпечують її реалізацію. Видається більш виправданим перейменування Розділу VIII Конституції України на «Система правосуддя», з огляду на те, що здійснення правосуддя передбачає необхідність належної організації судової влади, її реалізації судами і забезпечення спеціально уповноваженими органами та установами, які у своїй сукупності і взаємозв'язках становлять систему правосуддя, що включає інституційні, функціональні елементи та організаційні аспекти, що водночас повинно визначати напрями подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. Проект Плану відновлення України. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81e-c8313622a52e2f031/62dea471331181b583d43ec5_Юстиція.pdf (дата звернення: 12.05.2023).
2. Малишев Б.В. Правосуддя і судова правотворчість: *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення*: колективна монографія / Відп. ред. В. С. Бігун. К.: Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права», 2009. 316 с.
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 51. Ст. 1799.
4. У справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»: Ухвала Конституційного Суду України № 44-з від 14 жовтня 1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
5. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора): Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> (дата звернення: 12.05.2023).

6. Велика юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2020. 960 с.
7. Хотинська-Нор О.З. Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 573 с.
8. S Prylutskyi, O Strieltsova 'The Ukrainian Judiciary under 21st-Century Challenges' (2020) 2/3(7) Access to Justice in Eastern Europe 78-99.
9. Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2019. 444 с.
10. Кравчук В. Структура правового статусу прокуратури в умовах конституційної реформи в Україні. *Вісник прокуратури*. 2017. № 2. С. 63–67.
11. Штогун С.Г. Судова реформа чи косметичний ремонт системи судової влади? *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2016. № 2(14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16sshsv.pdf> (дата звернення: 12.05.2023).
12. Лапкін А.В. Проблеми удосконалення конституційно-правового статусу прокуратури України. *Проблеми застосування положень Конституції України у діяльності прокуратури: теорія і практика: матеріали круглого столу* (м. Київ, 18 грудня 2019 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. С. 48–51.
13. Сиза Н.П. Система правосуддя в сучасному правовому вимірі. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, (м. Київ, 17 грудня 2018 р.). К.: Алерта, 2018. с. 291–294.
14. Словник української мови: в 11 тт. Т. 3. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. 744 с.
15. Словник української мови: в 11 тт. Т. 7. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. 723 с.

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.48>

УПРАВЛІННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ СУБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Аношина В.М.,

*студентка 2 курсу, спеціальності 293 Міжнародне право
Київського міжнародного університету
Anoshyna.v.m@gmail.com*

Усманов Ю.І.,

*доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
права та порівняльного правознавства
Київського міжнародного університету
yuryusmanov8@gmail.com*

Аношина В.М., Усманов Ю.І. Управління майновими правами суб'єктів авторського права.

У наш час окрім найважливіших – людських, фінансових чи матеріальних – все більшого значення набувають нематеріальні ресурси, такі як знання, інформація, репутація чи права інтелектуальної власності. Відбувається зміщення акценту з виробництва речей на продаж знань і послуг. Значення фізичної праці знижується, а розумова праця цінується. Нематеріальні ресурси поряд із інтелектуальним капіталом вважаються найціннішими, тому все більше людей намагаються працювати та розвиватися саме у цьому напрямку. Одним із прикладів такої діяльності є авторська праця, яка характеризується великим масштабом невизначеності та ризиками. Вже на етапі створення будь-якого твору автору складно оцінити, чи справді його праця зацікавить і приверне увагу великої аудиторії або ж залишиться зовсім не поміченою серед масиву інших робіт. Отримання авторської винагороди для творця є тим стимулом, який сприяє реалізації здійснення інтелектуальної діяльності надалі. Створення та забезпечення цивілізованих правових механізмів є важливим для сприяння суб'єкту авторського права в отриманні справедливої винагороди, забезпеченні визнанні та поваги з боку суспільства до результатів його інтелектуальної праці. Євроінтеграція України посилює важливість виконання цих завдань. Законодавство України у цій сфері не зовсім відповідає визнаним світовим стандартам, потребує ретельного удосконалення та напрацювання.

У статті аналізуються поняття авторського права, необхідність та особливості колективного управління майновими правами авторів та суб'єктів суміжних прав. Розглянуто основні аспекти правового регулювання управління майновими правами за законодавством України та Європейського союзу. Розкрито форми використання результатів творчої діяльності, а також погляди окремих вчених з цього питання. Висвітлюється зміст нормативно-правових актів щодо господарської підтримки правовласників шляхом управління майновими правами, а також виплати правовласникам. Обґрунтовано необхідність реформування механізму управління майновими правами авторів в Україні, забезпечення державної підтримки організацій, які колективно управляють майновими правами.

Ключові слова: творча діяльність, авторське право, інтелектуальна праця, авторська винагорода, права.

Anoshina V.M., Usmanov Yu.I. Management of property rights of copyright subjects.

Nowadays, in addition to the most important ones - human, financial or material - intangible resources such as knowledge, information, reputation or intellectual property rights are gaining more and more importance. There is a shift in emphasis from the production of things to the sale of knowledge and services. The value of physical labor is decreasing, and mental labor is valued. Intangible resources, along with intellectual

capital, are considered the most valuable, so more and more people are trying to work and develop in this direction. One of the examples of such activity is the author's work, which is characterized by a large scale of uncertainty and risks. Already at the stage of creating any work, it is difficult for the author to assess whether his work will really interest and attract the attention of a large audience or will remain completely unnoticed among the array of other works. Receipt of author's remuneration for the creator is the incentive that contributes to the implementation of intellectual activity in the future. The creation and provision of civilized legal mechanisms is important for assisting the subject of copyright in receiving fair remuneration, ensuring recognition and respect from society for the results of his intellectual work. The significance of these tasks strengthens the European vector of our state's development. The legislation of Ukraine in this area does not fully meet the recognized world standards and needs thorough improvement and development.

The article analyzes the concept of copyright, the necessity and peculiarities of collective management of property rights of authors and subjects of related rights. The main aspects of the legal regulation of property rights management under the legislation of Ukraine and the European Union are considered. The forms of using the results of creative activity, as well as the views of individual scientists on this issue, are revealed. The content of normative legal acts regarding economic support of rights holders through the management of property rights, as well as payments to rights holders, is highlighted. The necessity of reforming the mechanism of managing property rights of authors in Ukraine, providing state support to organizations that collectively manage property rights is substantiated.

Key words: law, human intelligence, copyright, result of human intellectual work, legislation of Ukraine.

Постановка проблеми. Інтелектуальна власність стає все більш цінним активом у сучасному світі зростаючої культурної та технологічної глобалізації. В епоху цифрових технологій використання творів у мережі Інтернет існує безліч нових можливостей, але також і викликів. Крадіжки, порушення авторських прав та незаконне використання стають все поширенішими. Управління майновими правами є необхідним для забезпечення цифрового захисту творчих осіб та контролю за використанням їхніх творів в цифровому середовищі. Окрім цього, суб'єкти авторського права мають інтереси та права на міжнародному рівні, що потребує співробітництва, стандартизації і взаємодії між різними країнами та організаціями. У такій ситуації, кожна держава має розробити ефективні стратегії, нормативне регулювання та механізми, що б дозволили забезпечити справедливе винагородження творчих осіб, захистити їхні права та сприяти сталому розвитку культурної сфери в умовах сучасного світу.

Дослідженнями цієї проблеми займалися О. Антонова, О. Жувака, Ж. Завальна, А. Кодинець, С. Ярошенко. Погляди цих вчених ґрунтуються на необхідності зміни та якісного реформування захисту майнових прав авторів в Україні.

Метою статті є вивчення і встановлення особливостей управління майновими правами суб'єктів авторського права.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальна власність – це встановлений термін, який використовується для охоплення ряду юридичних прав, які захищають творіння розуму та творчих зусиль. Патенти, товарні знаки та зареєстровані зразки є прикладами інтелектуальної власності, як і авторське право.

Авторське право відноситься до прав, наданих творцям або власникам авторських прав на оригінальні твори. Авторське право розглядають у двох значеннях. В об'єктивному плані під авторським правом розуміють встановлену державою сукупність правових норм та механізмів, які регулюють відносини пов'язані із створенням та використанням, літературних, наукових та художніх творів. У суб'єктивному розумінні це набір індивідуальних прав, які належать автору або його правонаступнику на створені літературні, наукові або художні твори та їх використання. В історичному контексті авторське право виникло в ролі специфічного засобу правової охорони інтересів письменників та книготорговців. Цей юридичний інститут і нині виконує роль механізму, що забезпечує правовий захист для авторів, які бажають контролювати використання своїх творів. Автори наділені виключним правом дозволяти або забороняти використання власних творів. Як правило, перед використанням роботи, захищеної авторським правом, необхідно отримати дозвіл. Охорона авторських прав діє протягом певного часу. Після закінчення цього періоду (зазвичай через 70 років після смерті творця) твір можна використовувати без дозволу чи оплати.

Одним з основних аспектів захисту авторського права та суміжних прав є управління майновими правами авторів. Це включає в себе широкий спектр дій, що спрямовані на забезпечення контролю, розподілу та використання майнових прав, що належать авторам. Через управління майновими пра-

вами реалізуються економічні інтереси правовласників, здійснюється їх матеріальне забезпечення. Національне законодавство та міжнародні документи закріпили низку норм щодо управління майновими правами авторів та суб'єктів прирівняних до них прав. Основною метою членства України в двосторонніх та багатосторонніх міжнародних документах з авторського права є захист особистих немайнових прав видавців, а також захистити майнові права авторів, сформувавши таким чином надійну систему захисту. У законодавстві чітко зазначені майнові права автора, якими можна управляти, і вони поміщені в певну систему. Закон України «Про авторське право і суміжні права» описує майнові права автора, згідно з якими автор має виключні права на використання твору в будь-якій формі та будь-яким способом. Юридичні та фізичні особи можуть використовувати працювати в інших випадках, крім передбачених законом, лише за договором з правовласником або іншою уповноваженою особою, у тому числі за договором з організаціями. У статті 45 цього Закону встановлюється, що суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав має можливість здійснювати свої майнові права особисто, за допомогою представника, або шляхом уповноваження іншої особи або організації, яка займається колективним управлінням. [1].

Серед науковців існують різні погляди авторів на управління правами власності. Наприклад, вчений І. Насрієв висловив думку, що авторське право є специфічним інститутом, який займається управлінням правами суб'єктів. Учений П. Окулов вважає, що управління такими правами є одиницею організаційної системи, заснованої на певних принципах. І багато вчених вважають, що творчі об'єднання можуть займатися захистом прав авторів і збором відповідних авторських прав. Ця думка не може бути включена. В.Л. Чертков, В.І. Чернишева та інші слушно стверджують, що компетенція творчих об'єднань порушує захист прав авторів лише в тому випадку, якщо вони є членами об'єднання, оскільки вони підпорядковані лише членам об'єднання.

Виключні права автора реалізуються найповніше, якщо він особисто ухвалює рішення щодо умов використання своїх творів, тобто управляє ними самостійно. Проте на практиці таке не завжди є можливим та доцільним, оскільки автор не має можливості укладати договори на використання власних праць у кожному конкретному випадку, а також вести перемовини щодо розміру винагороди та збирати її. Тому такі функції найчастіше здійснюють організації колективного управління майновими правами.

Загалом організації, що управляють майновими правами авторів або інших правовласників на колективній основі, встановлюють договірні відносини шляхом ліцензування користувачів об'єктів авторського права і суміжних прав, передають цим організаціям відповідні права шляхом ліцензування. Власник авторського права буде зобов'язаний надати дозвіл на використання твору третьої сторони. Це вказує на умови використання твору. За ліцензійним договором майнові права авторів переходять до інших осіб. У законодавстві порядок переходу майнових прав авторів встановлюється окремо. Науково-теоретичні погляди на ліцензійний договір створені на основі вимог міжнародних стандартів [2].

В Україні діяльність організацій колективного управління майновими правами регламентується Законом України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав». Відповідно до ст.1 цього Закону організація колективного управління (далі – ОКУ) – це громадське об'єднання, що має статус юридичної особи та зареєстроване відповідно до законодавства, неприбуткове і засноване виключно правовласниками, спеціалізується на колективному управлінні майновими правами на об'єкти авторського права і/або суміжних прав. ОКУ під час своєї діяльності зобов'язані неухильно дотримуватися інтересів правовласників, принципів рівності, прозорості, підзвітності та ефективного управління майновими правами. У процесі передачі своїх виключних майнових прав в колективне управління автори здійснюють їх декларування, тобто надають такі відомості про твір, які дають змогу ідентифікувати його і відрізнити від інших об'єктів, що вже перебувають в управлінні. Під час здійснення своїх функцій ОКУ мають можливість укладати угоди з користувачами від імені власників авторських та суміжних прав, встановлювати розмір винагороди (роялті), збирати, розподіляти та виплачувати зібрані винагороди. Вони здійснюють захист інтелектуальної власності музикантів, письменників, художників та інших творчих осіб [3].

Розглянемо також міжнародне регулювання управління майновими правами суб'єктів авторського права. У сфері права Європейського Союзу захист економічних прав авторів і виконавців, права яких опинилися під загрозою через розвиток Інтернету, охоплювався Директивою 2001/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2001 про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві. У ній вказується, що необхідно, особливо в світлі вимог, що випливають із цифрового середовища, забезпечити досягнення організаціями колективного

управління правами більш високого рівня раціоналізації та прозорості щодо дотримання правил конкуренції. Було також зазначено, що для належної підтримки поширення культури не можна відмовлятися від суворого захисту авторських прав і допускати незаконні форми розповсюдження контрафактних або піратських творів. Вважається, що як постійне, так і тимчасове відтворення має охоплюватися виключним правом, і тому короткочасне введення в робочу пам'ять комп'ютера та перегляд на екрані є дією, яка вимагає згоди правовласника. Користувач звільняється від отримання такої згоди, лише якщо адміністратор сервера або суб'єкт, який розміщує твір в Інтернеті, отримав дозвіл від правовласника або законодавець визнав таку діяльність як добросовісне використання [4].

Директивою 2014/26/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 лютого 2014 року про колективне управління авторським правом і суміжними правами та міжтериторіальне ліцензування прав на музичні твори для використання онлайн на внутрішньому ринку наголошувалося, що творці перебувають у дуже скрутному становищі, «оскільки їхній успіх ненадійний, а доходи нерегулярні». Додано, що організації колективного управління засновані на принципі солідарності, підтримують творців у скрутному становищі та допомагають у просуванні нових талантів, підкреслюючи, що вони вагомо сприяють розвитку європейської культурної сцени та економіки. Директива визначила поняття організації колективного управління, зазначаючи, що це «будь-яка організація, уповноважена законом або шляхом доручення, ліцензії чи іншої договірної угоди управляти авторським правом або суміжними правами від імені більш ніж одного правовласника для колективу на користь цих власників прав, і управління цими правами є його єдиним або основним бізнесом, і який відповідає одному або обом із наведених нижче критеріїв: належить або контролюється його членами; є неприбутковою організацією». Директива визначає поняття «незалежний суб'єкт управління», вказуючи, що це будь-яка організація, уповноважена законом або шляхом доручення, ліцензії чи іншої договірної угоди управляти авторським правом або суміжними правами від імені більш ніж одного уповноваженого органу для колективні вигоди цих уповноважених осіб, і управління цими правами є його єдиною або основною діяльністю, і яка: не належить або не контролюється уповноваженими особами прямо чи опосередковано, повністю або частково; і є організацією, орієнтованою на отримання прибутку. Також було визначено низку принципів функціонування організацій колективного управління, таких як: свобода вибору уповноважених суб'єктів колективне управління; рівне ставлення до окремих категорій правомочних осіб та справедливий розподіл роялті. Директива закликала товариства колективного керування надавати користувачам достатньо точну інформацію про ставки винагороди та репертуар до початку переговорів між ними [5].

Варто зазначити, що майнові права можуть управлятися також на колективній основі. У випадках, встановлених законом для управління майновими правами авторів, повинні бути встановлені достатні правові підстави для передачі цих прав іншим особам. Зокрема, відповідно до чинного законодавства авторські права переходять до третіх осіб у порядку авторського договору та правонаступництва. Авторське право може набути за законом, за заповітом, у спадок, шляхом усиновлення спадкоємцями. Проте в юридичній літературі точиться широка дискусія щодо того, чи переходять усі складні за своїм складом права автора також до спадкоємців. З метою створення системи практичного забезпечення права власності авторів, а також для вивчення ситуації в усьому світі в цілому, у 1989 році покладено на Міжнародне бюро завдання вивчення та аналізу ситуації з колективним управлінням авторським правом. Було вивчено ситуацію з колективним управлінням авторським правом певної фірми наприкінці минулого століття, наявний досвід, особливості національного законодавства, недоліки в управлінні правами, і в результаті проведеного дослідження було зроблено висновок, що спеціальна література є опубліковано даною фірмою.

У розумінні майнових прав авторів важливо, перш за все, правильно розуміти зміст суміжних прав. На думку А.П. Сергєєва, на відміну від авторського права, права суб'єктів суміжного права схожі з майновими правами авторів і впливають з нього. У відповідності до конвенцій, мають бути визначені права, які належать авторам, і відносини, що впливають із їх застосування на практиці.

Г. Шмітгоф стверджує, що власник права власності зможе захистити своє право власності в іноземній країні шляхом оформлення ліцензійної угоди, до якої він належить. Загалом, ліцензійна угода не тільки допомагає практично забезпечити права власності авторів, але також відіграє важливу роль у тому, щоб вони діяли як команда. Тобто щодо захисту соціально-економічних прав слід захищати їх не як права суб'єктів права, народжені в колективному дусі, а як основні конституційні права, які, крім інших прав, є невід'ємною частиною прав людини. довідник, затверджений у правовій державі. Забезпечення майнових прав авторів і суб'єктів суміжних прав відповідає інтересам не тільки однієї

країни, а й усіх держав, які є учасниками міжнародних договорів і угод. В усіх міжнародних актах з авторського права і суміжних прав особлива увага приділяється захисту майнових прав авторів на міжнародній арені. Зокрема, після приєднання України до Бернської конвенції «Про охорону літературних і художніх творів» були визначені заходи, спрямовані на практичне забезпечення прав власності авторів.

Власник авторського права має право контролювати певне використання твору, захищеного авторським правом. Обмежене використання можливо у випадках:

- копіювання - це включає створення ручної копії (наприклад, трасування або розшифровка), а також виготовлення електронної копії (наприклад, фотокопії або сканування);
- видача примірників для публіки – так статут визначає звичайне видання
- повідомлення для громадськості – в тому числі через Інтернет і трансляція по радіо чи телебаченню;
- перформанс – це включає звичайне виконання (наприклад, виконання п'єси чи читання промови), а також інші форми презентації (такі як виставка). Однак це не стосується художніх творів;
- оренда та позика - різниця між орендою та позикою полягає в тому, що оренда здійснюється з метою отримання прибутку;
- адаптація – включає переклад і перетворення комп'ютерної програми на іншу мову.

Твори, власника авторських прав на які неможливо ідентифікувати, відомі як «покинуті твори», і вказівки щодо отримання дозволу на копіювання або використання залишених творів доступні в Офісі інтелектуальної власності.

У багатьох випадках оформленням прав займаються центральні організації з ліцензування та захисту прав. Ці організації представляють власників прав, видають ліцензії та стягують плату від їх імені, а також розподілити їм дохід [6].

Автор літературного, драматичного, музичного чи художнього твору, а також головний режисер фільму, який заявив про своє право на визнання його автором, має право (з деякими винятками), які визнаються такими, якщо твір опубліковано або (для художніх творів) виставлено. Це право діє до закінчення терміну дії авторського права.

Автор літературного, драматичного, музичного чи художнього твору, а також головний режисер фільму мають право (з деякими винятками) заперечувати проти принизливого ставлення до твору, яке спотворює або калічить його чи іншим чином завдає шкоди його чи її честі чи репутації. Це право діє до закінчення терміну дії авторського права.

Будь-яка особа має право на те, щоб літературний, драматичний, музичний чи художній твір чи фільм неправомірно приписувалися їй чи їй. Це право триває до 20 років після смерті особи.

Творець бази даних (особа або організація, яка ініціювала її створення та вклала в неї кошти) має право на базу даних, яке запобігає несанкціонованому копіюванню та публікації значної частини вмісту. Однак:

- право захищає інвестиції в бази даних лише тоді, коли інвестиції спрямовані на фактичний збір, перевірку або представлення вмісту бази даних. Будь-які інвестиції у створення даних не зараховуються. По суті, бази даних охоплюються, лише якщо вони складаються з даних, зібраних із зовнішніх джерел з метою розміщення даних у базі даних;
- значна частина бази даних вимірюється інвестиціями, необхідними для збору, перевірки та представлення цієї частини, по відношенню до інвестицій, необхідних для створення всієї бази даних;
- введення лише кількох записів навряд чи буде використанням значної частини великої бази даних. Право на базу даних діє протягом 15 років із дати створення, але 15-річний період починається знову, якщо є значні нові інвестиції.

Висновки. Майнові права авторів належать до їх невід'ємних прав, є виключними і не можуть бути порушені. Це безпосередньо закріплено як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах. Управління майновими правами суб'єктів авторського права є важливою складовою системою захисту інтелектуальної власності. Суб'єкти авторського права, такі як музиканти, письменники, художники та інші творчі особи, мають право на захист своїх творчих надбань і використання їх у комерційних цілях. Організації колективного управління авторськими правами (ОКУ) виступають посередниками між суб'єктами авторського права і користувачами їхніх творів. ОКУ виконують важливу функцію збирання, розподілу та виплати зібраних винагород суб'єктам авторського права. Управління майновими правами забезпечує не лише економічний захист суб'єктів авторського права, але й сприяє розвитку культурної індустрії в цілому. Це дозволяє творчим особам отримувати справедливую винаго-

роду за свою працю і стимулює їх до подальшого творчого творення. Проте, слід визнати, що в Україні система управління майновими правами авторів є непрозорою та корумпованою, творці дедалі більше скаржаться на порушення їхніх інтересів, тому вона потребує глибокого реформування. Нам варто орієнтуватися на європейські стандарти та досвід й будувати справді ефективний механізм захисту аби стимулювати розвиток авторської справи і нашої культури загалом.

Список використаних джерел

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України № 2974-IX від 20.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>.
2. Порядок обліку організацій колективного управління та здійснення нагляду за їх діяльністю: Наказ Міністерства освіти і науки 21.05.2003. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
3. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України № 2415-VIII від 15.05.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#n218>.
4. Директива Європейського Парламенту та Ради 2001/29/ЄС про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві від 22 травня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text.
5. Директива Європейського Парламенту та Ради 2014/26/ЄС про колективне управління авторським правом і суміжними правами та міжтериторіальне ліцензування прав на музичні твори для використання онлайн на внутрішньому ринку від 26 лютого 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-14#Text.
6. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності: Постанова Пленуму ВГС України від 17.10.2012. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

УДК 340.12(436+7/8)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.49>

ІСЛАМСЬКЕ ПРАВО НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

Заслужений юрист України;

<https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>

Фекийшгазі К.С.,

*студентка 3 курсу юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бєлов Д.М., Фекийшгазі К.С. Ісламське право на території сучасної Європи.

Протягом довгого періоду часу іслам в цілому, та ісламське право зокрема були явищами вкрай непоширеними на теренах Європи. Поступово дані явища починають з'являтися у європейському правовому просторі внаслідок глобалізаційних процесів наприкінці ХХ століття, що зумовлюють масові міграції мусульманського населення на територію сучасної Європи. Безумовно, процеси міграції тягнуть за собою зміну культурної, соціальної, етнічної та правової парадигми на території тих чи інших європейських держав. Такі зміни, у свою чергу, породжують проблему співіснування двох правових систем – ісламської та європейської, тому й дослідження даної теми є вкрай актуальним, оскільки проблема залишається досі невирішеною. Ефективним механізмом для дослідження теми став аналіз судової практики судових інстанцій окремих європейських держав, а також органів з міжнародною юрисдикцією, зокрема Європейського суду з прав людини та Суду Європейського союзу. На основі вивчення судової практики вдалося відобразити загальну картину та оцінку правового статусу ісламського права на території сучасної Європи. Крім того, в статті досліджено різні концепції взаємодії двох правових систем на території європейських держав, зокрема концепції адаптації, мультикультуризму, тощо. Звернено увагу й на факт контрверсійності поглядів різних європейських держав на варіанти вирішення проблеми взаємодії двох абсолютно відмінних правових систем – одні держави обирають шлях адаптації норм ісламського права до норм та принципів європейського права, інші ж, навпаки, створюють окремі осередки дії ісламського права, тим самим зумовлюючи одночасну дію двох правових систем, що так чи інакше створює ряд колізій у регулюванні ряду суспільних відносин. Таким чином, у ході написання статті, було здійснено спробу окреслити коло окремих проблемних аспектів тих концепцій, що були покликані вирішити проблему взаємодії двох правових систем, а також було засвідчено потребу подальшого пошуку ефективних механізмів для її подальшого подолання і запропоновано власний погляд на можливу методологію.

Ключові слова: ісламське право, європейське право, міграційні процеси, глобалізація, мультикультуризм.

Byelov D.M., Fekiysghazi K. Islamic law in the territory of modern Europe.

For a long period of time, Islam and Islamic law were extremely uncommon phenomena on the territory of Europe. Gradually, both – Islam and Islamic law begin to appear in the European legal space as a result of globalization processes at the end of the 20th century, which lead to mass migrations of the Muslim population to the territory of modern Europe. Undoubtedly, the processes of migration entail a change in the cultural, social, ethnic and legal paradigm on the territory of certain European states. Because of these changes, among the European legal space, appears a problem of the coexistence of two legal systems - Islamic and European, therefore the exploration of this topic is extremely relevant, since the problem remains unsolved. An effective mechanism for exploration will be the analysis of judicial practice of the courts in certain European states,

as well as judicial practice of the international courts, as the European Court of Human Rights and the Court of the European Union. The research of judicial practice will help to create a general picture of the legal status of Islamic law in the territory of modern Europe. In addition, the article contains the analysis of various concepts of the interaction of two legal systems on the territory of European states, in particular the concepts of adaptation, multiculturalism, and etc. This article also focuses on the fact of the controversial views of European states on methods for solving the problem of the interaction of two completely different legal systems - some states choose the way of adapting the norms of Islamic law to the norms and principles of European law, while others, try to create separate areas within which the Islamic law may regulate different relations. The last method, in fact, allows the action of two legal systems, but at the same time such method causes a number of conflicts in the regulation of certain social relations. To sum up, the article outlines some problematic aspects of the existing concepts which offer different solutions to the interaction problem of two legal systems. The article also mentions the need for further researching an effective way to solve the existing problem and offers own opinion about the possible solutions.

Key words: Islamic law, European law, migration processes, globalization, multiculturalism.

Постановка проблеми. Враховуючи глобальні міграційні процеси мусульманського населення на територію Європи, презюмуємо той факт, що кожен мігрант приносить з собою до тієї чи іншої європейської держави свої культурні, історичні, правові особливості. На основі цього факту виникає цілком логічне запитання – яким чином будуть взаємодіяти такі особливості, що, насамперед, відображаються у релігійних та правових аспектах, з тими правилами й традиціями які мають місце у сучасній Європі. Станом на сьогодні, вичерпної відповіді на дане запитання надати не можна, оскільки кожна держава йде своїм шляхом, намагаючись підійти до вирішення такої проблеми. Таким чином, цілком раціонально видається необхідність дослідження тих методів подолання проблеми співіснування двох кардинально різних правових систем, які беруться до уваги європейськими державами, з метою надати оцінку їх ефективності та на основі їх вивчення сформулювати власний погляд на можливі шляхи вирішення назрілої проблеми.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика взаємодії ісламського та європейського права ще не стала предметом значної кількості досліджень, оскільки частіше береться до уваги інтеграція самого мусульманського населення у європейських простір, але не їхньої правової традиції. Проте, вкрай актуальні дослідження обраної теми були проведені в працях Тагієва А.С., Шаленної Н.М., тощо.

Метою статті є окреслення загальної проблематики взаємодії норм ісламського та європейського права, дослідження актуальної судової практики як на рівні окремих європейських держав так і рівні міжнародних судових інстанцій. Окрім цього, метою є наведення та тлумачення основних наявних концепцій взаємодії двох правових систем, з аналізом їх недоліків та переваг. Кінцевою метою статті є оцінка поточного стану наведеної проблеми та спроба сформулювати власний погляд на можливі шляхи її подальшого вирішення.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, почнемо з того, що актуальність теми дослідження зумовлюється, перш за все, тим, що станом на сьогодні присутність мусульманського населення, яке сповідує іслам, на території сучасної Європи дедалі зростає. Передумовами такого явища стали масові міграційні процеси мусульманського населення до західноєвропейських країн, які набули ще більшого масштабу протягом останніх декількох років. Безумовно, кожен такий іммігрант вносить у державу, до якої прибуває, свої соціокультурні особливості, прикладом яких і є норми ісламського права. На основі цього виникає питання – яким чином будуть співіснувати норми, якими звикли керуватися прихильники ісламу та законодавство європейських країн, до яких вони прибувають?

Як відомо, суспільні відносини між віруючими мусульманами повинні регулюватися суто нормами ісламу, на яких і базується сучасне ісламське право, більш відоме за назвою шаріат. Шаріат за своїм змістом це по суті ісламська законодавча система, що походить від Корану – основного джерела ісламського права. Проте, досліджуючи особливості сучасного ісламського права, варто звернути увагу на його персональний характер, який означає, що воно поширюється тільки на осіб, які сповідують іслам. Отже, регулювання ісламським правом суспільних відносин можливе тільки між мусульманами, для яких воно носить виключно авторитетний характер. Тим не менше, суб'єкти, на яких поширює свою дію ісламське право так чи інакше зобов'язані виконувати приписи тих законів, які діють у європейських державах, до яких вони іммігрують. Проте, такий

обов'язок не знаходить широкого схвалення серед мусульманського населення, оскільки вони здебільшого визнають суто норми шаріату і намагаються імплементувати їх до європейського правового простору. Серед наявних способів вирішення проблем, що виникають у процесі інтеграції мусульманських спільнот, все частіше розглядають принцип правового плюралізму, відповідно до якого передбачається паралельне функціонування відмінних юридичних норм для різних груп населення. Тенденції до запровадження такого принципу з боку мусульманського населення дуже чітко відстежуються на основі практики як національних судів ряду європейських держав так і міжнародних судових інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини. Так, одним із заявників до ЄСПЛ стала новостворена політична партія в одній з європейських держав, яка мала на меті провадити свою діяльність на нормах та принципах шаріату і, якій згодом національною судовою інстанцією було заборонено здійснювати політичну діяльність, через наміри до запровадження ісламського права. У своєму рішенні суд зазначив, що запровадження шаріату у правовій системі держави наряду з національним правом призвело б до розмежування всіх осіб за релігійною належністю, у зв'язку з чим права та свободи людини залежатимуть від приналежності до певної релігії і подібна модель суспільства не буде відповідати основоположним принципам міжнародного права [1].

На основі такого рішення, можна зробити висновок про те, що міжнародна спільнота не рахує за доцільне імплементувати норми ісламського права та формувати з них окрему правову систему, аргументуючи це можливою дестабілізацією та розшарованістю суспільства у майбутньому. У свою чергу, мусульмани не вважають таку позицію належною і не виявляють бажання підкорятися впливу європейського законодавства.

Таким чином, пошук способів вирішення проблеми унормованого регулювання всіх аспектів життя віруючого мусульманина у секуляризованому немусульманському суспільстві вже не перший рік є вкрай актуальним питанням. У свою чергу, у ході написання статті було досліджено декілька наявних варіантів діалогу між європейським суспільством та сповідувачами норм ісламського права. Однією з ключових моделей взаємодії була так звана концепція мультикультуризму в Європі, що полягала у можливості паралельного, взаємовигідного співіснування і взаємодії етнічних, релігійних і культурних спільнот, які проживають на одній території. Ця концепція не визнає єдиної домінуючої культури, яка об'єднує культурні спільноти на основі єдиних духовних цінностей, а ґрунтується на культурному плюралізмі. Проте, враховуючи той факт, що проблема взаємодії норм ісламського та європейського права залишається невирішеною, можна зробити висновок про недовір до даної концепції. Варто зауважити, що, модель мультикультуризму буде ефективною тільки тоді, коли в єдиний «організм» будуть з'єднуватися культури близькі одна одній. Прикладом такої успішної інтеграції може служити сам Європейський Союз, однак і це не безумовно: всередині європейської спільноти все ж існує ряд труднощів, пов'язаних з подоланням міжкультурних і міжнаціональних суперечностей. Але оскільки ісламське право аж надто відрізняється від системи європейського права та його цінностей, їх інтеграція є просто неможливою, а допущення правового плюралізму навпаки поглиблює прірву між двома спільнотами.

Ще одним досить прогресивним напрямком забезпечення належної взаємодії між ісламським та європейським правом є модель адаптації, яка практикується у сучасній Франції. Так у Франції мають місце закони, які допомагають іммігрантам соціалізуватися і включитися в життя французького суспільства, як наприклад, закон «Про права іноземців у Франції», основною метою якого є покращення способів інтеграції іммігрантів. Тобто Франція, як і ряд інших європейських держав, намагаються вирішити проблему взаємодії двох протилежних правових систем шляхом пристосування норм ісламського права до норм, що мають місце у законодавстві європейських держав. Більше того, частина сучасного, більш прогресивного мусульманського населення вважають, що процес адаптації норм шаріату до європейського права є цілком прийнятним, оскільки дозволяє їм частково залишати в дії норми ісламського права у приватних відносинах [2, с. 35].

Тим не менше, навіть за наявності процесів адаптації норм ісламського права до сучасних умов європейського правового простору, все ж протиріччя між європейським законодавством та ісламом продовжують існувати. Резонансною подією стало прийняття законодавчого акту про заборону носіння хіджабу, що є традиційним жіночим елементом одягу в ісламі, в деяких європейських країнах.

Позиція Європейського суду з прав людини щодо цього питання була справді цікавою, оскільки заборону носити хіджаб жінкам у громадських місцях було визнано законною, оскільки вона

була «необхідна для демократичних суспільств». Суд зазначає, що у демократичних суспільствах, коли на території однієї і тієї самої країни співіснують декілька конфесій, може існувати необхідність запровадження обмежень щодо свободи сповідувати свою релігію або переконання з метою примирення інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожного [3]. Тобто, подібна заборона спрямована на забезпечення умов мирного співіснування в суспільстві та досягнення суспільного консенсусу і збалансованого компромісу між індивідуальною свободою та правилами взаємодії всередині суспільства.

В цілому, така позиція суду видається цілком раціональною, оскільки підходить до вирішення проблеми взаємодії ісламського та європейського права на основі принципу збалансованості інтересів, що дозволяє створити комфортні умови для співіснування двох правових систем.

Наведемо ще один приклад судової справи, яка засвідчила той факт, що європейські держави не визнають регулювання суспільних відносин нормами ісламського права. Так, згідно з обставинами справи, чоловік та жінка зареєстрували шлюб в Сирії, а згодом провели там ж процедуру розлучення за законами шаріату. Потім чоловік звернувся до Верховного земельного суду в Мюнхені, щоб той офіційно визнав розлучення, але, на основі висновків Суду Європейського союзу було зазначено, що такі розлучення не відповідають європейським нормам щодо розлучень, оскільки вони не є засвідченими державним органом або уповноваженою державою особою [4]. Тобто, здебільшого, законодавство європейських держав визнає лише ті суспільні відносини, які регулюються їх внутрішнім національним законодавством.

На противагу вищенаведеній практиці національних судів Німеччини, продемонструємо вкрай відмінний підхід Великобританії, яка вважається державою з однією з найбільш прогресивних правових систем, що зуміла ефективно імплементувати норми ісламського права [5, с. 117]. Великобританія привела в дію так звані шаріатські ради (Sharia councils), які певною мірою сприяють подоланню конфронтації норм національного законодавства та ісламського права, зокрема у галузі сімейного права. Шаріатські ради є тими інстанціями, які дозволяють мусульманам укладати та припиняти шлюбно-сімейні відносини згідно з нормами притаманним ісламській правовій системі. Тобто, бачимо, що станом на сьогодні існують дуже різні підходи до врегулювання суперечностей двох абсолютно відмінних правових систем європейськими державами. Одні держави визнають суто власне національне законодавство і не беруть до уваги суспільні відносини, що були врегульовані нормами ісламського права, інші ж, навпаки, створюють окремі осередки дії ісламського права, чим самим створюють засади функціонування одночасно двох правових систем на території однієї держави.

Висновки. Таким чином, з вищенаведеного випливає, що у будь-якому випадку, станом на сьогодні, мають місце неабиякі труднощі у співіснуванні норм європейського законодавства та ісламського права, що створюють ряд колізій у регулюванні тих чи інших суспільних відносин. На наш погляд, варто зазначити, що, перебуваючи на території будь-якої європейської держави, кожна особа так чи інакше повинна дотримуватися її законодавства, незважаючи на власні переконання чи погляди. Проте, враховуючи сакральний та виключно важливий характер норм ісламського права для мусульманського населення, варто підходити до врегулювання розбіжностей двох правових систем на основі принципу балансу інтересів. Такий підхід дозволить уникнути яскраво виражених суперечностей у сучасному диференційованому суспільстві і дасть змогу досягнути компромісу між інтересами окремих спільнот та європейського суспільства в цілому.

Тим не менше, європейська спільнота, безумовно, повинна продовжувати шукати ефективні шляхи регулювання питання ісламського права на території європейських держав, з метою подолання наявних суперечностей та забезпечення оптимальних процесів інтеграції суб'єктів, які керуються нормами ісламського права до європейського правового простору.

Список використаних джерел:

1. Справа «Партія добробуту (Refah Partisi), Ербакан, Казан та Текдаль проти Туреччини». Практика Європейського суду з прав людини від 31.07.2001 року.
2. Шаленна Н.М. Особливості формування концепту «європейського ісламу». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014, Вип. № 123 (частина I), с. 34–41.
3. Справа S.A.S. проти Франції. Практика Європейського суду з прав людини від 01.04.2014 року.
4. Судова практика Суду Європейського союзу від 20 грудня 2013 року.

5. Тагієв А.С. Практика застосування норм ісламського сімейного права в окремих країнах Європи та досвід України. *Східний світ*, 2023, Вип. № 1, с. 114–122.
6. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право*. № 2.2022. С. 44–52.
7. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: співвідношення в умовах війни. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 71(3). 2022. С. 55–65.

УДК: 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.50>

ЩОДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Клапоущак Д.С.,
здобувач освіти 3 курсу юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса, 366
samdasha7@gmail.com

Клапоущак Д.С. Щодо міжнародно-правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту.

У статті здійснюється аналіз міжнародного регулювання захисту цивільного населення під час збройних конфліктів у світлі широкомасштабного вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 року. Визначаються основні міжнародні акти щодо захисту цивільного населення під час війни, передусім, Женевські конвенції про захист жертв війни.

Зосереджується увага на визначенні окремих категорій осіб, які безумовно захищаються нормами міжнародного права.

У статті обґрунтовується необхідність застосування запобіжних заходів з метою захисту цивільного населення, а саме перевірка об'єктів нападу на належність їх до цивільного населення, використання методів нападу, що мінімізують ризик випадкових втрат серед цивільних осіб, скасування нападів з високим ризиком завдання шкоди цивільним об'єктам, попередження про можливість нападів, які можуть завдати шкоди цивільному населенню, якщо це можливо.

Встановлено, що жінки та діти є категоріями, що потребують особливого захисту. Визначено основні положення щодо захисту цих категорій цивільного населення. Авторка звертає увагу на практику Європейського суду з прав людини, що стосується захисту цивільного населення під час війни або інших збройних конфліктів. Разом з тим, авторка наголошує на важливості відповідності судових рішень у справах про збройні конфлікти підходам, виробленим у міжнародному гуманітарному праві для забезпечення адекватного захисту прав людини.

Зроблено висновок, що захист цивільного населення в умовах збройного конфлікту є завданням не лише кожної з держав, але й повинно регулюватися на міжнародному рівні, що зумовлює вироблення нових способів захисту. Обґрунтовано позицію щодо необхідності відповідності рішень суду про захист цивільних осіб під час війни засадам міжнародного гуманітарного права, а також створення більш ефективних механізмів захисту цивільного населення під час війни.

Ключові слова: цивільне населення, міжнародний захист, збройний конфлікт, Женевські конвенції 1949 р., міжнародне гуманітарне право.

Klapouschak D.S. Regarding the international legal protection of the civilian population during an armed conflict.

The article analyzes the international regulation of civilian protection during armed conflicts in the light of a large -scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine on February 24, 2022. The main international acts for the protection of civilians during the war are defined, first of all, the Geneva Conventions for the Protection of Victims of War.

Attention is focused on identifying certain categories of persons who are definitely protected by international law.

The article substantiates the need to take precautionary measures to protect civilians, namely checking the objects of attacking them in civilian population, using methods of attack that minimize the risk of accidental losses among civilians, abolition of attacks, a warning about the possibility of attacks that can harm civilian population, if possible.

It is established that women and children are categories that need special protection. The main provisions for the protection of these categories of civilians are defined. The author draws attention to the practice of

the European Court of Human Rights concerning the protection of civilians during the war or other armed conflicts. At the same time, the author emphasizes the importance of compliance of court decisions in cases of armed conflicts with the approaches developed in international humanitarian law to ensure adequate protection of human rights.

It is concluded that the protection of civilians in the conditions of armed conflict is a task not only of each of the states, but also should be regulated at the international level, which causes the development of new ways of protection. The position on the need for compliance with the court's decisions on the protection of civilians during the war is substantiated by the principles of international humanitarian law, as well as the creation of more effective mechanisms for the protection of civilians during the war.

Key words: civilian population, international protection, armed conflict, Geneva Conventions in 1949, International Humanitarian Law.

Постановка проблеми. На жаль, все частіше цивільні особи стають жертвами збройних конфліктів, незважаючи на те, що міжнародне гуманітарне право вимагає, щоб об'єктами збройних нападів були лише комбатанти та військові об'єкти, а напади на цивільне населення заборонені.

Однак війна в Україні та конфлікти в інших на території інших держав показують, що цивільне населення не захищене під час збройного конфлікту. Відтак важливим уявляється вдосконалення існуючих методів захисту цивільного населення. Для цього необхідно проаналізувати поточний стан міжнародно-правового регулювання захисту цивільних осіб під час збройних конфліктів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Останнім часом дослідження проблеми захисту цивільного населення під час збройного конфлікту стають все більш широкими, що пов'язано з наймасштабнішою війною в Європі з часів Другої світової війни. Науковці не лише досліджують загальний захист цивільного населення під час збройних конфліктів, але й звертають увагу на окремі групи населення, такі як біженці, внутрішньо переміщені особи та діти. Серед вчених-правників, що досліджували окремі аспекти згаданої проблеми, можна виокремити праці Фаді-Бані Насера, Р. Майбороди, М. Падалки, І. Шутяка, М. Іншекової, В. Євтушок та інших. Проте реальний стан захисту цивільного населення під час військових дій свідчить про необхідність подальших досліджень даної проблеми.

Метою статті є аналіз міжнародно-правового регулювання захисту цивільного населення під час війни.

Виклад основного матеріалу. Після 24 лютого 2022 року на території України сталося багато воєнних злочинів, які були скоєні російськими військовослужбовцями. Зараз правоохоронні органи з'ясовують обставини цих злочинів, але інформація щодо їх характеру вже поширюється світом. Світове співтовариство спостерігає за жорстокістю, яку проявляє російська федерація, завдаючи шкоди як інфраструктурі України, так і цивільному населенню. У зв'язку з цим, стає актуальним питання щодо реалізації норм міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту [10, с. 7].

Відмітно зазначає М. Падалка, що основою захисту цивільного населення в умовах міжнародного збройного конфлікту є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року та Додатковий протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, що є ратифікованими в Україні, а тому є обов'язковими для виконання [12]. Дані документи регламентують обов'язок сторін захищати цивільне населення та цивільні об'єкти від нападів.

Так, М.А. Маніна, проводячи аналіз Женевських конвенцій, вказує, що Перша Женевська конвенція гарантує можливість отримання допомоги і лікування під час війни незалежно від національності. Друга – захищає осіб, які є жертвами військових дій, що відбуваються на морі. Третя Женевська конвенція регулює правовий статус військовополонених, а четверта – здійснює захист цивільного населення під час війни [11, с. 386].

Стосовно визначення цивільної особи в міжнародному праві, то В.В. Лисик вказує на дуже широке трактування цього поняття в міжнародному праві. Автор зазначає, що негативною видається можливість звуження цього поняття, оскільки це матиме наслідком незахищеність значної кількості мирного населення. Цікавим видається визначення В.В. Лисиком щодо цивільної особи як «будь-якої особи, яка знаходиться на території воюючої держави і не бере участі у збройному конфлікті» [8, с. 36].

Додатковий протокол I 1977 року у ст. 50 регламентує, що цивільною особою є будь-яка особа, що не належить до таких трьох категорій:

- особовий склад збройних сил сторони конфлікту;
- члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;

– члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил [2].

З означеного випливає, що якщо особа не належить до перелічених категорій осіб, вона вважається цивільною і користується захистом [7, с. 58].

Також, на наш погляд, важливим видається аналіз дій сторін конфлікту. У зв'язку з цим Фаді Бані-Насер формує ряд запобіжних заходів, які повинні застосовувати сторони збройних конфліктів, серед яких варто виділити наступні: по-перше, перевіряти, щоб об'єкти нападу не були цивільними особами чи об'єктами, та не підлягали особливому захисту; по-друге, використовувати методи нападу, які не завдають випадкових втрат серед цивільних осіб, а в деяких випадках намагатись мінімізувати ці втрати; по-третє, скасовувати напади, якщо їх продовження може завдати випадкової шкоди цивільним об'єктам та поранити цивільних осіб; по-четверте, заздалегідь попереджати про можливі напади, які можуть завдати шкоди цивільному населенню, якщо це можливо [14, с. 84].

Серед особливої категорії цивільних осіб, які потребують захисту під час збройних конфліктів, варто виділити жінок та дітей. Частими порушеннями під час війни є саме гендерно зумовлене насильство, що виявляється у зґвалтуваннях або іншому сексуальному насил्लю щодо жінок. Так, А.В. Луцан відзначає, що воно застосовується як тактичний засіб ведення війни та має на меті приниження супротивника [9, с. 301]. І хоча численна кількість міжнародно-правових актів забороняє дані порушення та створює гарантії для їх запобігання, сьогодні на території ведення воєнних дій в Україні зґвалтування трапляється часто.

Відтак важливою видається Резолюція Європарламенту про вплив війни проти України на жінок від 5 травня 2022 року. Окрім засудження військової агресії РФ проти України, Європарламент вказав на необхідність співпраці європейського співтовариства у сфері боротьби з такими явищами, як: торгівля жінками і дітьми, сексуальне насильство, гендерне насильство і множинна дискримінація; надання системної допомоги Україні по фіксуванню воєнних злочинів проти цивільного населення, зокрема проти жінок і дітей, і притягненню винних до відповідальності за національним та міжнародним правом [3]. Оскільки дана резолюція є актом м'якого права, тому вона має рекомендаційний характер і не створює прямих обов'язків для держав-учасниць ЄС.

Існує ще одна категорія людей, яка є найвразливішою серед цивільного населення під час збройного конфлікту, це – діти. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року дитиною визнає кожну людську істоту до досягнення нею 18-річного віку [4]. Даний документ також встановлює обов'язок держав-учасниць вжити всіх можливих заходів для запобігання участі у воєнних діях осіб, які не досягли 15-річного віку.

При цьому Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 р. передбачає можливість призову до національних збройних сил осіб, які не досягли 18-річного віку, проте встановлює певні обмеження: добровільний характер, згода батьків на призов, проінформованість осіб про обов'язки тощо [5].

Важливим міжнародно-правовим документом щодо захисту жінок та дітей під час війни є Декларація про захист прав жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів від 14 грудня 1974 року. Даний міжнародно-правовий акт встановлює, що жінки та діти, що опинилися в умовах озброєних конфліктів або ті, що проживають на окупованих територіях, не повинні залишатися без крову, їжі, медичної допомоги або інших невід'ємних прав відповідно до актів міжнародного права [6].

У даному випадку слід звернути увагу, що вищевказані документи забезпечують дотримання невід'ємних прав відповідно до актів міжнародного права. За визначеннями І.А. Шутяк, М.В. Іншекова, В.А. Євтушка, наявність війни або інших збройних конфліктів не припиняє дію міжнародних механізмів захисту прав людини. Це впливає з Консультативного висновку Міжнародного суду ООН щодо законності погрози ядерною зброєю або її застосування [15, с. 12].

У світлі окресленої проблеми, на наше переконання, важливим є аналіз позиції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо вирішення даного питання. Зокрема, ЄСПЛ у справі Грузія проти Росії визнав, що Європейська Конвенція не застосовується в період і на території активних бойових дій. Тому, на думку ЄСПЛ, нанесення шкоди цивільним об'єктам внаслідок бомбардування або артилерійських обстрілів випадають з-під юрисдикції Суду і Конвенції з прав людини в цілому [17]. Це видається сумнівним, оскільки зменшуються гарантії дотримання основоположних прав людини на територіях збройних конфліктів.

У справі Ісаєва проти Росії (Isayeva v. Russia) ЄСПЛ вирішував питання щодо необхідності застосування сили росією. Воєнні заходи, застосовані росією, мали наслідком смерть багатьох людей. На

думку заявниці, ці дії не були співмірними чи необхідними в даній ситуації, а також не було вжито запобіжних заходів. Суд в даному випадку особливу увагу звернув на вирішення питання співмірності мети та засобів її досягнення. При цьому Суд взяв до уваги велику заселеність району застосування зброї за відсутності воєнних операцій або ж евакуації цивільного населення. Тому ЄСПЛ визнав такі дії несумісними для використання летальної зброї та негідними демократичного суспільства [16].

Отже, можна зробити висновок, що сучасний підхід Європейського суду з прав людини дозволяє досягти юридичного результату, який відповідає Конвенції та нормам міжнародного гуманітарного права, стосовно стандарту застосування ст. 2 Конвенції (мета, необхідність, пропорційність застосування смертельної сили), що дозволяє досягати адекватних результатів. Однак, у більш широкому контексті, прийнятність висновків Суду у справах про збройні конфлікти залежатиме від їх відповідності до підходів, що встановлені нормами міжнародного гуманітарного права.

За твердженнями сучасних вчених-правників сучасне міжнародне право, яке застосовується під час збройних конфліктів, має на меті захист цивільного населення та окремих осіб від наслідків воєнних дій. Цей захист може бути загальним для всього цивільного населення або спеціальним для певних категорій осіб, які є більш вразливими в умовах бойових дій. Важливо, щоб судові рішення у справах про збройні конфлікти відповідали цим підходам, виробленим у міжнародному гуманітарному праві, щоб забезпечити адекватний захист прав людини [13, с. 144].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що в умовах повномасштабного вторгнення росії на територію України надзвичайно важливим є вирішення питання щодо захисту цивільного населення. Аналіз міжнародних механізмів захисту дає підстави стверджувати, що існує значна кількість міжнародно-правових актів, покликаних здійснювати захист цивільного населення під час війни, серед яких чотири Женевські конвенції 1949 року, Декларація про захист прав жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів та загальні договори з захисту прав людини. При цьому окремі категорії людей, такі як жінки та діти користуються особливим захистом під час війни.

Список використаних джерел:

1. Конвенція Про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. *Законодавство України*. URL: <http://surl.li/eihoa> (дата звернення: 02.04.2023).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 02.04.2023).
3. Резолюція про вплив війни проти України на жінок від 5 травня 2022 року. *Legislative Observatory*. URL: [https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2022/2633\(RSP\)](https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2022/2633(RSP)) (дата звернення: 02.04.2023).
4. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 02.04.2023).
5. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 02.04.2023).
6. Декларація про захист прав жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів від 14 грудня 1974 року. *Zakon online*. URL: <https://cutt.ly/wVe6VhH> (дата звернення: 02.04.2023).
7. Іванов І., Симоненко А. Захист цивільного населення в умовах війни. *Діяльність державних органів в умовах воєнного стану*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. онлайн-семінару м. Кривий Ріг, 29 квітня 2022 року. Кривий Ріг, 2022. С. 56–58. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/2356/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%84%D0%B2%D1%82%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%BA%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%8C%202022.pdf>
8. Лисик В. До проблеми визначення поняття «цивільна особа» у міжнародному праві. *Український часопис міжнародного права*. 2012. № 3. С. 35–38.
9. Луцан А.В. Захист прав жінок в умовах збройних конфліктів. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 299–306.

10. Майборода Р.І. Проблемні питання захисту цивільного населення від небезпечних чинників артилерійського та ракетного вогню під час воєнних (бойових) дій. *Problems of Emergency Situations*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19 трав. 2022. Харків, 2022. С. 7-8.
11. Маніна М.А. Міжнародні стандарти захисту прав дітей під час збройних конфліктів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 385–388.
12. Падалка М.А. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-10> (дата звернення: 02.04.2023).
13. Розумовський О.С. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. № 70. С. 141–145. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.20>. (дата звернення: 02.04.2023).
14. Фаді Бані-Насер. Міжнародно-правовий захист цивільного населення та інших категорій осіб під час збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 6. С. 79–87.
15. Шутяк І.А., Іншеков М.В., Євтушок В.А. Захист цивільного населення в умовах воєнного стану. *SWorldJournal*. 2023. № 1. С. 11–16.
16. Case of Isayeva v. Russia (Application №. 57950/00), European Court of Human Rights, Judgment of 24 February 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-126122> (дата звернення: 02.04.2023).
17. Case of Georgia v. russia (II) (Application № 38263/08), European Court of Human Rights, Judgment of 21 January 2021. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-207757%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-207757%22]}) (дата звернення: 02.04.2023).

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.51>

ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ЗМІНИ В УМОВАХ НЕОБХІДНОГО ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Ліховицький Я.О.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Спірідонова А.Ю.
*студентка 2 курсу магістратури
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Ліховицький Я.О., Спірідонова А.Ю. Правова система України: зміни в умовах необхідного вступу до Європейського Союзу.

У статті проаналізовано основні чинники, що здійснили вплив на формування правової системи України. Досліджено поняття «правової системи», також зазначено думку вченого щодо визначення поняття правової системи. У 2014 р. Україна підписала Угоду про асоціацію з ЄС. Угодою значно розширені сфери співпраці України з ЄС і передбачені різні способи гармонізації її законодавства із законодавством ЄС.

У роботі підкреслено, що правова система України тяжіє до романогерманського права. Проаналізовано правову основу напрямку України до євроінтеграції, тобто визначено акти, на основі яких Україна визнає своє спрямування до Європейського Союзу, до основних принципів та джерел права. Актуальність дослідженого мною матеріалу також зумовлено тим, що на сьогоднішній час, особливо в умовах воєнного стану, є надзвичайно важливим питання вступу України до Європейського Союзу. Даний напрямок вже реалізовується декілька років, було ратифіковано акти, що є основою законодавства сусідів. На теперішній час Україна вже здійснила один з найважливіших етапів для подальшої реалізації поставленої цілі, а саме набула статусу кандидата на членство до Європейського Союзу.

Також у статті досліджується правова основа відносин, які існують між Україною та Європейським Союзом, а саме визначаються акти, якими врегульовуються дані питання та історичний шлях, який проходила Україна всі роки, від визначення шляху щодо вступу в союз. Проаналізовано етапи вступу до Європейського Союзу та проходження їх Україною.

Основними завданням перед нашою країною є визнання принципу верховенства права і пріоритетності прав людини, забезпечення провідної ролі нормативноправового акта в системі джерел права, кодифікація законодавства. Також у даній статті проаналізовано які конкретно інститути необхідно врегулювати та доопрацювати нашій державі для подальшого вирішення питання входження країни до складу ЄС. Необхідність врегулювання інститутів полягає в тому, що безпосередньо ЄС зазначив, що саме ці аспекти повинні доопрацюватись державою. Охарактеризовано основні недоліки щодо кожного з інститутів, та історичний шлях їх врегулювання.

Ключові слова: євроінтеграція, правова основа, реформування, етапи вступу, боротьба з корупцією, медіа, антиолігархічний закон, Боротьба з відмиванням коштів, судова реформа.

Likhovitsky Y.O., Spiridonova A.Yu. The legal system of Ukraine: changes in the conditions of necessary accession to the European Union.

The article analyzes the main factors that influenced the formation of the legal system of Ukraine. The concept of «legal system» is studied, the scientist's opinion on the definition of the concept of legal system is also indicated. In 2014, Ukraine signed the Association Agreement with the EU. The agreement significantly expanded the spheres of Ukraine's cooperation with the EU and provided for various ways of harmonizing its legislation with EU legislation.

The work emphasizes that the legal system of Ukraine gravitates towards Romano-Germanic law. The legal basis of Ukraine's direction towards European integration is analyzed, i.e. the acts are defined, on the basis of which Ukraine recognizes its direction towards the European Union, to the main principles and sources of law. The relevance of my researched material is also determined by the fact that today, especially in the conditions of martial law, the issue of Ukraine's accession to the European Union is extremely important. This direction has been implemented for several years, the acts that are the basis of the neighboring legislation have been ratified. At present, Ukraine has already completed one of the most important stages for the further realization of the set goal, namely, it has acquired the status of a candidate for membership in the European Union.

The article also examines the legal basis of the relations that exist between Ukraine and the European Union, namely, the acts that regulate these issues and the historical path that Ukraine has followed throughout the years, from the determination of the path to joining the Union. The stages of accession to the European Union and their passage through Ukraine are analyzed.

The main task before our country is the recognition of the principle of the rule of law and the priority of human rights, ensuring the leading role of the normative legal act in the system of sources of law, codification of legislation. This article also analyzes which specific institutions our state needs to regulate and finalize in order to further resolve the issue of the country's entry into the EU. The need to regulate institutions lies in the fact that the EU directly stated that these aspects should be finalized by the state. The main shortcomings of each of the institutes and the historical path of their settlement are characterized.

Key words: European integration, legal basis, reformation, stages of accession, fight against corruption, media, anti-oligarchic law, fight against money laundering, judicial reform.

Постановка проблеми: В Україні визначений курс на євроінтеграцію, що на сьогоднішній час є актуальним як ніколи раніше. Вступ України до ЄС є основним завданням, яке на теперішній час стоїть перед нашою державою. Враховуючи обставини, які існують на теперішній час, а саме надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, то питання реформування нормативних актів в національному законодавстві є першочерговим завданням в органів державної влади. Інститути правової системи України повинні певним чином змінитись, для того, щоб наше законодавство відповідало вимогам, які поклав перед нами союз. При наданні Україні статусу кандидата ЄС зазначив напрями такого реформування законодавства, який буде мною розглянутий пізніше.

Вивченням джерел з даної проблеми. Частково розкривається порушена проблема у працях науковців, зокрема: Белов Д.М., Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В., Гулак О.В., Курило В.І., Дубчак Л.М.

Метою статті є аналіз визначення поняття правової системи, визначення правової основи взаємодії Європейського Союзу та України, характеристика основних інститутів правової системи, які потребують доопрацювання для подальшого вступу до ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про дану тему, варто розпочати безпосередньо з поняттям «система», яка поєднує в собі всі аспекти єдності об'єкта та розгортаючи його як єдності всіх елементів даної системи, ці елементи перебувають у певних зв'язках і взаємовідносинах, що і визначають цю систему, як єдине ціле явище. Якщо досліджувати компоненти систем, то варто розпочинати з її внутрішньої системи, що дасть можливість визначити цілісність внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Тому, якщо говорити про правову систему України, та зміни в системі для вступу до ЄС, то необхідно бачити та розуміти соціальний, політичний, історичний, економічний зміст. Хотілось би зазначити думку М. І. Байтіна, стосовно визначення даного інституту: «Правова система — це сукупність внутрішньо узгоджених і взаємозалежних класово однорідних і спрямованих в остаточному підсумку до загальних цілей правових явищ, кожне з яких у межах єдиної структури виконує свою специфічну службову роль». [1]

Кожна правова система є універсальною, що виражається у спільних ознаках в ідеології, системі права, юридичній практиці, джерел права, історії становлення та розвитку. Правові системи є певним чином обмежені формою держави, устроєм, кордонами, але тим самим вони виступають частиною єдиного правового простору. [2. ст. 28–30]

Говорячи про Україну, то варто розпочати з історичного аспекту, який полягає в тому, що правова система України тягнє до східноєвропейської правової сім'ї.

Створення України, як незалежної правової держави розпочались з прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 року та Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, та також з прийняттям у 1996 р. Конституції України. Основним підґрунтям у формуванні

держави є закріплене в Конституції положення, про те, що Україна є правовою, демократичною, соціальною державою. В Основному Законі закріплені права та свободи людини, які мають політичний та економічний аспект щодо розвитку правової системи держави.[1]

Також не можна не зазначити те, що в Україні проголошено курс правової системи держави на європейську інтеграцію. У цьому курсі було покладено таке завдання, що має забезпечити місце України у світовому економічному процесі, як високорозвинену демократичну правову державу, яка є конкурентоспроможною та здатна вирішити складні завдання. [3]

Тому необхідно зазначити, що програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу вказує на певний засіб досягнення відповідності третьому Копенгагенському й Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Даний механізм передбачає, що Україна повинна забезпечити адаптацію законодавства, має створити необхідні інститути для того, щоб зможти досягнути необхідного рівня правоутворення та правозастосування. Необхідним це є для того, щоб українське законодавство відповідало критеріям законодавства ЄС, що в себе включає відповідність правової системи критеріям, що висуваються до кандидатів.

Правовою основою відносин між Україною та ЄС є Угода про Партнерство та Співробітництво (УПС) від 16 червня 1994 р. Після її ратифікації 15 державами-членами ЄС. 11 червня 1998 р. Президент України затвердив Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу, а 14 вересня 2000 р. – Програму інтеграції України до ЄС, яка є головним інструментом підготовки нашої держави до інтеграції в Євросоюз. Вона реалізується на основі щорічних планів дій. Згідно з Указом Президента України у 2002 році утворено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, яку очолює Президент України.

Між Україною та Європейським Союзом існує поглиблене співробітництво у сферах протидії незаконній міграції, торгівлі людьми, боротьби із організованою злочинністю, тероризмом, контрабандою. [4]

Також важливий нормативний аспект, який би хотілось зазначити, це те, що в законодавстві Європейського Союзу передбачена процедура набуття членства ЄС.

– Першим таким етапом набуття членства є підписання «Угоди про асоціацію», яка являє собою двосторонній договір між країною підписантом та Європейським Союзом. Данна угода поляє в тому, що держава повинна імплементувати правові основи, які є в ЄС, що полягає в започаткуванні певних змін в сфері економіки, освіти, науки та культури та в міжнародній політиці. Що стосується України, то була підписана угода в 2014 році, а ратифікована в 2017 році.

– Наступний етап полягає у включенні в офіційну програму розширення ЄС, що передбачає те, що країна-кандидат повинна відповідати критеріям ЄС (Копенгагенським критеріям), який включає три виміри: політичний, економічний та юридичний.

– Третій етап включає в себе подача заявки на членство. Відповідно до статті 49 Договору про утворення Європейського Союзу, будь-яка європейська держава, яка поважає цінності та зобов'язується впроваджувати їх у життя, може звернутися із заявою до Європейської ради з метою стати членом організації. Даний етап Україна здійснила нещодавно, а саме – 28 лютого 2022 року.

Наступні два етапи це: переговорний етап та вступ до Європейського Союзу.[5]

Отже, на сьогоднішній час є актуальним питання перетворень в правовій системі у зв'язку з набуттям України статусу «кандидата». Перед нашою державою стоїть завдання здійснити низку впроваджень правових норм ЄС в правову систему України для того, щоб вступити в союз. Тому необхідно здійснити реформи, які мають стосуватись посилення боротьби з корупцією, реформування Конституційного Суду України, продовження судової реформи в Україні, антиолігархічний закон, здійснення боротьби з відмиванням коштів, реформування законодавства про медіа у відповідності до європейського, зміна законодавства про національні меншини.

Тепер варто пройтись по деяким з цих пунктів із зазначенням того, що було зроблено нашою державою для врегулювання даних питань:

1. Посилення боротьби з корупцією.

На виконання даного пункту Україна поклала багато зусиль, що полягало в створенні інститутів по боротьбі з корупцією. Такими інститутами наразі є Вищий антикорупційний суд України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Тому, на мою думку, можна говорити про певні успіхи України в даному пункті, але тим часом в громадян України не зникла недовіра до органів влади, тому Європейський Союз і зазначив цю вимогу для того, щоб Україна змогла вступити до ЄС.

На нашу думку, боротьба з корупцією це є необхідна складова на шляху до змін в правовій системі України, тому необхідно, в першу чергу, внести відповідні зміни в законодавство нашої держави. Ці зміни мають стосуватись подолання колізій між Кримінальним Кодексом та Законом України «Про запобігання корупції».

Тому хочу погодитись із думкою авторів О.В. Гулак, В.І. Курило, Л.М. Дубчак, що необхідно наявність суспільного запиту на подолання корупції; наявності політичної волі та невідворотності покарання за скоєні корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення. Також не можу не погодитись, що в подоланні корупції в нашій державі велику роль відіграє ефективність співпраці антикорупційних органів між собою. Але така співпраця не повинна здійснюватись в інтересах якогось конкретного органу, а для забезпечення інтересу держави у подоланні даного явища на території нашої держави. Також не можна не навести до прикладу ліквідацію кримінальної статті за незаконне збагачення та покарання у виді позбавлення волі за недостовірні дані при е-декларуванні, тривала відсутність Антикорупційної стратегії й Програми її діяльності та багато інших питань опосередковані насамперед недоліками законодавства, а як наслідок, – негативним впливом для держави для її становища на міжнародній арені. [6. ст. 198–200]

2. Наступним, що хотілось би розглянути це пункт стосовно продовження судової реформи. Ця вимога була зазначена Європейським Союзом при наданні Україні статусу кандидата на членство в ЄС. Реформи розпочались ще з 2016 року в даній сфері, яка охоплювала внесення змін до багатьох законодавчих актів. На теперішньому етапі найважливіше, що потрібно зробити нашій державі це дороблення аспекту стосовно перевірки суддів на доброчесність, для цього було створено в Україні Етичну раду. Тому варто зазначити, що за рекомендаціями Венеційської комісії, положення законодавства щодо процедури проведення конкурсів, складу та роботи перевірочних комісії мають бути більш чіткими та визначеними; навіть кращим шляхом забезпечити неупереджене призначення є встановлення однакового алгоритму та одного органу перевірки доброчесності кандидатів незалежно від суб'єкту призначення. Також необхідно покращити якість обґрунтувань рішень, спираючись на загальні конституційні принципи, незалежність суду та поділ гілок влади, та встановлення прозорої процедури дисциплінарної відповідальності суддів КСУ. На мою думку, забезпечення якісних перевірок на доброчесність суддів є однією з найважливіших основ для входження України до Європейського Союзу, адже одним з основних засобів захисту людей від незаконних дій чи бездіяльності щодо неї є саме судовий захист.

3. Антиолігархічний Закон це третій пункт, який необхідно зазначити. Президент України підписав закон IX «Про запобігання загрозам національної безпеки, пов'язаним з надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)», який був ухвалений Верховною Радою України. Також було прийняти рішення щодо створення реєстру олігархів. Але в цьому акті також існують певні недоліки, які можуть привести до його неефективного використання. Навіть в самому визначенні та критеріях щодо поняття «олігарх», на мою думку, вже існує певний недолік, який полягає в тому, що для того, щоб визнати особу олігархом вона повинна відповідати щонайменше трьом з чотирьох критеріїв. Тому Європейський Союз і зазначив, що Україна має допрацювати дане питання.

4. Боротьба з відмиванням коштів також є важливою зміною у правовій системі України для відповідності нашої держави країнам Європейського Союзу. Україна в 2020 році зробила перший крок в даному напрямку, а саме прийняла Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», який був прийнятий на основі рекомендацій Групи з фінансових заходів та адаптації законодавства України у цій сфері до європейських стандартів. Але, на мою думку, необхідно створення в Україні спеціалізованих інститутів, які будуть займатись безпосередньо даним завданням, як це існує в країнах ЄС в особі органів фінансової розвідки.

5. «Закон про медіа». У ЄС свобода ЗМІ є важливим питанням, яке зазначено в таких документах, як Стаття 19 Загальної декларації прав людини, а також стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визнають свободу слова та свободу інформації основними правами людини, також дане право визначене в ст. 10 Європейської конвенції з прав людини. Дане право не є абсолютним, воно може бути обмежене, але пропорційно досягнення певних цілей і забезпечення свободи преси. На теперішній час питанням урегулювання та створення єдиного акту, який би регулював дані відносини займаються, тому на розгляді у Верховній Раді України перебуває законопроект «Про медіа». Даний крок передбачає те, що приймається в Україні єдиний новий закон про медіапростір, який має відповідати європейським стандартам. [7]

Висновок. Отже, можна дійти до висновку, що на сьогоднішній час, враховуючи те, що Україна нещодавно набула статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, є надзвичайно актуальним здійснення низки перетворень в законодавстві України, для того, щоб впровадити в нормативних актах держави необхідні принципи та аспекти, які існують в інших країнах, які перебувають в союзі. Україні було покладено певні завдання безпосередньо Європейським Союзом, які стосуються важливих моментів для запровадження в нашій державі принципів формування та реалізації законодавства ЄС.

Україна здійснила низку реформ в законодавстві, для того, щоб перейти до наступного етапу для вступу. Було прийнято закони, які стосувались багатьох важливих інститутів, які були зазначені мною вище. А саме: реформування судової влади, що полягало в створенні органу, який би займався відбором та перевіркою суддів на ознаки доброчесності, що є надзвичайно важливим, для вироблення довіри населення до інститутів правової системи України; прийняття законодавства та створення нових органів для боротьби з корупцією, без чого також неможливо уявити найважливіше завдання держави – курс до Європи; прийняття антиолігархічного закону; опрацювання проекту закону стосовно медіа та багато інших змін у важливих інститутів правової системи України.

Список використаних джерел:

1. Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні: Монографія. Харків: Право, 2008. 160 с.
2. Михайліна Т.В. Типологізація правових сімей: переосмислення класифікаційних критеріїв та видового складу. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. № 63. С. 28–30.
3. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки. Посилання Президента України до Верховної Ради України. *Урядовий кур'єр*. № 100. 2002.
4. Артьомов І.В. Проблеми і перспективи входження України в Європейський Союз: навчальний посібник. Ужгород: Ліра, 2007. 384 с.
5. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01). *Official Journal of the European Union* – Volume 55. – 26 October 2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2012:326:-FULL:EN:PDF>.
6. Гулак О.В., Курило В.І., Дубчак Л.М. До питання про шляхи подолання корупції в Україні. *Право та державне управління*. № 1. 2021. С. 196–201. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2021/31.pdf.
7. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС від 17.06.2022. URL: https://www.eecas.europa.eu/delegations/ukraine/рекомендації-європейської-комісії-щодо-статусу-україни-на-членство-в-єс_uk.
8. Белов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46–50.
9. Белов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 72(4). 2022. С. 226–231.

УДК 341.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.52>

МІЖНАРОДНА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМ ЗЛОЧИНАМ

Сироїд Т.Л.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
<https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>
t.l.syroid@karazin.u*

Сироїд Т.Л. Міжнародна кримінально-правова протидія транснаціональним злочинам.

У статті зосереджено увагу на міжнародно-правових актах у протидії транснаціональній злочинності. Зокрема підкреслено значення Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. та прийнятим на її доповнення протоколах (Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, Протокол проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю та повітрі, Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин та компонентів, а також боеприпасів до неї). Зазначено, що означені акти мають основоположне значення щодо визначення поняття транснаціонального злочину, видів транснаціональних злочинів, визначення поняття «організована злочинна група», що має суттєве значення для кваліфікації протиправних діянь. Крім того, акцентовано увагу на необхідності імплементації означених в них положень у національне законодавство держав з метою належної протидії транснаціональним злочинам.

Охарактеризовано акти, прийняті в межах міжнародних регіональних організацій, зокрема розкрито основні положення актів Ради Європи (Біла книга транснаціональної організованої злочинності, План дій по боротьбі з ТОЗ), якими визначено пріоритетність ефективності у боротьбі з транснаціональними злочинами шляхом кримінального реагування.

Розкрито положення актів ЄС у протидії транснаціональній організованій злочинності в означеній сфері (План дій щодо боротьби з організованою злочинністю 1997 р., Спільна дія 97/827/ПВД, Рішення Ради 2004/919/ЄС про боротьбу з транскордонними злочинами, пов'язаними з транспортними засобами, Рішення Ради 2006/616/ЄС та 2006/617/ЄС щодо підписання Протоколу ООН проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю і повітрі, що доповнює Конвенцію ТНОЗ 2000 р., Рамкове рішення Ради 2008/841/ПВД щодо боротьби з організованою злочинністю, Директива 2014/42/ЄС щодо заморожування та конфіскації коштів і доходів від злочинів у ЄС, Регламент (ЄС) 2019/452, який встановлює основу для перевірки прямих іноземних інвестицій в ЄС, Пріоритети у боротьбі із серйозною та організованою злочинністю на 2022-2026 рр.) зазначено, що прийняті акти направлені як на протидію транснаціональній злочинності у цілому, так і на захист вразливих сфер функціонування Союзу.

Приділено увагу правовій основі протидії транснаціональним злочинам у межах АСЕАН (Декларація АСЕАН про транснаціональну злочинність 1997 р., План дій АСЕАН 1999 р. щодо боротьби з транснаціональною злочинністю, План дій АСЕАН 2016 р. у боротьбі з транснаціональною злочинністю (2016–2025)). Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: злочинність, імплементація, правова основа, протидія, регіональний рівень, співпраця, універсальний рівень.

Syroid T.L. International criminal legal counteraction to transnational crimes.

The article focuses on international legal acts in combating transnational crimes. In particular, the article emphasised the significance of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime of 2000 and the Protocols adopted in addition to it (the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking

in Persons, Especially Women and Children; the Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air; and the Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, their Parts and Components and Ammunition). It is noted that the mentioned acts are of fundamental importance for the definition of the concept of transnational crime, types of transnational crimes, “organized criminal group” concept, which is essential for the qualification of illegal acts. In addition, attention is focused on the need to implement the provisions specified in the above acts into the national legislation of the states in fight against transnational crimes properly.

The acts adopted within international regional organizations are characterized, in particular, the main provisions of the acts of the Council of Europe (White Paper on transnational organized crime, Action Plan on combatting transnational organized crime) are revealed, which determine the priority of effectiveness in the fight against transnational crimes through criminal response.

The provisions of the EU acts in combating transnational organized crime in the specified area are given (Action Plan to combat organized crime of 1997, Joint Action 97/827/JHA, Council Decision 2004/919/EC on tackling vehicle crime with cross-border implications, Council Decisions 2006/616/EC and 2006/617/EC on the conclusion of the UN protocol against the smuggling of migrants (by land, sea and air), supplementing the UN convention against transnational organised crime, Council Framework Decision 2008/841/JHA on the fight against organised crime, Directive 2014/42/EU on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union, Regulation (EU) 2019/452 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the European Union, Priorities for the fight against serious and organised crime for 2022-2025), it is stated that the adopted acts are aimed both at countering transnational crime and at protecting vulnerable areas of the Union’s activity.

Attention is paid to the legal basis for combating transnational crime within ASEAN (the 1997 ASEAN Declaration on Transnational Crime, the 1999 ASEAN Action Plan to Combat Transnational Crime, the 2016 ASEAN Action Plan to Combat Transnational Crime (2016–2025)). Relevant conclusions are made.

Key words: crime, implementation, legal basis, counteraction, regional level, cooperation, universal level.

Постановка проблеми. Транснаціональна організована злочинність (далі – ТОЗ) охоплює практично всі тяжкі злочинні дії міжнародного характеру з метою отримання прибутку де бере участь більше ніж одна країна. Їй притаманні багато напрямків діяльності, що можуть бути охарактеризовані як ТОЗ, включаючи обіг наркотиків, контрабанду мігрантів, торгівлю людьми, відмивання грошей, торгівлю вогнепальною зброєю, контрафактні товари, тваринний світ і культурні цінності, і навіть деякі аспекти кіберзлочинності. Це загрожує миру і безпеці людства, призводить до порушення та підризу прав людини, негативно впливає на економічний, соціальний, культурний, політичний і громадянський розвиток суспільств у всьому світі. Йдеться про величезні суми грошей, що можуть поставити під загрозу законну економіку та мати прямий вплив щодо управління, наприклад, через корупцію та «купівлю» виборів. ТОЗ не стоїть на місці, а є сферою, що постійно змінюється, адаптується до ринків і створює нові форми злочинності. Це незаконний бізнес, який виходить за межі культурних, соціальних, мовних та географічних кордонів та не знає меж і правил [1]. Задля протидії ТОЗ на міжнародному рівні важливе значення має розробка стратегічних напрямків співпраці, інституційно-правових інструментів, запровадження заходів кримінально-правового характеру. Означене свідчить про актуальність обраної теми дослідження та її значимість для сучасного міжнародного кримінального права і протидії злочинності.

Стан наукової розробки проблеми. Слід вказати, що окремі аспекти означеної проблематики, зокрема теоретичні питання щодо напрямів міжнародної співпраці у протидії транснаціональній злочинності, їх удосконалення, правового доробку окремих міжнародних регіональних організацій тощо, висвітлено в роботах таких вітчизняних і зарубіжних науковців як: В. Антипенко, І. Леган, В. Меркушин, М. Микієвич, Х. Нгуєн, М. Хачатрян та ін. Разом з тим означена тематика потребує подальшого дослідження з урахуванням сучасних реалій.

Стаття має за мету аналіз правової основи кримінально-правового реагування на транснаціональні злочини на міжнародному універсальному і регіональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна спільнота приділяє увагу протидії транснаціональній злочинності, яка пронизує практично усі злочини міжнародного характеру. Основним міжнародним інструментом у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю є Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. (далі – Конвенція ТНОЗ 2000 р.) [2].

Договором визначено поняття транснаціонального злочину (далі – ТЗ) під яким слід розуміти протиправні дії, що мають транснаціональний характер, а саме: а) вчинені у більш ніж одній державі; б) вчинені в одній державі, але істотна частина їх підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; с) вчинені в одній державі, але за участю організованої злочинної групи під якою слід розуміти структурно оформлену групу у складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу і діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до Конвенції, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; d) вчинені в одній державі, але їх істотні наслідки мають місце в іншій державі. Конвенція покладає зобов'язання на держави-учасниці вжити заходів проти ТОЗ, включаючи криміналізацію ТЗ у внутрішньому законодавстві (участь в організованій злочинній групі, відмивання грошей, корупція та перешкоджання відправленню правосуддя); прийняття нових та широких рамок для екстрадиції, взаємної правової допомоги і співпраці правоохоронних органів; сприяння навчанню та технічній допомозі для створення або підвищення необхідного потенціалу національної влади.

Конвенцію ТНОЗ 2000 р. доповнено трьома протоколами, які націлені на конкретні сфери та прояви організованої злочинності: Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.); Протокол проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю та повітрі (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р.); Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин та компонентів, а також боєприпасів до неї (резолюція 55/255 Генеральної Асамблеї ООН від 31 травня 2001 р.).

Серед міжнародних регіональних актів у цій сфері слід вказати Білу книгу транснаціональної злочинності Ради Європи [3], розроблену під егідою Європейського комітету з проблем злочинності (далі – ЄКПЗ), в якій акцентовано увагу на тому, що ТЗ є основною загрозою глобальній безпеці і може спричинити значний соціальний та економічний збиток. Необхідно посилити заходи з профілактики, щоб зупинити це явище. Констатовано, що ТЗ має певні вигоди від певних правових «лазівок», а правоохоронні органи мають труднощі з швидким реагуванням на діяльність злочинних організацій, які використовують дуже витончені методи для приховування своєї діяльності та одержаних злочинних доходів, а також користуються перевагами глобалізації і використанням інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ).

У Білій книзі особлива увага приділена визначенню сфер, у яких Рада Європи могла б сприяти боротьбі з ТЗ, діям, які вона могла б виконувати краще або ефективніше, і проблемам, яких не було і до яких звертаються спеціально інші міжнародні чи наднаціональні організації або які мають бути скоординовані з діями Ради Європи. З цією метою, а не з метою обговорення концептуальних питань, які добре відомі щодо організованої злочинності та її транснаціональних наслідків, розробниками було зосереджено увагу на пріоритетах щодо ефективності у боротьбі з ТЗ шляхом кримінального реагування. Біла книга не має на меті визначити пріоритети операційної точки зору або для проведення оцінки загрози або ризику ТЗ: вона спрямована на визначення конкретних сфер у яких слід вжити заходів для покращення кримінального реагування на ТЗ.

У Білій книзі зосереджено увагу на п'яти темах з метою надання рекомендацій для подальшого плану дій, серед яких: а) проблеми, пов'язані з міжнародним співробітництвом поліції та судів; б) використання спеціальних методів розслідування; в) виконання програм захисту свідків і співпраця державних свідків; г) необхідність посилення співпраці з адміністративними органами а також з приватним сектором; е) істотна потреба націлити доходи, одержані злочинним шляхом, щоб перешкоджати цьому виду злочинності та реально підвищити ефективність боротьби зі злочинністю організацій, які діють у транснаціональних умовах.

На виконання рекомендацій Білої книги було прийнято План дій Ради Європи по боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю (2016–2020 рр.), що переслідує такі основні цілі: посилення правової основи боротьби з ТНЗ та її спрямованість на гармонізацію між державами-членами; сприяння імплементації правових важелів боротьби з ТНЗ на основі дотримання основних прав людини та при повній повазі верховенства права; удосконалення міжнародного поліцейського та судового співробітництва у сфері ТНЗ на загальноєвропейському рівні [4].

Європейський Союз (далі – ЄС, Союз) також докладає суттєвих зусиль у протидії ТЗ, перш за все, шляхом створення відповідної правової основи. Зокрема, у межах ЄС прийнято План дій щодо

боротьби з організованою злочинністю (прийнятий Радою 28 квітня 1997 р.) [5], що містить політичні керівні принципи та деякі технічні елементи, що забезпечують послідовний підхід ЄС до боротьби з організованою злочинністю.

Спільна дія 97/827/ПВД від 5 грудня 1997 р., прийнята Радою на підставі статті К.3 Договору про Європейський Союз, запроваджує механізм оцінки застосування та реалізації на національному рівні міжнародних зобов'язань щодо боротьби з організованими злочинами [6].

Рішення Ради 2004/919/ЄС про боротьбу з транскордонними злочинами, пов'язаними з транспортними засобами [7], встановлює загальний для всього ЄС підхід до боротьби з ТЗ за участю більш ніж однієї країни ЄС і має за мету покращення співпраці між країнами ЄС та між відповідними правоохоронними органами.

Рішення Ради 2006/616/ЄС [8] та 2006/617/ЄС [9] щодо підписання Протоколу ООН проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю і повітрі, що доповнює Конвенцію ТНОЗ 2000 р., на підставі якого держави-члени ЄС офіційно схвалюють підписання ними означеного Протоколу ООН тією мірою, яка відноситься до компетенції Союзу, зобов'язує держави-учасниці кваліфікувати як кримінальні злочини наступні дії, якщо вони вчиняються навмисне з метою отримання фінансової або матеріальної вигоди: незаконне ввезення мігрантів, тобто, незаконне ввезення особи в державу, громадянином або постійним жителем якої вона не є; забезпечення можливості незаконного ввезення мігрантів, виготовлення, придбання, надання чи зберігання підроблених проїзних документів чи документів, що засвідчують особу; надання особі можливості залишатися в державі без дотримання необхідних вимог щодо перебування на законних підставах; замах, участь та підбурювання до скоєння цих злочинів. Держави-учасниці також повинні враховувати обставини, що посилюють тяжкість злочинного діяння (тобто обтяжуючі обставини), а саме: створення загрози життю чи безпеці відповідних мігрантів; застосування нелюдського або принижуючого гідність поводження, в тому числі з метою експлуатації таких мігрантів.

Рамкове рішення Ради 2008/841/ПВД щодо боротьби з організованою злочинністю [10] передбачає кримінальну відповідальність за правопорушення, пов'язані за участю злочинної організації, містить її визначення; спрямоване на гармонізацію законів ЄС та держав-членів щодо криміналізації цих правопорушень і встановлює покарання за них. Покладає зобов'язання на держави-члени визнати принаймні один з двох видів поведінки правопорушенням: 1) активну участь у діяльності злочинної організації з усвідомленням її мети або наміру вчинити злочин; 2) згоду на скоєння злочинів без обов'язкової участі в їх скоєнні і встановити відповідне покарання. Покладає зобов'язання на держави-члени ЄС щодо встановлення відповідальності юридичних осіб і запровадження ефективних, пропорційних санкцій, що мають стримуючий вплив. Вони повинні включати штрафи, але можуть також передбачати: припинення права на державну допомогу; тимчасову чи постійну заборону на комерційну діяльність і приміщення, що використовуються для вчинення правопорушень; припинення чи ліквідація підприємства у судовому порядку.

Містить положення щодо юрисдикції держав-членів, яка повинна поширюватися на правопорушення, коли вони вчинені повністю або частково одним з її громадян або від імені юридичної особи, заснованої на їхній території. Якщо правопорушення підпадає під юрисдикцію кількох держав-членів, вони повинні співпрацювати, наприклад, через Агентство Європейського Союзу зі співробітництва в галузі кримінального правосуддя, щоб ухвалити рішення про державу-члена, яка здійснює судові переслідування, та централізувати розгляд.

Директива 2014/42/ЄС щодо заморожування та конфіскації коштів і доходів від злочинів у ЄС [11] встановлює мінімальні правила для заморожування та подальшої конфіскації доходів і засобів у випадку скоєння таких злочинів як: корупція за участю посадових осіб Європейських Співтовариств або платіжних коштів, відмивання грошей, тероризм, корупція у приватному секторі, незаконний обіг наркотиків, організована злочинність, торгівля людьми, сексуальне насильство, сексуальна експлуатація дітей та дитяча порнографія.

Регламент (ЄС) 2019/452 встановлює основу для перевірки прямих іноземних інвестицій в ЄС [12], забезпечує основу ЄС для перевірки прямих інвестицій з країн, які не входять до ЄС, з міркувань безпеки чи громадського порядку. Передбачає: можливість для держав-членів мати прозорі, передбачувані та недискримінаційні механізми перевірки прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ) з міркувань безпеки або громадського порядку; процедури співробітництва між державами-членами та Європейською комісією з ПІІ, які можуть вплинути на безпеку чи громадський порядок; право Комісії висловлювати думки щодо інвестицій, а держав-членів – коментувати ці інвестиції.

У травні 2021 року ЄС затвердив пріоритети у боротьбі із серйозною та організованою злочинністю на наступні чотири роки, серед яких зазначено: кримінальні мережі з високим рівнем ризику, кібератаки, торгівля людьми, сексуальна експлуатація дітей, незаконне ввезення мігрантів, незаконний обіг наркотиків, шахрайство, економічні та фінансові злочини, організована злочинність проти власності, екологічні злочини, торгівля вогнепальною зброєю. На додаток до цих пріоритетів виготовлення та надання шахрайських і фальшивих документів будуть розглядатися як загальна горизонтальна стратегічна мета, оскільки це є ключовим фактором, що сприяє скоєнню багатьох злочинів. Пріоритети заплановано реалізувати в період з 2022 по 2025 рік у рамках «Європейської міждисциплінарної платформи проти кримінальних загроз» (ЕМРАСТ) [13].

Серед інших регіональних актів слід зазначити документи, прийняті в межах Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), а саме: Декларація АСЕАН про транснаціональну злочинність 1997 р. [14], яка наголошує на рішучості АСЕАН застосовувати всеосяжний підхід до боротьби з транснаціональною злочинністю через розширення регіонального співробітництва та налагодження міжнародного співробітництва. План дій АСЕАН 1999 р. щодо боротьби з транснаціональною злочинністю [15] визначає механізми та заходи щодо розширення зусиль країн-членів АСЕАН у боротьбі з транснаціональною злочинністю з національного та двостороннього рівнів на регіональний вимір, а також зміцнення регіональної прихильності та потенціалу для виконання розширеного завдання. План дій АСЕАН 2016 р. у боротьбі з транснаціональною злочинністю (2016–2025) [16] продовжує напрямок тісної співпраці в зусиллях із запобігання та боротьби з ТЗ, серед яких: тероризм, незаконний обіг наркотичних речовин, морське піратство, контрабанда зброї, незаконна торгівля дикими тваринами і деревиною, контрабанда людей, як нових сфер транснаціональної злочинності; сприяння посиленій співпраці з партнерами по діалогу АСЕАН та зовнішніми партнерами, зокрема Інтерполом; розширення регіонального слідчого, прокурорського та судового співробітництва у протидії ТЗ, розширення використання ІКТ для протидії ТЗ, обміну інформацією тощо.

Висновки: Виходячи з вищезначеного слід констатувати, що міжнародна спільнота докладася суттєвих зусиль для розробки правової основи щодо протидії транснаціональним злочинам. Важливим кроком уперед у боротьбі з ТОЗ стало прийняття Конвенції ТНОЗ 2000 р. і протоколів до неї, що свідчить про визнання державами-членами серйозності поставлених ними проблем, а також необхідності налагодження та розширення тісної міжнародної співпраці для їх вирішення. Суттєве значення для кваліфікації протиправних діянь мають категоріальні визначення, що містяться в Конвенції (поняття транснаціонального злочину, організованої злочинної групи). Значимим є і положення щодо імплементації означених актів на національному рівні державами-учасницями. Задля спрощення цієї процедури Управлінням ООН з наркотиків та злочинності було розроблено методичні вказівки щодо оцінки того, які заходи необхідно вжити державам-учасницям для забезпечення повної реалізації потенціалу Конвенції ТНОЗ 2000 р. Ці інструменти призначені для використання при наданні технічної допомоги, зокрема в оцінці потреб держав-учасниць у технічній допомозі, з приділенням особливої уваги розробленню законодавства, націленого на здійснення положень Конвенції. На національному рівні такі інструменти можуть також дозволити експертам, зокрема директивним і законодавчим органам, проводити оцінку здійснення Конвенції. Можлива також самооцінка. Цей інструментарій включає показники та питання, покликані: а) виявляти прогалини у чинному законодавстві та його застосуванні; б) сприяти формулюванню та розробці проектів технічної допомоги з метою запровадження відповідних заходів реагування щодо виявлених прогалин і потреб; с) сприяти розробці показників результатів діяльності для здійснення її оцінки [17].

На рівні регіональних міжнародних організацій така робота проводиться в рамках Ради Європи, ЄС, АСЕАН та інших регіональних організацій. Слід акцентувати увагу, що процес розробки правової основи саме в межах ЄС є динамічним, законодавство «реагує» на появу нових форм злочинності, що дозволяє кримінально-правовими та організаційними заходами захистити вразливі сфери функціонування Союзу і держав-членів (напр., безпекову сферу, фінансові інтереси тощо).

Список використаних джерел:

1. Transnational Organized Crime – The Globalized Illegal Economy. URL: https://www.unodc.org/documents/toc/factsheets/TOC12_fs_general_EN_HIRES.pdf (дата звернення 20.04.2023).
2. United Nations Convention against Transnational Organized Crime. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_RES_55_25-E.pdf (дата звернення 08.02.2023).

3. White Paper on transnational organised crime. URL: <https://rm.coe.int/168070afba> (дата звернення 08.02.2023).
4. Council of Europe Action Plan on combating Transnational Organised Crime (2016-2020). URL: <https://rm.coe.int/168070c5ca> (дата звернення 09.03.2023).
5. Action plan to combat organized crime (Adopted by the Council on 28 April 1997). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51997XG0815> (дата звернення 22.04.2023).
6. 97/827/JHA: Joint Action of 5 December 1997 adopted by the Council on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, establishing a mechanism for evaluating the application and implementation at national level of international undertakings in the fight against organized crime. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31997F0827> (дата звернення 08.02.2023).
7. 2004/919/EC: Council Decision of 22 December 2004 on tackling vehicle crime with cross-border implications. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004D0919> (дата звернення 24.03.2023).
8. 2006/616/EC: Council Decision of 24 July 2006 on the conclusion, on behalf of the European Community, of the Protocol Against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air, supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organised Crime concerning the provisions of the Protocol, in so far as the provisions of this Protocol fall within the scope of Articles 179 and 181a of the Treaty establishing the European Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006D0616> (дата звернення 02.04.2023).
9. 2006/617/EC: Council Decision of 24 July 2006 on the conclusion, on behalf of the European Community, of the Protocol Against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air, supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organised Crime concerning the provisions of the Protocol, in so far as the provisions of the Protocol fall within the scope of Part III, Title IV of the Treaty establishing the European Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006D0617> (дата звернення 25.03.2023).
10. Council Framework Decision 2008/841/JHA of 24 October 2008 on the fight against organised crime. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008F0841> (дата звернення 01.04.2023).
11. Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014L0042> (дата звернення 08.04.2023).
12. Regulation (EU) 2019/452 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019R0452> (дата звернення 30.03.2023).
13. Delegations will find in the Annex the Council conclusions setting the EU's priorities for the fight against serious and organised crime for EMPACT 2022-2025. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8665-2021-INIT/en/pdf> (дата звернення 09.04.2023).
14. ASEAN Declaration on Transnational Crime Manila, Philippines, 20 December 1997. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2012/05/ASEAN-Declaration-on-Transnational-Crime-1997.pdf> (дата звернення 19.02.2023).
15. ASEAN Action Plan to Combat Transnational Crime. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2012/05/ASEAN-Plan-of-Action-to-Combat-Transnational-Crime.pdf> (дата звернення 19.03.2023).
16. ASEAN Action Plan to Combat Transnational Crime (2016-2025). URL: https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/ASEAN-Plan-of-Action-in-Combating-TC_Adopted-by-11th-AMMTC-on-20Sept17-1.pdf (дата звернення 09.04.2023).
17. Implementation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime: Needs Assessment Tools. UNITED NATIONS New York, 2016. URL https://www.unodc.org/documents/organized-crime/tools_and_publications/16-02938_eBook.pdf.

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.53>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ ТА БІЖЕНЦІВ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Бисага Ю.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
<https://orcid.org/0000-0002-8797-5665>*

Нечипорук К.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри міжнародної політики,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
<https://orcid.org/0000-0002-2395-3723>*

Бисага Ю.М., Нечипорук К.О. Еволюція політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців та біженців: окремі аспекти.

Вказується, у контексті розвитку України як правової держави, сучасного розвитку прав людини в Україні, еволюції громадянського суспільства, розвитку правового статусу біженців та закордонних українців, міграційних процесів, важливе практичне та теоретичне значення має дослідження проблематики поняття конституційно-правового статусу закордонних українців.

Проблематика еволюції політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців набуває важливого значення враховуючи сучасний розвиток конституційно-правовий статус закордонних українців, міграційні процеси, глобалізацію, потребу ефективного захисту прав та законних інтересів закордонних українців, а також збереження їх мовної та культурної ідентичності, співпраці України із закордонними українцями, їх громадами та неурядовими організаціями.

Еволюція політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців відбувається протягом тривалого часу і вже пройшла різні етапи.

У рамках еволюції політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців можна виокремити наступні етапи:

1. Етап з часів Київської Русі до 1917 року.
2. Етап часів української національно-визвольної боротьби 1917-1922 рр.
3. Етап часів Радянської України.
4. Етап формування засад конституційно-правового статусу закордонних українців у незалежній Україні з 24 серпня 1991 року – до 4 березня 2004 року.
5. Новітній етап розвитку конституційно-правового статусу закордонних українців, який розпочався з 4 березня 2004 року, після прийняття Закону України «Про закордонних українців».

Розглянуто перший з вищезгаданих етапів еволюції політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців більш детально.

Ключові слова: конституційно-правовий статус, закордонний українець, біженці, шукачі притулку, міграційні процеси.

Bysaga Y.M., Nechiporuk K.O. The evolution of political and legal opinion regarding the constitutional and legal status of Ukrainians and refugees abroad: separate aspects.

It is indicated that in the context of the development of Ukraine as a legal state, the modern development of human rights in Ukraine, the evolution of civil society, the development of the legal status of refugees and Ukrainians abroad, migration processes, the study of the issue of the concept of the constitutional and legal status of Ukrainians abroad is of important practical and theoretical importance.

The issue of the evolution of political and legal opinion regarding the constitutional and legal status of Ukrainians abroad becomes important considering the modern development of the constitutional and legal status of Ukrainians abroad, migration processes, globalization, the need for effective protection of the rights and legitimate interests of Ukrainians abroad, as well as the preservation of their linguistic and cultural identity. cooperation of Ukraine with Ukrainians abroad, their communities and non-governmental organizations.

The evolution of political and legal opinion regarding the constitutional and legal status of Ukrainians abroad has been going on for a long time and has already gone through various stages.

As part of the evolution of political and legal opinion regarding the constitutional and legal status of Ukrainians abroad, the following stages can be distinguished:

1. The stage from the times of Kyivan Rus until 1917.
2. The period of the Ukrainian national liberation struggle of 1917-1922.
3. Stage of Soviet Ukraine.
4. The stage of formation of the foundations of the constitutional and legal status of Ukrainians abroad in independent Ukraine from August 24, 1991 to March 4, 2004.
5. The newest stage of the development of the constitutional and legal status of Ukrainians abroad, which began on March 4, 2004, after the adoption of the Law of Ukraine "On Ukrainians Abroad".

The first of the above-mentioned stages of the evolution of political and legal opinion regarding the constitutional and legal status of Ukrainians abroad is considered in more detail.

Key words: constitutional and legal status, Ukrainian abroad, refugees, asylum seekers, migration processes.

Постановка питання. У процесі розбудови України, як правової і демократичної держави, сучасного розвитку правового статусу людини в Україні, розвитку громадянського суспільства, вдосконалення правового статусу біженців, еволюції правового статусу закордонних українців, міграційних процесів, важливе практичне та теоретичне значення має дослідження проблематики конституційно-правового статусу закордонних українців.

З метою консолідації української нації і збереження національної ідентичності закордонних українців важливо здійснювати послідовну державну політику у сфері співпраці із закордонними українцями, їх громадами та неурядовими організаціями, що сприятиме більшому залученню української діаспори для формування позитивного іміджу України у світі, а також зміцнення зв'язків закордонних українців із своєю материнською державою, розвитку української культури та мови, розвиток культурних, соціальних, економічних та інших взаємозв'язків України із країнами проживання закордонних українців.

Протягом останніх років Україна активізувала співпрацю із закордонними українцями та їх організаціями, більш активно використовується потенціал діаспори для підтримки зовнішньої політики України, розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, проведення сучасних реформ, подальшого утвердження України, як демократичної і правової держави, підтримки Збройних сил України та добровольців на війні з загарбницькою росією, боротьби з інформаційною антиукраїнською пропагандою в окремих зарубіжних країнах та на міжнародному рівні.

Таким чином, у контексті розвитку України як правової держави, сучасного розвитку прав людини в Україні, еволюції громадянського суспільства, розвитку правового статусу біженців та закордонних українців, міграційних процесів, важливе практичне та теоретичне значення має дослідження проблематики поняття конституційно-правового статусу закордонних українців [1].

Дослідження проблематики поняття конституційно-правового статусу закордонних українців та біженців має важливе практичне значення для подальшого вдосконалення чинного законодавства України про закордонних українців та біженців й для розвитку науки конституційного права. Саме тому, метою даної статті є спроба охарактеризувати основні ознаки одного з етапів становлення конституційно-правового статусу закордонних українців (в контексті конституційно-правового статусу біженців).

Проблематика конституційно-правового статусу закордонних українців в Україні була досліджена у роботах окремих вчених, зокрема: М. Алмаші, О. Бикова, Д. Белова, В. Гвоздецького, О. Захарчука, А. Колодія, О. Копиленка, О. Котюка, Л. Лабенської, Я. Лазура, І. Лиски, Г. Москаля, О. Олійника, В. Погорілка, А. Попка, С. Рогульського, О. Совгирі, С. Стеценка, О. Фрицького, Ю. Шемшученка, Н. Шукліної.

Виклад матеріалу дослідження. Проблематика еволюції політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців набуває важливого значення враховуючи сучасний розвиток конституційно-правовий статус закордонних українців, міграційні процеси, глобалізацію, потребу ефективного захисту прав та законних інтересів закордонних українців, а також збереження їх мовної та культурної ідентичності, співпраці України із закордонними українцями, їх громадами та неурядовими організаціями.

Еволюція політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців відбувається протягом тривалого часу і вже пройшла різні етапи.

У рамках еволюції політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців можна виокремити наступні етапи:

6. Етап з часів Київської Русі до 1917 року.
7. Етап часів української національно-визвольної боротьби 1917-1922 рр.
8. Етап часів Радянської України.
9. Етап формування засад конституційно-правового статусу закордонних українців у незалежній Україні з 24 серпня 1991 року – до 4 березня 2004 року.
10. Новітній етап розвитку конституційно-правового статусу закордонних українців, який розпочався з 4 березня 2004 року, після прийняття Закону України «Про закордонних українців».

Нижче розглянемо перший вищезгаданих етапів еволюції політико-правової думки щодо конституційно-правового статусу закордонних українців більш детально.

Етап з часів Київської Русі до 1917 року він пов'язаний із заснуванням Київської Русі як давньоруської держави, яка стала основою для формування української нації. Процес формування української нації та української національної ідентичності відбувався протягом цього етапу.

Одним із прикладів розширення Київської Русі стало заснування Тмутороканського князівства на сучасному Таманському півострові найменування «заморського володіння» Київської Русі з центром у місті Тмуторокань. Існувало у X-XI ст. і займало частину сучасного Таманського півострова на Кубані, який у минулому становив групу островів, утворених рукавами Кубанської дельти. Тмутороканське князівство вже існувало за князювання Володимира Святославича, який згідно з «Повістю временних літ» посадив 988 року в Тмуторокані свого сина Мстислава Володимировича. Останнім руським князем Тмуторокані був Олег Святославич. У зв'язку з міжусобною боротьбою князів за нього і посиленням тиску половців воно втратило зв'язок з іншими українськими землями. Після 1094 року Тмуторокань зникає зі сторінок руських літописів; ймовірно, вона перейшла під владу візантійського імператора Олексія I Комніна [2]. Відомості щодо правового становища руських надалі у Тмуторокані нині не збереглися.

Отже, Київська Русь стала початковим етапом для процесу формування української державності. Із її занепадом та занепадом Галицько-Волинського князівства українська державність припинилася і українці стали національною меншиною на своїх історичних землях у складі різних держав.

Найкраще становище українців було у складі Литовсько-Руської держави. Руська мова стала державною у Литовському князівстві. В основі Литовських статутів – кодексів середньовічного права Великого князівства Литовського – лежали звичаєві та писані норми давньоруського права, тобто «Руської правди» та звичаєвого права доби Київської Русі. У Литовській державі у період з XIV і до XVI ст. коли руські (білоруські та українські) землі увійшли до Литовської держави і склали близько дев'яноста відсотків території останньої, тут панувало звичаєве руське право, норми якого застосовувались не тільки в етнографічних білоруських та українських областях, а й у самій Литві [3, с. 143-144].

Негативом для української нації було те що протягом тривалого часу більшість держав, до складу яких в різні роки даного етапу входили українські землі, проводили політику дискримінації та асиміляції українців, зокрема, царська Росія, в якій було прийнято, навіть, такі дискримінаційні антиукраїнські акти як Валувський циркуляр та Емський указ у 19 ст. Валувський циркуляр від 30 (18 – за старим стилем) липня 1863 року – таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валувського до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної

частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури. Мотивом до видання циркуляру стали підозри царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюють зростання сепаратистських, пропольських та антицарських настроїв. Дію Валувського циркуляру було закріплено і розширено шляхом видання імператором Олександром II Емського указу 1876 року, згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося практично повністю [4].

Видатний син українського народу Т.Шевченко з приводу царського гніту, України та українців, зокрема, писав: «Як понесе з України у синє море кров ворожу... отойді я і лани і гори – все покину, і долину до самого Бога. Молитися... а до того я не знаю Бога. Поховайте та вставайте, кайдани порвіть і вражою злою кров'ю волю окропіте. І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим тихим словом» («Заповіт»). «Схаменіться, недолуди, діти юродиві! Подивіться на рай тихий, на свою країну, полюбіте щирим серцем велику руїну, розкуйтеся, братайтесь, у чужому краю не шукайте, не питаєте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі. В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля». («І мертвим, і живим, і ненародженим...») [5].

Стосовно проблеми русифікації України, М. Драгоманов писав: Коли ж признаємо, як дійсно й є, що «обрусеніє» єсть ознака й наслідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусенієм: станемо боротись з тою системою і притому боротись безпремінно, маючи спільників, між котрими будуть і самі великоруси, бо система шкодить і їм, душить і їх. Ми вже сказали, що система та – політично-адміністративна централізація, заострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ця має ворогів в усій Росії, і ті вороги □ природні наші спільники, з котрих, проте, ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському стану нашої національності, пам'ятаючи, що, напр., аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші класові інтереси [6].

Чимало утисків і дискримінації зазнавали українці, які проживали на своїх землях, що свого часу входили до складу Оттоманської імперії, Австрійської імперії, Речі Посполитої. Все це, разом із бідністю, відсутністю можливості знайти оплачувану достойну роботу, неналежним доступом до земельних ресурсів українців на їх історичних землях, неналежною системою освіти та охорони здоров'я, стало причиною після скасування кріпосного права у 1848 році в Австрійській імперії, і в 1861 році в Російській імперії, для масової еміграції українців з їх історичних земель, особливо в Канаду та США, а також до Сибіру та Далекого Сходу. Зокрема, тільки із території сучасного Закарпаття, виїхали до США з 1848 року по 1918 рік майже половина всіх етнічних українців.

У 70–90-х рр. 19 – на поч. 20 ст. спостерігалася масова, здебільшого стихійна, еміграція українців в межах Російської імперії, зокрема до Середньої Азії та Сибіру, з Катеринославської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської та інших губерній. Найбільші переселенські хвилі українців до Азії та Сибіру були пов'язані з будівництвом Транссибірської магістралі (90-ті рр. 19 ст.) та столипінською аграрною реформою. Загальна кількість емігрантів-переселенців з українських земель наприкінці 19 – поч. 20 ст. сягнула кількох мільйонів осіб; вони компактно розселилися в Південно-західному Сибіру та Північному Казахстані (Сірий Клин), на Далекому Сході, зокрема в Приморському краї, Амурській області, Хабаровському краї (Зелений Клин) та інших регіонах [7].

Один з ідеологів українського націоналізму та боротьби за незалежну Україну М.Міхновський у відповідь на заборону офіційної влади зробити напис українською мовою на пам'ятнику Котляревському в Полтаві, написав «Одвертий лист до міністра Сипягіна» (1900 р.), який закінчувався словами: «Українська нація мусить скинути пановання чужинців, бо вони огиджують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути собі визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові! А та кров, що поллється, впаде як народне прокляття на Вашу голову, пане міністер, і на голови всіх гнобителів нашої нації [8].

Депортації населення з українських земель відбувалися і в роки Першої світової війни. З метою «нейтралізації німецького національного елементу» військовим відомством Російської імперії впродовж 1915–1916 рр. до Поволжя, Приуралля, Кавказу та Сибіру було депортовано 150 тис. німецьких колоністів, що проживали у Волинській губернії (майже 500 волинських колоній припинили своє існування). В смузі дії Південно-Західного фронту підлягали виселенню чехи, поляки, євреї, які розглядалися Ставкою Верховного головнокомандувача як потенційні вороги Російської імперії. В ході бойових дій та в період окупації Східної Галичини рос. військами здійснювалися масові депортації українського населення (упродовж 1914–1915 рр. з території регіону вглиб Росії було виселено 13 тис.

осіб, серед них греко-католицькі священники – митрополит УГКЦ А.Шептицький, ректор Львівської духовної семінарії Й.Боцян та ін.). Масові депортації укр. нас. з тер. Галичини та Буковини в часи військ. конфлікту практикувалися й урядом Австро-Угорщини [9].

Висновки. Встановлення Конституцією України основ правового статусу закордонних українців поклало початок й процесу складання нового типу правової культури нашої держави та її громадян. Разом з тим, саме принципи правового статусу особи закордонних українців, формуючись за межами самого інституту конституційного статусу біженців, привносять в нього той зміст, який і викликає необхідність проведення справді історичних змін в нашому суспільстві. Тому, цілком закономірне зростання наукового інтересу конституціоналістів до питань джерел, природи і правової цінності основних принципів конституційного статусу закордонних українців.

Не заперечуючи ні ґносеологічної ані практичної цінності підходу до розуміння та виявлення основних принципів конституційного статусу закордонних українців, все ж не можна не помітити його однобічність, що і є перспективою дослідження у працях вчених-конституціоналістів.

Протягом досліджуваного періоду обґрунтовувалася, зокрема, у працях Т. Шевченка, М. Драгоманова, потреба створення української незалежної держави та звільнення українських історичних земель від гніту Російської та Австро-Угорської імперій.

Крім того, можна зробити висновок про те, що сучасні тенденції розбудови України, як незалежної, демократичної і правової держави, потреба збереження єдності української спільноти в умовах глобалізації та сучасних міграційних процесів, зумовили формування та розвиток конституційно-правового статусу закордонних українців. Забезпечення належного конституційно-правового статусу закордонних українців має важливе значення для еволюції системи прав людини в Україні. Перспективним є подальший розвиток конституційно-правового статусу закордонних українців.

Список використаних джерел:

1. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Нечипорук К.О. Закордонні українці та біженці: співвідношення конституційно-правового статусу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 380–387.
2. Тматороканське князівство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тматороканське_князівство (дата звернення: 02.05.2017).
3. Історія держави і права України: Навч. посіб. За ред. А.С. Чайковського. К.: Брінком Інтер, 2000. 384 с.
4. Валуєвський циркуляр. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Валуєвський_циркуляр (дата звернення: 02.05.2017).
5. Топ-10 мобілізуючих цитат Тараса Шевченка. URL: <http://www.dsnews.ua/society/top-10-mobilizuyuchih-tsitat-tarasa-shevchenka-09032015150000> (дата звернення: 02.05.2017).
6. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Частина V. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag21.htm> (дата звернення: 02.05.2017).
7. Ясь О.В. Еміграція українського населення. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міхновський_Микола_Іванович (дата звернення: 02.05.2017).
8. Міхновський Микола Іванович: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міхновський_Микола_Іванович (дата звернення: 02.05.2017).
9. Бажан О.Г. Депортації в ретроспективі української історії. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д. за ред. В.А. Смолія. К.: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_11&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Deportacii_v_retrospektivi (дата звернення: 02.05.2017).
10. Белов Д.М., Громовчук М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія “Право”*. Випуск 42. 2017 р. С. 27–31.
11. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правовий статус особи: базові підходи. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 21–27.
12. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.54>

РОЗУМІННЯ ОБОВ'ЯЗКУ У ПРИРОДНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ ДЖ. ЛОККА ТА Ж.-Ж. РУССО

Попович Т.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
<https://orcid.org/0000-0002-8333-3921>*

Попович Т.П. Розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо.

Стаття присвячена аналізу проблематики обов'язків у світлі природно-правових концепцій Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо. Так, у межах своєї теорії суспільного договору Дж. Локк зазначає про природний стан людей, з якого випливає закон природи, обов'язковий для кожного. Така обов'язковість походить від самої природи людини чи від гармонії між природним законом і раціональною природою людини. Причина ж формування громадянського суспільства зводиться до того, щоб запобігти стану війни, коли всупереч закону природи (розуму) застосовується сила, не підкріплена правом. Відтак, Дж. Локк покладає обов'язки на верховну владу, якій люди доручили частину своєї свободи задля сповнення цілей держави – забезпечення миру, безпеки і блага народу.

Таким чином, у Дж. Локка обов'язок переважно розглядається крізь призму законів – спершу природного (не спричинювати шкоди іншому), а згодом і громадянського, що встановлюється верховною владою. На індивіда в державі покладається обов'язок виконувати визначені владою приписи, тоді як на саму владу – забезпечувати мир, охороняти власність, а також справедливо вирішувати (через судові установи) спори між громадянами. У такий спосіб свобода індивідів отримує гарантування від держави, адже дійсна свобода, на думку мислителя, можлива лише у правовому стані.

На прикладі ж концепції суспільного договору Ж.-Ж. Руссо простежується певна особливість. Йдеться про суттєве посилення колективного фактору перед індивідуальним, коли в спосіб відповідного договору формується, дійсно, єднання індивідів, які мають по відношенню одне до одного взаємні права та обов'язки. Обов'язок, звідси, це не тільки те, що зв'язує людину, підкорюючи її верховній владі, але, передусім, те, що слугує фактором кооперації людей у досконале об'єднання. Виходячи з концепції народного суверенітету, принципів безпосередньої демократії, які відстоював французький мислитель, особи не просто повинні виконувати визначені приписи, але і покликані бути активними учасниками державно-правової дійсності, зокрема, брати участь у творенні законів. Саме такі закони як уособлення виразників загальної волі і можуть забезпечити справедливість, рівність та свободу індивідів.

Ключові слова: обов'язок, природний стан, громадянський стан, закон, суспільний договір.

Popovych T.P. Understanding of the obligation in natural law concepts of John Locke and Jan-Jak Russo.

The article is devoted to the analysis of the problems of obligations in the light of the natural legal concepts of John Locke and Jan-Jak Russo. Thus, within his theory of the social contract, John Locke notes about the natural state of people, from which the law of nature follows, is obligatory for everyone. Such the obligation comes from the human nature or from the harmony between natural law and the rational human nature. The reason for the formation of a civil society is to prevent a state of war, when force, not supported by law, is used contrary to natural law. Therefore, John Locke assigns obligations to the supreme authority, to which people entrusted a part of their freedom in order to fulfill the goals of the state - to ensure peace, security and welfare of the people.

Thus, John Locke mainly considers the obligation through the prism of laws - first of all natural (not to cause harm to others), and later also civil, which is established by the supreme authority. The individual in the state is entrusted with the obligation to carry out the prescriptions determined by the government, while the

government is supposed to ensure peace, protect property, and justly resolve (through judicial institutions) disputes between citizens. In this way, the freedom of individuals is guaranteed by the state, because real freedom, according to the thinker, is possible only in a legal state.

On the example of the concept of Jan-Jak Russo's social contract a certain feature can be traced. It is about a significant strengthening of the collective factor over the individual one, when a union of individuals who have mutual rights and obligations in relation to each other is formed in the manner of a corresponding contract. Obligation, therefore, is not only what binds a person, subjecting him to the supreme authority, but, above all, what serves as a factor of cooperation of people in a perfect union. Based on the concept of popular sovereignty, the principles of direct democracy, which the French thinker advocated, individuals should not just fulfill certain prescriptions, but also be called to be active participants in the state-legal reality, in particular, to participate in the creation of laws. Such laws, as the personification of the expressions of the general will, can ensure justice, equality and freedom of individuals.

Key words: obligation, natural state, civil state, law, social contract.

Постановка проблеми. Значимість й водночас цікавість трактування обов'язку в контексті природно-правової школи Нового часу пов'язуються з тим, що тут мислителі намагались всеохоплююче представити людину як природну і соціальну істоту. Завдяки цьому, як наслідок, сформувалось вчення про природний і громадянський стани людини: яким чином один переходить в інший, як вони між собою пов'язані, як на кожному рівні реалізовує себе обов'язок тощо. Саме на рівні громадянського стану людина не просто втілює свою соціальність, але реалізовує її у державі, в якій наявний широкий спектр різного роду зобов'язань (громадян (підданих), суверена (верховної влади)), що ґрунтуються на природних і позитивних законах. Безсумнівно, обов'язки в школі природного права тісно пов'язані з природними правами і природними законами. В одному випадку вони слугують тому, аби людина ствердилась у стані природному, в іншому ж – щоб реалізувала вповні свій стан громадянський.

Стан опрацювання. Слід відзначити, що аналіз проблематики природного права в концепціях мислителів Нового часу досить широко представлений у сучасній науковій літературі. Серед провідних дослідників зазначимо: Й. Бакгаус, Л. Венеція (L. Venezia), Т. Вест (T. West), Р. Веттерлі (R. Vetterli), І. Галкіна, О. Гірке, О. Горяїнова, Г. Денцер Е. Етьєйбо (E. Etieyibo), Т. Карбонно (T. Carbonneau), Н. Малкольма (N. Malcolm), Ф. Оуклі (F. Oakley), В. Піскунова, А. Рпачинські (A. Rpaczynski), М. Філаретова, Г. Фрамбаха, Я.Хантера (I. Hunter), С. Цурбухена, Дж. Чарвета (J. Charvet) та ін. Разом із тим, варто визнати, що відсутнім залишається концептуалізований і систематизований виклад питання стосовно природи і форм реалізації обов'язків крізь призму природно-правових теорій [1, с. 72].

Метою статті є дослідження та здійснення аналізу розуміння категорії обов'язку у природно-правових концепціях Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо.

Виклад основного матеріалу.

1. Дж. Локк. Звернемось до аналізу філософсько-правової спадщини видатного англійського філософа – Дж. Локка. Так, у праці «Два трактати про правління» у межах теорії суспільного договору він зазначає про природний (додержавний) стан людей. Такий стан характеризується рівністю і повною свободою кожного стосовно дій і поведження з майном, завдяки чому «ніхто не має більше від іншого» [2, с. 263]. З природного стану випливає закон природи, обов'язковий для кожного. Така обов'язковість походить від самої природи людини чи від гармонії між природним законом і раціональною природою людини [3, р. 5]. Закон природи полягає у тому, щоб не спричинювати шкоди життю, здоров'ю, свободі чи власності іншого, оскільки всі люди створені всемогутнім Творцем і є Його слугами. Таким чином, у силу закону природи кожен повинен оберігати себе і решту людства. Будь-які посягання на іншого не допустимі, окрім того, коли йдеться про правосуддя щодо злочинця [2, с. 265]. Оберігати людину наскільки це можливо – повинність згідно з законом природи. Якщо ж неможливо зберегти всіх, то необхідно, перш за все, оберігати невинних [2, с. 271]. Причина формування громадянського суспільства зводиться до того, щоб запобігти стану війни, коли всупереч закону природи (розуму) застосовується сила, не підкріплена правом. Коли ж має місце якась третя сила (до прикладу, суд), до якої можна звернутися за вирішенням спору, виключається продовження стану війни між людьми [2, с. 273-274]. Головною метою об'єднання людей у державу мислитель називає збереження їх власності [2, с. 334]. Свобода при цьому виражається у тому, щоб слідувати загальному для всіх закону, встановленому в суспільстві, а так само слідувати власним бажанням у випадках, коли цього не забороняє закон [2, с. 274].

Громадянське суспільство, на думку Дж. Локка, це коли люди, об'єднані в єдине ціле, мають загальний встановлений закон і судову установу, яка наділена повноваженнями вирішувати спори, а також карати злочинців. Головний атрибут влади держави – прерогатива встановлювати покарання за правопорушення й карати винних осіб [2, с. 311]. Людина, яка погодилась разом з іншими сформувати громадянське суспільство, бере на себе зобов'язання підкорюватися волі більшості як волі цілого. У протилежному випадку, наголошує англійський мислитель, суспільний договір не матиме значення і сили [2, с. 318].

Дж. Локк покладає обов'язки на верховну владу, якій люди доручили (передали) частину своєї свободи задля сповнення цілі держави – забезпечення миру, безпеки і блага народу. Державна влада, отже, повинна: оберігати власність кожної особи; правити відповідно до загальноприйнятих і відомих народу постійних законів; управляти за допомогою безпристрасних і справедливих суддів, що покликані вирішувати спори і застосовувати силу тільки для виконання визначених законів [2, с. 337]. Закони, що приймаються у державі, мають відповідати закону природи (збереження людства), тобто Божій волі, проявом якої він є [2, с. 341]. Верховна влада не може позбавити людину частини її власності без її згоди. Адже безпосередня мета уряду – збереження власності та безпечне користування нею [2, с. 343].

2. *Ж.-Ж. Руссо.* У контексті природно-правової традиції слід зупинитися й на уявленнях французького просвітника Ж.-Ж. Руссо стосовно обов'язків. Так, у праці «Міркування про походження та підвалини нерівності поміж людьми» мислитель зазначає, що обов'язки людини щодо інших людей (зокрема, не завдавати жодного зла) мають місце не тому, що людина істота мисляча, а тому, що вона істота чуттєва. Хто не протриває внутрішньому потягу до співчуття, не спричинить зла іншій чуттєвій істоті, за винятком випадку, коли йдеться про його існування, адже тут він може надавати перевагу собі самому [4, с. 43]. Співчуття Руссо називає тим природним почуттям, яке сприяє збереженню людського роду завдяки тому, що обмежує самолюбство індивіда. Це свого роду природний закон моралі й чеснот, що постає причиною відвернення людини від зла. Співчуття гласить: «Турбуйся про своє благо, завдаючи якомога менше зла іншому» [4, с. 66-67].

Ж.-Ж. Руссо зауважує, що в природному стані жоден не володіє владою щодо іншого. Істота, яка від природи прагне діяти правильно, не потребує жодних наказів. Проблеми ж починають виникати тоді, коли природні нахили починають послаблюватися цивілізацією. Французький мислитель згідний із тим, що обов'язки, закони і звичаї можуть допомогти людині діяти на благо, однак вони мають і побічний ефект – передбачають спокусливі можливості діяти навпаки [5, р. 143].

Водночас люди зобов'язані підкорюватися законній владі. Основою ж будь-якої законної влади може бути лише угода [6, с. 155]. Стан державний формується на підставі суспільного договору, за яким під вище керівництво загальної волі особа передає себе і всі свої сили, завдяки чому кожен стає невід'ємною частиною колективного цілого (політичного організму) [6, с. 161]. Це свого роду «штучна істота на службі людини, що точно відображає її раціональні цілі, й, найголовніше, здатна їх здійснити» [7, с. 19]. Суспільний договір базується на ідеї загального інтересу. З одного боку, він полягає у збереженні й процвітанні держави, з іншого – це інтерес кожного окремого індивіда. Із загального інтересу формується загальне благо як добро, спільне для кожного зі всіма іншими індивідами. Двома об'єктами найбільшого блага в Ж.-Ж. Руссо постають свобода і рівність [8, р. 398].

Найважливіше, що привносить собою суспільний договір, це рівність, за якої всі приймають на себе обов'язки на одних і тих же умовах, а так само всі користуються однаковими правами [6, с. 173]. «Обов'язки, які пов'язують нас із суспільним організмом, не заперечні тільки тому, що вони взаємні, і їх природа така, що, виконуючи їх, не можна діяти на користь іншим, не діючи також на користь собі» [6, с. 172]. Відтак, перехід до державного стану забезпечив встановлення верховної влади (що належить всьому народу), яка стала гарантом виконання взаємних зобов'язань між людьми. В протилежному випадку, до прикладу, сторони були б єдиними суддями у власній справі, й кожна з них могла б відмовитись від укладеного договору, якщо б дії іншої сторони її не влаштовували [4, с. 91].

Сутність суспільного договору, згідно з позицією Ж.-Ж. Руссо, зводиться до того, що це акт народження громадянської асоціації, якій належить суверенне право на створення держави [9, с. 19]. Акт асоціації (суспільний договір) містить у собі взаємні зобов'язання народу і приватних осіб двоякого роду: по-перше, як члена суверена (політичного організму) щодо приватних осіб; по-друге, як члена держави щодо суверена. На суверена, у свою чергу, не може бути покладено зобов'язань по відношенню до самого себе. Об'єднання людей в одне ціле зумовлює неможливість спричинити шкоду комусь із членів, яка б не була відчутна для цілого, і навпаки. Взаємна повинність і вигоди зобов'язують

сторони, що домовляються, допомагати одне одному й використовувати всі переваги, які надає відповідне об'єднання [6, с. 162-163].

Кожен член держави стає частиною загальної волі, а тому він має право і обов'язок брати участь у обговоренні значимих питань, а, отже, водночас є і суверенним, і підпорядкованим закону. Для реалізації законодавчої функції він повинен прийняти точку зору загальної волі [10, р. 181]. Якщо хтось відмовиться підкоритися загальній волі, то буде до цього примушений усім політичним організмом, інакше суспільний договір стає формальністю. Ця умова є рушійною силою держави, вона ж надає законності всім обов'язкам у громадянському суспільстві [6, с. 164]. Французький просвітник переконаний, що те все, чим громадянин може послужити державі, він повинен здійснити. Водночас суверен не може накладати на громадян тих уз, що є безкорисними для суспільного цілого чи загального блага [6, с. 172]. Він також не може покласти на одного громадянина більшого тягара, ніж на іншого [6, с. 174].

Для злагодженого і повноцінного функціонування політичного організму необхідні закони. Вони спрямовуються на «незаперечне утвердження загальної волі, а вже у цьому закладається сенс тотального характеру інтересів і дій держави» [11, с. 20]. Закони є «умовами громадянської асоціації». Народ, що підкорюється законам, має бути їх творцем, оскільки лише ті можуть визначати правила співжиття, які вступають в асоціацію [6, с. 177-178].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо можемо констатувати наступне.

1. У Дж. Локка обов'язок переважно розглядається крізь призму законів – спершу природного (не спричинювати шкоди іншому), а згодом і громадянського, що встановлюється верховною владою. На індивіда в державі покладається обов'язок виконувати визначені владою приписи, тоді як на саму владу – забезпечувати мир, охороняти власність, а також справедливо вирішувати (через судові установи) спори між громадянами. У такий спосіб свобода індивідів отримує гарантування від держави, адже дійсна свобода, переконаний мислитель, можлива лише у правовому стані.

2. На прикладі ж концепції суспільного договору Ж.-Ж. Руссо простежується певна особливість. Йдеться про суттєве посилення колективного фактору перед індивідуальним, коли в спосіб відповідного договору формується, дійсно, єднання індивідів, які мають по відношенню одне до одного взаємні права та обов'язки. Обов'язок, звідси, це не тільки те, що зв'язує людину, підкорюючи її верховній владі, але, передусім, те, що слугує фактором кооперації людей у досконале об'єднання. Виходячи з концепції народного суверенітету, принципів безпосередньої демократії, які відстоював французький мислитель, особи не просто повинні виконувати визначені приписи, але і покликані бути активними учасниками державно-правової дійсності, зокрема, брати участь у творенні законів. Саме такі закони як уособлення виразників загальної волі і можуть забезпечити справедливість, рівність та свободу індивідів.

Список використаних джерел:

1. Попович Т.П. Розуміння обов'язку у природно-правових концепціях Г. Гроція та Б. Спінози. *Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць*. 2022. Випуск 96. С. 72–76.
2. Локк Дж. Два трактата о правлении. *Сочинения* в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 1988. С. 135-405.
3. Kawakami F. Rousseau and modern natural law/right theory: his critique of the idea of natural law as the foundation of politics. *Bull. Nara Univ. Educ.* 1995. Vol. 44. P. 1–18.
4. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. *Трактаты*. Москва: Наука, 1969. С. 31–108.
5. Rehm M. Obligation in Rousseau: making natural law history. *Annual Review of Law and Ethics*. 2012. Vol. 20. P. 139–154.
6. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. *Трактаты*. Москва: Наука, 1969. С. 151–256.
7. Пискунов В.В. Концепт общественного договора: классические и современные формы: автореф. дисс. канд. филос. наук; спец.: 09.00.11. М., 2005. 26 с.
8. Canivez P. Jean Jacques Rousseau's concept of people. *Philosophy and Social Criticism*. 2004. Vol. 30. P. 393–412.
9. Филаретов Н.И. Договорные теории происхождения государства и права в Европе XVII-XVIII вв.: автореф. дисс. канд. юрид. наук; спец.: 12.00.01. М., 2012. 23 с.

10. Romani A. Jean-Jacques Rousseau's social contract and the formation of the citizen. *Perspectives in social contract theory* / ed. by E.E. Etieyibo. Washington, 2018. P. 173–202.
11. Остапець І. Сутність і механізм реалізації свободи в соціально-філософській концепції Ж.-Ж. Руссо. *Вісник Львівського ун-ту. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2014. Вип. 5. С. 16–24.

РОЗДІЛ 13. РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.55>

РЕЦЕНЗІЯ
на рукопис колективної монографії
«Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану
та миробудівництва»
за заг. ред. Н.М. Пархоменко
(Київ, 2023)

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України;
<https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>

Повномасштабна війна зумовила пошук та запровадження нових правових засобів, спрямованих на відновлення та дотримання правопорядку, захист цивільного населення, організацію військово-промислового і гуманітарного комплексу, функціонування всіх сфер суспільних відносин. Українське суспільство все ще пристосовується до реалій війни, розв'язаною Російською Федерацією проти України. Відповідно, політичні, економічні, соціальні відносини України перебувають у постійній динаміці та вимагають правового впливу.

Правотворчість завжди була і залишається складною та багатоаспектною юридичною діяльністю, яка вимагає всебічного дослідження. Тому актуальність підготовленої монографії «Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва» не викликає сумнівів і заперечень. Відразу слід підкреслити, що дана робота базується на значній джерельній базі та глибокій аналітичній роботі, проведеній авторським колективом. Більш того, варто відзначити ґрунтовний підхід авторського колективу до обрання теоретико-методологічних засад дослідження, викладених у монографії. Це, безсумнівно, допомагає сприйняттю проблем, які піднімаються у рецензованій роботі, і в ряді випадків дає додаткові аргументи на користь позицій, що відстоюються вченими.

Зміст монографії складається із передмови, в якій обґрунтовується актуальність піднятих у роботі питань, та трьох логічно побудованих частин. Перша частина присвячена окремим аспектам правового розвитку в умовах війни. Висвітлюються питання надзвичайної правотворчості, як одного з правових засобів забезпечення державою гарантій прав, свобод і законних інтересів громадян, правопорядку та верховенства права на своїй території за екстремальних обставин. Окрема увага приділена особливостям трансформації військового права та відповідного законодавства. Піднімаються питання належного правового забезпечення національної безпеки, зокрема стану захищеності людини і громадянина, духовних і матеріальних цінностей суспільства від злочинних та інших протиправних посягань, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, соціальних конфліктів у суспільстві тощо.

З огляду на особливості трансформації функціональних характеристик права в умовах війни, автори монографії переконливо доводять, що серед найбільш важливих напрямів впливу права на суспільні відносини в умовах воєнного стану слід насамперед назвати регулятивно-охоронний, ідеологічно-виховний та компенсаційно-відновлювальний.

Друга частина монографії стосується основних напрямів правової діяльності вже у повоєнний період, тому увага авторів сконцентрована на правотворчих процесах миробудівництва. Висвітлюються характерні риси та особливості правотворчості, окреслюються групи задач правотворчого про-

цесу, зокрема удосконалення механізму правотворчості та оперативного прийняття нормативно-правових актів, які найбільше відповідають наявним політичним та соціальним викликам.

Слід підтримати положення монографії щодо євроінтеграційних аспектів в контексті вироблення рекомендацій щодо імплементаційних процесів у законодавчій сфері. Авторами виокремлюються такі заходи по зближенню національних правопорядків як: увідповіднення законодавств, коли визначається загальний курс держав у певній сфері, напрями, етапи, способи увідповіднення (у формі програм, планів, модельних актів); гармонізація законодавств, коли узгоджуються спільні підходи, концепції розвитку національних законодавств, формулюються загальні правові принципи та окремі рішення (наукові концепції); прийняття модельних правових актів (загальні норми, правові стандарти); уніфікація законодавства, тощо. Окремим напрямом дослідження стала ретроспективна генеза права людини на мир, яке в умовах російсько-української війни виявилось декларативним, оскільки не існує надійних механізмів його забезпечення.

У монографії також досліджуються принципи правотворчої діяльності, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання в умовах воєнного стану та завдяки яким система права адаптується до найважливіших інтересів і потреб людини й суспільства, стає сумісною з ними. Авторами монографії підкреслюється, що основоположні засади правотворчої діяльності у повоєнні роки сприятимуть якісній та ефективній відбудові національної правової системи відповідно до загально-визнаних принципів міжнародного права та права Європейського Союзу. Також звертається увага на питання правових наслідків для воєнних злочинців.

Окрему увагу приділено проблемі взаємодії права і моралі в умовах війни, що обумовлюються трансформацією розуміння сутності та природи соціальної нормативності в цілому та, зокрема, її моральної складової, яка все більше втрачає свої трансцендентні, абсолютні витoki, стаючи у такий спосіб більш демократичною, індивідуалістичною, здатною до змістовних експериментів та прийняття альтернатив.

Третя частина містить теоретико-прикладні проблеми правового розвитку. Заслужовують на увагу запропоновані положення щодо модернізації системи суб'єктів законодавчої ініціативи в контексті принципу поділу влади на основі порівняльно-правового аналізу ефективних практик західних демократій. Серед таких оновлених суб'єктів пропонується виділити парламентські комітети та/або фракції, які можуть сприяти ефективній взаємодії представників коаліції та опозиції з ключових для розвитку країни питань. Також слід відмітити народну законодавчу ініціативу з урахуванням конституційно закріпленої мінімальної кількості громадян України, необхідну для реалізації такого права.

Крім того, порушується питання діяльності Конституційного Суду України, який посідає особливе місце в системі стримувань і противаг і є визначальним елементом у концепті поділу влади. У цьому контексті зазначається, що сьогодні розвиток конституційної юстиції сприяв формуванню сталої практики визнання такими, що не відповідають Конституції, актів парламенту та інших органів публічної влади.

Актуальністю вирізняються погляди вчених щодо правової пропаганди, яка в умовах постмодерного дискурсу виступає дуалістичним явищем, що обумовлена соціально-політичною природою цього феномену, детермінована можливістю його використання в людиноцентристському дискурсі, або ж антидемократичному дискурсі. Остання розглядається як явище негативної правової пропаганди, прямим наслідком якої є формування деформованих правової культури і правосвідомості, підміна основних аксіолого-правових маркерів у правосвідомості та правокультурі.

Таким чином, що монографія «Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва» є інноваційною, науково оригінальною і відповідає потребам часу, характеризується фундаментальністю та обґрунтованістю своїх положень, становить безсумнівну цінність у юридичній науці та буде корисною як для вчених, аспірантів, так і для юристів практичного загалу.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 77

Частина 2

*Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта*

Підписано до друку 24.06.2023. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 15,77. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Яценко»